

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

На правах рукопису

ФІЛІНЮК АНАТОЛІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 94(477.4)“17/18”(043.3)

**ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVIII – НА
ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ: ІНКОРПОРАЦІЯ ДО СКЛАДУ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

дисертація на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – Історія України

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор, академік НАН України
СМОЛІЙ Валерій Андрійович

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ	12
1.1. Стан наукової розробки теми	12
1.2. Характеристики джерельної бази проблеми	37
1.3. Теоретичні аспекти і методологія дослідження	53
Висновки до розділу	76
Розділ II. ПОЛІТИЧНЕ І ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ІНКОРПОРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	78
2.1. Правобережжя в політиці самодержавства	78
2.2. Військове забезпечення політики російської влади в регіоні	100
2.3. Законодавче та нормативно-правове врегулювання суспільних відносин.....	122
Висновки до розділу	145
Розділ III. ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА	
УПРАВЛІННЯ.....	148
3.1. Адміністративно-територіальні зміни і їх вплив на суспільне життя.....	148
3.2. Створення та особливості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування	170
3.3. Геополітичне розташування регіону та його місце в політиці Росії і на міжнародній арені.....	197
Висновки до розділу	215
Розділ IV. ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРАХ.....	
4.1. Поява нових тенденцій у соціально-економічних відносинах	217
4.2. Реформи у виробничому і фінансовому секторах регіону	240

4.3. Організаційно-структурні зміни в господарському комплексі	266
Висновки до розділу	292
Розділ V. СОЦІАЛЬНО-СТАНОВІ, ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	294
5.1. Еволюція соціально-станової структури населення	294
5.2. Соціально-демографічні та етнопонаціональні зміни і особливості міжнаціональних взаємин	322
5.3. Етнорелігійні перетворення у регіоні	349
Висновки до розділу	371
ВИСНОВКИ	373
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	381
ДОДАТКИ	568

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости.

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області.

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області.

Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області.

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області.

ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

КС – Киевская старина.

ПЕВ – Подольские Епархиальные Ведомости.

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії.

РГИА СПб. – Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург.

Св. Синод – Святійший Урядовий Синод.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

арк. – аркуш

га – гектар

д. – дело

дес. – десятина

ін. – інші

л. – лист

р. – рік

рр. – роки

руб. – рубль

с. – сторінка

спр. – справа

ст. – століття

чол. – чоловічих.

ВСТУП

Актуальність проблеми. Регіональна поляризація в Україні, яка істотно впливає на внутрішню політичну атмосферу, має глибокі історичні витoki, зумовлені тривалим перебуванням частин нашої країни у складі різних держав і цивілізаційних систем. Процеси націє- і державотворення в межах українських земель зазнали значних деформацій унаслідок багатовікової бездержавності, складного переплетення соціальних та етнічних антагонізмів, імперського адміністративного тиску й культурної експансії. На їх осмислені на різних історичних етапах гостро позначилася політична та ідеологічна боротьба держав-метрополій і регіональних еліт за владу й ресурси, ставкою в якій “були українські душі” (Д. Бовуа). Відлуння цієї боротьби в сучасній українській, російській, польській історіографії ставить перед дослідниками завдання поглибленого й неупередженого вивчення процесів формування модерної української нації у складному контексті міждержавних і цивілізаційних протистоянь. Сучасну методологічну основу для наукового пошуку в цьому напрямі забезпечують напрацювання в галузі “перехресних історій”, історичної регіоналістики, історії ментальностей та ідентичностей.

Правобережна Україна як об’єкт дослідження – регіон типовий і водночас значною мірою унікальний. Основний територіальний ареал формування українського етносу зазнав у часи т.з. Руїни майже цілковитого спустошення. Нова хвиля польського “освоєння” у XVIII ст. докорінно змінила його соціальну структуру і якість елітної верстви. Незаймані землі потрапили до рук кількох магнатських родин, які приваблених тимчасовими “свободами” українських селян швидко перетворили на безправних кріпаків. Росії, що оволоділа регіоном внаслідок поділів Речі Посполитої, дісталися у спадщину не лише гострі соціальні антагонізми й постійні етнічні конфлікти, що час від часу вибухали повстаннями, але й цілковита розбалансованість управлінської вертикалі. Заходи жорсткої бюрократизації, доповнені цілеспрямованою

імперською політикою, підривали самі основи становлення української модерної нації, становили реальну загрозу культурній самобутності українців. Проте сутність і особливості зумовлених інкорпораційною політикою царизму соціальних трансформацій у регіоні залишаються непроясненими належним чином. Акценти робляться, як правило, на репресивних заходах царизму, а вплив геополітичних змін на долю українського народу і його здатність до самостановлення у неймовірно складних умовах, як і глибинні причини надзвичайно гострих соціальних, етнічних, міжконфесійних суперечностей, перебувають і далі поза увагою дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Державної програми розвитку історичних досліджень України і є складовою частиною науково-дослідних тем „Влада і суспільство на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст.: тенденції розвитку у контексті історії Центрально-Східної Європи” Інституту історії України НАН України (№ держ. реєстрації 0104У006885) та “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення” кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (№ держ. реєстрації 0110U004634).

Об'єктом дослідження є розвиток Правобережної України в перших десятиліттях після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої.

Предметом роботи є трансформації в суспільно-політичній, економічній, соціально-становій, етнодемографічній і духовно-культурній сферах Правобережжя на зламі ХVІІІ – ХІХ ст., викликані приєднанням до Російської імперії.

Мета дисертаційної роботи полягає в конкретно-історичному дослідженні трансформаційних змін у Правобережній Україні протягом визначеного періоду.

Для реалізації мети поставлені такі основні **дослідницькі завдання**:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури і з’ясувати, як історична наука вивчала обрану проблему;
- охарактеризувати інформаційний потенціал введених до наукового обігу архівних джерел, опублікованих документів і визначити їх репрезентативність щодо висвітлення теми дисертаційного дослідження;
- проаналізувати створені історичною наукою теоретичні і методологічні засади та запропонувати власні методологічні підходи до вивчення проблеми;
- обґрунтувати зміст поняття “інкорпорація” та окреслити специфіку курсу самодержавства на її реалізацію у досліджуваній період;
- з’ясувати специфіку діяльності центральних і місцевих органів влади щодо процесу перетворення Правобережної України у губернські структури держави;
- простежити вплив політики самодержавства на державно-політичну та адміністративно-територіальну структури, соціально-економічні, етносоціальні і духовно-культурні перетворення у регіоні;
- дослідити місце і роль органів влади і військового фактору в організації суспільного життя і правового забезпечення політики Росії на території регіону;
- розкрити політичні наміри й засоби перебудови устрою Правобережжя за російськими імперськими взірцями в частині перенесення на його територію законодавчих і нормативних актів;
- виявити особливості адміністративно-територіальних змін у регіоні та їх вплив на інтеграцію й уніфікацію суспільного життя;
- простежити механізм створення і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування;
- охарактеризувати місце Правобережної України в геополітичному просторі Східної Європи;
- розглянути еволюцію соціальних і організаційно-структурних змін в господарському житті Правобережжя;
- дослідити тенденції соціально-станових, етнодемографічних і етнонаціональних трансформацій;

– здійснити аналіз етнорелігійних перетворень у регіоні після 1793 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1793 до 1815 рр. Вибір цього періоду пояснюється якісними політичними та соціальними змінами, які відбулися в цей час у Правобережній Україні. Нижня межа датується 1793-1795 рр. – другим і третім поділами Речі Посполитої, внаслідок яких частина її території увійшла до складу Російської імперії. Верхня охоплює 1812-1815 рр., час, коли в основному було завершено складні трансформаційні процеси, пов'язані з політичними, економічними, соціальними та етнорелігійними змінами у регіоні.

Географічні межі дисертації збігаються з історичним Правобережжям, що поділялося на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства, які в 1793-1795 рр. були включені до Російської імперії і на теренах яких царизм створив Волинську, Київську та Подільську губернії. Більшість фахівців з історичного районування розглядає Правобережну Україну як доволі самостійну політичну та економічну одиницю. В політико-адміністративному і господарсько-економічному відношенні цей регіон у державницькій концепції Росії сформувався як Південно-Західна окраїна імперії. Нині він представляє історико-географічну назву центральної і західної частини України, правобережну частину сучасної Київської, Черкаської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської, Волинської й частково Одеської області.

Методологічна основа дисертації. Спектр питань, які розкриваються у роботі, знаходиться в сфері вивчення історії України, соціальної та економічної історії, історичної регіоналістики, історії ментальностей та ідентичностей. У зв'язку з цим застосовано цивілізаційний та історико-культурологічний підходи і міждисциплінарні методологічні принципи. Проте основний напрям дослідження здійснено у межах спеціальності “Історія України”. Це дозволило визначити предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і шляхи їх розв'язання.

Основними в дисертації стали фундаментальні принципи діалектики і детермінізму; загальнонаукові – історизму, науковості, об'єктивності,

системності, логічний, індуктивний, дедуктивний, ретроспективний, порівняльно-історичного аналізу, герменевтичний і контент-аналізу та конкретно-історичні методи – аналітико-синтетичний, критично-порівняльний, проблемно-хронологічний, періодизації, мікроісторичного та факторного аналізу історичного матеріалу.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше здійснено комплексне дослідження суспільних трансформацій і цивілізаційних змін наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та перших соціальних наслідків перебування Правобережної України в складі Російської імперії.

Проведене дослідження дало підстави для обґрунтування принципово важливих теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

– доведено, що наявна джерельна база про історичні події і явища у Правобережжі цього періоду достатньо репрезентативна для вивчення проблеми і забезпечує об’єктивність висвітлення суспільних трансформацій;

– обґрунтовано сучасне розуміння понятійно-категоріального апарату, який епізодично і безсистемно використовувався в літературі й об’єктивно не відтворював змін, які відбулися у регіоні після 1793 р.;

– розкрито тенденції суспільного розвитку і соціальних трансформацій, представлено узагальнене бачення перших соціальних наслідків перебування регіону в складі Російської імперії і конкретизовано картину життя його населення у цей період;

– досліджено історичну своєрідність перетворень, детермінованих діяльністю органів влади, спрямованою на запровадження загальноімперських законів, правових та ідеологічних засад адміністративного устрою, помітних змін у господарській системі, що зумовили тривалий, складний і надзвичайно суперечливий процес формування політичних, економічних, соціально-станових, етнонаціональних, релігійних та геополітичних відносин на території Правобережжя;

– з'ясовано, що в розвитку регіону особливе значення мали трансформаційні процеси у нормативно-правовій, економічній, соціально-становій, національно-політичній, духовно-релігійній і культурно-освітній сферах;

– встановлено, що царизм використовував потенціал регіону для поповнення фінансів, продовольчого забезпечення держави, рядового складу армії;

– відтворено динаміку змін у чисельності та етнодемографічних процесів у Правобережжі;

– виокремлено роль польського фактору у суспільно-політичному житті Правобережної України, його вплив на політичні та суспільні процеси.

Практичне значення одержаних результатів визначається: *по-перше*, новизною, введенням у науковий обіг значного фактичного матеріалу і висновками, які сприяють істотному розширенню діапазону наукових знань та формуванню цілісного уявлення про суть і особливості суспільних трансформацій у Правобережжі; *по-друге*, обґрунтуванням теоретичних положень, висновків і узагальнень, які можна використати у подальших наукових дослідженнях з історії України зазначеного періоду та для написання узагальнюючих праць; *по-третє*, можливістю застосування у процесі викладання навчальних курсів з історії України, історичного краєзнавства та спецкурсів історичного спрямування і написання навчальних посібників, методичних матеріалів тощо.

Достовірність отриманих результатів забезпечена поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція, положення і висновки дисертації апробовані шляхом обговорення та рекомендації її до захисту на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 2 від 12.09.2012 р.) та спільному засіданні відділів історії України середніх віків і раннього нового часу та історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (протокол № 11 від 27.11.2012 р.). Вони оприлюднені на 17 міжнародних і 14 всеукраїнських конференціях.

Публікації. За темою дослідження здійснено 74 публікації (76,7 д.а.), з яких 2 монографії (51,4 д.а.), у тому числі 1 одноосібна (42,3 д.а.), 34 авторські статті (13,1 д.а.), опубліковані в наукових фахових виданнях, затверджених ДАК МОНмолодьспорту України, і 38 публікаціях (12,2 д.а.), які додатково відображають його результати.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом проблеми. Дослідження складається зі вступу, 5 розділів, розділених на 15 підрозділів, висновків (разом 380 сторінок), переліку використаних джерел і літератури (1908 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 587 сторінок.

Розділ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукової розробки теми

Національна історіографія про історію Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. розвивалася упродовж XIX – початку XXI ст. Український національний наратив, що сформувався зусиллями кількох генерацій представників різних історіографічних шкіл і традицій, включав у себе і розвивав ідеї приналежності України до європейського світу і протистояв іманентному російському імперіалізму, що прагнув до постійної експансії, а також сприйняття України жертвою російської тиранії, соціального і економічного гноблення. Одним із його компонентів є положення про її колоніальний статус у складі Росії, прийняте в офіційній радянській історіографії XX ст. і пізніше утверджене в історичній літературі української післявоєнної еміграції. Водночас сформувалась концепція українського національного відродження, за якою іноземне поневолення і занепад збіглися в часі з початком відновлення й піднесення її самостійного культурного та політичного життя [1405, с.466-467].

За часом свого написання наукові студії з історії Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. почали з'являтися майже по слідах описуваних авторами історичних реалій. Першою за часом написання стала розвідка Т. Чацького про стан освіти в його губерніях, опублікована 1805 р. у виданні “Dziennik Wilenski” [1189, с.54]. Окрім статистичних даних, що стосувалися освітньої сфери, в ній змалювано економічне становище краю, а також названо чинники, що негативно впливали на чисельність населення. Не приховуючи своєї симпатії до непривілейованих станів, автор критично оцінив індіферентність магнатів і свавілля економістів. У 18-40-х рр., з появою в польській літературі так званої “української школи”, запроваджуються

компаративні підходи до вивчення регіону. Її представники (А. Мальчевський, С. Гоцинський, Б. Залеський, М. Гославський, Ю. Словацький) [1115, 334-335] опублікували низку цікавих документів, що позитивно позначилося на більш об'єктивній реконструкції історії регіону окремими польськими істориками і краєзнавцями [1306, с.173]. В здобутку школи чільне місце посіла українська тематика, що дала поштовх компаративним студіям [1152, с.41], відлуння яких дійшло до сучасної Польщі [1360, с.15-40], еволюціонуючи до реалізму [1117, с.4].

Водночас, в їхній творчості виразно спостерігалися спроби показати домінування польського етносу над іншими етнічними групами, що населяли Поділля, Волинь і Київщину, а також ідеалізація культуртрегерської ролі річпосполитської цивілізації [1568, с.9], чим на багато років наперед закладалися основні підвалини формування наукових концепцій у польській історіографії щодо висвітлення спільних для Польщі й України періодів історії. Але, попри це, їхні регіональні студії випередили російську й українську науку з вивчення й опублікування документів та об'єктивно корегували упереджені погляди більшості польських істориків і краєзнавців на Поділля, Волинь й Київщину [1117, с.29].

Початок вивченню розвитку регіону поклало романтичне захоплення народністю під впливом “Історії Русів” [1323], що прорубала вікно в темниці народу [1760, с.5] й, несучи в собі потужний заряд духовної енергії, волелюбства і патріотизму, відкривала історичні, історико-етнографічні та історико-археографічні дослідження [1310, с.149].

На відміну від польської, в українській романтичній історіографії історія Правобережжя тривалий час мала переважно стереотипне відтворення в синтезних викладах з минулого України (праці М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, О. Мартоса) [1168, с.5]. Одним із перших серед вітчизняних учених до його історії звернувся М. Максимович [1455, с.358], який зокрема, зробив неоціненний внесок у формування насамперед на основі фольклорного матеріалу (зібрав майже 2,5 тис. зразків народної творчості, ввів у дослідницьку практику елементи джерелознавчої критики, сприяв більш об'єктивному,

позбавленому помилок і викривлень, трактуванню української історії) [1111, с.4], джерельної бази для майбутнього студювання [1469, с.245] та видав 3 альманахи “Киевлянин” історичного і краєзнавчого характеру [1328, с.20].

Підвищений інтерес до минулого регіону виявив М. Маркевич [1462], підкресливши той факт, що зосередження більшості українських земель у складі однієї держави мало позитивно позначитися на подальшій долі українців [1310, с.188]. Він водночас наголошував на самотності й безперервності українського історичного процесу.

Т. Шевченко, для якого були несумісними і непримиренними українська, російська та польська ідентичності, виробив “радикально нову парадигму співіснування українського індивідуума з імперією” [1291, с.45].

Вивченням Правобережжя в досліджуваний період активно займався визначний український і російський історик М. Костомаров [1628, с.23], який своїми дослідженнями та концепцією про українство як духовне серце слов’янства заклав підвалини романтичної народницької історіографії [1137, с.117]. Чудовий професіонал підготував 1841 р. магістерську роботу про значення унії в історії Західної Росії, спалену за наказом С. Уварова [1390, с.451, 456, 457]. Він сміливо наголошував на нехтуванні імперським урядом інтересами України, самовладному розпорядженні її економічним і військовим потенціалом, невиконанні російською стороною взятих на себе після 1795 р. зобов’язань, поступовому втягненні господарських структур краю в економічну та фінансову системи імперії [1394, с.302]. Ключовою в дослідника стали тези про історію Росії як історію народів, втягнутих обставинами в її цивілізацію. Започаткований ученим перехід історичної науки від романтизму на позиції народницької історіографії з виокремленням як основного об’єкта історієписання народу та народних рухів, суттєво скорегував подальше дослідження Правобережжя, змістивши не лише акценти в наукових концепціях, а й повністю розширивши тематичний блок евристичних пошуків.

Спеціально не досліджуючи його історії, П. Куліш закликав керуватись “духом історичної правди” про регіон після 1793 р. [1266, с.113], принципово

наполягав на об'єктивності і безсторонності історичних розвідок. Ключ до розуміння, як українці долали труднощі на межі XVIII – XIX ст., знаходимо в М. Гоголя, в якого типовим для українців було намагання “злитися з буттям, увійти в його склад”. Цим пояснив особливе, акцентоване значення в їх житті практичних і моральних аспектів духу [1696, с.99].

Найбільш помітне місце в українській історіографії останньої третини XIX ст. щодо з'ясування історичного поступу регіону у досліджуваному періоді займає наукова спадщина В. Антоновича [808, 1098-1107], що підготував ґрунт для сучасної науки [1893, с.105]. Використовуючи значний джерельний матеріал, фундатор київської школи зосередив увагу на міжконфесійних відносинах, економічному та юридичному становищі селян, спробував розкрити причини масових міграцій його населення в південні райони. На думку ученого, після включення до складу Російської імперії мешканці сіл не лише потерпали від процесів соціального розшарування, які в нових політичних умовах ставали дедалі відчутнішими, а й опинилися під подвійним економічним тиском – як з боку польської шляхти, так і сильної нової місцевої адміністрації, що спиралася на підтримку центральної влади.

Історія Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. перебувала в центрі наукових інтересів уродженця краю, дослідника духовно-релігійної сфери й краєзнавця Ю. Сіцинського [863, 869, 891-893, 1067-1073]. В його працях містяться ґрунтовні історико-статистичні описи подільських церков і парафій, міст і сіл, де відтворено процес переходу уніатів у православ'я; схарактеризовано уклад і духовність греко-католицького та православного кліру; висвітлено самобутній колорит традицій і звичаїв подолян.

Проблематики соціально-економічного і етнокультурного розвитку Правобережжя після приєднання та інтегрування регіону в політично-господарські структури імперії торкнулися в своїх дослідженнях О. Єфіменко [1287-1288] та М. Аркас [1109]. Однак, зважаючи на компілятивний характер їхніх праць, радше, йдеться про популяризацію набутого на кінець XIX ст. знання, ніж про глибоке дослідження певних наукових проблем.

У аналогічному контексті неодноразово звертався до правобережних сюжетів і М. Грушевський [1218-1233]. У науковій спадщині ученого є ґрунтовні оцінки суспільних процесів, які відбулися в регіоні після з'єднання з Лівобережною Україною. Особливу увагу при цьому історик зосередив на так званому дисидентському питанні, яке в другій половині XVIII ст. використовувалося російською дипломатією для зміцнення впливів Росії у Центрально-Східній Європі. Після включення регіону до складу імперії саме на долю релігії випала роль ідентифікатора рівня національного самовизначення українців. В його тлумаченні, приєднання і знищення в регіоні унії перемістило конфесійний кордон на захід, але не стерло відмінностей від Лівобережжя [1230, с.3; 1665, с.44, 80]. Несприятливі для національної єдності умови були не в змозі послабити повністю силу щеплення, живий зв'язок, який з'єднував її частини і оживляв свідомість єдності, незважаючи на величезну етнографічну територію і всі відмінності, що її розділяли. Історик закликав освічених представників збирати і досліджувати особливості українського побуту, приреченого на швидке поглинення імперією.

Цікаві спостереження над процесом еволюції суспільного життя в Правобережній Україні на зламі XVIII – XIX ст. залишив І. Франко [1738-1743]. Відзначивши позитивний бік возз'єднання лівобережної і правобережної частин етнічної української території, визначний мислитель піддав гострій критиці ті рудименти колишньої річпосполитеської зверхності, що продовжували визначати ставлення верхніх прошарків до місцевого українського населення.

Деякі узагальнення про національні інтереси і спрямованість національного руху українців регіону зробив П. Грабовський [1203, с.265-266].

Із дещо інших концептуальних підходів висвітлювалась історія відірваного у 1793-1795 рр. зусиллями імперської дипломатії від Речі Посполитої Правобережжя в російській історіографічній традиції. Серед російських студій з історії Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. першою була рукописна розвідка “Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова”, що засвідчила обізнаність анонімного автора зі

змістом “Енеїди”, тяжіла до мовно-естетичних орієнтирів І. Котляревського [1328, с.16], та однозначно стверджувала єдність Правобережжя і Лівобережжя. Становлення російської історіографії проблеми розпочалось у 1809 р. з розвідки В. Стройновського, де розкрито взаємини поміщиків і селян у маєтностях графства Гороховського [904]. Побачена під час топографічних зйомок у Подільській губернії бідність більшості селян не лише вразила, а й зацікавила члена Південного товариства П. Абрамова, яким чином вони доведені до такого стану [1608, с.29].

Між тим, перед офіційною історіографією стояло завдання обґрунтування “історичної місії Росії” щодо збирання навколо міцного політичного, економічного та адміністративного центру слов’янських територій, що власне було доволі успішно реалізовано появою “Истории государства Российского” М. Карамзіна [1352-1353], зародження слов’янських теорій, впровадження в її політичний простір теорії “офіційної народності”, базу під яку підвели праці М. Погодіна [1551-1553] і М. Устрялова [1688-1693]. Відповідно у науковому обігу утверджувалася теза про “єдність” російського історичного процесу та поширення його закономірностей на всі етнічні групи і народи, згуртуванні в одну народність під скіпетром Романових, а отже, історія “національних окраїн”, у тому числі й Правобережної України, простежувалася крізь призму відновлення політичної єдності “західних областей” з Росією (М. Владимирський-Буданов, Г. Карпов, М. Соловйов та ін.) [1370, с.68]. Саме у такому контексті М. Устрялов обґрунтував тезу “російськості” південно-західної частини імперії. Залучений до наукових студій (згідно з цією концепцією) фактичний матеріал мав ілюструвати ідею “збирання” в межах однієї держави “російських земель”. Завершальним акордом реалізації ідеї включення Правобережжя до російського територіального простору стали праці В. Ключевського [1364-1366]. На подібних засадах політику уряду в Правобережжі пояснював М. Соловйов, вважаючи, що українські провінції належало привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися як вовки в лісі, щоб вік і ім’я гетьманів зникли [1648-1649; 1650, с.340].

Вочевидь, те першочергове значення, яке надавалося центром перспективі використання ресурсів краю для потреб російської економіки, не в останню чергу спричинило інтерес російських істориків до його господарського життя. Зокрема, окремих аспектів законодавчого підґрунтя поміщицького землеволодіння та землекористування у Правобережній Україні і механізмів залучення коштів від продажу маєтків для покриття дефіциту державного бюджету торкнувся в своїй праці А. Раєв [1574]. Увагу В. Семевського привернуло питання поширення на регіон чинної в Росії системи управління помістями, що накладалось на специфіку місцевих важелів регулювання землевідносин і мало своїм наслідком обкладання селянського землеволодіння непомірними повинностями [1623-1625]. Доволі вдало відтворив статус приватних містечок і міст О. Воронін [841-842].

Розподіливши селян регіону на основні групи, В. Тарновський, наголосив, що головним мірилом їх добробуту виступало співвідношення числа тяглих сімей до загальної кількості всіх родин на селі. Чи не найважливішим є визнання ним, що за Речі Посполитої регіон був в одному з Галичиною полі польського права й мав тісний історичний та етногенетичний зв'язок із Лівобережжям і Слобожанщиною [1671, с.65, 66].

Значний науковий інтерес мають праці М. Кояловича [1399-1403], де владарювання царизму в Західній Росії назване похмурим злом, яке мешканці ясно розуміли і усвідомлювали та заявляли свої вимоги. За висловом автора, “усамітнений і відчужений” від життя верхніх прошарків, “західноросійський народ” був не так безжиттєвий, як народ Польщі [1401, с.360-393]. Цінними є його дослідження про возз'єднання уніатів з православ'ям як засіб до утвердження народу в єдності [1400] та про міжконфесійні взаємини і масовий перехід уніатів регіону в православ'я [1402, с.3-36].

Ґрунтовні як за авторськими спостереженнями, так і за наповненням фактичним матеріалом праці, присвячені впровадженню на новоприєднаних українських територіях інституту генерал-губернаторств, вийшли з-під пера О. Романовича-Славатинського [1593-1594]. Зокрема, досліднику вдалося

цікаво і рельєфно показати роль російської адміністрації в процесі русифікації культурно-духовної сфери на південно-західних околицях імперії. У полі зору російських істориків опинилися й проблеми церковного життя та міжконфесійних взаємин у період масового переходу уніатів у православ'я. Однак запропоновані концептуальні підходи до їх висвітлення викликали гостру полеміку в тогочасному науковому середовищі.

В історичній думці Росії склалось два підходи до вивчення історичного життя і визначення характерних рис її суспільства. Слов'янофіли визнавали за російським народом самобутній розвиток і займалися дослідженням його моралі, звичаїв, побуту [1506, с.201]. Прихильники “державницької школи” вивчали державницькі начала як прояв внутрішнього змісту народного життя, виходячи з свідомої культурної творчості людини, яка визначалася суспільними умовами та обставинами. Вони розкривали історію національних окраїн, зокрема Правобережжя, через призму відновлення єдності українських областей з Росією.

На дослідженні національних, культурних, моральних рис народу, які в незмінному вигляді зберігались у нижчих прошарках населення (селянства), зосереджували зусилля слов'янофіли. Однак для О. Герцена історія Росії була минулим російського уряду і російського дворянства [1506, с.203]. Про небачену силу держави, народ якої виявився величезним військом, підкореним необмеженою владою уряду, писав М. Чернишевський, підкреслюючи посилення кріпосництва за Катерини II та позбавлення селян громадянських прав і їх цілковиту залежність від поміщиків [1506, с.208].

Розгорнуту характеристику господарства, суспільства і державної влади за Павла I та Олександра I, зовнішню політику Росії в перших десятиліттях XIX ст. зробив М. Покровський [1318; 1558-1559], наголосивши, що вона полягала у колонізації нових територій, які були для уряду джерелом грошей і солдатів, провіантським магазином і рекрутським депо, – словом, експлуатації, щось на зразок того, чим буває багата колонія для хижачької та жадібної метрополії. У радянські часи історик розкрив моральні цінності, на яких

будувалися відносини в російському вищому суспільстві у XVIII – на початку XIX ст. [1559], і наголосив, що Катерина II ввела і запопадливо розповсюджувала кріпосне право, зробила владу поміщиків в Україні майже необмеженою та перетворила дворянські зібрання в інструмент колективного захисту імперських інтересів [1559, с.112, 117, 131].

Низку вузлових питань із суспільно-політичної та економічної історії Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. підняв представник історичної державницької школи початку XX ст. О. Корнілов [1387]. Він виразно показав неспроможність влади розв'язувати назрілі завдання, кризовий стан поміщицького господарства і погіршення становища селян в умовах апогею кріпосного права [1386, с.49, 55].

Загалом реконструкція історії Правобережної України після 1793 р. в літературі відбувалася за створеною російськими ідеологами та апологетами схемою. Автори прагнули зменшити соціально-економічний, політичний та ідеологічний вплив польської меншини, закріпити вплив царизму і розчистити шлях до русифікації. Для їх праць того часу характерний поверховий огляд минулого, побудований переважно на неповному та некритичному використанні джерел. Вони відзначаються відсутністю заглиблення у зміст суспільних процесів, пов'язаних із російським чинником, а тим більше об'єктивного осмислення документів і матеріалів, на основі яких здійснюється реконструкція життя регіону досліджуваного періоду.

Специфіка еволюції історіографічного процесу за радянської доби наклала відповідний відбиток і на дослідження історії Правобережжя. Щоправда, зміни в методологічних підходах і постановці дослідницьких проблем відбувалися поступово. Практично до початку 30-х рр. XX ст. українська історіографія розвивалася в попередній історіографічній традиції, з ледь відчутними деградаціями усталених інтерпретаційних моделей. Однак поступове підпорядкування досліджень ідеологічним викликам призвело в наступні десятиліття (з деяким послабленням ідеологічного тиску в 50–60-х рр.) до істотної зміни поглядів і уявлень про українську історію. Домінуючими

стали схематизм і лінійність при вивченні національних відносин. З поля зору випадала їх складність, ігнорувався вплив економічних, соціальних і політичних чинників, загальноцивілізаційних процесів [1310, с.335, 338].

У тематичному спектрі історичного студіювання часів входження Правобережжя до складу Російської імперії превалювала соціальна та економічна проблематика. В міжвоєнний період найбільшим внеском у дослідження економіки регіону стали праці О. Барановича [1122-1124], П. Клименка [1363], М. Корніловича [1388], О. Оглоблина [1520-1525], М. Слабченка [1636], Є. Сташевського [1657], Ф. Ястребова [1784], в яких відбито стан торгівлі, розвиток фільваркового господарства, підпорядкування його індустріально-промислового сектору і торгівлі чужоземним впливам, впровадження інституту ренти на підставі аналізу ревізій і люстрацій, розглянуто моделі управління економікою та формування сільськогосподарського ринку. За це його і дослідників соціально-економічної історії України ХІХ ст. М. Слабченка [1636], В. Дубровського та інших зараховували до числа “українських буржуазних націоналістів”, які нібито “фальсифікували промисловий розвиток України” [1252, с.5].

Перерваний в силу суб’єктивних і об’єктивних факторів на тривалий час процес наукового вивчення соціально-економічного блоку набув потужного імпульсу в 60-х рр. минулого століття. За нашими підрахунками, до часів незалежності України опубліковано понад 50 монографій, в яких висвітлені ті чи інші аспекти історії Правобережжя кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Основний акцент зроблено на формаційних зрушеннях, обґрунтуванні взаємовигідного співробітництва й різноманітних зв’язках із регіонами Росії. Проте теоретичні узагальнення часто не підкріплювались пропорційною характеристикою матеріалів. Суспільні процеси, що в умовах імперії мали системний характер, розглядалися фрагментарно. І хоч дослідження соціально-економічної історії продовжувалися, погляди та підходи до її відтворення істотно відрізнялися від 20-30-х рр., а оцінки імперської національної політики самодержавства зазнали відомої корекції на догоду політичній кон’юктурі [1094, с.309-310].

В цей період економічна та соціальна історія Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. стала важливою складовою наукового доробку А. Барабою [1118-1121], І. Гуржія [1235-1243], Т. Дерев'янкіна [1252], В. Маркіної [1463-1466], О. Нестеренка [1510], О. Пономарьова [1565], І. Слабєєва [1634-1635]. Завдячуючи їх працям, у науковий обіг було введено значний пласт нового фактичного матеріалу. Водночас висвітлено процес обезземелення та розшарування селянської спільноти, поширення в поміщицьких маєтках найманої праці, розклад старої системи виробничих відносин, розвиток товарного виробництва і торгівлі, відстоювання селянами своїх соціальних прав, перетворення міст і містечок у важливі промислово-торговельні центри тощо [1107, с.150]. У багатотомних виданнях з історії народного господарства, робітничого класу [1316-1317, 1320; 1329-1331] розкрито питання економічного і демографічного розвитку, зростання в регіоні залізорозного виробництва, цукрової промисловості, торговельно-промислового садівництва. Відзначено швидші, ніж по Україні, але повільніші як у її південних землях темпи зростання міщан, показано збільшення питомої ваги вільнонайманої праці, особливо на Київщині.

Українські історики свідомо обходили суперечності складної історичної долі Правобережжя, подавали їх у прямолінійному, односторонньому трактуванні через призму класової боротьби або вдавалися до спрощеного аналізу [1756, с.3]. За тих умов важливим стало введення в науковий обіг фактичного матеріалу, ілюстрування на місцевому рівні теоретичних схем і положень, розроблених ученими Академії наук УРСР [1405, с.467].

Історики також піднімали і нові нетрадиційні для попереднього часу наукові проблеми. Зокрема, задекларована в 1954 р. Л. Коваленком [1369, с.95; 1371, с.41-68; 1116, с.9-12] важливість комплексного вивчення процесу приєднання Правобережжя до Росії була успішно розв'язана через деякий час В. Смолієм [1641], який показав позитивний вплив консолідації основного масиву українських земель для розвитку національної самосвідомості та націотворчих процесів. Пізніше учений додав, що приєднуючи регіон, царизм

керувався необхідністю зміцнення економічних, політичних і духовних позицій самодержавства [1643, с.26]. У монографії з формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби упродовж другої половини XVII – XVIII ст. [1646] відомий учений, по-перше, вказав на патріархально-натуральний уклад життя селян, який не давав їм можливості піднятися до розуміння завдань і перспектив боротьби, об'єктивно консервував світогляд й живив їх наївно-монархічні ілюзії; по-друге, наголосив, що внаслідок ускладнення його соціально-станової структури суспільства ставав дедалі ширшим його антифеодальний табір [1646, с.99, 135].

Питанню про заміну польського судоустрою російським і перетворення судів Правобережної України в просту адміністративну зброю царизму присвятив частину своєї монографії П. Щербина [1775, с.5-58].

В закладеній ще у XIX ст. історіографічній традиції відбувалося висвітлення історії Правобережжя представниками російської радянської історичної школи. Превалюючою в їх працях виявилася тематика формування й функціонування вертикалі влади і підпорядкованості місцевих органів імперському центру (М. Єрошкін, П. Зайончковський, М. Шумилов) [1283-1284; 1293; 1773]; формування аграрно-товарного ринку в європейській частині Росії та впровадження товарно-грошових відносин у сільське господарство (М. Дружинін, І. Ковальченко, Л. Мілов, Я. Гроссул, І. Будак, О. Дружиніна, В. Золотов, Б. Миронов та ін.) [1273-1274; 1372-1373; 1487; 1214-1217; 1275; 1304; 1489-1493]; торговельної політики уряду в регіоні (Н. Киняпіна, П. Ридзюнський, М. Рожкова, В. Друнін, Л. Обушенкова, Ю. Рібаков, В. Поляков, Н. Ейдедльман, Н. Селянська, А. Соловйова та ін.) [1359; 1610-1611; 1592; 1276; 1519; 1586; 1854; 1776-1778; 1373; 1651].

Загалом, у радянській літературі стержневим був показ утвердження Російської імперії в нових територіях, військово-оборонної і цивілізаційної ролі та організаційно-управлінських функцій держави. Все, що відзначалось антиросійською спрямованістю, замовчувалось чи заперечувалось [1405, с.469]. У цій частині минулого український народ був брутально і цинічно засуджений

на історичне небуття [1520, с.26]. Збірники документів і праці того періоду містять конкретно-історичні матеріали, інформативність яких не втратила значення дотепер [1543, с.61-73]. Однак практично поза увагою залишалися суспільні процеси в регіоні, внесок його національно свідомого загалу в процес українського національного відродження.

Процеси, що на зламі 80-90-х рр. минулого століття обумовили кардинальні зрушення в методологічному полі національної історіографії [1405, с.473], позитивно позначилися і на дослідженні історії Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема й у царині переосмислення того складного та неоднозначного періоду, коли українська спільнота щойно виведеного з політичного, господарсько-економічного та культурно-духовного простору Речі Посполитої регіону, не лише взялася налагоджувати штучно перервані етнічні зв'язки з українством Лівобережжя, а й інтенсивно втягувалася в організаційні структури та спосіб життя відмінної від річпосполитської російської цивілізаційної моделі.

Українські науковці поряд із економічною тематикою [1577, с.6-39], почали ретельно вивчати суспільні процеси в Правобережжі. Зокрема, М. Брайчевський розцінив його становище в складі Росії колоніальним, тенденції в розвитку духовного життя – тривожними, позбавлення України національної інтелігенції – чи не найтяжчим ударом, а мову, боротьба за яку в умовах посилення русифікації стала боротьбою за націю, – єдиною надійною ознакою українців [1154, с.109-112].

Особливе значення для з'ясування суті політичного становища Правобережної України після 1793 р. та еволюції української державної ідеї має праця В. Смоля і В. Степанкова [1645, с.264-314], де аргументовано доведено, що в умовах бездержавності і зростого національного та соціально-класового гніту в свідомості української еліти продовжувала існувати національна державна ідея, взірцем якої виступала козацька суспільна організація.

Концептуально нове бачення складних суспільно-політичних і національно-культурних процесів, які відбувалися в Україні доби

національного відродження, та визначення місця й ролі Правобережжя було вироблено в ході підготовки першої після проголошення державної незалежності сучасної візії української історії, реалізованої у 15-титомній серії “Україна крізь віки”. У 9-му томі цієї серії [1617] відомий в Україні дослідник XIX ст. В. Сарбей зробив основний акцент на тому, що, починаючи з кінця XVIII ст., процесом активізації національного життя майже одночасно були охоплені всі українські регіони. Попри заходи центральної влади, спрямовані на адміністративно-політичне нівелювання місцевої регіональної специфіки самоврядування, уніфікацію управлінської системи на місцях “суспільством рухала дедалі міцніша тенденція українського відродження, консолідації української нації, поширення в усіх верствах народу національної самосвідомості”.

Важливе науково-теоретичне і практичне значення посідають монографії відомого сучасного українського історика О. Реєнта [1577-1579]. Запропоновані ученим базові засади дослідження українського історичного процесу в XIX ст., а саме теоретичного осмислення доленосних явищ; пошуку асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність і дискретність; вивчення конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етнічного порядку, що в результаті є рушійними і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації, в основному визначили й пошуковий спектр правобережної проблематики. Центральною стала теза про геополітичне значення Правобережної України в посиленні позицій Росії на зовнішньополітичному театрі; про об’єктивні наслідки політики російського уряду для справи соборизації українських земель.

Вагомий внесок у висвітлення політики російських урядових інституцій щодо Правобережжя зроблено В. Шандрою [1756-1759]. Розглядаючи принципи формування системи його адміністративних установ на межі XVIII – XX ст., дослідниця акцентувала увагу на юридичних підвалинах інтегрування усталеної тут адміністративної системи в загальноімперські політичні та управлінські структури, що було важливим кроком на шляху перетворення

українських історико-етнічних регіонів в адміністративно-територіальні одиниці Росії, посилення асиміляційних процесів у середовищі правобережної еліти. Найбільшу цінність представляє її праця про генерал-губернаторства [1870] з новаційним баченням, осмисленням і поясненням дискурсу природи та місії тогочасної імперії.

На ролі економіки як системоутворювального чинника, що значно визначав життєдіяльність регіону, наголошує Я. Верменич [1171, с.35-36], якій належать обґрунтування теоретико-методологічних аспектів українського регіоналізму [1172, с.177-189]. На переконання дослідниці, територія задає рамки політики та соціальної взаємодії, підтримує системи влади в державі і є рушійною силою у виробництві та відтворенні культури, мови, звичаїв, служить основою ідентичності [1169-1170].

Дослідженню проблематики, пов'язаної з визначенням правових основ формування та функціонування корпусу цивільних службовців у Російській імперії і вкорінення в правобережний ґрунт її владних інститутів наприкінці XVIII – протягом першої половини XIX ст. присвячено праці М. Бармака [1125-1127]. Історик зосереджує увагу на формуванні та характеристиці змін компетенції губернських і повітових управлінських структур, розкритті специфіки функціонування системи судочинства та поліції й участі у них правобережної шляхти: за Катерини II запроваджено імперське управління; в часи Павла I – чинність основних нормативних документів 1775-1785 рр.; при Олександрі I модернізувано політичні інститути на центральному та місцевому рівнях, ліквідовано залишки децентралізації та уніфіковано діловодство.

Як і на попередніх етапах, сучасні українські історики продовжують приділяти чільну увагу соціально-економічним сюжетам. Зокрема, правобережний матеріал стосовно специфіки оподаткування місцевого населення, розвитку промислового виробництва в містах і містечках, особливостей організації хлібної торгівлі присутній у монографіях О. Гуржія [1242-1243], О. Реєнта і А. Задорожнюка [1292], О. Головка [1190], Т. Гончарука [1192], О. Гордуновського [1193], М. Гримич [1207-1209],

В. Орлика [1531-1533]. Питання законодавчого врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні досліджує С. Борисевич [1146-1149]. Охарактеризувавши польську законодавчу практику щодо врегулювання земельних спорів та особливості землекористування в 1793-1801 рр., автор ретельно відтворює процес поширення на її території російського законодавства, аналізує налагодження державного контролю та руйнування дворянської монополії в приватному володінні, простежує зміни, що відбулися в формах володіння державними маєтками, в орендних відносинах, у функціонуванні інституцій конфіскації, секвестру, заборони опіки, застави, оцінки, продажу та успадкування нерухомого майна, в державному та приватному кредитуванні, розмежуванні земельних угідь тощо.

Наприкінці 1990-х рр. побачила світ узагальнююча монографія з соціально-економічного розвитку Правобережної України в першій чверті ХІХ ст., в основу якого було покладено матеріали кандидатської дисертації Т. Соловйової [1340]. В праці, на підставі залучення значного документального матеріалу, що переважно вперше введено в науковий обіг, розглянуто умови співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу, їх поступове перетворення в машинну індустрію; відзначено значний вплив на розвиток її економіки іноземного купецького капіталу, застосування у великому промисловому виробництві праці кріпаків тощо.

Принципові положення про важкий шлях до волі українського селянства та їх господарство фермерського типу обґрунтував В. Нечитайло [1512-1515]. Ми поділяємо точку зору професора про колоніальний стан українських земель, який ускладнювався їх провінціалізацією, що означало утрату національної самобутності і супроводжувалося утвердженням імперського режиму з економічною експлуатацією, ліквідацією місцевих структур самоврядування та нав'язуванням чужих форм господарювання.

Окремі, побіжно порушені в монографії питання знайшли більш детальне висвітлення в студіях інших науковців. Зокрема, формуванню кредитно-банківської системи в Правобережжі присвячено дослідження В. Венгерської

[1167] капіталістичних відносин – праці М. Вихватенко [1821]. Стан аграрного сектору у Волинській губернії розглянуто в кандидатській дисертації О. Буднак [1819-1820]. Еволюція поміщицьких господарств регіону стала предметом дисертаційних розробок О. Гордуновського [1825], Л. Горенко [1826-1827], О. Петренка [1853]. Питання торговельно-економічних зв'язків висвітлене Т. Ігнат'євою [1839]. А. Задорожнюк звернувся до вивчення ремісничого та фабрично-заводського виробництва в містах і містечках Подільської губернії [1836-1837]. До новаційних у постановочному плані розробок належать кандидатські дисертації С. Сидорука (присвячена рекрутській повинності у Правобережжі) [1860] та Н. Громакової (про суспільні рухи серед польської шляхти) [1829]. Проблеми формування промислової буржуазії в Україні (в тому числі у Правобережжі) розглянуто у праці Т. Лазанської [1425-1427].

Деякі аспекти поземельних відносин та оренди землі в поміщицьких маєтках розкриті у розвідках О. Лобка [1441-1442]. На ролі українських торговельно-економічних відносин у міжнародній торгівлі і негативному впливі загарбання й поділу українських земель між сусідніми державами на формування всеукраїнського ринку, вихід українських купців на світовий ринок робить акцент О. Пиріг [1548]. У праці О. Петренка [1545] простежено зосередження в руках російських чиновників і польських поміщиків адміністративної та судової влади, соціально-економічні та етноконфесійні відносини, особливості ренти і співвідношення її видів залежно від рівня й форм експлуатації, колонізаційних процесів і ринкової кон'юнктури на товари. О. Головка акцентує увагу на участі адміністративно-поліцейського апарату та органів самоврядування в управлінні фінансами держави в українських землях цього періоду [1190].

Помітно актуалізувалося дослідження політики уряду щодо врегулювання етнічних і конфесійних відносин. В монографії Н. Щербак [1774] на широкій джерельній базі комплексно розкрито тенденції та особливості вирішення владою національного питання в регіоні, простежено механізми розв'язання центральними та місцевими управлінськими структурами так

званого “польського питання”. Б. Гудь у 2007 р. в Львові захистив кандидатську дисертацію з проблем українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст. [1234; 1830]. Із досліджень соціально-етнічної історії останнього часу виділяється праця І. Діака, де розкрито причини формування в українців менталітету малоросійства, з’ясовано, завдяки чому царизм реалізовував проект “великої російської нації” [1256]. Проблему ролі іноземців у соціально-економічному житті регіону, зокрема місця підданих іноземних держав у процесах зародження та становлення української промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, інших галузей виробництва на фоні всіх підросійських українських земель на нових теоретичних засадах розкрив О. Машкін [1480]. Перші німецькі колонії на Волині прослідив Ю. Поліщук [1560]. Міжнаціональним відносинам у краї присвячено також дослідження М. Бармака [1127; 1814] та О. Беренштейна [1817].

У дослідженні В. Кременя і В. Ткаченка [1409] схарактеризовано взаємини і діалог культур росіян та українців в умовах уніфікаторської політики. Вплив Французької революції на українсько-польські відносини у ХІХ ст. розкрито у монографії Р. Симоненка та Д. Табачника [1628].

Розглядаючи питання розвитку та розселення українського етносу в ХVІІІ – ХХ ст. [1596], В. Романцов, зокрема, зробив наголос на тих тенденціях, які справляли вплив на щільність заселеності Правобережжя, при цьому відзначив зменшення в етнічному складі населення питомої ваги українців унаслідок збільшення числа переселенців з його території на Південь і Північний Кавказ.

Становище українських земель у складі сусідніх держав і функціонування їх суспільства в імперському просторі охарактеризовано в дослідженнях О. Доніка [1262-1263]. Про те, що розвиток регіону на межі ХVІІІ – ХІХ ст. відбувався в органічному зв’язку з утвердженням нової європейської цивілізації та поступового структурування навколо неї всього іншого світу й трагедію російської зверхності, справедливо зазначає Ю. Павленко [1538-1539].

Соціальну історію шляхти регіону протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. та процес легітимації і декласації дрібної шляхти простежено

в розвідках І. Кривошеї [1410-1412], С. Лисенка та Є. Чернецького [1434-1437; 1754], В. Павлюка [1540-1541; 1851-1852], Ю. Поліщука [1561-1562], В.Свербигуз [1621]. Про поширення російського господарювання, еволюцію основних галузей сільського господарства, форми землекористування та землеволодіння в Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. йдеться в кандидатських дисертаціях Ю. Овсінського [1849], П. Олешка [1850], Н. Темірової [1867], – про реформування церковного землеволодіння – в працях Ю. Коптюха [1383; 1842]. Змістовний огляд літератури та аналіз джерел про церковне землеволодіння в краї зробив В. Левицький [1431; 1847].

Політику царського уряду з одержавлення релігійних конфесій і перетворення православ'я в інструмент імперського контролю над вірянами досліджують такі відомі сучасні українські історики, як А. Зінченко [1303], О. Крижанівський [1416], В. Марчук [1470], С. Плохій [1417], І. Рибачук [1588], Д. Степовик [1662], Н. Стоколос [1664], Ю. Хитровська [1745-1747]. Напрацювання з релігійного питання здійснили Ю. Блажевич [1132-1334], С. Жилюк [1280], А. Лисий [1439], А. Опря [1529], В. Ровінський і О. Миханчук [1591], П. Слободянюк [1639], В. Смолінський [1647], С. Таранець [1670] тощо. Про православ'я як головне знаряддя російщення українців Правобережжя і перетворення міст регіону в осередки імперської політики йдеться в колективній праці [1423, с.119-222]. Цінний матеріал соціально-економічного, культурно-освітнього і релігієзнавчого характеру містять збірники за підсумками міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумів [1278-1279; 1343-1345; 1472-1475; 1556-1557; 1581].

В осмисленні сутності та особливостей суспільних процесів, викликаних інкорпораційною політикою царизму, важливе значення має п'ятитомна “Історія української культури” [1327-1328], де підкреслено виняткову роль просторових і часових координат її реалізації. Частиною такого простору в праці є Правобережжя, а часовими рамками – кінець XVIII – початок XIX ст.

У контексті реконструкції його суспільного життя цього періоду інтерес викликають докторські дисертації М. Бармака [1815], О. Бачинської [1816],

С. Борисевича [1818], О. Гордуновського [1825], М. Гримич [1828], О. Крижанівського [1845], Н. Стоколос [1865], Ю. Хитровської [1869], В. Шандри [1870], Н. Щербак [1871] і кандидатські – Б. Галя [1822], Є. Годованого [1823], Т. Гончарука [1824], С. Жилюка [1832], К. Завальнюка [1833-1834], В. Задорожного [1835], А. Зінченка [1838], Л. Казначєєвої [1840], І. Карацуби [1841], І. Кривошеї [1843-1844], О. Крижановської [1846], М. Любара [1848], А. Ремнева [1855], Н. Рудницької [1856], О. Рибаківського [1857], І. Савченко [1858], Н. Сироватської [1861], І. Слабєєва [1862], Т. Соловійової [1863-1864], О. Суліменко [1866], А. Ткача [1868].

Значну увагу історії регіону наприкінці XVIII – у XIX ст. свого часу було приділено і вченими діаспори. Щоправда, спеціальних тематичних розробок з цієї проблематики в діаспорних наукових центрах не проводилося, а отже правобережні сюжети знайшли висвітлення лише в узагальнюючих курсах української історії (Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич, В. Верига, О. Субтельний) [1265; 1267; 1563; 1420; 1168; 1668] або в дослідженнях окремих проблем українського XIX ст. (І. Власовський, П. Голубенко, М. Демкович-Добрянський, З. Когут, І. Лисяк-Рудницький та ін.) [1179; 1191; 1250-1251; 1374-1375; 1440].

Зокрема, в праці Н. Полонської-Василенко цінним є аналіз тенденцій суспільно-політичного та економічного розвитку України в 1781-1835 рр., витоків об'єднавчих процесів на етнічних українських землях, включаючи Правобережжя. Д. Дорошенко, який прокладав нові стежки українського руху [1550, с.ХІ], відзначав, що після приєднання краю до Росії кріпосництво в ньому стало міцнішим, ніж до 1793 р., що викликало розчарування селян у своїх сподіваннях на полегшення життя [1267, с.268-279]. І. Крип'якевич простежив вплив політики Росії на долю українських земель та їх корінного населення і показав, як імператори безоглядно заводили абсолютистську систему і тримали у важкому ярмі підкорений народ [1420, с.276-390].

Один із найбільш впливових теоретиків української діаспори І. Лисяк-Рудницький дослідив витоки формування української нації, що охопило

історичний процес ХІХ – початку ХХ ст. [1405, с.471]. Інтерпретації цієї проблематики, з'ясування наднаціональних і надетнічних форм політичного та культурного життя, знайшли відображення у працях канадського дослідника З. Когута. Він повернув у науковий обіг термін “інкорпорація” і цим зробив крок до об'єктивного відтворення української історії.

В. Верига головну увагу зосереджує на чинниках формування українців як нації, економічному становищі українських земель та обґрунтуванні тези про колоніальний статус української економіки і обмеження її участі в економічному житті імперії. Українсько-польські відносини досліджує історик і політолог М. Демкович-Добрянський, наголошуючи, що вони будувалися через призму генезису російського імперіалізму, його численних воєн і поглинення Росією нового горизонту. Стислу характеристику політичної системи російської влади в Правобережній Україні подає О. Субтельний. Фактичний матеріал та оцінки історії регіону цього періоду, аналіз соціального і національного гніту українців містить повернута в Україну “Енциклопедія українознавства” [1882, с.23-25; 1883, с.460-462; 468-469; 1884, с.921-992].

Безпосередньому розкриттю інкорпорації регіону в Росію на межі ХVІІІ – ХІХ ст. присвячено монографії і низку статей дисертанта [1698-1737], де обґрунтовано концепцію, положення та особливості його розвитку в новій метрополії, проходить теза про глобальний за суттю, значенням і наслідками процес входження великого українського регіону в тіло імперії, проведено думку, що взаємовідносини українців і росіян будувалися виключно на пріоритеті самодержавних інтересів, а не на засадах взаємного співробітництва.

Однак достатнього відображення не знайшло національне питання і те, що запроваджений царизмом у Правобережжі механізм політичного управління слугував максимальному забезпеченню національного гноблення [1424, с.116]. Тому вони вимагають всебічного аналізу й ґрунтовного осмислення.

Окремі праці, на жаль, хибують відсутністю об'єктивного аналізу джерел та обґрунтованості висновків про її культурний розвиток після 1793 р. Наприклад, вдаючись до комплексного вивчення джерел і опублікованих праць,

Л. Лукашевич підкреслює, що з переходом до складу Росії не могло бути й мови не те що про національно-культурне відродження, а про будь-який розвиток національної культури й життя регіону [1444]. Отже, на часі всебічне і ґрунтовне вивчення політичних, соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, релігійних та інших аспектів з історії Правобережжя на зламі XVIII – XIX ст. Розбудова незалежної України і національне відродження актуалізують нові дослідження на сучасній методологічній основі [1727, с.72]. Їх поява збагатить теорію і практику об'єктивними знаннями про один із важливих періодів вітчизняного минулого.

З кінця XX ст., у контексті визнання світовим співтовариством істориків самодостатності українського історичного процесу в поступі цивілізації, помітно зростає інтерес іноземних дослідників також до історії Правобережної України. Серед західних учених, у дослідницькій практиці яких правобережна тематика набуває помітної ваги в зрізі їх основних наукових зацікавлень, насамперед виділяються праці австрійця А. Каппелера [1348-1351], француза Д. Бовуа [1138-1139], англійців Б. Андерсена [1095], Н. Дейвіса [1248] і Д. Хоскінга [1749], американців Д. Біллінгтона [1131], Д. Дж. Клієра [1362], Р. Пайпса [1543], Р. Робінса [1804], Е. Томпсон [1678], Р. С. Уортмана, японців К. Мацузато [1476-1477] і М. Такесі [1478-1479]. В тематичному блоці їх праць превалюють питання місця правобережних управлінських структур у процесі посилення бюрократизації влади в Російській імперії; соціально-економічного розвитку українських губерній; трансформації системи соціальних відносин у зв'язку з поширенням на Правобережжя інституту кріпацтва в його російській модифікації; розвитку взаємин між українською громадою правобережного соціуму та нацменшинами; збереження ментально-свідомісних засад та національної культури українців в духовному просторі імперії тощо.

Й. Петровський-Штерн обґрунтовує, що міграція населення західних губерній створила порожнини в економіці містечок, які заповнили єврейські ремісники і дрібні торговці [1547, с.26]. Частково історія ремісництва і торгівлі євреїв у регіоні в досліджуваному періоді висвітлена Я. Хонігсманом та

А. Найманом [1748]. Аналіз національного й соціального складу міського та містечкового населення регіону загалом і купців зокрема, містить путівник “Сто єврейських містечок України” [1663].

Однією з провідних тем зарубіжної історіографії традиційно залишається питання історичної еволюції польсько-українських і російсько-українських відносин. Сучасні польські дослідники, зокрема М. Буткевич [1798], А. Зайончковський [1810], А. Подраза [1803], І. Рихлікова [1806], В. Серчик [1807], Ж. Сікорська-Кулеша [1808], А. Хвальба [1800], переважно вивчають генеалогічні аспекти, соціальні трансформації в магнатсько-шляхетському середовищі, його роль у соціально-економічних процесах, а також культурні артефакти.

Не залишила поза увагою вивчення проблем, пов’язаних із спільним минулим тих слов’янських народів, етнічні території яких свого часу увійшли до складу імперії, і новітня російська історіографія, в якій на пріоритетні позиції виходять створення власного гранднарративу та пошуки російської ідентичності, а студіювання в галузі української історії підпорядковується ідеї доведення спільного минулого [1507-1508]. Саме такі підходи превалюють у колективних працях “Национальная политика России: история и современность” [1507] “Национальная политика России: концепции и реальность” [1790], “Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления” [1508]; “Русское население национальных окраин России XVII – XX вв.” [1607]; “Западные окраины Российской империи” [1296-1297]; авторських монографіях Л. Горизонтова “Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.)” [1195]; О. Міллера “Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении“ [1481] та “Империя Романовых и национализм” [1482] і “Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределенная история” [1483], С. Пушкарьова “Россия в 1801-1917 гг.: власть и общество” [1572] та “Россия в XIX веке (1801-1914)” [1573], П. Стегнія “Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795” [1659], “Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження” [1660],

“Хроника времен Екатерины II. 1729-1796” [1661] та ін.

Зокрема, О. Міллер і М. Долбілов проводять тезу про отримання Росією значної, густозаселеної території, яка за рівнем культурного і економічного розвитку стояла вище від центральних районів, а його інтенсивність була незрівнянно вищою, ніж в інших частинах імперії [1296, с.284]. Концепцію соціально-економічної історії з акцентом впливу природно-кліматичних умов на господарство селянина-землероба й опосередковано – на суспільство і державу обґрунтовує в своїх працях Л. Мілов [1484-1487].

Дещо відмінне бачення імперської Росії запропонував Є. Анісімов [1097], підкресливши, що ключовою у відносинах центру і регіонів була інкорпорація національних окраїн. Цікавий висновок щодо ролі інших народностей у формуванні єдиного соціокультурного простору Росії зроблений Л. Гатаговою [1185], на думку якої у ХІХ ст. завершилася епоха тих інкорпораційних процесів, які сприяли перетворенню Російської держави в суперімперію, а багаточисленні мікросоціуми інтегрувались в імперські структури, що нав'язали їм якісно інший тип соціалізації. Певною мірою правобережний матеріал використано в працях Л. Лисенко [1438], А. Манько [1460] та Л. Шепелева [1762], присвячених історії російських представницьких установ та історії самоврядування, зокрема їх утвердження в політичному просторі окраїн Росії. Про губернаторів і генерал-губернаторів у системі влади дореволюційної Росії як важливу ланку механізму інкорпорації окраїн йдеться в дослідженнях О. Большакової [1143] і А. Ремньова [1583-1584; 1855]. Зовнішньополітичним доктринам, які помітно вплинули на міжнародні відносини другої половини ХVІІІ – ХІХ ст., присвятила своє дослідження О. Елісеєва [1281].

З-поміж сучасних російських праць соціального спрямування виділяються дослідження Б. Миронова [1489, 1490, 1492, 1493] з важливими положеннями про розвинену економіку і культуру західних областей та їх позитивний вплив на російський суспільний устрій, і про те, що переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло зростанню

економічного потенціалу країни, головним джерелом якого виступало сільськогосподарське виробництво. Зацікавленість викликають його монографія [1491] та дослідження Л. Кошмана [1398], де розкриті типологічні особливості міського життя XIX ст., розвиток інфраструктури й суспільно-культурного середовища міст. Останнім часом вийшли праці, які за радянських часів були заборонені, зокрема А. Карташова [1356-1357], Макарія [1452].

Однак подібні звернення до минулого Правобережної України є спорадичними, що засвідчує відсутність у сучасній російській історіографічній традиції системного інтересу до неї як самостійного, зі своєю специфікою розвитку, історичного ареалу. Тому її минуле після 1793 р. вивчається, як і раніше, переважно задля ілюстрування загальноросійського минулого, в літературі поволі розкривається складність і потворність політики царизму, що пронизувала всі сфери життя регіону. Водночас в науковому дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься всередині або в ракурсі сили і домінації, де інші нації репрезентуються зверхньо, з позицій “культурної сили”, “вищої культури”, як знак панування над підкореними народами [1568, с.7].

Таким чином, розвиток Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. вивчали впродовж майже двох століть. Дослідники ввели в обіг значний масив фактичного матеріалу. Демократичні процеси кінця 80-х рр. минулого століття та проголошення незалежності України дали потужний поштовх заповненню “білих плям” і виробленню цілісної концепції української історії. Помітну роль у вивченні проблеми відіграють дослідження української діаспори. Нині характерним є не лише розширення кола авторів, які формуують значний інформаційний ресурс, а й зросло прагнення об’єктивно осмислити становище регіону та витоки національного відродження. Останнім часом активізувалася увага до його історії з боку російських та інших зарубіжних дослідників.

В цілому порушена в дисертації проблема на сьогодні комплексно не вивчена. Загальний історіографічний доробок з різних аспектів політичного, економічного, соціокультурного розвитку Правобережжя після його возз’єднання з Лівобережної Україною у складі Російської імперії позначений

фрагментарністю і не дає повного уявлення про ті трансформаційні тенденції, які визначали цивілізаційний поступ регіону в модерну добу.

1. 2. Характеристика джерельної бази проблеми

Як відомо, переосмислення, оцінки історичних фактів і процесів, а також їх характеристики та деталі залежать від кількості і якості джерел – клітин суспільної пам'яті, що несуть у собі зерна достовірної інформації про минуле. Об'єктивне дослідження історії Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. стало можливим завдяки залученню масиву архівних документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України в Києві та державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської і Хмельницької областей, територія яких у складі Правобережжя була включена за другим і третім поділами Речі Посполитої та розвивалася в умовах інкорпорації до складу Росії. Значний обсяг документів і матеріалів було вивчено у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі.

Джерельну базу нашого дослідження складають 1086 документів і матеріалів, у тому числі 685 справ із 86 фондів 7 державних архівів України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, відділу рідкісної, рукописної та стародрукованої книги наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка та Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі. Невід'ємною складовою джерельної бази стали 222 документальних видання, з них 120 законодавчих і нормативно-правових актів із першого та другого видань “Повного зібрання законів Російської імперії”, 14 мемуарних і епістолярних видань й опубліковані у періодичній пресі 157 фактографічних видань.

Для з'ясування проблеми залучено документи 18 фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві. Найбільший інтерес

становлять справи ф. 533 “Київський військовий губернатор” [91-161], фактичні матеріали яких стосуються практично всіх сфер суспільного життя Київської губернії і частково всього регіону. Зокрема, в них міститься інформація про реалізацію державних інтересів у регіоні, кадровий склад присутствених місць, коло питань, якими займалися військовий губернатор і його адміністрація, про розквартирування, забезпечення військ і механізм взаємодії з ними, про затвердження судових рішень, різноманітні надзвичайні ситуації тощо. У справах фф. 193 “Київське намісницьке правління” [33-48], 210 “Подільське намісницьке правління” [49-66], 212 “Брацлавське намісницьке правління” [67-72] зосереджено численні факти з налагодження і діяльності російської адміністрації та органів суду, перенесення на її терени російських законів і нормативної бази, питань, які розглядали та вирішували намісницькі управління, проблем, які закладалися в укази і розпорядження керівників різних рангів. В них чимало інформації про земельні володіння, зміни їх власників, винагородження російських вельмож конфіскованими помістями, заходи з прискорення стягнення податків, про налагодження дорожнього й поштового забезпечення, особливості рекрутських наборів. Окремий масив фактичного матеріалу стосується специфіки переходу уніатів у православ’я, ставлення до них держави, чиновників, магнатів, православних і католицьких ієрархів. Документи і матеріали справ фф. 12 “Комісія Міністерства фінансів” [1], 120 “Подільський головний суд” [2-3] і 182 “Канцелярія Київського митрополита” [31-32], 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” [73-76], 850 “Каменський Василь Опанасович” [162-163], 1196 “Київське відділення Російського військово-історичного товариства” [170], 1392 “Колекція військово-історичного товариства” [171], 2168 “Колекція” [176], 2194 “Колекція карт” [177], 2227 “Колекція документів Волинського музею” [178] дозволили сформуванню уявлення про те, як вибудовувався механізм координації дій між центральними органами влади та губернаторами й іншими структурами місцевого управління.

Особливу цінність представляють матеріали справ фф. 484 “Київський головний суд” [77-89], 486 “Київська палата цивільного суду” [90], 1147 “Брацлавський верхній земський суд” [164-169], 1508 “Чернігівський верхній земський суд” [172-174] і 1821 “Бахмутський повітовий суд” [175] інформаційне наповнення яких пов’язане з судовими процесами з питань власності, визнанням дворянської приналежності, зі звільненнями селян від кріпосної залежності, захопленням поміщиками земельних ділянок тощо. Справи з ф. 127 “Київська духовна консисторія” [4-30] дають значний фактичний матеріал про утворення та діяльність у Правобережжі єпархій і консисторій, коло проблем, якими вони опікувалися і заради яких функціонували, про посилення ролі і впливу православ’я, повернення своїх позицій католицькою церквою і звуження сфер впливу та руйнування уніатської конфесії, про зміст донесень і рапортів, які направлялися з місць у єпархіальні управління та дикастерії і від останніх – у центральні органи церковної і світської влади, про зростання регламентування церковної служби, відзначення свят за російськими канонами, про матеріальне становище приходів церковного кліру, наділення їх землею і про участь релігійних конфесій в розвитку освітньої сфери тощо.

Значну наукову цінність представляють справи Держархіву Хмельницької області – найбільшого за кількістю та обсягом фактичної інформації у Правобережній Україні. Серед документів і матеріалів ф. 226 „Подільська казенна палата. 1795-1918” [402-405] особливе місце посідають губернаторські звіти, дані статистичних комітетів, господарського, торговельного секторів, в яких міститься чималий фактичний матеріал про насадження царизмом кріпацтва, загострення соціальних суперечностей у зв’язку з посиленням національного та соціально-класового гноблення місцевого населення з боку магнатів і шляхти, про зловживання росіян владою і соціальним становищем. У фонді зберігаються відомості про формування соціальної опори царизму за рахунок альянсу з магнатами і шляхтою та закріплення їх позицій в політичній і соціально-економічній сферах.

У ф. 227 „Подільське губернське правління” [406-422] зосереджено численні справи з відомостями про соціально-станову та етнонаціональну приналежність чиновників, організацію роботи міських магістратів, перенесення на український ґрунт російської системи податків і виконання повинностей, про умови праці і рівень життя населення, джерела та обсяги його доходів, про вплив дислокованих у губернії військ на соціальне самопочуття мешканців, про жорстоке поводження з кріпаками, ставлення представників російської влади і армії до населення, про зміни та трансформації в духовно-релігійній сфері.

У справах ф. 228 „Канцелярія подільського губернатора” [423-439] відкладена майже не вивчена інформація про діяльність місцевої адміністрації на користь імперії, організацію державного контролю за всіма сферами суспільного життя, створення фіскального та репресивного механізму, боротьбу з непокою населення, втечами селян і солдат, про залучення армії до реалізації внутрішньої політики та гострі конфлікти військових із цивільними громадянами, про системні міжконфесійні суперечності тощо.

Більш системно трансформації в духовно-релігійній сфері дозволяють відтворити документи і матеріали ф. 315 „Подільська духовна консисторія” [440-487]. Чималим обсягом фактичної інформації про соціальне спрямування відзначаються документи фф. 115 „Подільська губернська креслярня” [395-399], 122 “Кам’янецький повітовий предводитель дворянства” [400], 29 „Проскурівський міський магістрат” [391-394] і 1 “Кам’янецький повітовий суд” [390], введення в науковий обіг яких робить можливим реконструкцію механізму і особливостей трансформаційних процесів у середовищі шляхетського стану, зокрема його поступової декласації, рівень захищеності мешканців регіону з боку російських властей тощо.

На початкових етапах наукових студій нам вдалось опрацювати низку справ фф. 115 “Подільська губернська креслярня” [488-489], 120 “Подільський головний суд” [490-491], 226 “Подільська казенна палата” [492-497], 227 “Подільське губернське правління” [498-531], 228 “Канцелярія Подільського

губернатора” [532-551], 228-57 с „Канцелярія подільського губернатора” [552-560], 230 „Подільські депутатські збори” [561-563], 241 “Подільський губернський комітет з розгляду та складання інвентарів на поміщицькі землі та маєтки” [564], 315 „Подільська духовна консисторія” [565], 593 “Ушицький земський суд [566], 678 “Подільський військовий губернатор” [567-569] і 685 “Подільська римо-католицька духовна консисторія” [570] Кам’янець-Подільського міського державного архіву, більшість яких назавжди втрачена під час пожежі 2003 р. Це дозволило простежити сутність і динаміку трансформаційних процесів, рівень захищеності мешканців з боку російської влади.

Комплекс залучених до дослідження документів і матеріалів Держархіву Вінницької області складає 74 справи із 19 фондів, зокрема: Д-200 “Вінницький повітовий предводитель дворянства” [180-181], Д-210 “Мировий суддя” [182], Д-222 „Літинський повітовий суд” [183-184], Д-455 „Тульчинська міська поліція” [185], Д-474 “Ямпільський повітовий суд” [186], Д-506 „Вінницьке духовне правління” [187-194], Д-513 “Могилів-Подільське духовне правління” [195], Д-521 “Брацлавська казенна палата” [196-201], Д-533 “Бершадський нижній земський суд” [202-217], Д-546 “Липовецький нижній земський суд” [218], Д-569 “Могилівська прикордонна карантинна контора” [219], Д-606 “Ольгопільське духовне правління” [220-222], Д-634 “Бершадська повітова дворянська опіка” [223], Д-675 “Тульчинський нижній земський суд” [224-231], Д-677 “Липовецький повітовий землемір” [232-236], Д-678 “Бершадське міське правління” [237-252], Д-799 “Брацлавське духовне правління” [253], Д-895 “Брацлавське намісницьке правління” [254]. Це створило об’єктивне підґрунтя для з’ясування ролі управління, суду, поліції, прокурорського нагляду і військ у соціальних перетвореннях Правобережжя на рубежі XVIII – XIX ст.; того, які соціальні верстви населення взяли під свій захист російські власті; в) вивчення, що нового в життя регіону внесло насадження самодержавством кріпосництва, чинників і закономірностей соціально-демографічних, етнонаціональних, класово-станових, етноконфесійних змін; г) осмислення того, які фактори

сприяли збереженню етнокультурного, духовно-релігійного світу українців. Інформацію про налагодження і функціонування прикордонної та митної служб в 1795 р. на кордоні Брацлавської губернії висвітлено у справах ф. Д-474 “Ямпільський повітовий суд”. Матеріали про закордонну торгівлю регіону зберігаються у фф. Д-533 “Бершадський нижній земський суд” і Д-521 “Брацлавська казенна палата”.

Нами залучено 58 справ Державного архіву Житомирської області, зокрема фф.: 1 “Волинська духовна консисторія” [255-290], 70 “Канцелярія Волинського цивільного губернатора” [291-394], 146 “Волинські дворянські депутатські збори” [295-300], 263 “Волинський губернський землемір” [301-311] та 353 “Новоград-Волинське тимчасове рекрутське присутствіє” [312]. Найбільшою насиченістю фактичним матеріалом про зміни в духовно-релігійній сфері Волинської губернії вирізняється потенціал вивчених фонду 1 “Волинська духовна консисторія”. У них міститься значний фактичний матеріал про ставлення держави до різних конфесій у регіоні, про місце в житті краю релігійних громад, про те, що собою насправді представляв перехід уніатів у православ’я, якою в цьому була роль органів центральної і місцевої влади, про форми спонукання до такого переходу католиків та іудеїв у православ’я, про взаємини між представниками різних релігійних громад, прихожанами, представниками влади та поміщиками, про розв’язання питань сімейно-шлюбних відносин, церковного землеволодіння і землекористування тощо. З документів простежуються особливості трансформаційних перетворень, утвердження православної церкви в державному статусі і витіснення уніатів на узбіччя релігійного життя. Великий науковий інтерес представляють документи про призначення та кадрові зміни серед священо- і церковнослужителів, розбудову церковної ієрархії, етносоціальне походження, освітній рівень і матеріальне становище кліру. На відміну від офіційно проголошеного курсу на захист єдиновірних братів, з багатьох вивчених документів стає відомо про втручання державних органів у конфесійні відносини, їхній вплив, а нерідко й тиск на процес переходу в православну віру,

демонстративну підтримку і приязне ставлення росіян до магнатів, шляхти та священників римо-католицького віросповідання і зверхню, часто зухвалу поведінку до православного духовенства. Чимало матеріалів засвідчують про зміну процедури формування священицького корпусу. З документів дізнаємось про конфлікти і суперечності в ході схиляння уніатів у православ'я, про настанови священнослужителям проводити роботу серед віруючих щодо підкорення владі та господарям, про налагодження російськими властями системи інформування священників про настрої у парафіях, охочих і неохочих переходити в благочестя. У цьому фонді також міститься інформація про участь мешканців Волині у формуванні збройних сил Росії для боротьби з французькими військами та заготівлю для цього продовольства і провіанту. Вони розширюють спектр розуміння процесу обмеження чисельності польської шляхти через підтвердження юридичних прав дворянства.

Великий фактичний матеріал про специфіку адміністративно-територіальних і суспільні зміни, створення царизмом соціальної бази, наповнення казни через оподаткування населення, рекрутські набори, захист панівних класів, підтвердження дворянських звань, виведення за рамки законів найбідніших верств населення, про станові, національні та релігійні трансформації на місцях тощо почерпнуто з документів і матеріалів восьми фондів Державного архіву Київської області, в тому числі фф. 1 “Київське губернське правління” [313-354] і 2 “Канцелярія київського губернатора” [355-377]; про особливості функціонування органів влади та місцевого самоврядування – з фф. 3 “Київський губернський прокурор” [378], 782 “Губернське дворянське депутатське зібрання” [387-389]; про природний рух і кількісний склад населення, вирішення різноманітних питань суспільного життя – з фф. 280 “Київська казенна палата” [379-383]; про специфіку адміністративно-територіальних перетворень – із фф. 324 “Богуславський повітовий землемір” [384], 331 “Липовецький повітовий землемір” [385], 333 “Радомишльський повітовий землемір” [386].

Джерельну базу дослідження збагатили справи вісімнадцяти фондів

Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, зокрема фф. 13 “Департамент міністра комітету” [751], 571 “Департамент різних податей і зборів” [572], 796 “Канцелярія Синоду” [573-578] і 797 “Канцелярія обер-прокурора” [579], крім фактичного матеріалу про врегулювання церковно-релігійного життя, міститься значна інформація про рекрутські набори, укомплектування полків особовим складом із селян Правобережжя. Це засвідчує, що православна церква від 1793 р., поряд із церковними, виконувала функції державної структури. У справах фф. 1147 “Негласний комітет” [581], 1263 “Комітет міністрів” [582-592], 1281 “Рада Міністра внутрішніх справ” [593-596], 1285 “Департамент державного майна МВС” [597-598], 1287 “Господарський департамент МВС” [622-624], 1374 [643-653] і 1405 [656] зосереджено фактичні дані про регламентацію різних сфер суспільства, зокрема духовно-релігійної, і мають переважно дозвільно-заборонний характер. Те ж саме стосується й справ ф. 1286 “Департамент поліції виконавчий” [599-621], наповненого не лише інформацією про поліцейські питання, а й про матеріально-фінансове забезпечення державних установ, закладів освіти, контроль за виконанням повинностей, надання різноманітних пільг, кадрові ротації, зміни назв і статусу міст і містечок регіону. На особливу увагу заслуговують справи, пов’язані з донесеннями та рапортами губернаторів стан розвитку та настрої місцевого населення. Справи фф. 1341 [631-639], 1350 [640-642], 1399 [654-655] і 1488 [657-658] наповнені докладним фактичним матеріалом про адміністративно-територіальні перетворення, прокладення меж між губерніями, повітами і помістями, особливості формування й функціонування в Правобережній Україні присутственних місць, облаштування на її ділянці нового державного кордону тощо. Викликають науковий інтерес матеріали про наслідки ревізій губерній, ліквідацію органів місцевого самоврядування. Дослідження збагатилося інформацією з топографічних описів, ревізійських сказок, даними про етнодемографічні зміни, роботу з виконання завдань вищої влади. Загалом із залучених документів вказаного архіву випливає, що Правобережжя після включення до складу Російської

імперії вступило в смугу бурхливих змін, трансформацій, спрямованих на перетворення його в її провінцію.

Уперше введені в науковий обіг документи 27 справ семи фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, фактичний матеріал яких дало можливість уточнити умови дарування, передачі в посесію, довічне користування помість і фільварків, проведення люстрацій староств, обчислення панщини у регіоні.

Для вивчення проблеми залучено законодавчі та інші нормативно-правові акти, зокрема укази імператорів, Сенату, Синоду, Військової колегії, Державної Ради, генерал-губернаторів; маніфести, установлення, постанови, доповіді, положення, інструкції, штатні розписи тощо кінця XVIII – початку XIX ст. із “Повного зібрання законів Російської імперії” (ПЗЗРІ-1, ПЗЗРІ-2), окремо виданих конвенцій, трактатів, узаконень, установлень, положень, історичних, військово-статистичних, статистичних оглядів, описів, матеріалів, збірників відомостей. Їх аналіз дозволив сформуванню уявлення про пріоритети політичного курсу царизму в регіоні в перші 20-25 років після приєднання до Росії. Наприклад, третина узаконень стосувалася управління, судочинства і кадрового забезпечення місцевих органів влади, 28 % – адміністративно-територіального розмежування, 10 % – виконання державних повинностей і наповнення за рахунок її мешканців державної казни, 9 % – врегулювання церковно-релігійного життя, 8 % – регламентації внутрішньої та зовнішньої торгівлі, 6 % – рекрутських наборів, по 5 % – економічної сфери і стимулювання іноземців і євреїв до переселення в його межі. Тому неважко помітити, які сегменти суспільства врегульовувалися насамперед, на що спрямовувалося російське правове поле та які причини й наслідкові зв’язки подій і явищ були характерними для регіону в новій державі.

Аналіз документів ПЗЗРІ-1 засвідчує, що розмежування земель між губерніями і повітами [772, №20162] і його узаконення здійснювалося методом нащупування. Щодо вимог і норм генерального межування та інструкцій з їх застосування, то вони переносилися на Правобережжя поступово.

Найважливіше місце серед них посідали імператорські укази з питань адміністративно-територіального устрою земель, зокрема від 12 грудня 1796 р. [720, №17634], від 22 грудня 1796 р. [722, №17677], від 15 січня 1797 р. [724, 17736], від 7 серпня 1797 р. [730, №18082], від 29 серпня 1797 р. [732, №18117], від 31 серпня 1797 р. [733, №18119], від 16 січня 1801 р. [764, №19717], від 9 вересня 1801 р. [770, 20004], від 9 вересня 1801 р. [771, №20005], від 27 березня 1803 р. [778, №20684], від 24 червня 1803 р. [789, №21366] і від 1 серпня 1805 р. [793, №21861]. Перелік нормативних актів дозволяє з'ясувати, що від початку адміністративно-територіальні перетворення були зведені в ранг першочергових державних заходів, спрямованих на створення губерній і повітів за стандартами та підходами уряду, проведення внутрішнього межування помість, що більше десяти років перманентно супроводжувалося неодноразовими змінами губерній і повітів, визначенні адміністративних центрів тощо. Для уряду було надзвичайно важливо здійснювати його, не порушуючи приватної власності магнатів і шляхти. З іншого боку, це уможливило вплив місцевих землевласників, невдоволених переходом в іншу державу і визначенням нових локальних кордонів [757, №19269; 758, №19276; 761, №19442; 1701, с.98].

За два останні століття відбулось якісне збагачення джерельної бази історії Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Чимало для цього внесла пошукова і публікаторська діяльність Археографічної комісії, яка ввела в поле історичного зору велику кількість нових текстів [810-813].

У роботі використана низка опублікованих документальних збірників. Особливу цінність серед них становлять зібрані силами землемірів і військових інженерів протягом 1796-1798 рр. свідчення про економічне, географічне та соціальне становище краю. Ці матеріали були опрацьовані губернським землеміром К. Екстером у вигляді “Опису Подільської губернії 1800 року” і подані подільському губернатору [1527-1528]. За його описом, у краї в той час налічувалося 14 міст та 88 містечок. У 1819 р. подібний опис краю зробив губернський землемір В. Рудлицький [856]. Згадані документи нещодавно

привернули увагу дослідників, які опублікували опис В. Рудлицького та фрагменти з опису К. Екстера.

Аналогічний до губернаторських звітів підхід у висвітленні стану губерній регіону знаходимо в працях інженерів російської армії [833-835]. Значною інформаційною цінністю відзначається збірник документів про адміністративний устрій Північно-Західного краю при імператриці Катерині (1792-1796), де зібрано чималий фактичний матеріал про Правобережжя [885]. Змістовну інформацію про його сільськогосподарські можливості містить видання В. Андросова про господарську статистику Росії [912]. У ньому зазначено, що в Київській губернії земля неболотисна, чорна, по-різному змішана з глиною і піском, майже скрізь родюча, а в Подільській і Волинській – бугриста, хоч і має вапнякові частинки, проте надзвичайно родюча.

Серед перших дослідників історії Правобережної України загалом і Поділля зокрема, був римо-католицький священик і польський учений В. Марчинський, який на поточних архівах канцелярії подільського губернатора і наявної літератури з історії Польщі у 1820-1823 рр. опублікував польською мовою тритомний „Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії” [1801-1802]. Прикметно, що у виданні, розрахованому на чиновництво і широкий загал читачів, знайшли відображення важливі історико-статистичні відомості про всі міста, містечка та головні села регіону. Фактичний матеріал щодо соціально-економічної та політичної історії краю зібрали польські дослідники першої половини XIX ст. Зокрема, О. Пшездецький здійснив свій опис губернії у вигляді записок мандрівника, наслідуючи тогочасну систему історичного викладу. Проїжджаючи Україною, він переважно звертав увагу на історію поселень та минуле відомих шляхетських родин. Подібні описи заклали схему, за якою до середини XIX ст. давалася характеристика регіону.

Із постановом у 1834 р. Київського університету св. Володимира та створенням у 1843 р. Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському генерал-губернаторі (М. Максимович, В. Домбровський,

Н. Іванишев, П. Куліш, С. Гогоцький, П. Крижанівський та ін.) була розгорнута широка археографічна діяльність, наслідки якої, при всій тенденційності підбору матеріалів, виявилися протилежними урядовій меті. Завдяки знайденим у державних, монастирських і приватних архівах і бібліотеках Правобережної України і частково Галичини документам вимальовувалася історія національно-культурного життя українців [1310, с.190-191]. Зусиллями М. Максимовича в 1840-1850 рр. вийшли 3 книги альманаху “Киевлянин” з науковими розвідками історичного і краєзнавчого характеру [1328, с.20].

Збірку “Статистическое описание Подольской губернии” у 1863 р. опублікували лікарі-краєзнавці Й. Ролле і А. Дем’яненко, де вміщено фактичний матеріал про адміністративно-територіальний поділ, міста і містечка краю [881]. Статистичні відомості про Київську губернію узагальнив у своїй праці секретар і редактор статистичного відділення при університеті св. Володимира Д. Журавський [846], порівнюючи принцип наділення землею великоросійських селян і київських гречкосіїв й звертаючись до правового регулювання цього питання. Систематичні статистичні дані про Київщину цього періоду із зазначенням розподілу землеволодіння, цін на помістя та системи унормування поземельних відносин краю підготували в 60-х рр. ХІХ ст. дослідники Д. Восейков і В. Загоскин [836].

Окремий блок джерел складають люстрації 1765, 1789 та 1798-1799 рр., описи 1810-1813 рр., ревізії 1837 р., а також положення про люстрації 1839 р., аналіз яких на теренах Правобережної України зробив Є. Сташевський. Особливо цінним для вивчення теми є огляд люстрації 1798-1799 рр. Подільської губернії. Це була перша люстрація російського уряду, покликана з’ясувати господарський склад і стан маєтків з метою організації управління державним майном й посилення урядового нагляду за ним [1657, с.107]. Чимало фактичного матеріалу про формування ринку і роль у цьому аграрного сектору економіки регіону автор зібрав у книзі “Сільськогосподарський ринок Правобережної України за дореформеної доби” [1658].

З метою покращення громадського управління в містах Російської імперії в усіх губерніях були видані збірники, в яких фіксувався економічний стан розвитку міст. І хоча збірники подають дані про розвиток губерній на 60-ті рр. XIX ст., вони містять значну інформацію про адміністративно-територіальний устрій краю на початку століття. Зокрема, в збірнику по Подільській губернії міські поселення краю розглядаються за такими напрямками: розміщення міста, населення, адміністративне і громадське управління [837-838].

Важливі відомості про адміністративний устрій губернії є у виданнях волинського та подільського статистичного комітету [906-907; 909-910].

Цінну інформацію про адміністративний устрій краю містить збірник “Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія” [843], в якому містяться короткі довідки про міста і містечка регіону за схемою: час приєднання до Росії, зміни в адміністративному управлінні, герб міста, його план, законодавчі рішення про будівельні норми, міські прибутки і видатки, громадське та міське управління, короткі відомості про населення.

Відомості про формування губерній, повітів, волостей, чисельність, соціальний статус мешканців населених пунктів і розгортання в них суспільних процесів містяться в матеріалах для досліджень губерній і населених пунктів Правобережжя В. Андронова [912], Є. Анучина [853], К. Арсенєва [825], Т. Вержбицького [860], К. Вислобова [820, 901], Д. Воєйкова і В. Загоскіна [836], А. Вороніна [841-842], В. Гульдмана [844], Н. Данильченка [845], А.Доброловського [822], В. Забеліна [833], Е. Зябловського [848], М. Іванішева [849], В. Іконникова [850], С. Каретникова [839, 857], Л. Крушинського [862], В. Мозгового [889], В. Онацького [877], В. Пероговського [864, 874-875], М. Петрова [876], Л. Похилевича [895-896], І. Рудченка [883-884], М. Симашкевича [894], Н. Столпянського [903], П. Чубинського [908], О. Шафонського [913] та інших авторів. Вони представляють собою спробу узагальнити інформацію про губернії Правобережжя, досить ґрунтовну характеристику статистичних даних.

Значне місце в створенні джерельної бази для вивчення історії Правобережжя посів П. Батюшков [1370, с.50] – типовий представник імперського чиновництва, подільський губернатор, який обіймав посади помічника попечителя Віленського учбового округу у 1882-1884 рр., віце-директора департаменту духовних справ іноземних сповідань і попечителя Віленського учбового округу. Результатом його зацікавленості історією та етнографією північно-і південно-західних окраїн Росії стали два видання “Атласа народонаселения западнорусского края по исповеданиям” (1862, 1865); 8 випусків “Памятников русской старины в Западных губерниях” (1865, 1874, 1885, 1886), а також 4 випуски праці “Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края”, “Подолия. Историческое описание” [826-830]. Вони привертають увагу відтворенням внутрішнього розвитку, впливу шляхти і дій уряду, суперечностей між церквами, також деяких аспектів соціально-етнічних відносин у досліджуваний час. Для нагромадження фактичного матеріалу чимало зробив А. Братчиков, зібравши та опублікувавши два випуски “Материалов для исследования Волынской губернии в статистическом, сельскохозяйственном и других отношениях” [831-832].

Свою діяльність подіям кінця XVIII – початку XIX ст. на Поділлі присвятив відомий краєзнавець і дослідник церкви Ю. Сіцинський, якому належать масштабні історико-статистичні описи церков і парафій, міст і сіл, багатогранна інформація про останні роки перебування подільських парафіян в уніатській церкві, їх соціально-економічне та політичне становище, настрої та мотиви переходу в лоно православної віри, перехід уніатів у православну віру, поведінку та діяльність уніатських і православних священників, історичну єдність розвитку земель всієї України [891-893; 1067-1073]. Їх уважне прочитання переконує про широкий спектр фактичного матеріалу і суспільно-політичне та соціально-економічне життя краян, особливості переходу Кам’янця-Подільського під Росію, становлення та початку функціонування губернських і повітових органів влади, засобами яких царизм проводив політику утвердження імперських порядків зі збереженням комфорту

польських магнатів і шляхти та все більшим консервуванням феодально-кріпосницьких відносин. Це допомагає з'ясувати духовно-енергетичні процеси регіону, особливості народної культури, вплив на культуру зрослої багатостітності, взаємозв'язки національної і народної культури на регіональному рівні, роль духовно-релігійних традицій та ставлення до них православних, католицьких, протестантських та інших релігійних громад.

Досі неперевершеною глибиною дослідження польської общини краю є монографія ректора Кам'янецької духовної семінарії М. Сімашкевича з історії католицизму на Поділлі. Проте відзначається переважно вибірковим підходом до залучення фактичного матеріалу і його описовим характером.

Насиченим фактичним матеріалом про якості ґрунтів, клімат, природні ресурси, галузі виробництва, народні промисли й чисельність жителів Волинської і Київської губерній відзначається шоста частина “Землеописания Российской империи для всех состояний” професора Є. Зябловського [848].

Цінну інформацію про адміністративний устрій краю містить збірник “Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія” (1863 р.) [843]. Важливі відомості про адміністративне облаштування губерній опубліковані у виданні подільського статистичного комітету 80-х рр. XIX ст. [886-888].

Особлива заслуга належить М. Орловському, який зробив історико-статистичні описи багатьох міст і містечок [868]. Розвиток Ямпільського маєтку наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. дослідив І. Кравченко [1406]. Він вказав, зокрема, на переробний характер ямпільського господарства, звернув увагу на незначний вплив зміни адміністративного підпорядкування краю на економічний розвиток виробництва на місцях.

Окремий масив джерел становлять мемуари та епістолярні матеріали: І. Долгорукого [921], М. Крашановського [922], Л. Сапеги [924], Л.-Ф. Сегюр [928], селян [919], старожила [920], Старожилової [916-917], С. Русова [918], А. Чарторийського [923], які залишили свої враження від побаченого і пережитого в Правобережжі. Цікаві спогади для нащадків з притаманною спостережливістю залишив І. Долгорукий від поїздок у 1810 і 1817 рр. на

Київщину, показавши, в яких розкошах жили російські дворяни, про їх близькі стосунки з польськими магнатами і важке життя селян, котрі їм належали. Л. Сапега описав подібне, опираючись на враження від побаченого в дитинстві на Волині. А. Чарторийський зафіксував, як Катерина II конфіскувала маєтності батька за участь у кампанії проти росіян; звернув увагу, як Т. Тутолмін наводив жах на населення Поділля та Волині. С. Русов відзначив різницю і виявляв здивування відмінностями місцевого населення і росіян і їх вірувань.

У дисертації використано понад 160 статей і матеріалів переважно про, опублікованих у періодичних виданнях, зокрема кореспонденції про різні аспекти релігійного життя С. Барановського [933-934], М. Бачинського [935-938], С. Венгрженівського [947], П. Вікула [948-953], В. Греченка [970], К. Добролювського [972], П. Жуковича [977-981], Ф. Китченка [1004-1005], Ф. Ковальського [1006], І. Левицького [1019-1026], А. Левковського [1028], П. Орловського [991, 1040-1043], М. Петрова [1046-1052], Н. Уводського [1076-1080], І. Федорова [1083], М. Яворовського [1085], А. Якубовича [1086-1087]; про розвиток міст А. Андрієвського [932], В. Горленка [968], Г. Григоренка [971], Х. Корнаковського [1007-1008], С. Сулими [1075]; про міжетнічні взаємини Л. Мацієвича [1034], В. Пероговського [1045], Ф. Уманця [1081]; про включення шляхти в дворянський стан Д. Міллера [1035]; про продажу державних помість А. Раєва [1059]. Про історико-біографічні та пастирську діяльність єпископів кінця XVIII – початку XIX ст. великі статті залишив І. Скворцов [1038-1039]. Ми послуговуємося також фактичним матеріалом багатьох безіменних авторів переважно про церковно-релігійні процеси в регіоні [931, 939-941, 954-967, 973-976, 989-1003, 1018, 1027, 1029-1033, 1036-1037, 1044, 1055, 1060, 1064, 1066, 1074], про потреби дворянства [930], боротьбу культур польської і російської [942-946], розвиток освіти [982-988], історичні відомості про населенні пункти [969, 989-997, 1009-1017, 1030-1033; 1053-1054, 1056, 1065], господарське життя [1058, 1061-1063].

Отже, джерельна база дисертації представлена різними типами історичних документів і матеріалів. Абсолютна більшість архівних джерел

вводиться в науковий обіг уперше. Наявність такого масиву джерельного матеріалу та його різноплановість дозволила відтворити суть і особливості суспільних перетворень у Правобережжі на зламі XVIII – XIX ст. і тим самим розв'язати сформульовані завдання досягнути визначеної мети дослідження.

1.3. Теоретичні аспекти і методологія дослідження

Теоретичним підґрунтям дослідження Правобережжя як історико-географічного регіону стали напрацювання сучасної історичної регіоналістики – міждисциплінарного наукового напрямку, орієнтованого на вивчення регіонів різних рівнів, закономірностей їх формування й функціонування із урахуванням історичних, демографічних, етнонаціональних, релігійних і політико-правових особливостей. Автором використано ряд узагальнюючих концептуальних побудов відомих фахівців, зокрема праці В. Смолія, О. Реєнта, В. Сарбея, Я. Верменич, О. Гуржія, В. Шандри, Н. Щербак та інших учених. Власним теоретичним конструктом дослідження стало вивчення території Правобережної України як просторового каркасу, який допомагає структурувати й організовувати історичні події в регіоні. Автору такий дослідницький ракурс уявляється особливо важливим тому, що дає можливість відійти від схематизму, заглибитися у масив інформації, максимально наблизитися до соціальних і ментальних проблем Правобережжя.

Осмилення проблем територіального розчленування, визначення етнічних пріоритетів проведене в ключі запропонованого М. Костомаровим погляду на особність історичного шляху українців, з обстоюванням права української культури й мови на самобутній розвиток, а народу – на “окрему державну цілісність”. Саме учений диференціював історичний процес за суб'єктами, виокремив зовнішнє і внутрішнє життя народу, який виступав не тільки в ролі підлеглого матеріалу, але і як фактор, який прагнув самостійно

спрямувати історичний процес [1506, с.210], і поставив завдання “знати народність”, оскільки вважав, що змістом історії і головним предметом вивчення минулого, виступає розвиток народного життя, в якому основа і пояснення великої політичної події, перевірка і суд всякого установа і закону [1391, с.11]. Опустившись у найнижчу сферу народного життя, історик ретельно вивчав народні пам’ятки про соціальну діяльність і домашній побут його представників “зі звичками, звичаями, поняттями, сприйняттями, переживаннями, вадами і прагненнями” [1393, с.729]. Визначальною рисою його наукової спадщини є відтворення всіх народностей, які склали політичне тіло Південно-Західної Росії. Наслідком досліджень, для яких була характерною “особлива увага до “тла історії”, до масових народних рухів і устремлінь, до економічних, звичаєвих, побутових подробиць досліджуваної епохи...” [1328, с.34], стали праці про історичне значення південноросійської народної пісенної творчості та сімейний побут.

Грунтовну теоретичну основу для наукових студій про життя Правобережжя після 1793 р. заклали В. Антонович і М. Грушевський, які, опираючись на методологію позитивізму з її суворими вимогами до історичних джерел і документальної бази та ґрунтуючись на величезному фактичному матеріалі, доказав, що вона не була і російською, а належала до українського історичного процесу [1374, с.207, 208].

В контексті історичної регіоналістики здійснено спробу категоризації понятійного апарату дослідження. Осмислення терміна “Правобережна Україна” здійснено в історичному, географічному, етнополітичному й лінгвістичному контекстах. Визначальним для автора став географічний принцип: терміном “Правобережна Україна” позначається історико-географічний регіон України на правому березі Дніпра, який охоплює Брацлавщину, Поділля, Волинь і Київщину. Проте беруться до уваги й інші, переважно геокультурні, підходи до визначення географічного ареалу дослідження. Йдеться про окреслення Правобережної України як історико-географічного простору з характерною соціокультурною діяльністю,

специфічною ідентичністю та ментальністю населення.

Серед російських дослідників, котрі відзначали регіональність України, у числі перших був А. Шафонський, який відрізняв дві основні частини України – Правобережжя, яке знаходилось від владою Польщі, та Лівобережжя, що входило до складу Росії [913]. Цю типологію доповнив у 1798 р. Я. Маркович у розвідках про Малоросію і її стани [1467-1468], справедливо визнаних грандіозними інформаційно-енциклопедичними виданнями [1618, с.20, 26].

В офіційних документах царизму, а також у дореволюційній і радянській літературі для аналізу різноманітних політичних й соціально-економічних аспектів минулого часто застосовувалися поняття “Западная Россия”, “Юго-Западный край”, “Правобережна Україна”. Скажімо, “Юго-Западный край” вживав російський мислитель XIX ст. М. Данилевський, наголошуючи, що він – “точно така ж Росія і на точно таких самих основах, як і сама Москва” [1244, с.38]. Термін також активно застосовували В. Семевський [1624, с.485] і В. Ключевський [1365, с.47, 49, 55]. Її історії присвятив спеціальну працю В. Шульгін, винісши в її заголовок назву регіону [1771].

У 80-х рр. XIX ст., як самостійний об’єкт, вивчав історію Південно-Західного краю М. Коялович, який поєднував любов і віру в російський народ із неупередженим ставленням до давньої і сучасної йому Росії [1765, с.225]. Показуючи російський народ в його корінній єдності, він помістив кольорову етнографічну карту Європейської Росії. Територію Малоросії покрит густою, Білорусії – менш густою штриховкою [1403, с.334-335], продемонструвавши найбільшу різницю між малоросами і великоросами. Цим переконаний слов’янофіл, можливо, навіть не ставлячи конкретної мети, засвідчив існування українського народу по обидва береги Дніпра. Втім, Правобережжя як окремішню територію і органічну частину великої України розрізняв і російський уряд, називаючи її Малоросією [726, №17789; 1351, с.66] й створивши Київське генерал-губернаторство та профінансувавши діяльність тимчасової комісії для розбору давніх актів, яка видала серію фундаментального “Архива Юго-Западной России...” [808-813].

Названі поняття систематично вживали у своїх працях відомі радянські історики М. Дружинін і І. Ковальченко. Зокрема, М. Дружинін зазначав, що Правобережна Україна включала в себе Київську, Волинську і Подільську губернії, та називав її національною областю імперії [1273, с.434; 1274, с.36]. І. Ковальченко підкреслював, що “Юго-Западный край”, який дістався російському урядові від поляків, складався з Київської, Подільської і Волинської губерній [1372, с.58, 59, 61, 80]. А. Царинний називав Київщину, Волинь і Поділля ядром неньки-України [1750, с.135]. І це при тому, що він категорично не визнавав окремішності українського народу і розцінював українців як сепаратистів.

У літературі сьогодні чимало уваги приділено розкриттю географічного та адміністративно-територіального аспектів Правобережжя. В “Енциклопедії українознавства” ним названа західна частина лісостепової смуги між кордоном Польщі і Дніпром” [1883]. Цей термін застосований у довідниках з історії України [1396, 1876, 1896, 1897]. Однозначно про нього висловлюється головний фахівець із історії України XIX ст., О. Реєнт, зазначаючи про загарбання Росією Київщини, Волині, Поділля [1792]. А. Каппелер пише, що воно мало історичні традиції, соціально-політичну організацію, релігію та культуру і залишалося чужорідним тілом Росії [1350, с.60, 64].

При виділенні Правобережжя як історико-географічного регіону враховувалися такі характеристики: 1) характер розселення населення і способи освоєння території; 2) історичний розвиток традиційної культури; 3) специфіка ментальності та ідентичності населення; 4) релігійні чинники; 5) адміністративно-територіальні та геополітичні трансформації. Такий підхід надав можливість здійснити комплексний аналіз та реконструювати межі історико-географічного регіону в історичній ретроспективі.

Аналіз вживання словосполучення “Правобережна Україна” за результатами бібліографічного пошуку засвідчує, що в більшості випадків його вживають для позначення історичних земель по правий берег Дніпра. У нашому розумінні, на межі XVIII – XIX ст. – це передусім історико-

географічний простір, природне утворення з характерною господарською та соціокультурною діяльністю територіально ідентифікованого населення. Регіональна ідентифікація – не тільки і не стільки належна Росії територія, скільки край, який вирізнявся певною локальною соціальністю та тенденцією до солідарності етнічних українських земель. Незважаючи на політико-державні, адміністративно-територіальні, соціально-станові, економічні, етноконфесійні та культурно-освітні перетворення самодержавства, регіон відзначався міцною стійкістю, тривалою історичною інерцією в усвідомленні своєї єдності та певним набором характеристик і особливостей, котрі склали власну регіоноутворювальну домінанту. Врешті-решт, це визнавав і царизм, який пішов на законодавче закріплення окремішності й особливого статусу Південно-Західного краю в складі імперії аж до початку ХХ ст.

Історичні українські землі, які отримали назву “Правобережна Україна”, перебували постійно в епіцентрі державно-політичних і геополітичних інтересів держав-сусідів. При цьому понад 125 років вона розглядалася і застосовувалася в геополітичних цілях переважно як цілісний регіон Речі Посполитої. Ця тенденція знайшла своє продовження після включення до складу Росії. Царизм постійно враховував і цілеспрямовано використовував цю велику українську територію як винятково важливий в політичному, економічному, зовнішньополітичному та геополітичному відношенні регіон Російської держави. Тому, попри те, що Правобережжя в досліджуваній період не було окремим суб’єктом міжнародних відносин, а лише повернутими “російськими землями”, Південно-Західним краєм нової метрополії, а з 1832 р. – Київським генерал-губернаторством тощо, все-таки воно відіграло певну окремішню роль у розвитку міжнародних зв’язків Російської імперії.

Враховуючи безсумнівну реальну багатоаспектність історії на межі ХVIII – ХІХ ст., ми не абсолютизуємо її порівняно з іншими регіонами України, які перебували в складі Російської імперії. Немає підстав розглядати її і якоюсь особливою українською частиною. Лише акцентується увага на специфічних місці та ролі в розвитку усіх підросійських українських земель і Росії загалом.

У цьому ілюстрація їх багатоманітності, що фіксує діалектику загального, особливого та одиничного в палітрі порубіжного минулого України.

Новизна запропонованих теоретичних підходів визначається виразним впливом геополітичних реалій і сучасних концепцій територіального розвитку та просторової структури соціумів. У руслі новітніх концепцій автор подає власне визначення термінів “возз’єднання”, “приєднання”, “імперія”, “регіон”, “регіоналізм”, “метрополія”, “інкорпорація”, “губернаторська влада”, “геополітичне місце” та ін. Зокрема, “інкорпорацію” обґрунтовано як поглинення та уніфікацію різних сфер суспільного життя. Політична інкорпорація Правобережжя полягала в поглиненні історично сформованих національних інститутів та поширенні на нього імперської системи з відповідними інтеграційними тенденціями: проведенням безсистемних адміністративно-територіальних перетворень, запровадженням триступеневої структури управління – генерал-губернаторства, губернії і повіти, утворенням законодавчої та нормативно-правової бази і судочинства за російським зразком, військово-політичного режиму, прокурорського нагляду, ліквідації місцевого самоврядування.

Як вже зазначалося, в історіографії досі не висвітлено проблему інкорпорації України та її частини – Правобережжя до складу імперії. У дореволюційній історичній літературі головним чином йдеться про: возз’єднання правобережних земель, “собираніе” або повернення “исконно русских земель в состав Российской империи”. У працях російських істориків, які стосуються цього історичного періоду, проходить ключова думка про позитивну роль поділів Польщі для українських земель, завдяки яким вони були звільнені від її поневолення.

Термін “возз’єднання” застосовувався, скоріше, в пропагандистському, аніж у науковому сенсі. Щоб не вступати в полеміку, звернемося до офіційних документів. В іменному указі Павла I від 1 серпня 1797 р. чітко йдеться про приєднання Правобережної України до Росії: “землі до імперії нашої від Польщі приєднані” [729, №18069]. В указі від 29 серпня 1797 р. підкреслено: “із

придбаних від Польщі землях” [732, №18117]. А в затвердженій доповіді св. Синоду від 11 січня 1798 р. зазначено: “губернії до імперії Всеросійської приєднаних від колишньої Польської Республіки...” [741, №18316]. Звідси випливає, що застосування поняття “приєднання” в сучасній історичній літературі – не данина моді, не черговий ідеологічний прийом, а повернення до об’єктивного викладу історії Правобережжя.

У дослідженні використовується термін “імперія” як історична форма організації величезного геополітичного простору, історичний спосіб встановлення внутрішнього світу та міжрегіональних економічних і культурних зв’язків. Поділяємо і трактовку “імперії” російських істориків про триєдинність системоутворювальних понять: влада – територія – населення [1793].

Осмилення того, що насправді відбувалося в Правобережній Україні після 1793 р., не можливе без з’ясування поняття “інкорпорація”, яке в літературі застосовується близько 140 років, починаючи з М. Данилевського [1244, с.43], Ю. Самаріна [1614, с.5-18], яке в Росії розглядали не як пасивне підпорядкування, а як наслідок внутрішнього переродження та духовного примирення. Проте науковці, які вивчали та висвітлювали історію України, зокрема, Правобережної України на межі XVIII – XIX ст., його тривалий час не вживали. Навіть у радянському енциклопедичному словнику “інкорпорація” визначена як включення до складу, об’єднання в одне ціле двох і більше автономних за своїм лексичним значенням основ [1907]. У “Новому енциклопедичному словнику” його пояснення взагалі відсутнє [1898], хоча в літературу він повернений у 1988 р. у виданні “Российское законодательство X – XX веков”, де однозначно вказано, що у Росії в першій половині XIX ст. продовжувала розвиватися тенденція до інкорпорації приєднаних територій [881, с.10]. По-перше, цим визнано, що возз’єднання українських земель із Росією наприкінці XVIII ст. не було; по-друге, вказано, що приєднане в 1792-1795 рр. до Росії Правобережжя почало розвиватися в умовах інкорпорації. Термін “інкорпорація” приєднаних земель застосовує Б. Миронов, підкреслюючи, що російська експансія визначалася переважно

інкорпораційними і зовнішньополітичними мотивами [1492, с.26].

В Україні у числі перших поняття “інкорпорація” вжив 1995 р. професор В. Горобець, винісши його в заголовок розвідки про українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. [1196-1199]. На його переконання, міждержавний союз середини XVII ст. виступав позитивним фактором утвердження незалежності Української держави, надалі він зумовив її занепад, уніфікацію державних норм і порядків за російським зразком і насильницьку інтеграцію українських земель до складу імперії [1196, с.56, 57].

Світло на термін “інкорпорація” проливає “Великий тлумачний словник сучасної української мови”, в якому він трактується як “включення до свого складу чого-небудь; приєднання. Інкорпорація нових районів... Інкорпорувати – включати щось до свого складу тощо” [1874]. Р. Симоненко в поняття “інкорпораціонізм” вкладав програму інкорпорації східних земель Польської держави, що передбачала “безпосереднє приєднання (інкорпорацію, від лат. *inkorporatio* – включення до складу) до відновленої 1918 року Польської держави українських, білоруських і литовських етнічних земель” [1906, с.476].

Термін “інкорпорація” активно вживають юристи для пояснення систематизації галузей права, нормативних актів, яка не вносить ніяких змін у зміст норм права і актів [1797]. При цьому подані три види інкорпорації: за юридичною значимістю (*офіційна і неофіційна інкорпорація*), за обсягом (*загальна, галузева, міжгалузева, спеціальна*) і за критерієм об’єднання нормативно-правових актів (*предметна, хронологічна і суб’єктна*).

Своєрідним ключем до розуміння політики інкорпорації самодержавства у Правобережній Україні після її приєднання до Росії без перебільшення стала “Історія України: нове бачення”, опублікована за редакцією академіка В. Смолія. Щодо з’ясування проблеми, найбільший інтерес представляють такі принципові аспекти праці. *По-перше*, замість терміна “возз’єднання” вживається “приєднання”. Термін “возз’єднання” застосований лише стосовно об’єднання українських земель у складі Росії. *По-друге*, дається досить вичерпна характеристика імперської колоніальної політики в регіоні. *По-*

третє, чітко показані адміністративні методи і засоби її реалізації, починаючи від свавільного визначення адміністративно-територіальних меж губерній і повітів й дедалі більшого наступу на місцеве самоврядування та завершуючи позбавленням і без того обмежених соціальних і політичних прав українців. Важливо те, царизм забезпечував інтегрування регіону в загальноімперську систему і дедалі тісніше прив'язували її до державного тіла Росії. Однак термін “інкорпорація” в праці застосовується в загальних рисах [1324, с.152, 154].

Що ж до інших аспектів інкорпорації, зокрема політичних, економічних, культурних, то вони поки що майже не досліджені, оскільки події ХІХ – початку ХХ ст. залишилися дещо в затінку української історіографії [1579, с.8]. Істотне осмислення суті та змісту поняття “інкорпорація” зробив О. Реєнт, наголошуючи, що російська та австрійська верхівки прагнули розчинити їх у панівному етнічному середовищі, позбавити можливості для національної самореалізації. Я. Грицак, винісши його у заголовок параграфа праці, тим самим наголосив, що змістом перебування українських земель у складі двох імперій було поглинення їх в державні організми [1211, с.16].

У працях професора В. Шандри: по-перше, виявлено та розкрито внутрішній зміст законів й інших державних актів царизму, які послужили правовою основою здійснення інкорпораційної політики в регіоні; по-друге, визначено характерні ознаки діяльності місцевих органів влади, на які покладалося завдання її реалізації та забезпечення інтегрування Правобережної України у загальноімперські адміністративно-політичні структури; по-третє, актуалізовано основні напрями діяльності генерал-губернаторів щодо її інкорпорації та інтеграції до складу Росії. Це допомагає простежити наступ царизму на історичну приналежність регіону до європейської цивілізації; дослідити, як самодержавство використовувало його в інтересах імперії; проаналізувати політику нещадного руйнування духовно-культурних надбань, витворених корінними мешканцями. Важливими для нас є висновки про запровадження на період військово-політичної інкорпорації територій і їх підпорядкування імперії та нівелювання й асиміляції її строкатого

етносоціального конгломерату [1757, с.372].

Термін “інкорпорація” українських земель у склад північної метрополії застосовує З. Когут [1375, с.29, 31, 64, 78] для пояснення процесу поглинення української шляхти [1374] та характеристики ліквідації автономії Гетьманської держави через позбавлення української еліти владних повноважень і створення для неї безпрецедентних кар’єрних можливостей у Російській імперії. Серед істориків діаспори виникла група прихильників концепції інкорпорації України Росією, представлена Д. Одинцем, В. М’якотіним та іншими [1525].

Практику з інкорпорації Правобережжя розглянув також Т. Вікс, дослідивши російсько-польські взаємини в західних губерніях і приділивши чи не найбільше уваги Д. Бібікову, з яким пов’язував наступальну політику на господарську еліту [1809]. Причини інкорпораційної політики в національних окраїнах Російської імперії показав А. Каппелер, наголосивши, що інтегруючи приєднані землі, її уряд розв’язував ту саму проблему, як в Східній Україні: як приєднати їх із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною організацією? [1351, с.67]. Н. Дейвіс висловився ще конкретніше: території Польщі були окуповані, анексовані та інкорпоровані в політичний організм Росії [1248, с.520].

Категорію “інкорпорація” ми обґрунтовуємо на методологічних засадах, згідно з якими самодержавство провело політичну, соціальну, економічну і культурну інкорпорацію, щоб “західні губернії були душею і тілом возз’єднані з Росією”. По-перше, виходимо з того, що політична інкорпорація полягала в поглиненні її політичної сфери та поширенні на неї імперської системи з її інтеграційними тенденціями. Реалізацію політичного курсу воно розпочало напередодні другого та третього поділів Речі Посполитої, а широкомасштабну діяльність розгорнуло наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст., результатом якої стали завершення адміністративно-територіальних перетворень і запровадження у регіоні, як і в усій Україні, триступеневої структури – генерал-губернаторства, губерній і повітів, утвердження російського судочинства, воєнно-поліцейського режиму та прокурорського

нагляду за суспільним життям; ліквідація традицій місцевого самоврядування та імплантація імперських державно-політичних структур. Губернатори, як “хазяї” губерній, мали право контролю над діяльністю всіх установ і підприємств. Практикувалося призначення на посади губернаторів військових осіб, як правило, генералів, яким підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація та поліція, а й розквартировані на території війська [1325, с.264].

По-друге, в Правобережній Україні цілеспрямовано здійснювалася соціальна інкорпорація шляхом перенесення з історичної Росії та консервування самодержавних й феодально-кріпосницьких відносин, трансформація магнатсько-шляхетського стану з допомогою люстрації та юридичного підтвердження дворянських прав й надання відповідних привілеїв росіянам і іноземцям, які представляли необхідні документи та присягали на вірність російському імператору. Корінні мешканці (абсолютна більшість кріпосних і державних селян) ніяких громадянських прав не отримали. При цьому здійснення соціальної трансформації опиралося на проведені одночасно зміни в системі приватної власності. Якщо за Речі Посполитої ключовою була приватна власність на землю і селян, то за Росії верховним власником всього виступала держава в особі імператора, який її передавав дворянам взамін за підлеглисть, лояльне ставлення та покірність. З одного боку, цим забезпечувалася соціальна опора самодержавства на південно-західному напрямі імперії, з другого, – була створена можливість поповнення державної казни і здійснення загального контролю за суспільними процесами в краї.

По-третє, в Правобережжі проводилася економічна інкорпорація, внаслідок чого господарство регіону, зокрема торговельний сектор, перетворювалося в звичайну складову господарсько-економічного комплексу Російської імперії одночасно з руйнуванням промислового сектора, протекціонізмом щодо збуту на її території виробленої в історичних російських губерніях промислової продукції та аграризацією всього господарського комплексу. Оскільки власниками винятково родючих земель і виробленої на них сільськогосподарської продукції були не українці, то і доходи на селі

закономірно опинилися в руках чужоземців.

По-четверте, після приєднання 1793 р. на його території відбулася культурно-ідеологічна інкорпорація, що втілювалася за допомогою русифікації, руйнування української духовності, формування російських анклавів і мережі соціальної солідарності з власне російськими губерніями, одержавлення православної церкви і втручання держави у її внутрішні справи та діяльність. Утверджуючи владу, царизм робив усе, щоб українці не ідентифікували себе як окремий народ, а усвідомлювали частиною російського народу. Царизм не тільки зухвало ігнорував і цілеспрямовано руйнував специфіку політичного та соціально-економічного розвитку Правобережжя, а й особливості побуту, звичаїв, менталітету українців, позбавляв їх можливостей для національної самоорганізації. Отже, поняття інкорпорації цього часу слід розглядати як складний процес не тільки поглинення (вращення) усіх сфер суспільного життя в тіло імперії, але й як імплантацію її суспільству притаманних для метрополії якостей і руйнацію власне українських рис та особливостей задля швидкого і безповоротного інтегрування у відповідні структури держави.

Історію регіону на межі XVIII – XIX ст. неможливо вивчити, осмислити і відтворити без всебічного розуміння таких категорій, як “імперія”, “Російська імперія”. Ми виходимо з тлумачення її професором С. Кульчицьким для означення державних утворень минулого, до складу яких входили колишні самостійні держави або державні території й верховна влада в яких, як правило, належала імператорові [1894, с.453-458]. Ознаками класичних (традиційних і нетрадиційних) і некласичних (квазі) імперій є: 1) “проголошення державної влади сакральною – тобто владою, що здійснює священну (похідну від божественної) волю глави держави, висловлювану ним у формі законів і указів”; 2) провадження політики розширення своєї території та інкорпорації до свого складу більш слабких у військовому, економічному й культурному відношеннях країн; 3) домінування в країні одного з етносів, який входить до складу її поліетнічного населення; 4) централізоване управління й наявність серед підлеглих імператора особливого привілейованого прошарку – державних службовців; 5) наявність державної релігії,

ідеології та мови. Царизм розглядав українців як людей, які не лише за релігійною ознакою належать до політично домінуючого в імперії етносу, а фактично є частиною цього етносу. На відміну від інших етнічних груп, українці не вважалися окремим етносом, а Україна – окремою неросійською землею.

Р. Симоненко та Д. Табачник звертають увагу на те, що не можна не враховувати як спільні дії, так і розходження та боротьбу між державами, що експлуатували українські території. Аналізуючи через призму впливу Французької буржуазної революції, автори наголошують, що визначальною особливістю українсько-польських відносин виступало те, що “вони були ніби проміжними: у центрі звичайно стояв імперський Відень, виконуючи роль диригента величезного оркестру гноблення націй”, що вкрай ускладнювало їхній культурний та економічний розвиток. Вслід за Р. Шпорлюком та І. Лисяком-Рудницьким, автори наголошують, що польські землевласники залишались домінантною силою в Галичині і Волині. У праці акцентовано увагу на тому, що зрозуміти сьогоденню Україну неможливо, якщо розглядати її лише як провінцію Росії [1628, с.11, 18, 19], оскільки зміни в українсько-польських відносинах зумовлювалися не лише поділами Речі Посполитої, а й впливом Французької революції. Важливим є і твердження про позитивне значення возз’єднання Правобережжя з іншими землями України та створення перспектив для українського національного руху, якому революція додавала демократичного спрямування й озброювала волелюбними ідеями.

Певне теоретико-методологічне значення для нашого дослідження має видання, опубліковане за редакцією Б. Попова, в якому охарактеризовані етнонаціональні сенси духовного оновлення з позицій минулого, включаючи першу половину XIX ст. [1286]. Вагому роль для осмислення проблеми має колективне тритомне видання “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)” [1685-1687], де акцентується увага на факторах становлення і розвитку української нації, її господарства, на діяльності промисловців, банкірів, купців із корінних мешканців. Деякі сучасні російські історики всерйоз переглядають бачення періоду до 1917 р. і наполегливо

досліджують формування української і російської ідентичності, не забуваючи про постійну присутність польських впливів [1089; 1096; 1294; 1361; 1378-1380; 1407; 1517-1518; 1597-1601; 1620; 1676; 1679,1681; 1753; 1755].

В осмисленні концепту “російська імперія” підвищений інтерес викликає “Новая имперская история постсоветского пространства” По-перше, в ній з’ясовано сучасний стан досліджень з історії націоналізму і багатонаціонального суспільства Росії. По-друге, окреслено перспективи наукового пошуку за допомогою формули “нова імперська історія”, відповідно до якої імперія розглядається як дослідницька ситуація, як проблема. По-третє, підкреслено, що національна історія виключає з розгляду протонаціональні ідентичності, особливо в східноєвропейському регіоні із запізнілою і неповною модернізацією, що формувались на основі регіональних, станових і конфесійних маркерів і не мали безумовного зв’язку з національною мовою, територією і національним минулим. По-четверте, наголошено на зростанні популярності імперської компаративістики, спроможної змінити уявлення про унікальність і специфічність суспільних процесів. По-п’яте, зроблено акцент на тому, що у зв’язку з відсутністю чіткої загальноприйнятої ієрархії масштабів аналізу і “одиниць виміру” та універсального рецепту “базових інгредієнтів” аналізу імперського суспільства, як імперію загалом, так і окремі її регіони слід вивчати й розглядати усвідомлено, поєднавши різні дослідницькі оптики, як це зробили автори вміщених у збірнику статей [1181, с.7-29].

Для осмислення рубежу XVIII – XIX ст. в історії Правобережної України цінність представляють методологічні зауваги А. Каппелера про те, що проблему пригнобленого Росією українського народу покликана розв’язати національна історіографія. По-друге, “етнічні групи периферії слід розглядати не лише як об’єкти державної політики, але і як сили, які суттєво впливали на розвиток імперії. По-третє, при необхідності робити порівняння з іншими країнами, що дозволить простежити спільні і відмінні риси, неповторність розвитку. Всебічний аналіз проведення у них національної політики можливий лише в рамках компаративного дослідження [1181, с.4]. По-четверте, учений

справедливо застерігає, щоб розширення русоцентристського погляду в національній історії не привело до переоцінки національного феномена, щоб не наштовхнутися на небезпеку антиісторичної проекції національної точки зору. Брати до уваги, що до XIX ст. для уряду домінантну роль відігравала станова, релігійна, регіональна і династична приналежність, а з початку XIX ст. – ще й мовно-етнічний чинник і національна свідомість.

Своїми теоретичними підходами виділяється праця С. Беккера, який, полемізуючи з Дж. Хоскінгом навколо розуміння категорії “імперія”, закликає починати з визначення суті імперії за М. Дойлем: як “відносини політичного контролю, нав’язані одними політичними спільнотами чинному політичному суверенітету інших”. О. Мотиль доповнює його фактором культурної диференціації між елітами і населенням периферій, з одного боку, і центру імперії, з другого, а С. Ванк виділяє внутрішню диференціацію, за якою “раніш незалежні чи потенційно незалежні історико-політичні утворення” залишаються компонентами імперії, котрі не містять культурних цінностей і соціальної взаємодії, характерних інтегруючій спільноті. Імперія Романових була політисєю більш старого типу, в якій держава відзначалася підлеглистю всіх одному правителю [1130, с.69, 70]. Принциповим є те, що, як і більшість імперій, вона складалась із суміжних володінь і ставила перед собою мету повного або часткового поглинення чи інтеграції периферій.

Російська імперія проводила політику адміністративної, правової і фіскальної уніфікації серед народів і використовувала культуру та мову для інтеграції еліт із національних окраїн [1130, с.73]. Однак вирізнялась: а) більшою протяжністю держави; б) наявністю великого культурного розриву між етнічними групами, які її населяли; в) тим, що багато з цих територіальних придбань були набуті порівняно недавно; г) особливим історичним досвідом і культурною спадщиною; д) особливим духом часу, характерним епосі націоналізму, який торкнувся як росіян, так і інших підданих. Західні окраїни, представляли собою густонаселені області з багатовіковою культурою та християнським віросповіданням. Правобережжя відзначалося старими,

усталеними соціальними і політичними структурами європейського типу, а місцеві еліти, врешті-решт, були зразковими представниками західної культури. Характеризуючи ставлення центру до окраїн, він зауважив, що натиск імперської політики відбувався в давно визначеному напрямку – їх адміністративній інтеграції з центром, створення генерал-губернаторства передбачало формування структури, в рамках якої завершувалась її інтеграція в адміністративну систему імперії.

Серед зарубіжних дослідників, які вивчають історію Правобережної України в період її інкорпорації до складу Росії, – американка Е. Томпсон, праця якої [1678] містить низку цінних аспектів. По-перше, дослідниця чітко відрізняє поняття Київська Русь і Росія. Це дозволяє виходити з того, що з поділами Речі Посполитої відбулося не повернення колишніх російських земель до імперії, а насильницьке приєднання українських земель. По-друге, західний світ знає про Україну та взаємини між росіянами і українцями лише через російський імперський саморепрезентативний дискурс, а в самій Росії й досі не сприймають дистанційованого від офіційної пропаганди бачення подій і явищ її минулого. По-третє, “безхмарне” існування, спокій і матеріальні статки найзаможніших росіян та імперії загалом забезпечувались, зокрема, за рахунок українських колоній, а їх мешканці були приречені на жалюгідне існування. По-четверте, росіяни почувалися на її теренах господарями, нехтуючи, знищуючи будь-які права та насаджуючи кріпосництво зі всіма наслідками, які з цього витікали. По-п’яте, самодержавство, його ідеологія і політика вже на межі XVIII – XIX ст. почали маніпулювати суспільною свідомістю населення, стимулюючи та загострюючи національні і релігійні суперечності. Отже, могутність, величезні простори держави несли українцям посилення політичного, соціально-класового, національного та культурно-релігійного гноблення.

У 80-х рр. XX ст. проблема російського інституту губернаторства привернула увагу історика Р. Роббінс, який вперше обґрунтував поняття “губернаторська влада” як узагальнений образ регіонального управління. Він розглянув його з позиції соціально-політичних відносин губернатора з різними

рівнями влади та суспільства: представниками центральної влади і різних станів, місцевого самоуправління. Основна теза автора полягає в тому, що губернатор не був всевладним. Однак, досліджуючи проблему тільки з юридичного боку, він практично не звернув уваги на реальний стан справ у регіонах, тому з його висновком важко погодитись [1804].

Однією з ключових у нашому дослідженні є категорія “геополітика”. Враховуючи це, важливо з’ясувати її суть і зміст. Тим більше, що в енциклопедичних виданнях (“Большой Советской Энциклопедии”) [1873], “Экономической энциклопедии. Политическая экономия” [1881], “Советском энциклопедическом словаре” [1907], “Філософському словнику” за редакцією академіка В. Шинкарука [1908] її трактують у негативному контексті.

Сучасне неполітизоване наукове визначення категорії “геополітика” подане в “Політологічному енциклопедичному словнику”: геополітика представляє політичну концепцію, що вбачає у політиці, головним чином зовнішню для тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення і т. ін. Підкреслено, що, оперуючи п’ятьма факторами – територія, народ, господарство, суспільство і уряд, – геополітика намагається знайти оптимальну формулу, яка б могла орієнтувати уряди і народи в калейдоскопі світової політики і економіки [1902]. І, нарешті, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” геополітика пояснюється як область державної зовнішньої політики, в якій враховуються особливості фізичної, економічної та політичної географії будь-якої країни [1874]. Ретельне вивчення минулого переконує, що в різні часи – існування і не існування української державності – наша країна, а також її окремі великі регіони використовувалися в геополітичних інтересах сусідніх держав. Це, в свою чергу, відбивалося на її державному існуванні, характері і темпах суспільного розвитку.

Перші серйозні розмірковування щодо геополітичної ролі України залишив видатний український державний П. Орлик у “Виводі прав України”.

Образне бачення геополітичної ролі України висловив поет Є. Гребінка, підкресливши, “неначе верба при дорозі: її не топче тільки той, хто не хоче” [1536]. М. Драгоманов у своїх “Листах на Наддніпрянську Україну” писав, що “без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край” [1270]. За переконанням Ю. Липи, “тільки вісь Південь – Північ є віссю українських земель” [1432]. Чорне море органічно зв’язане з українськими ріками вияву матеріальних і духовних тенденцій, система внутрішніх водних шляхів створила геополітичну вісь України. Якщо річкова система формувала зв’язки по лінії Північ – Південь, то сухопутні магістралі сприяли контактам Сходу і Заходу через її територію: Україна лежить при найкоротшій сухопутній шляху із Західної Європи до Індії [1604-1605]. Винятково вигідне географічне положення Правобережної України відзначав К. Воблий, підкреслюючи, що її значення зросло ще більше в зв’язку поверненням центру народногосподарської діяльності із Заходу і Північного Заходу Європи на південь, завдяки чому вона стала відігравати важливу роль у постачанні промислових країн Європи українським хлібом. Регіон став ключовим у з’єднанні Балтійського та Чорного морів [683, арк.12]. До 1793 р. Річ Посполита була транзитною територією для західноєвропейських впливів в Україні. Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту були головними посередниками й джерелами цих західних, німецьких впливів [1225].

Для незалежної суспільної думки характерним був висновок про те, що приєднання України до Московського царства зумовило розрив її традиційних зв’язків із Західною Європою, насильницьку зміну зовнішньоторговельних пріоритетів та геополітичних орієнтацій. Свідома централізація суспільного та культурного життя з боку самодержавства відбивалася в нормативних актах, що спрямовували українську торгівлю через північні порти імперії та ін. [1796] За оцінкою М. Грушевського, російська торговельна і митна політика не спинялася ні перед чим, аби розірвати та зруйнувати торговельні зв’язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити українську торгівлю і віддати український торг в руки купецтва московського й

притягнути Україну економічно до півночі, до великоросійських центрів. Розуміючи недоліки односторонньої західної орієнтації, він відзначав, що широкі зв'язки з Азією, Середземномор'ям повинні створити зовнішні умови для економічної стабільності країни [1433].

Мотивуючи геополітичні особливості, С. Рудницький підкреслював, що “український нарід належить до західньо-європейського, чи, коротше сказати, – просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народнього характеру” [1604-1605]. У зв'язку з цим набуває актуальності позиція В. Липинського, який наголошував, що ніхто “...в Європі сильної і великої Української Держави собі не бажає. Навпаки, єсть багато сил, що власне зацікавлені в тому, щоб ніякої України не було, або щоб вона була якнайслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції і при реставрації Гетьманства ми не тільки не можемо покладати надій на допомогу якоїсь “орієнтації”, а навпаки, мусимо бути готові, що різні зовнішні сили будуть нам у тому на скільки можливо заважати” [1433].

Геополітичне місце України та її великих регіонів на початку 70-х рр. ХХ ст. науково обґрунтував Л. Коваленко, наголосивши, що події Французької буржуазної революції кінця ХVІІІ ст. здійснили помітний вплив на прогресивну громадську думку та боротьбу навколо центральних проблем тогочасного соціально-політичного і національного життя українського народу [1369, с.164]. А. Синявський зауважив, що природно-географічні умови, різний ступінь економічного розвитку, певна диференціація господарств держав Близького Сходу та України є певною підставою для розвитку торговельних відносин [1629] тощо. Україна потребує боротьби за самостійність, щоб успішно боронити Середземне море і Передню Азію від російського експансіонізму [1605]. У геополітичному розумінні вона знаходиться на перехресті західної та східної цивілізацій. У ній змішуються, породжуючи своєрідну особливість, за своєю сутністю прямо протилежні соціокультурні основи [1779].

Більшість макропроцесів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на

початку XIX ст. відбувалася під впливом надзвичайно потужніших зовнішніх чинників. По-перше, його геополітичне становище після включення до складу Росії визначало зручне географічне розташування як у самій імперії, так і щодо країн Європи та Чорного моря. Якщо з остаточним входженням Лівобережної України до Росії остання почала входження в політичну систему європейських держав, то із включенням Правобережжя вона цей процес завершила [1244]. Унаслідок інкорпораційної політики регіон вслід за Лівобережжям був вирваний зі сфери західноєвропейської економіки й поглинутий Росією з її кріпосною системою, яка відмирала на Заході. Водночас на розвиток його торговельно-економічних зв'язків вплинула Європа своєю потужною промисловістю і зростанням попиту на хліб й інші продукти сільського господарства. З іншого боку, на поступ регіону впливали внутрішній потенціал, особливо сільського господарства, трудові ресурси, транспортна інфраструктура й геополітичне положення. Зовнішня торгівля перетворювалася в своєрідний міст і засіб переведення Росії на європейські рейки [1779].

Значну роль відігравали зміни, що відбувались у міждержавних відносинах Російської імперії в Європі, акваторії Чорноморського та Середземноморського басейнів. Важливе місце належало господарським, зокрема торговельно-економічним, зв'язкам Правобережної України з іншими етнічними українськими землями та країнами Європи. На її геополітичному становищі позначились неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни [1710, с.65]. З методологічної точки зору, виведення наукового поняття власної історії для будь-якого ареалу має передбачати два етапи: 1) відображення себе в контраверсі та 2) відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення різних перспектив з раніше домінантними, спорідненими й іншими націями. Це одне з головних завдань, яке має входити до поліперспективних досліджень всесвітньої історії з особливим виділенням історії національної [1568, с.8].

Україна відзначається розмаїттям регіонів [1768, с.392], що переконливо

свідчить про відмінності між її частинами, про надзвичайно складні і суперечливі територіально-політичні проблеми, які вимагають об'єктивного та всебічного вивчення. За Я. Грицаком, “український регіоналізм” представляє собою більш складний феномен, ніж простий поділ на “націоналістичний Захід” і “комуністичний Схід” [1210, с.219]. Раніше проблема регіоналізму розглядалась переважно в академічному ключі й описувалась зарубіжними ученими [1681], а недавно стала знаходити необхідне місце в українській історичній і політичній науці [1171; 1259].

Важливим для осмислення сутності досліджуваного періоду в долі мешканців Правобережжя є твердження М. Грушевського, що “в людськiм громадянствi дiють такі біологічні закони як самоохорона роду, постійної диференціації, наслідності, виживання найбільш пристосованих і т. ін... Вони витворюють причинність і внутрішню необхідність в межах кожної з цих функцій, котра дає можливість конструювати дійсну науку” [1229, с.51]. Ідею єдиної, неділимої (одної, нероздільної) від Сяну до Кавказу України відстоювали Ю. Бачинський [1128, с.145] і М. Міхновський [1497, 153]. Формулюючи завдання з подолання будь-якого “регіонального партикуляризму”, І. Франко націлював корінний етнос навчитися відчувати себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів [1743, с.175].

У роботі використані сформульовані Д. Багалієм закони та закономірності суспільного розвитку, зокрема про причинність історичних явищ, їх неповторність, прогресивне спрямування та єдність історії [1112, с.15]. З праці Г. Касьянова використали положення про доцільність розгляду імперського минулого України як дещо більше і багатогранне, ніж історію протистояння певних іманентно існуючих націй [1358, с.96], і потребу переосмислення імперського періоду, оскільки сам процес формування імперії відбувався саме як “поглинення” та “переварювання” окраїн і що саме окраїни, до яких із 1793 р. належала Правобережна Україна, значною мірою визначали її характер і стиль дій [1358, с.99; 1297, с.4].

Завдяки сильній регіоналізації культурно-політичної ідентичності зберігалась і знаходила своє продовження мрія про єдність України. Рубіж XVIII – XIX ст. показав, що регіональні відмінності Правобережжя були надто сильними для того, щоб їх можна було механічно подолати, навіть перед лицем зовнішньої загрози. С. Рудницький особливо наголошував, що форма держави має опиратися на тісну федерацію автономних, самостійних (поодиноких), українських земель [1605, с.170]. В. Потульницький розглядав “федеративність як основу всієї української історико-політичної традиції. Сьогодні зміст соборності України полягає у внутрішньому облаштуванні суспільства і вимагає максимально правильного розуміння регіональної багатоманітності.

Я. Верменич аргументовано стверджує гостре конкурування в Україні трьох схем історичного процесу – росієцентричної, польськоцентричної і власне специфічно української. Державну підтримку діставали лише ті регіональні дослідження, які здійснювалися в руслі росієцентристської схеми.

Аналізуючи стратегічну роль регіону в політиці царизму, ми зважали на сучасні тенденції європейських держав, котрі значною мірою визначають життя організму, в який має намір інтегруватися Україна. Це – регіоналізм і децентралізація, з одного боку, і євроінтеграція – з іншого. Інтеграція в Європу вимагає врахування інтересів регіонів і досвіду регіонального розвитку. Мало враховувати приналежність регіону до імперії і характеризувати його лише з позицій влади, сили, власності та привласнення результатів праці людей. Тому вважаємо, що правильніше розвиток регіону вивчати через українсько-польсько-російсько-єврейські взаємовпливи.

Методологічною основою дослідження стали принципи діалектики і детермінізму, що пропонуються в рамках перспективного наукового напрямку – нової локальної історії, для якої характерним є погляд на “місце” не як на периферію, а як на своєрідний соціокультурний об’єкт. Завдяки такому підходу Правобережжя досліджується як специфічний соціальний ареал, конкретизується і обмежується поняття “Правобережжя” та комплексно розглядаються соціальні зв’язки в історичному і просторовому розрізі. Помітна

увага приділяється переосмисленню ролі і місця локальності та центр-периферійних відносин на основі нової “просторової” дослідницької парадигми, у руслі проблемно-орієнтованого знання.

Домінуючим стало використання історико-географічного та історико-системного підходів, завдяки яким розкрито соціальні явища у Правобережній Україні як структурну цілісність, стабільність якої, однак, постійно порушувалася активізацією відцентрових тенденцій і протестних рухів. Також вдалося показати послідовність і стадіальність соціально-політичних змін у регіоні, особливості регіональної свідомості населення.

В роботі з числа загальнонаукових принципів особливе місце посідають принципи історизму, науковості, об’єктивності, аксіологічний, всебічності, синтезу, світоглядного плюралізму та соціального підходу, які дають можливість виявити закономірності розвитку Правобережжя як історико-географічного регіону і специфічні риси його регіонального буття та проаналізувати своєрідність суспільно-політичних процесів у ньому, зумовлену складним переплетенням соціальних, етнічних, релігійних суперечностей. Принцип системності уможливив розгляд розвитку регіону як динамічної системи, зміни в якій у часовому розрізі можна простежити за показниками політичного, економічного, соціального, демографічного, етнонаціонального та етнорелігійного розвитку. Найчастіше були задіяні логічний, індуктивний та дедуктивний методи, які дали можливість узагальнити масиви статистичних даних і простежити в окремих подіях та явищах дію загальних закономірностей. Ретроспективний метод дозволив реконструювати комплексну картину соціальних трансформацій. Метод порівняльно-історичного аналізу створив умови для порівняння та зіставлення за різними показниками специфіки перетворень у регіоні.

Застосування таких конкретно-історичних методів, як: аналітико-синтетичний, критично-порівняльний, проблемно-хронологічний, періодизації, мікроісторичного та факторного аналізу історичного процесу дали можливість з’ясувати сутність минулого, сконцентрувати увагу до “іншого”,

“периферійного”, “другорядного”, осмислити ментальності різних соціальних груп, передусім українського селянства. Герменевтичний метод дозволив “вчитатися” в тексти документів на тлі епохи, у контексті історичних подій та осмислити їх з урахуванням сучасної методології і найновіших наукових досліджень. За допомогою строгої процедури методу контент-аналізу вивчено численні документи й архівні матеріали. Це сприяло досягненню більшої точності та правдивості в осмисленні процесів, які відбувалося в регіоні.

Проаналізовані наукова література та історичні джерела мають цілком достатній інформативний потенціал для досягнення сформульованої в дослідженні мети й розв’язання поставлених завдань із відтворення змісту подій і явищ, які відбулись у Правобережній Україні в досліджуваний період.

Висновки до розділу

Отже, з вивчення історії Правобережної України на рубежі XVIII – XIX ст. проведена значна робота. Опрацьовано і введено в науковий обіг значний фактичний матеріал, нагромаджено досвід систематизації та осмислення низки фактів і явищ. Загалом, висвітлення російськими дослідниками її минулого в багато разів перевищує напрацювання національної історіографії. Проте представники російської історіографії не стільки шукали істину, скільки обґрунтовували справедливість приналежності її до Росії та православ’я і мобілізували розгляд минулого для захисту імперії від українського сепаратизму. До сьогодні вони не позбулися імперського синдрому. І тепер в них домінуючу позицію посідає бажання подати минуле лише як історію власне Росії. У дослідженнях її минуле подається вибірково, з імперською забудькуватістю, зазначенням досягнень держави, оплакуванням російських страждань й сліпоти до страждань українців та інших етносів.

Дореволюційним і радянським історикам було характерним таке трактування історії Правобережжя, яке стверджувало культуртрегерську місію Росії, відтак нав’язувало сумнівні стереотипи, витісняючи справжні знання про

минуле. Втім, історики поступово долають апологетичний підхід, прагнуть об'єктивно розглядати цей період, показуючи суперечливий, насильницький вплив на розвиток. Попри численні праці з окремих питань життєдіяльності регіону в цьому періоді, узагальнювальні роботи про його суспільний розвиток в умовах інкорпораційної політики самодержавства поки що відсутні.

Залучення архівних джерел, застосування сучасних принципів і новітніх підходів дозволяють зробити ще один крок до утвердження істини про наше минуле. Однак наукове осмислення процесів, які відбулися у регіоні в цей період, ані в концептуальному, ані у фактологічному плані ще не завершено. Комплексне дослідження проблеми може поглибити уявлення про значення зазначеного періоду для її поступу.

За два століття нагромаджено значну кількість документальних збірників і архівних джерел, вивчення яких дозволяє дослідити і реконструювати обрану проблему. Наявні джерела та література дають змогу з'ясувати основні аспекти формування території Правобережжя на зламі XVIII – XIX ст. в складі Росії. Вивчення законодавчої бази імперії та її чинність у регіоні дає розуміння суті й багатьох особливостей формування губернських і повітових центрів. Звіти губернаторів містять інформацію, що ілюструє вплив її законодавства та розвиток регіону. Для успішного розв'язання завдань і досягнення мети дисертації опрацьовано широке коло історичних джерел з архівних справ. Фонди ЦДА України в м. Києві, держархівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей, які містять великий ресурс для вивчення та розкриття соціальних трансформацій у регіоні.

Проаналізовані наукова література та історичні джерела мають цілком достатній інформаційний потенціал для досягнення сформульованої в дослідженні мети й розв'язання поставлених завдань із відтворення змісту подій і явищ, які відбулись у Правобережній Україні в досліджуваний період.

Розділ II

ПОЛІТИЧНЕ І ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКОРПОРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Правобережжя в політиці самодержавства

В історії України загалом і її окремих регіонів, зокрема, не раз траплялося так, що зміни в розвитку зумовлювалися процесами, які відбувалися поза її межами. Так сталося на межі XVIII – XIX ст. із загальним ходом і тенденціями розвитку плодючої і від природи надзвичайно багатой [1430, с.1] Правобережної України, включеної до Росії, що розбудовувалася за рахунок приєднаних сусідніх територій, поглинення та асиміляції їх суспільств і корінного населення.

М. Грушевський відзначав, що “приєднання” тієї чи іншої території вирішується не міркуваннями про користь і вигоду цієї території, і навіть не економічними чи політичними результатами, які воно може принести народам і землям, які вже входять до складу держави. Питання розв’язувалося лише наявністю сил держави, спроможних захопити й утримати новий набуток [1219, с.406]. Росія була схожою на більшість імперій складом із суміжних володінь і метою, яка полягала, принаймні, в частковому поглиненні чи інтеграції своїх периферій [1130, с.71]. Царизм, його провідні сановники вибудовували та реалізовували далекоглядні плани розширення Російської імперії за допомогою поділів Речі Посполитої і приєднання до неї Правобережжя [1281].

Справжні цілі свого політичного курсу і реальні дії щодо його реалізації самодержавство ретельно приховувало. Загарбання регіону трактувалось, з одного боку, як захист мешканців від свавілля, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі; з іншого, – як повернення давніх “русских” земель. Розцінюючи типологічно неправильним підхід базової російської концепції М. Соловйова про те, що Росія тільки повертала свої землі, не

приєднавши ні п'яді території корінної Польщі, П. Стегній наголошує, що стратегія і тактика російської дипломатії визначалася географічним положенням, зрослою військовою, економічною міццю, політичним впливом імперії, а також затребуванням системи міжнародних відносин [1659, с.5, 7].

У цьому немає жодних розбіжностей із обґрунтуванням М. Лукіним головної мети Катерини II, яка намагалась не втратити шансу [1446, с.345]. Тим більше, що південний, чорноморський напрям імператриця розглядала як пріоритетний, придбання Криму – життєвою необхідністю [1600, с.83], а надтерміновим завданням і основним вектором її дипломатії – південний захід і забезпечення свободи торговельного мореплавання в Чорному морі [1659, с.87]. Цим автор розвіяв міф про вимушені дії царизму і засвідчив, що поділи Речі Посполитої та приєднання регіону були сплановані і реалізовані в найзручніший час. Тому можна погодитися з російським істориком Д. Андрєєвим про нездатність самодержавства як системи влади, існувати без одночасного породження міфічної реальності [1096, с.97].

Південно-західний напрям зовнішньої політики царизму, в епіцентрі якого була Правобережна Україна, формувався тривалий час. Початок цьому поклала допомога російських військ полякам у розправі над учасниками Коліївщини в 60-х рр. XVIII ст. [1401, с.100]. Тоді царизм виявив предметне зацікавлення регіоном. А з поверненням вектора зовнішньої політики в бік Чорного моря все більше задумувався над планами і проектами його колонізації. Більш системного характеру увага до нього набрала з утвердженням на королівському престолі Станіслава Августа та здобуттям Росією права опікуватися православним населенням Речі Посполитої, оскільки “русские” в складі її населення становили майже 50 %, тоді як поляки з литовцями – близько 38-40 % [872, с.IX]. Відтак релігійний чинник став важливим інструментом, за допомогою якого реалізовано політичні установки уряду Катерини II.

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. політичні плани самодержавства щодо цієї держави вступили в нову фазу, зумовлену кількома важливими обставинами. По-перше, обстановку змінив вплив Французької революції на країни Європи, від

якої була краще застрахована лише Росія. По-друге, на розвиток подій вплинула внутрішня слабкість: сусіди стали розглядати її як зручну територію для утвердження свого впливу і своєрідний заїжджий двір, де можна зупинитися і господарювати всім, хто володіє необхідною силою [872, с.ХІІІ]. Австрія, Пруссія і Росія порядкували на її території, як у своїх провінціях [1369, с.16]. По-третє, безболісну анексію регіону забезпечив релігійний підклад [1138, с.71]. По-четверте, в перерозподілі сфер впливу виявляли зацікавлення Австрія та Пруссія, що штовхало їх на союз із Росією. Не останню роль відіграло презирливе ставлення до короля з боку його підданих [928, с.438].

Розробка і реалізація планів здійснювалися в кілька етапів. У ході першого Катерина II залучила своє найближче оточення військових – фаворита П. Зубова, дипломата при германських дворах П. Рум'янцева [1090, с.9], радника з міжнародних питань О. Безбородька та князя Н. Рєпніна, які, перебуваючи в регіоні, мали можливість зібрати необхідну інформацію й власноруч виробити необхідні пропозиції. На другому, основний зміст якого склали конкретні кроки з приєднання регіону, коло учасників було розширено безпосередніми виконавцями та дипломатами, зокрема М. Каховським, М. Кречетниковим, А. Морковим і І. Остерманом. У завершальній фазі пріоритетне місце посідали члени негласного комітету, вищі чиновники та генерал-губернатори. Спільною особливістю двох останніх етапів було те, що розробка та уточнення планів і завдань проводилися фактично на марші, тобто в ході реалізації інкорпораційної політики [928, с.434]. Це робило розв'язання питання більш продуманим, чітким і реалістичним, а виконання – дедалі більш залежним від суб'єктивних факторів, зокрема від особистих переконань намісників. На другому і третьому етапах центральними виступили: перехід від військово-політичної експансії до взяття під контроль російської армії та адміністративного закріплення Правобережжя; його інтеграції в імперський простір і послідовне використання як нового джерела поповнення державної казни, істотного поліпшення економічного становища та розширення торговельно-економічних можливостей Росії, поповнення рекрутами, продовольчого забезпечення її армії, а також як

плацдарму для подальшої територіальної експансії.

Стратегічна мета щодо Правобережної України формувалася поступово, нелінійно, з допомогою численних спонтанних рішень і дій царизму, які за два десятиліття склалися у взаємопов'язані та достатньо осмислені результати. Цим пояснюється ставлення імператорів до регіону і його населення, ситуативних і нерідко непродуманих кроків. Можна сказати, що загалом втілення інкорпораційної політики не було наслідком збігу обставин. Це був свідомий, самостійний, вмотивований вибір, що відображав політичні та економічні інтереси Росії. Крім того, її уряд врахував, що у регіоні відбулася реставрація державних порядків, характерних для решти земель Речі Посполитої [1198, с.73], які проіснували до кінця XVIII ст.

Об'єктом російської експансії Правобережжя робило винятково вигідне географічне розташування та геополітичне становище, обширні, родючі землі [1430, с.1; 912, с.40, 41; 919, с.10], вигідні шляхи сполучення та відсутність по всьому периметру надійних природних кордонів. Ще під час поїздки самодержиці Лівобережжям у 1787 р. ширилися інформація, що в польську Україну вступають 10 полків. Французького посла Л.-Ф. Сегюра насторожувала сміливість міністра Г. Потьомкіна, який без її дозволу підтягував війська в Польщу [928, с.432]. Оточуючи Катерину II чудовими полками під час поїздки підкореними територіями, намісник сподівався на нові завоювання.

Нагодою приєднати Правобережну Україну стало повернення через її територію 120-тисячної російської армії після завершення війни з Туреччиною і підписання Яського мирного договору 9 січня 1792 р. З цього приводу імператриця в записці фавориту П. Зубову поставила князю Н. Рєпніну завдання поїхати до головної армії, зібрати “якомога більше військ – кількість яких... повинна скласти до 130 тис. осіб” – і направитися з ними в польську Україну. “Якщо Австрія і Пруссія виступлять проти, – писала Катерина II, – то, можливо, я запропоную їм або компенсацію, або поділ” [1659, с.259]. З цього випливає, що царизм: по-перше, мав твердий намір розширити територію держави; по-друге, вибрав найзручніший для реалізації експансіоністського задуму момент,

скориставшись слабкістю Речі Посполитої і зацікавленістю союзників її поділами; по-третє, застосував величезне військо, не залишивши полякам і українцям іншого вибору, як опинитись у складі Російської імперії. Але справа не в принципах, якими керувалася імператриця, а в глибокій нещирості мети всієї кампанії, нібито високої, а насправді вузької як у цілях, так і у виборі засобів [1450, с.48].

Керуючись “раціональним державним інтересом” [1659, с.414], уряд, плануючи і здійснюючи приєднання, поставив у пріоритет збирання “русских” земель і створення світової імперії [1199, с.7], навіть не натякав про захист українців. Скориставшись увагою західних держав до Французької буржуазної революції, царизм здійснив військову інтервенцію в межі Речі Посполитої й разом із Пруссією та Австрією в ході другого та третього поділів остаточно знищив центральноевропейську державу [1368, с.216-217] і насильно приєднав Правобережжя. М. Карамзін про це гордо написав: “Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє”, цей час був одним з найщасливіших для Росії, якого тільки можна було тоді побажати [1352, с.XLVII]. Але він все-таки визнав засудження Росії іноземцями за поділи.

27 квітня 1792 р. у Петербурзі було підписано ініційований Росією акт конфедерації. 7 (18) травня за дорученням імператриці литовському канцлеру Хрептовичу вручили декларацію [1299, с.242] про введення під гаслом допомоги у відновленні старих польських свобод 100-тисячної армії на територію Правобережжя та Литви. І вже на середину літа було вироблено конкретні заходи щодо реалізації інкорпораційного курсу [880, с.652-653]. Особистий секретар і головний радник Катерини II із зовнішньополітичних питань О. Безбородько [1186, с.205] завдання самодержавства визначив так: “...необхідно єдино розібрати: перше, що нам собі привласнити пристойно? Друге, як його провести в дію? І третє, обдумати наміри союзників наших з нашими інтересами і з системою спільної політики” [1659, с.275]. Менш ніж через місяць, 4 вересня 1792 р., самодержиця викликала в столицю генерала від інфантерії М. Кречетникова для вручення рескрипта з конкретними настановами

про його дії в регіоні у ситуації, що склалася [866, с.3].

Вона веліла йому зайняти українські території і провести кордон, починаючи від кута кордону Семигалії в бік Постава, далі – на Велике при р. Вілії, по рубежу Віленського воєводства до річок Неман і Несвіж, потім по р. Прип'ять на Пінськ, і звідти на Кунів прямою лінією до Вишгорода при кордоні Галичини, далі до Дністра, з'єднуючись нинішнім польським кордоном із кордоном цісарським, а по Дністру – з Молдавією. В очікуванні згоди прусського короля, М. Кречетников мав зробити всі приготування для просування військ і заготівлі провіанту, не відкриваючи нікому справжніх намірів, але завжди під приводом зручного харчування чи руху з боку турків і для належної від них обережності, так, щоб “раніше домовленого часу не стривожити без необхідності земель нами зайнятих, і не викликати на себе нарікання, що ми самовільно розпочали цей поділ...” [866, с.8].

Паралельно уряд Росії проводив переговори з Пруссією про другий поділ Речі Посполитої, окупованої їхніми арміями [1903, с.121], що завершилися укладенням конвенції 12 січня (за новим стилем – 23 січня) 1793 р. в Санкт-Петербурзі. Від Росії документ підписали дипломат О. Безбородько, що відіграв помітну роль у підготовці і здійсненні поділів Речі Посполитої [1905, с.212], віце-канцлер І. Остерман і таємний радник А. Морков, а з боку Пруссії – міністр Гольц. Того ж дня до конвенції приєднався й імператор Римський [1659, с.439]. У статті другій документа зазначалося, що на відшкодування витрат, пов'язаних із захистом від Французької революції, безпеки та загального спокою себе, потомків, нащадків і наступників у строк й способом, визначеними в наступній статті, вступають у володіння землями та провінціями, розташованими і об'єднаними позначеною на карті лінією, спрямованою в бік Єгорлика, так щоб окреслені нею землі, міста і округи належали на вічні часи Російській імперії і гарантувалися за нею й. в. королем пруським [814, с.429-433; 815, с.1-22].

Отже, на перший план були поставлені: а) компенсація витрат, пов'язаних із захистом від Французької революції і б) досягнення безпеки та загального спокою держави. Конвенція не містила й слова про долю мешканців території,

яка відходила до імперії. І це закономірно, адже царизм постійно ніс непосильні витрати, не справляючись з тягарем імперства і нівелюючи всі підневільні етноси в хронічній і безпросвітній нужді [1185, с.337]. Зі змісту третьої статті [814, с.431] очевидно, що сторони при поділі опиралися на військові сили і до його завершення свої справжні наміри тримали під секретом. До того ж, у ній не було ні слова, що ці території *de facto* були окуповані військами Росії.

Право на володіння Правобережжям Російська імперія закріпила маніфестом від 27 березня (за ст. ст.) 1793 р., оголошеним генерал-губернатором краю М. Кречетниковим [693, №17108] в південно-волинському місті Полонному, де знаходилася головна квартира “обсерваційних корпусів” [865, с.3]. У ньому було деталізовано цілі і завдання російського самодержавства щодо регіону й наголошено, що приєднання на вічні часи польських областей було здійснене, по-перше, як на задоволення і заміну багатьох витрат, так і для користі та безпеки імперії; по-друге, для попередження і недопущення в ньому раз і назавжди всяких перетворень і частих перемін правління [693, №17108].

Формально територіальні зміни узаконив Гродненський сейм Речі Посполитої у липні 1793 р., який під московськими багнетами скасував “травневу конституцію” й відписав Росії “Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білорусії” [1166, с.149]. Щоб легітимізувати приєднання, сформувавши в світової громадськості думку про справедливий характер дій Росії і представити її захисницею “русских” земель від хаосу й анархії Речі Посполитої, Катерина II зберегла посаду її короля. Міжнародним документом, який узаконив приєднання українського регіону до Росії, став Трактат між імператрицею та королем від 22 липня 1793 р. [905, с.10-11].

Територіальна експансія перетворила Росію в одну з найбільших імперій світу й остаточно зміцнила концепцію про унітарну, “добре впорядковану” державу, що відзначалася прагненням до централізму та єдиної форми управління [1375, с.76-78]. Говорячи словами М. Карамзіна, “глибокодумна політика не задовільнялась збиранням частин у ціле: треба було ще зв’язати їх твердо, і єдиновладдя посилити самодержавством” [1353, с.XLI].

З приєднанням на вічні часи і на благо Росії [1876, с.100] перед царизмом постало завдання зміцнити на території Правобережної України російську державність для використання потенціалу в інтересах імперії. На формування та розв'язання цілей і завдань військово-політичного забезпечення інкорпораційної політики вплинули дві обставини. По-перше, для Правобережжя це був перехідний період: де-юре воно стало належати новій метрополії, а де-факто ще тривалий час продовжувало перебувати під польським впливом. По-друге, “уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям” [1267, с.283]. Серйозний соціально-політичний конфлікт розглядався як загроза для цілісності Росії на її південно-західному напрямі. Звідси випливала потреба контролю за суспільно-політичною ситуацією та збереження внутрішньополітичної стабільності в регіоні завдяки військовій присутності. Як і будь-яка імперія, вона створювалася “залізом і кров'ю”. Численні війська, здійснення тотального контролю над усіма сферами життя були націлені на недопущення конфронтації з боку населення [1453, с.40].

Уряд провів великі зміни в його політичному житті. По-перше, скасував всі традиційні демократичні інституції. По-друге, запровадив централізовану адміністративну машину, замінивши воєводства губерніями, де губернатори і військові діяли як інструменти урядової машини. По-третє, реформував адміністративний апарат, його членів не обирали, а призначали. По-четверте, ввів численне військо, тоді як раніше існувало нечисленне наймане, яке доповнювали добровольці. По-п'яте, застосував вигадливі методи політичного примусу. По-шосте, і це найважливіше, намагався змінити відносини держави та індивіда [1248, с.516-517].

Самодержавна політика, що полягала в якнайскорішій інкорпорації великого українського регіону, здійснювалась за допомогою: а) царських сановників – спочатку генерал-губернаторів, згодом губернаторів із числа генералів, які поєднували широкі військові та цивільні повноваження, мали в руках адміністрацію, армію, поліцейську і судову системи, що опирались на кооптовану в російську соціально-станову структуру польську шляхту; б)

адміністративної інтеграції з історичними землями Росії і поступового поглинення суспільного життя в адміністративну, соціально-станову, політико-правову і податкову систему імперії; в) підпорядкованості політичних, соціальних, економічних, культурних і духовно-релігійних інтересів населення військовим, фінансово-економічним та адміністративним інтересам держави, а головне – територіальній цілісності держави. Вже в перші дні перебування у регіоні уряд наполегливо впроваджував імперську державно-політичну систему з її унікальними методами керування та самодержавно-поліцейською владою [1675, с.271]. Однак, враховуючи, що Правобережжя відзначалось усталеними соціальними і політичними структурами європейського типу та міцними позиціями польської верхівки, царизм спершу утримався від невідкладного введення на його території своїх адміністративних і правових норм.

Першими офіційними документами, що відіграли роль своєрідних інструкцій з адміністративно-територіального устрою та управління в регіоні, стали укази Сенату: від 13 квітня 1793 р. – про призначення генерал-губернатора приєднаних від Польщі областей і оголошення про введення на території Правобережжя російського правління та від 25 квітня 1793 р. – про приєднання до Росії деяких областей і заснування в них Мінської, Ізяславської і Брацлавської губерній [694, №17112]. Вимоги щодо врегулювання релігійного життя в приєднаних територіях містилися в указах Катерини II від 13 квітня 1793 р. про створення єпархій у приєднаних областях [695, №17113] та про подолання всяких перешкод до повернення уніатів у православну грецьку церкву і незастосування ніяких примусів при поверненні уніатів у греко-російську віру [701, №17199; 887, с.128-129, 133-134], а також в указі Синоду про утворення православної єпархії на чолі з коад'ютором Київської митрополії В. Садковським. Унаслідок вжитих заходів, з кінця XVIII ст. суспільне життя регіону почало розвиватися за визначеними самодержавством координатами, що зумовило нові тенденції та зміни як внутрішніх, так і зовнішніх пріоритетів і геополітичних орієнтацій імперії.

Важливу групу чинників, які істотно впливали на розвиток Правобережжя

і визначали темпи його інкорпорації до складу імперії, складали: висока густота заселення території, сформовані впродовж багатьох століть особливості господарювання, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незрівняно вища інтенсивність політичних процесів, ніж в інших окраїнах Росії, західноєвропейська орієнтація торгівлі та інфраструктури торговельних зв'язків тощо. Важливо і те, що шляхта тут була польською або переважно полонізованою, а селяни – русинами (східними слов'янами) [1297, с.53, 89], тобто українцями.

Основним інструктивно-нормативним документом, яким керувалися центральні та місцеві органи влади в управлінні життям регіону, виступав указ імператора від 1782 р. [690, №16174], а з визначенням губерній і повітів – закон від 1775 р. Адміністративно-територіальним інструментом інкорпорації стали створені Брацлавська та Ізяславська губернії [43, арк.1-4; 214 арк.1-7] і підпорядкована останній Кам'янецька область, згодом Ізяславська або Волинська [302, арк.1-5; 304, арк.1-5; 305, арк.1-6; 306, арк.1-11], Київська [12, арк.1-18; 38, арк.1-12; 233, арк.1-31; 384, арк.2-6] і Подільська губернії, [36, арк.1-12; 230, арк.1-36; 308, арк.1-6] а тоді Київське генерал-губернаторство.

Усвідомлюючи, що Правобережжя з його великою територією, багатими природними і демографічними ресурсами був ідеальним для швидкого розвитку Росії [328, арк.6-8; 361, арк.12; 383, арк.1-7; 385, арк.2-6; 919, с.10] і враховуючи набутий у Лівобережжі досвід досягнення максимальної вигоди, царизм відразу ж приступив до втілення інкорпораційних заходів, спрямованих на поглинення усіх сфер суспільного життя регіону в державне тіло імперії та імплантацію його суспільству притаманних для імперії якостей задля безповоротного інтегрування у відповідні імперські структури.

Держава і суспільство завжди є взаємообумовленими соціальними структурами, що не існують одне без одного. Л. Мілов пояснює економічну та адміністративну неефективність Російської держави вкрай складними природно-кліматичними умовами її історичних земель, ширше – географічним фактором і азійським способом виробництва, що виступав джерелом її деспотичного типу

[1485, с.4-5]. Адже азійський спосіб виробництва продукував рабство в різних формах: від окремої людини до колоніального поневолення цілих народів. Громіздкий ридван набирав сили і розгону, опираючись на іншоетнічних магнатів і шляхту [1296, с.86].

Правобережна Україна, з одного боку, слугувала фізичним простором і природним феноменом, на якому впродовж кінця XVIII – початку XIX ст. проходило життя населення; з іншого, – виступала камертоном, який дозволяє простежити й відтворити спрямування та динаміку розвитку всіх сторін суспільного розвитку в умовах перебування в складі Росії. Для неї це означало час перетворення із завойованої території в органічну складову імперії з уніфікованою системою управління та законодавства на основі врахування її особливостей, зумовлених внутрішнім і зовнішніми факторами. Іншими словами, з 1793 р. на території Правобережжя розпочався глобальний за суттю, значенням і наслідками процес входження в нову метрополію. Його ми означили терміном інкорпорація, яка охопила суспільно-політичну, соціально-економічну і духовно-культурну сфери життя і означала поглинення в лоно імперії, щоб “західні губернії були душею і тілом возз’єднані з Росією” [817, с.116-122]. Л. Мацієвич писав: “Правобережні русини, що відійшли до московського брата, думали знайти у нього захист від поляка – пана-брата, вимушені були скласти нову печальну пісню рабства... Поляк, як і раніше, тішив себе фантомом аристократизму і, як колись, відчував презирство до русина – плебея, хлопа, гречкосія, навіть більше: він ніби відшкодовував на русинах падіння Польщі і покорення себе москалем” [1034, с.307] “Україна була водночас і провінцією, і колонією, і завойованою країною” [1202, с.59]. Це впливало на суть, характер і спрямованість усього того, що відбувалося у регіоні на межі XVIII – XIX ст. та будувалося на пріоритеті імперських інтересів й одночасному погіршенні становища корінних мешканців. Цьому відповідали психологія, спосіб мислення, бачення краю і вся поведінка росіян щодо корінних мешканців [918, с.108]. Автор першої наукової історії України німецький історик О. Енгель, писав у 1796 р., що російський уряд ставився до українців з “великим підозрінням, бо ж

це були переважно козаки, ... що вміли обстоювати свою політичну й культурну незалежність і людську гідність” [1563, с.68, 75, 78].

Особливістю російської державності був надзвичайно сильний розвиток її господарсько-економічної функції. У регіоні царизм прагнув реалізувати його за допомогою насадження тоталітарного режиму та консервування феодально-кріпосницьких відносин і тим самим забезпечити не лише його політичну, а й економічну залежність. Винятково важливим напрямком політики уряду було проведення економічної інкорпорації, спрямованої на перетворення виробництва Правобережної України, переважно сільського господарства з його величезним потенціалом, в економічно вигідний складник господарського комплексу імперії. Ключовою була перебудова тодішньої системи власності та закріплення за державою верховної власності.

Правобережжя мало істотне економічне і стратегічне чи, як писав О. Корнілов, колосальне значення для розвитку Росії, оскільки “придбання величезних чорноземних просторів на Півдні і Південному Заході в зв’язку із установленням повної безпеки його південного кордону завдяки включенню до складу Росії Очаківської області [1501, с.270] і посилення колонізації внесли в економічний побут країни новий фактор величезної важливості” [1386, с.53]. Це збіглося зі зміною вектора народногосподарської діяльності Росії на Південь, внаслідок чого він посів чільне місце в поставках промисловим країнам Європи українського хліба.

Царизм, який жив поглиненням простору, в інстинкті державного будівництва брав з Правобережної України стільки, скільки було потрібно, щоб осмислити і виправдати своє даліше просування [1250, с.46]. Помітне розширення території Росії в південно-західному напрямку було важливим за розмірами і характером приєднаного району [882, с.9]. Адже він відзначався особливостями суспільного життя, своїми господарськими і соціальними традиціями, релігією та культурою, і, за висловом А. Каппелера, залишався чужорідним тілом імперії [1350, с.60, 64]. Особливе значення мали геополітичне положення в світі, географічне розташування території, вигідні шляхи

сполучень, особливо близькість до Чорного моря, до країн Південно-Західної і Західної Європи. І, нарешті, якщо з остаточним входженням Лівобережної України Росія розпочала рух до входження в політичну систему європейських держав із її особливим типом і властивими темпами науково-технічного [1176, с.26], соціально-економічного та релігійно-культурного розвитку, то з включенням Правобережжя вона цей процес завершила [1244, с.25]. Контакти з Європою сприяли не тільки скороченню технологічного розриву, але й налагодженню безпосередніх тісних культурних зв'язків і гарантуванню повної безпеки південних кордонів держави і відкривати нові простори для колонізації [1573, с.14]. Між тим, на хід подій і розвиток суспільного життя мав постійний вплив комплекс факторів, особливе місце серед яких посідали помірний клімат, родючі чорноземи [912, с.40, 41], велика чисельність і висока густота народонаселення, енергоспоживання з їх фундаментальним впливом як на південний захід, так і на країну загалом [1598, с.13]. Тому розвиток регіону відбувався значною мірою за притаманними йому алгоритмами, які не збігалися з орієнтирами царизму.

Природа політики російського самодержавства того часу щодо регіону була близькою до колоніальної, а її домінантною ознакою – репресивна складова. Включення його в імперський простір передбачало перетворення його в складову політичних, економічних, соціальних і культурних взаємодій Росії [1518, с.246, 247]. Загальний напрям і тенденції його розвитку на межі XVIII – XIX ст. були детерміновані такими факторами, як: присутність значної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, зростання експлуатації та збільшення повинностей і поборів, які змушені були виконувати корінні жителі; панування подвійного польсько-російського гніту, планомірна русифікація за допомогою створення ситуації, коли українці вимушені були демонструвати свою більш високу культуру російською мовою та іншими соціальними формами чи мігрувати для цих цілей у центр імперії, інтенсивніше насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням, спонукання переходу уніатів у православну віру і перетворення її в державну

релігію тощо.

У заповіті Катерини II Павлу I, оприлюдненому в “Історії Росії” у 1802 р. в Франції, прямо йшлося про те, що управляти державою потрібно засобами брехні, обману, жорстокості і віроломства, а не просвіченого абсолютизму [1377, с.98, 99]. Подібну характеристику знаходимо у листі, написаному в травні 1795 р. Олександром I: в Росії “... панує неймовірний безпорядок; грабують з усіх сторін; всі частини управляються погано; порядок, здається, вигнаний звідусіль, а імперія попри це прагне лише до розширення своїх меж” [1064, с.54]. У наступні десятиліття істотних змін в управлінні не відбулося. Свідченням цього було виявлення зловживань сенатором Сіверсом під час ревізії Волинської губернії [585, л.122-144], численні кримінальні справи [70, арк.1-193; 77, арк.99-253; 81, арк.1-509; 82, арк.1-422; 144, арк.1-28; 151, арк.1-18; 160, арк.1-12] і звільнення низки чиновників із посад, які вони обіймали [616, л.1-24].

Відвівши Правобережжю роль окраїни імперії, царизм не залишив його цілісним регіоном, не визнав його корінних мешканців складовою окремого українського етносу. Адже це постійно нагадувало б про українськість і породжувало питання про самостійне державне існування. Першочерговими у краї виступали насадження самодержавних суспільних і правових відносин, реалізація нового оформлення політичного та територіального статусу, налагодження й уніфікація державного устрою, що базувався на макрорегіональному управлінні [1476, с.437]. Імператриця переглянула всі внутрішні частини державної будівлі і не залишила жодної без виправлення [1353, с.XLVII]. За Р. Шпорлюком, уряд вважав ліквідацію традиційних інститутів лише кроком до реалізації проекту державного будівництва, що полягав у повній інтеграції України в імперію. З облаштуванням регіону його політика ставала більш продуманою, чіткою та прагматичною [1758, с.10, 22]. М. Карамзін писав, що ніколи царизм не пропонував таких жорстких спокус для народної вірності і покори [1353, с.XVI].

Відтак, корінне населення було поставлене у надзвичайно консервативні умови, пронизані імперською ідеєю і повним ігноруванням його прав [1735,

с.51]. Губернське керівництво, магнати і шляхта, надійно захищені бюрократичним апаратом, поліцією та військами, цілеспрямовано консервували патріархально-натуральний уклад життя селян, живили їх наївно-монархічні ілюзії [1646, с.112], віру в Бога і царя.

Пріоритетними напрямками інкорпорації Правобережжя стало, з одного боку, запровадження триступеневої структури – генерал-губернаторства, губерній і повітів, утвердження російського судочинства, військово-поліцейського режиму та прокурорського нагляду і руйнування традицій самоуправління, з іншого, – вмонтування імперських державно-політичних структур. Губернаторам з числа генералів підпорядковувалася місцева адміністрація, поліція і розквартировані війська [1325, с.264]. Спеціальним царським указом їм були надані права повновладних “хазяїв” губерній.

Курс на інкорпорацію регіону здійснювався в органічній єдності і одночасно з економічною інтеграцією [1770, с.41-70]. Стержневими в ній були поміщицька колонізація південно-західної окраїни та зміна національного складу землеволодіння за допомогою політико-етнографічного впливу. Уряд не приховував, що з виконанням “польського проекту” будуть придбані обширні і родючі землі, населені численним відважним, з росіянами єдиновірним і від Росії єдино очікуючим спасіння свого народом [880, с.652].

Важливим напрямом імперської політики як в уявленнях урядових і суспільних кіл, так і об’єктивно – з точки зору забезпечення необоротності обрусіння приєднаних областей, виступало залучення “руського” елемента до облаштування господарств. Тільки маючи надійні форпости серед корінного сільського населення, можна було розраховувати на зміну національного вигляду все ще переважно аграрного суспільства [1195, с.121].

У літературі поширена теза, що з приєднанням економіка Правобережної України розвивалася інтенсивніше. Проте найновіші вітчизняні і зарубіжні дослідження, аналіз архівних джерел спростовують ці твердження. Адже, здійснюючи соціально-економічний курс, царизм стимулював її господарський розвиток, але настільки, щоб це не перешкоджало розвитку промисловості

корінних територій Росії. М. Костомаров писав, що уряд відверто нехтував інтересами України, самовладно розпоряджався її економічним і військовим потенціалом, ігноруючи прийняті зобов'язання [1394, с.302]. Д. Дорошенко підкреслював, що його економічна політика “весь час ішла врозріз з інтересами України як хліборобського краю”, гальмуючи розвиток сільського господарства митними тарифами, фінансовою політикою, немилосердним стягуванням з населення податків й доведенням його до руїни [1267, с.276]. “В питанні про вільну торгівлю і протекціонізм Україна і Великоросія будуть завжди стояти у протилежних таборах”, – справедливо вважав М. Грушевський [1232, с.143]. Потрапивши у московські лещата [1764, с.44] і перетворившись у придаток Росії, вона була приречена на роль сировинного придатку нової метрополії. Її митна і тарифна політика зумовлювала “руйнування українського господарства, висмокування господарських сил...” [1426, с.180].

Тому до початку ХІХ ст. істотних змін у господарстві Правобережжя не відбулося. Його, як і раніше, визначали великі поміщицькі латифундії [1294, с.410] та фінансова підтримка дворянського землеволодіння з боку створеного 1797 р. спеціального банку [1361, с.50]. Консервативний характер економіки у поєднанні з кріпацтвом як обов'язковим елементом самодержавства, подвійна залежність господарства та селян від росіян і поляків спрямовувалися на обмеження українців в господарському житті Росії й максимальне забезпечення їх національного пригнічення [1736, с.84]. Господарське освоєння регіону уможливлювало залежність економіки метрополії від кліматичних труднощів, примх і катаклізмів природи. Оскільки власниками родючих земель і виробленої сільськогосподарської продукції були не українці [386, арк.2-11], всі доходи закономірно зосереджувалися в руках чужоземців.

Регіон став об'єктом розгорнутої поміщицької, мануфактурної, промислової, купецької, фінансової експансії. Виявляючи зацікавленість у розвитку торгівлі, уряд, з одного боку, задовольняв історичні губернії Росії необхідними товарами і збував у ньому промислові вироби, з іншого, – економічно пов'язував його з історичними російськими губерніями. Не

випадково в 1795 р. було відмінено грошовий збір із продажу більшості сільськогосподарських продуктів Правобережжя [203, арк.1, 5].

Засобом фінансової експансії імперії на початку ХІХ ст. стало просування російського капіталу на територію Правобережної України, де було досить сировини і дешевих робочих рук для налагодження промислового виробництва. Вільний доступ до Чорного моря, будівництво торговельного флоту, надання російським купцям пільг для поселення активізували підприємців до переміщення їх капіталів.

Важливим напрямком самодержавної політики в регіоні було перенесення та консервування самодержавних і феодално-кріпосницьких відносин, перетворення польського магнатсько-шляхетського стану за допомогою присяги на вірність імператорській владі, люстрацій та юридичного підтвердження шляхетського походження в дворянський клас із наданням відповідних привілеїв. Корінні мешканці, якими переважно були селяни, ніяких громадянських прав не отримали, натомість на них було звалено тягар державних податків і повинностей. Замість розв'язання гострих соціальних і економічних питань, які нагромаджувались десятками років під час перебування в складі Речі Посполитої, самодержавство, центральні та місцеві органи влади їх повністю ігнорували. Численні укази та циркуляри імператорів, уряду і Синоду щодо Правобережної України спрямовувалися на створення цілісного механізму експлуатації українців на користь Росії.

Випробуваною зброєю політики самодержавства в соціальній сфері виступила асиміляція українців, головне вістря якої було спрямоване на міста і містечка. Царизм всіляко сприяв формуванню в них етнічно роз'єднаного стану міщан шляхом інтенсивного наповнення росіянами, поляками, євреями [1565, с.141], іноземцями. Однак штучне залучення інших етносів до міст не посилювало російського землеволодіння в краї [1195, с.122]. Особлива увага приділялася проникненню росіян у ремісничі гільдії та інтегруванню ремісників в етнічно змішаний міщанський клас. Водночас здійснювався комплекс заходів з контролю за самоврядуванням міщан. Самі міста ставали етнічно більш розрізненими,

чужими і ворожими для їхнього населення.

В основі взаємовідносин у Російській імперії лежали політична лояльність, релігійність та уклад життя. Етнічність мала другорядне значення. Хоча, посилаючись на З. Когута, О. Міллер зазначає, що “образ історії був і залишається головним полем битви в боротьбі навколо марності” [1483, с.72]. Страх перед сепаратизмом диктував політику русифікації населення Правобережжя. Її ідеологічним підґрунтям була теорія спільного “руського” кореня та вищості російської культури над українською [1191, с.159]. Фактично регіон став ареною історичної драми зіткнення двох сил – державно-спрямованої та стихійно-автохтонної, конкретним місцем нищення російським імперіалізмом самобутнього світу українців [1737, с.129].

Стратегія етнічного плюралізму все більше узгоджувалася зі зростанням російськомовного політичного і освітньо-культурного середовища. Уряд зайняв фактично ворожу позицію щодо духовності та культури титульного населення. Йому з самого початку була властива відраза до національних надбань українців. Самодержавство не тільки зухвало ігнорувало і цілеспрямовано руйнувало специфіку та особливості розвитку Правобережної України, а й своєрідність побуту, звичаїв, менталітету і тим самим позбавляло її мешканців можливості для національної самоорганізації. При цьому на український ґрунт переносилися запозичені у французьких просвітителів політологічні знання прикладного характеру, зокрема про утримання здобутих земель за допомогою ототожнення “загального народного духу” з “духом народу переможця”. У російському розумінні мешканці повинні були підпорядковуватись політично, духовно та культурно вищій Росії, якій завдяки розмірам і військовій могутності судилося врядувати, освічувати, асимілювати. Така вищість опиралася на асоціацію переваги центру над периферією з відомими маркерами. З точки зору царизму, з самого початку регіон розцінювався як глибока провінція. Але не в значенні відсталості чи великої відстані від столиці. Ставлення мотивувалося виключно імперськими підходами і оцінками: культуртрегерським центром виступав Петербург, а все, що знаходилось на відстані від нього, – провінцією. Фахівець з

“українського сепаратизму” В. Копистянський писав, що “малоруське населення, діждавшись свого політичного возз’єднання з Росією, жорстоко було обмануте в своїх надіях і переживало гірке розчарування” [1384, с.89].

Втім Правобережжя мало й власні алгоритми розвитку, зумовлені геополітичними, політико-адміністративними, соціально-демографічними, економічними, духовно-культурними, соціально-психологічними та іншими чинниками. До першої групи належали територія, природні ресурси, населення, культура і релігія; другу складала специфіка господарювання та ін. [327, арк.1-14]. Навіть сучасні російські історики визнають, якщо воно відразу ж після приєднання було інкорпороване в адміністративну структуру імперії, то традиційні економічні відносини, особливості економіки, структура торговельних зв’язків, весь духовний потенціал, які об’єктивно склалися століттями, перешкоджали його інкорпорації в суспільно-політичну та соціально-економічну систему Росії [1297, с.88]. Історичну індивідуальність визначало панівне становище польських магнатів і шляхти, які після російської анексії навіть виграли, оскільки їх панування над селянами спиралося на сильну державну владу абсолютної монархії, порівняно з слабкою Річчю Посполитою. Політичний консерватизм базувався передусім на прагненні зберегти панування дворян, які згуртувалися навколо імперії [1217, с.54].

Д. Бовуа і А. Каппелер це пояснюють значною чисельністю шляхти і великими розмірами польського землеволодіння [1139, с.68; 1348, с.89]. За різними оцінками, у власності польських магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти знаходилось 4,3-6 млн. десятин землі і приблизно 3 млн. душ кріпосних селян [1234, с.38, 127]. Ставши “законною власністю Росії”, регіон перетворився в широке поле, на якому російська влада ніяк не могла утвердитися. Перешкодою був надлишок шляхти, що породжував сумнів щодо його “автентичності”, а з політико-етнічних мотивів викликав небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу. Відтак, розвиток Правобережної України представляв боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі: як виконавці підневільної праці, і душі в прямому

розумінні, оскільки їх необхідно було вирвати з-під польського впливу та переробити на вірних підданих царя [1139, с.68, 200].

Регіональна політика самодержавства мала яскраво виражену етнонаціональну спрямованість, оскільки Правобережжя було однією з найбільш значних ланок, яка забезпечувала європейський генофонд [1194, с.301]. Росія була джерелом “цивілізаторського” впливу, а регіон – її об’єктом.

Чи не головним для істориків, які не визнають колоніальної політики, є аргумент, що Росія нібито не експлуатувала його території, а часто вкладала більше, ніж отримувала. Іншою вагомою тезою слугує міф про збереження автохтонних соціальних структур і визнання соціального статусу місцевої знаті. С. Лур’є наводить визначення колоніалізму як екстенсивну силу народу, його здатність відтворювати, розширюватись і розходитись по землі, підкорюючи світ чи його велику частину своїм мові, моралі, ідеалам і законам. Дослідниця заключала, що: “Це в кінцевому рахунку спроба приведення світу у відповідність з ідеалом, який притаманний тому чи іншому народу. Причому ідеальні мотиви можуть деколи переважати над усіма іншими – економічними, військовими і іншими” [1447, с.56]. Таке пояснення дає ключ до розуміння політичного курсу в Правобережній Україні на зламі XVIII – XIX ст. щодо приведення суспільного життя у відповідність із “російськими ідеалами”.

Засоби й умови досягнення імперських цілей царизму були схожими до європейських країн: а) державна основа (підтримка); б) надлишок населення; в) армія; г) політичні методи; д) використання внутрішніх суперечностей колонізованих народів і деякі інші. Однак, якщо для метрополій Європи важливими були прибутки, то для Росії – земля, а точніше кажучи, простір. Якщо ті розглядали свої “заморські” території як джерело добробуту своїх громадян і чинник інтенсивного розвитку своєї економіки, то російську експансію визначали поглинення і екстенсивне виробництво. Фінал українців був визначений – рано чи пізно вони мали злитися з великоросами або зійти з дороги [1447, с.58]. В цьому полягали суть і специфіка способу розвитку та адаптації російського етносу щодо багатоетнічного середовища регіону.

Як і повсюди в імперії, політика уряду проводилася на основі російської психології колонізації, а її основні парадигми втілювались найчастіше абсолютно несвідомо. Якщо вести мову про форми діалогу етнокультур, то, на наше переконання, в ньому мав місце проміжок між асимілятивним і дисимілятивним способами діалогу, або його можна назвати адаптивним, що мав тимчасовий характер, а в майбутньому переростав у асимілятивний з боку царизму. Її далекоглядність пізніше підтвердив Микола I, заявивши, що не буде спокійно спати “доти, поки західні губернії не зіллються з іншими частинами імперії в одне тіло, в одну душу” [1813, с.332]. Тому вся політика спрямовувалися на утвердження в Правобережжі державно-політичного життя за визначеною урядом системою координат [1698, с.47].

Росія у вирішенні польського питання далеко не останню роль відводила точному означенню регіону [1195, с.58]. Керуючись стратегічними та зовнішньополітичними мотивами [1492, с.26], уряд уникав вживання природного етноніма “Правобережна Україна” й наполегливо називав її “польськими землями”, “повернутими від Польщі губерніями” [805, с.10], “землями від Польщі приєднаними” [729, № 18069; 732, № 18117; 741, № 18316], “взятими під скіпетр землями” [738, № 18248] тощо. В указі Павла I від 6 лютого 1797 р. Київщину, Волинь і Поділля віднесли до малоросійських [726, № 17789], а за Олександра I, внаслідок пошуків легітимації приєднання, стали називати Правобережжя “Юго-Западным краем”, “Юго-Западной Россией”.

У маніфесті II від 13 липня 1795 р. зазначалося: “Встановивши спокій у землях під скіпетр ... на віки повернутих, Ми спрямовуємо головну увагу і волю нашу в цьому придбанні, по-перше, до того, щоб, огородивши знову усиновлених безпекою, дати їм правління, утверджене на непорушних основах, правління подібне тому, під покровительством якого благоденствує таке число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну серцю нашому їжу... і робити всіх як можна, щасливими... Ми не тільки підтвердили обитателів згаданих областей при законному кожного володінні і майні, але й приєднавши їх до слави і благоденства імперії нашої, пожалували їх всіма тими

правами, вольностями і перевагами в усьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються” [711, № 17356]. Та до народу імператриця віднесла лише дворян. Оскільки переважну більшість мешканців регіону склали селяни, зазначені положення їх зовсім не стосувалися. Самодержавство розглядало селян лише як будівельний матеріал для культури і суспільності російської [1231, с.32]. Тому інтеграційний ефект зусиль, які відзначалися зверхністю та ворожістю до титульного населення й спиралися виключно на силові методи, був далеким від очікуваного.

Серед першочергових кроків на шляху поглинання регіону стало нав'язування місцевим жителям думки про російську державу здавна єдину, але роз'єднану історичними обставинами та підступністю Польщі [844, с.153]. У такий спосіб уряд прагнув поєднати російську лояльність і відданість українців.

Царизм був зацікавлений у залученні до Правобережжя іноземних колоністів [1127, с.52] з наміром перетворити їх у союзників. Якщо українців силою зброї змусили жити в чужій державі, нав'язали їм владу, в духовно-моральній основі якої були закладені антиукраїнські інтенції, то іноземців заохочували і стимулювали до поселення та господарювання багатьма пільгами.

Отже, на межі XVIII – XIX ст. Правобережна Україна вступила в нову смугу розвитку, позначену невпинним зростанням російської експансії та її беззахисним становищем. Свої плани і політичний курс на її поглинення як периферійної території [1181, с.71] самодержавство будувало, виходячи з того, що вона виступала: по-перше, територією, що розширювала метрополію в південно-західному напрямі; по-друге, геополітичною реальністю у реалізації експансіоністських устремлінь; по-третє, відзначалася виключними природними та господарсько-економічними вигодами. Його політика спрямовувалася на зміцнення імперських позицій і передбачала далекосяжні цілі щодо приведення в повну відповідність життя регіону з імперськими вимогами [1324, с.152].

Реалізацію політичного курсу з поширення на Правобережжя імперської системи із характерними для неї інтеграційними тенденціями уряд розпочав напередодні поділів Речі Посполитої, а масштабну діяльність із його втілення

розгорнув після 1793 р. Політико-ідеологічною основою інкорпорації був консерватизм, уособлений кріпосництвом, православ'ям і лібералізмом до поляків та іноземців. Стержневим у ній виступав військовий чинник, засобами якого населення включалося в орбіту російського суспільно-політичного життя [1585, с.46].

2.2. Військове забезпечення політики російської влади в регіоні

У реалізації самодержавного курсу на приєднання та інкорпорацію Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст. особливо важливу роль посідала армія, що слугувала головним інструментом суспільної інтеграції [1248, с.521]. До 1793 р. контакти корінного населення з російськими військовими певною мірою мали взаємовигідний характер: українці сподівалися на допомогу в боротьбі проти польського поневолення; росіяни заручалися їх матеріальною підтримкою в просуванні у південно-західному напрямі. З приєднанням функції російської військової присутності змінилися. По-перше, вона відігравала роль фактора державного облаштування, стабільності та попередження можливих незадовольень, конфліктів, загострень і зіткнень у регіоні, що переживав цивілізаційні зміни. Генерал В. Дерфельден завіряв про повне сприяння довірених йому військ у забезпеченні спокою в краї [837, с.88]. По-друге, військово-політичне забезпечення і вся інкорпораційна політика були гарантами утвердження статусу великої держави й мали виразну імперську спрямованість. Російські сановники вважали, коли держава охоплює в своїх межах завойовані області, населені різнородцями, відкрито чи приховано ворожими моральному єднанню всіх частин політичного тіла, уряд має засновувати володіння на надійному облаштуванні військових закладів [1254, с.88]. Катерина II 28 березня 1794 р. веліла, “щоб та частина, яка єдино для збереження спокою в губернії призначена, відділена ... була в ваше точне розпорядження на основі

установлень наших...” [887, с.161]. У такий спосіб цивільна влада посилювалась військовою, уособлюючи цим військово-феодалний деспотизм [1461, с.18]. По-третє, допомагала цивільній владі долати відмінності і сприяла її інтеграції з ядром імперії. По-четверте, була чинником експансії та могутності Росії в південно-західному напрямку.

Зосередження у регіоні в травні 1792 р. більш як стотисячної армії стало не лише прямим втручанням Росії у внутрішні справи Речі Посполитої, а й засвідчувало, що він став фактично російським [1036, с.148]. Генерали, штабні офіцери разом із військами були безпосередніми розробниками, організаторами й виконавцями заходів із приєднання та налагодження в ньому життя за імперськими взірцями. Вони вивчали потенціал і розробляли заходи з його якнайшвидшого включення в суспільно-політичну, соціально-економічну та соціально-станову систему держави [1195, с.121]. Більше того, війська були фактором схилення корінних мешканців до ідентифікації себе як росіян і противагою їх етнічної консолідації.

Мету перебування російських військ у правобережних губерніях імператриця досить чітко й однозначно сформулювала в іменному маніфесті “Про приєднання польських областей до Росії” [694, № 17112]. Суть його полягала, з одного боку, в забезпеченні інтересів і безпеки імперії у регіоні, з іншого, – в унеможливленні політичних подій, які могли б усунути запроваджене “на вічні часи” правління. Оголошуючи документ перед вишикуваними в м. Полонне військами, М. Кречетников підкреслив необхідність безпеки імперії, польських областей і запобігання усіляким змінам правління [693, № 17108]. До головних завдань входило забезпечення загального і конкретного спокою, рішуче присікання зловживань, несправедливостей, розбоїв тощо [865, с.16].

Військово-політичне забезпечення передбачало налагодження та утвердження в Правобережній Україні всієї повноти державної влади по вертикалі й горизонталі як головної умови існування імперії. Інша група завдань полягала в створенні параметрів могутності Росії: військовий чинник був головним, а економічний – основним. Ще одну представляли контроль за

соціально-політичною ситуацією, підтримання внутрішньополітичної стабільності і формування сприятливого середовища для востання українського суспільства краю у російський суспільний простір. І, нарешті, до останньої групи належали власне військове будівництво, мобілізаційне, тилове та військово-технічне забезпечення [897 с. 296], покликані в разі необхідності запобігти іноземній агресії. Для цього важливим було розміщення військ як у містах, так і найближчих до них селах [91, арк. 51-58; 534, арк.143].

Відразу ж після підписання конвенції російські війська під командуванням генерала М. Кречетникова та пруські на чолі з генералом Меллендорфом зайняли найважливіші пункти [1661, с.296]. Окупація Правобережжя російськими військами розпочалася в ніч із 7 на 8 травня 1792 р. одночасно з трьох напрямків. Не зустрічаючи на своєму шляху істотного опору з боку менш чисельної (45 тис. осіб), погано озброєної і дезорганізованої польської армії, вже на початку липня вони перейшли Буг та оволоділи стратегічним простором між Бугом і австрійським кордоном й тим самим повністю позбавили поляків можливості військового опору [1659, с.270-271]. Єдиною блискучою перемогою останніх [1395, с.385] над потужнішими в живій силі та озброєнні військами генералів І. Моркова і М. Кречетникова була битва князя Ю. Понятовського та генерала Т. Костюшка під Зеленцями 18 червня 1792 р., що в Південно-Східній Волині [827, с.229]. Однак її наслідками останні не скористалися через вагому підмогу генерала В. Каховського [1445, с.206] та наказ короля згорнути бойові дії [1177, с.139]. В умовах окупації регіону [1903, с.121], щільного оточення росіянами та ультиматуму імператриці Станіслав Август відступився від “революції 3 травня” і приєднався до Торговицької конфедерації [1641, с.137].

Фактично з літа 1792 р. на Поділлі, Брацлавщині, Київщині та Волині розпочався процес переходу мешканців на бік росіян. Але частина польських магнатів і шляхти робити це відмовлялась. Важливим пунктом їхнього опору російським військам став Кам’янець-Подільський. Кам’янецька фортеця – військовий оплот королівської влади опинилась в епіцентрі політичних подій. Від ставлення військ гарнізону значною мірою залежав розвиток і кінцевий

результат намірів уряду [1720 с.45].

Російське командування мало намір силою примусити кам'янецький гарнізон скласти присягу. Тим більше, що комендантом фортеці тоді був генерал-майор Й. Орловський, який підтримував Торговицьку конфедерацію і потенційно міг перейти на бік Росії. Подібних поглядів дотримувався маршалок осередку конфедерації у Подільському воєводстві А. Злотницький, якому підпорядковувався військовий гарнізон [1205, с.133]. Керуючись політичними міркуваннями, російський уряд не дав команди розпочинати бойові дії.

Тим часом війська генерала В. Дерфельдена з травня 1792 р. розташувались навколо міста, взявши в облогу та ускладнивши його життєзабезпечення. Оцінивши обстановку, Й. Орловський запропонував коменданту приєднатися до них заради спільної Батьківщини. А. Злотницький, посилаючись на відсутність розпоряджень начальства, позитивної відповіді не дав. Проте пояснив, що його війська не будуть протидіяти конфедератам і росіянам, якщо ті не наноситимуть шкоди. Така ситуація зберігалася до кінця літа, коли в місто надійшла інформація про те, що з волі короля польські війська стали союзницькими російським. 27 серпня гарнізон приєднався до конфедератів, які були під контролем особливого уповноваженого російського уряду барона Блера [1641, с.137].

До початку грудня 1792 р. політична ситуація залишалась незмінною. У Речі Посполитій управляли на основі конституції 1792 р. Їм протистояли конфедерати. Але фактично обстановку контролювали російські війська [891, с.61]. Саме тоді, ще до її офіційного повідомлення про поділ і перехід Правобережжя під російську юрисдикцію, було завдано першого удару по м. Кам'янцю-Подільському. Початок цьому дав секретний рескрипт Катерини II від 8 грудня 1792 р. [873, с.119], яким передбачалось приєднати "по зручності" частини Подільського воєводства до майбутніх Волинської і Брацлавської губерній [659, арк.21], внаслідок чого місто позбавлялось статусу великого адміністративно-територіального центру. Головним у документі було те, що генерал М. Кречетников отримав завдання приєднати до імперії східні провінції

Речі Посполитої, зокрема Правобережну Україну, зайняту підпорядкованими йому військами. Водночас необхідно було взяти в облогу Кам'янець-Подільську фортецю 11-тисячним третім корпусом генерал-поручика В. Дерфельдена [1641, с.133], а від гарнізону і жителів міста вимагати негайної покори та прихильності до російського престолу. “Це важливе місто має бути в руках наших і чим скоріше це відбудеться, тим буде корисніше, оскільки з підкоренням його все закінчиться і буде спокійно” [865, с.9].

Аналіз документа дозволяє зробити висновки про посилену увагу російського політичного та військового керівництва до Кам'янця-Подільського. По-перше, в його планах місто посідало важливе стратегічне, прикордонне значення. По-друге, під імперську владу воно перейшло найпізніше з допомогою ультиматуму, що опирався на військову силу. По-третє, у столиці розглядали Кам'янця-Подільський як останній оплот польської державності. Оволодіти ним самодержиця доручила генерал-поручику В. Дерфельдену. По-четверте, самодержавство застосовувало військо не тільки для встановлення влади в місті, а й для неодмінного спонукання місцевого населення до підкорення російській владі. По-п'яте, з оволодінням центром воєводства царизм пов'язував завершення процесу приєднання Правобережної України і сподівався на подальший спокій і покору її мешканців [1713, с.55].

На початку 1793 р. Й. Орловський передав керівництво фортецею і гарнізоном полковнику М. Галицькому, а сам виїхав до м. Гродно. У день, коли по всьому Правобережжю було оголошено маніфест М. Кречетникова [552, арк.1-54; 691, № 17090] і складалася присяга на вірність імператриці, від нього в місто прибув військовий кур'єр Гржегожевський із вимогою негайно здатися. М. Галицький відмовив, оскільки Торговицька конфедерація наказала передати командування маршалку подільського осередку А. Злотницькому [1056, с.453; 1641, с.143], призначеному напередодні комендантом фортеці. З поверненням до фортеці генерал А. Злотницький 20 квітня 1793 р. розпочав переговори з командуванням “союзницьких” військ.

Про мотиви переговорів, їх хід і наслідки в літературі залишено дві

інтерпретації [1073, с.257-267]. Одну з них висловив майор А. Пташинський, іншу – А. Злотницький. За повідомленням першого, на момент взяття в облогу міста у Правобережжі вже було встановлено російський військово-політичний режим, а дислоковані війська приведені в бойову готовність. Перехід оточеного військами Кам'янця-Подільського, який деякий час залишався поза контролем росіян, на бік імперії був справою часу.

А. Злотницький, який з самого початку був одним із керівників конфедерації, а, побувавши в Санкт-Петербурзі, – став переконаним союзником царизму [1641, с.144], зазначав, що двічі відправляв посланців у Гродно. Водночас зволікав із виконанням ультиматуму М. Кречетникова та готувався до оборони. Але посланці не привезли позитивної відповіді. Тим часом у гарнізоні складалась вкрай несприятлива обстановка через масовий перехід вояків на бік росіян. Мирні мешканці міста давали зрозуміти, що не піднімуть руку на владу, яка вже кілька тижнів панувала в краї. При цьому росіяни взяли в заручники сім'ю генерала А. Злотницького. Лише після того, як прибулий від командувача українською дивізією генерал-майора Велевейського кур'єр повідомив, що дивізія вже присягнула на вірність цариці та про поширення в краї російського управління, коли вже не було жодної надії на допомогу, а підлеглі корпуси гарнізону подали заяву про капітуляцію, тільки тоді комендант пішов на переговори [891, с.65]. Зваживши обставини і тривалі домагання та залякування з боку росіян, А. Злотницький пішов на переговори з командуванням “союзницькими” військами на чолі з В. Дерфельденом, які провів у супроводі двох офіцерів на Польських фільварках упродовж години.

У літературі превалує думка про те, що Москва не завойовувала, а лише об'єднувала російські землі навколо їх природного центру [1164, с.39]. З формальної точки зору приєднання Правобережної України відбулося мирним шляхом, але за допомогою величезної армії. Царизм здійснив цю анексію за допомогою політичних інтриг [1033, с.369], а війська завершували здобуття цієї перемоги. Росіяни проводили тривалу, цілеспрямовану підривну роботу в східних кресах Речі Посполитої обманом, підкупамі, залякуванням,

провокаціями, шантажем, погрозами, ультиматумами та опорою на скривджених, незадоволених осіб руйнували державу, суспільство і його мораль. Щодо конкретної ситуації навколо Кам'янця-Подільського, то, за оцінкою академіка В. Смоля, особливий вплив на неї справив ультиматум із вимогою скласти зброю, бо “у випадку опору, гарнізон фортеці і місцева шляхта будуть покарані силою і мечем” [1641, с.144].

24 квітня М. Кречетников інформував О. Суворова про оволодіння центром воеводства та оплотом польської корони на східних кресах без єдиного пострілу. Із зайняттям фортеці завершилося придбання величезного регіону. На відзнаку добровільного переходу військ гарнізону на бік імперії А. Злотницького залишили комендантом фортеці, присвоїли йому звання генерал-поручника російських військ, нагородили золотою табакеркою з діамантами, орденом О. Невського та щорічною пенсією 3 тис. руб. [872, с.LXIX]. Щоправда, вже 11 серпня він виїхав до Санкт-Петербурга, передавши командування кам'янецьким гарнізоном бригадиру Новикову [1805, с.33]. Отже, російські окупаційні війська позбавили кам'янчан можливості вибору і силою зброї змусили пристати на бік імперії. Церемонія переходу міста під юрисдикцію Росії завершилась святковим салютом – 101 пострілом із фортечних гармат. О 14-й годині туди вступили батальйони Катеринославського піхотного полку [891, с.66]. Згодом їх змінили два батальйони Чернігівського полку.

В одному з указів імператриця досить чітко визначила завдання з військово-політичного забезпечення політики у Правобережній Україні: з тим, щоб весь простір, який лежав по лівий берег Бугу, був охоплений російськими військами і щоб російська влада мала всі можливості не тільки приводити до присяги всіх обивателів, але й управляти ними іменем і владою російською [704, № 17323]. На розміщенні численних військ наполягали високі посадовці, мотивуючи фізичними можливостями приєднаних земель та чинними політичними нормами. Зокрема, у проекті казенного сільського господарства в приєднаних від Польщі областях зазначалось, що їх фізичне становище за всіма політичними правилами вимагає, щоб утримувати в них переважно військову

силу [1058, с.747]. Вони вважали, що утримання 150-тисячного війська не буде обтяжливим для казни, якщо частину витрат покрити заготівлею хліба, фуражу та провіанту в помістях [318, арк.3; 319, арк.4-5; 320, 1-7].

Відповідно до указу Катерини II від 2 серпня 1793 р., в Брацлавській губернії були розташовані Херсонський гренадерський, Полоцький, Троїцький, Севастопольський і Вітебський мушкетерські полки і єгерський корпус [887, с.147]. Генерал князь Долгоруков розподілив їх у населених пунктах між Уманню і по річках Кодимі та Ягорлику. Восени 1794 р., після придушення повстання на чолі з Т. Костюком, лише на Поділлі дислокувалося 20 полків під командуванням О. Суворова [1733, с.47]. У 1796-1797 рр., під приводом запобігання небезпеці іноземного вторгнення в межі імперії, на Брацлавщині додатково розмістили очолену ним армію із штаб-квартирою у м. Тульчині [204, арк.1-2; 208, арк.1-15; 209, арк.1-8; 210, арк.1-12; 211, арк.1-3]. Загалом О. Суворов був командувачем 80-тисячного війська у південно-західних і південних губерніях [1367, с.76]. Військові частини та їх підрозділи були розквартировані в населених пунктах Східного Поділля [1886, с.23]. Міста регіону стали місцем перебування російських гарнізонів [1237, с.70]. До того ж, уряд переконався, що Подільська губернія була зручною для дислокації військ з точки зору інтендантського забезпечення [217, арк.7; 835, с.2]. За іменним указом від 14 грудня 1796 р. “Про порядок розташування військ на обов’язкові квартири по містах і повітах” піхотні полки розміщувалися в містах і навколишніх населених пунктах. Більшість кавалерії, в основному по одному ескадрону, розподілялася по селах і містечках [721, № 17646].

У жовтні 1796 р. в м. Ямполі було розквартировано перший батальйон Білоруського єгерського корпусу (981 особа); четвертий батальйон (981 особа) – у містечку Томашполь. По Дністру від Могилева до Ягорлика було розквартировано 500 військових козачого полку Гревцова, в м. Могилеві – 981 особу третього батальйону, в містечку Лінцях Липовецького повіту – 2044 особи Староігермоландського мушкетерського полку та в містечку Гранів Гайсинського повіту – стільки ж військових Полоцького мушкетерського полку

[197, арк.177]. Отже, в двох містах, 3 містечках і низці сіл уздовж р. Дністер дислокувалися 3 полки і 3 батальйони з 7531 особи. У Летичівському, Літинському, Вінницькому, Брацлавському та Гайсинському повітах, багатих на велику кількість розлогих долин і річок, тоді вже дислокувалася численна кавалерія.

Війська розташовувалися за “необхідними для них потребами” [633, л.19]. У Кам’янці-Подільському та більшості міст і сіл Поділля розмістилися генералітет, штаби, лазарети, підрозділи Володимирського [546, арк.765], Ладозького піхотних [204, арк.1-2], Новоінгерманландського [392, арк.91] і Смоленського драгунських [210, арк.8], Воронежського гусарського [209, арк.4], Стародубського карабінерського [209, арк.9], Томського [546, арк.763], Херсонського гренадерських [211, арк.3-4] та інших полків [226, арк.1-28]. Загалом, у губернії перебувало 23 польових полки Дністровської військової експедиції [567, арк.45], під розташування яких було використано 10495 будинків [248, арк.1-10; 249, арк.1-22; 250, арк.1-10; 835, № 7]. Від постою могли звільнити лише стихійні лиха, пожежі чи височайший дозвіл [547, арк.312]. У Кам’янці-Подільському, Тульчині, Ладижині та Требухівцях розміщувалися великі військові госпіталі [835, с.159], а в місцях масового розташування військ – лазарети, що утримувалися за рахунок місцевих бюджетів [541, арк.119].

В Ізяславі квартирував Малоросійський гренадерський полк [1457, с.445]. У повітах Волинської губернії [304, арк.2-4] тоді перебувало 22 кірасирських, драгунських, гусарських, єгерських, артилерійських полки, понтонні, інженерні, гарнізонні батальйони і роти чисельністю 26184 особи [633, л.9-10; 294, арк.48], тоді як за примірним положенням передбачалося менше 15,5 тис. осіб, а в усьому Правобережжі мало знаходитись близько 47 тис. осіб. Цілком закономірно, що їх дислокація надзвичайно обтяжувала мешканців. Якщо одноразова сума податку з податної особи на утримання і тилове забезпечення військ в Московській губернії складала 1,53 руб., то у Подільській – 3,59, Київській – 3,95, а Волинській – 5, 85 руб. [633, л.13-15] або відповідно в 2,3, 2,6 і 3,8 рази більше.

На Київщині, порівняно з прикордонними Волинню і Поділлям, спочатку

дислокувалося дещо менше російських військ [357, арк.1-154 366, арк.1-129; 367, арк.1-158; 368, арк.1-329; 369, арк. 1-253]. Проте і тут їх було дуже багато. Приміром, Московський мушкетерський полк був розквартирований у Києві та 3 козацьких полки генерал-лейтенанта Орлова [294, арк.25; 91, арк.58] – в 72 навколишніх населених пунктах [356, арк.1-15; 299, арк.25]. У 1800 р. в Богуславі знаходився драгунський полк, у Білій Церкві – гренадерський полк. Російські полки також стояли у Василькові, Сквирі, Ольвіополі, Таращі та інших містах. Козловський мушкетерський полк і лазарет були розквартировані в м. Умані та 85 населених пунктах Уманського повіту [91, арк.1, 9, 16, 20, 32, 33, 41, 51, 52]. На початку XIX ст. військові підрозділи розташовувалися у 78 із 92 чи 84 % населених пунктах Васильківського повіту [91, арк.54-58; 100, арк.1-24; 326, арк.1-69].

На початку XIX ст. чисельність російських військ у Правобережжі помітно зросла, що пояснюється реакцією царизму на революцію та падіння абсолютизму в Франції [1526, с.47], небезпечне зростання незадоволення населення імперії [1530, с.95] та новою хвилею селянських виступів [1284, с.28; 1619, с.38]. Відведення приміщень для військових частин, їх будівництво та ремонт і забезпечення продовольством, фуражем, провіантом [390, арк.1-7] і транспортом переважно лягало на плечі податного населення [340, арк.1-8; 352, арк.1-19; 428, арк.1-444; 606, арк.1-123] та особисто контролював Київський військовий губернатор [101, арк.1-12; 92, арк.1-29; 93, арк.1-12; 149, арк.20-25]. Підкреслимо, що, збільшуючи війська, царизм хотів розв'язати внутрішні проблеми з допомогою військово-поліцейської диктатури та регламентації суспільного життя.

У перших роках XIX ст. в Київській губернії розташовувалося 17 полків російської армії [118, арк.1-130; 128, арк.1-8; 131, арк.2-241]. Так, у Києві дислокувалося 5 полків [91, арк.9-58], а також 5 інших великих військових підрозділів (понтонне депо, артдивізіон, арсенал тощо) кількістю 212 офіцерів і 6997 рядових [607, л.32]. Не переміщуючи жодного з полків за межі губернії, на її території була розквартирована низка інших російських полків [113, арк.10]:

Новоросійський [118, арк.8] і Сіверський драгунські, Одеський гусарський, Білоруський [100, арк.11-14, 17], Ольвіопольський та Охтирський гусарські, Галицький [345, арк.16, 60], Козловський і Кримський мушкетерські, 5-й артилерійський, Уманський, Київський гренадерські, Глухівський кірасирський, 2-й піонерський, 21-й Донецький козачий [118, арк.1, 8, 13, 15, 59, 107, 111, 115, 116, 120, 126, 129, 130], 22-й єгерський полки, ескадрон, напівескадрон і команди для заготівлі лісу [344, арк.4, 5, 13].

На Поділлі та Волині дислокувалися Перша (Подільська) армія під командуванням М. Кутузова, зокрема Кірнбурнський і Харківський драгунські, Астраханський гренадерський, Український піхотний [30, арк.111-114; 1502, с.120], Маріупольський і Павлоградський гусарські полки [1656, с.14, 52]. У 1808 р. підпорядковані йому полки розміщувалися у Вінниці, Могилеві, Летичеві, Проскурові, Ушиці та інших містах і повітах Поділля [181, арк.1-9; 204, арк.1-2; 208, арк.2; 209, арк.1-7; 210, арк.1-11; 211, арк.3; 550, арк.90; 544, арк.143; 555, арк.323]. У 1811 р. тут з'явилося ще 5 дивізій, переведених із придунайських князівств [326, арк. 2-41; 1138, с.121]. Під час війни з Францією в регіоні зимували додаткові чисельні війська. Зокрема, майже всю зиму 1812-1813 рр. у Рівному перебувало Полтавське земське ополчення [1562, с.49].

У 1814 р. в Правобережжі були розміщені 8-а, 18-а, 22-а піхотні, 4-а драгунська, українська козака, кірасирська та уланська армії. У 1818-1819 рр. відбулося чергове збільшення військ за рахунок 6-го армійського корпусу генерал-ад'ютанта Воронцова, який повернувся з Франції. Тоді ж у Бессарабську область, що входила до складу Подільської губернії, прибула 3-я піхотна бригада [542, арк.97-98]. У більшості її повітів, зокрема в губернському центрі, багатьох містах і селах Бессарабської області розквартирувалися полки корпусної артилерії. Зростання армії зумовило передислокацію підрозділів 2-ї армії Вітгенштейна [500, арк.143]. Розміщення полків 13-ї піхотної дивізії було проведено таким чином. Дивізійна квартира знаходилася в Кам'янці-Подільському [567, арк.48], де була 22-а артилерійська бригада. Її Томський полк розташували в Городку, Великолуцький – у Миньківцях, Саратовський і

Галицький [1184, с.100, 104] – в Могилеві та Ямполі. Місцем дислокації артилерійських рот стали Проскурів, Чорний Острів, Фельштин і Ярмолинці [544, арк.419].

Уявлення про чисельність військ і масштаби імперської військової присутності у Правобережжі можна скласти з даних про вже згадуваний Козловський мушкетерський полк. Його штат нараховував 193 штабних, старших і молодших офіцерів, 144 гренадери, 1435 мушкетерів, 52 музиканти та 249 нестройових чинів. У полку було 360 коней. Під постій було задіяно понад 6200 дворів [113, арк.35-38]. У середньому полк нараховував не менше 2100 осіб, зокрема близько 200 офіцерів [115, арк.9-20]. За даними Ф. Ястребова, в період правління Олександра I кількість царських військ у регіоні склала близько 60 тис. осіб [1784, с.11]. Лише О. Суворому в південних і південно-західних губерніях підпорядковувалось 80-тис. військо [1367, с.76]. Ближчим до істини був І. Фундуклей, який писав, що в Київській губернії було понад 42 тис. військових: 28282 піхотинці, 5374 кавалеристи, 3664 сапери, 1197 артилеристів [898, с.171].

У кожній губернії були створені пікети і пости гарнізонних військ [368, арк.1-132], лазаретні та командні цейхгаузи, провіантські магазини, тюрми [369, арк.1-253]. На Поділлі функціонувало 84 пости, які обслуговували 11 унтер-офіцерів, 24 ефрейтори і 228 рядових. Тут функціонували дві інвалідні роти: у Кам'янці-Подільському і м. Тульчин. Особовий склад першої нараховував 1 обер-офіцера та 151 рядового, другої – 1 обер-офіцера і 85 рядових [835, с.81, 89]. Полковий лазарет діяв в Умані [91, арк.9].

На межі XVIII – XIX ст. в Правобережній Україні проводилися перманентні передислокації військових частин [40, арк.1-19; 291, арк.25], що слугували своєрідною формою демонстрації сили імперії. Так, у 1799 р. драгунський полк генерала І. Гудовича, що квартирував у Богуславі, був передислокований у містечко Карпуха [333, арк.33]. За указом Сенату від 22 липня 1801 р. новими місцями розквартирування гренадерських, мушкетерських, гусарських і артилерійських частин стали Острог, Луцьк, Володимир, Дубно,

Кременець, Бердичів, Рівне, Лабунь, Полонне, Любомль – Волинської, Вінниця, Хмільник, Новий Костянтинів, Ізяслав, Летичів, Ольвіопіль, Кам'янець-Подільський, Ямпіль, Немирів, Ладижин, Овідіопіль – Подільської та Богуслав і Київ – Київської губерній [91, арк.32; 546, арк.1-866; 769, № 19950;1458, с.32]. В іншому випадку, згідно з іменним указом від 18 червня 1803 р. сюди передислокували Брестську та Українську інспекції. Чернігівський драгунський полк перевели з Володимир-Волинського в Старокостянтинів, Польський кінний – з Житомира у Бар, Смоленський мушкетерський – із Старокостянтинова в Житомир і Бердичів.

У Подільській губернії для цього використовували 13 шляхів і трактів [410, арк.6; 835, с.58]. Зрозуміло, що ці зміни зумовлювали значне соціально-психологічне напруження в середовищі населення [367, арк.158]. Тим більше, що додаткові матеріальні і соціальні ускладнення лягали на плечі мешканців регіону [335, арк.1-14; 339, арк.1-4; 340, арк.1-18; 341, арк.1-8]. Адже за їх рахунок і їхніми зусиллями будувалися нові військові споруди, конюшні, ремонтувалися чи перебудовувалися під інші військові одиниці наявні об'єкти [352, арк.1-19; 369, арк.1-253; 370, арк.1-211; 555, арк.156; 633, арк.1-229].

Крім того, систематично проводилося інспектування дислокованих військ керівниками губерній [104, арк.2; 357, арк.4-5; 359, арк.1-85; 371, арк.1-38; 616, л.1-89]. Робили це воєначальники та представники царської родини. Зокрема, у 1800 р. Малоросійський гренадерський полк, який квартирував із 1797 р. в Ізяславі, інспектували цісаревич Костянтин Павлович і генерал-інспектор Боуер [1457, с.445]. Як наслідок, у населення формувалося відчуття перебування в суцільному оточенні російської армії. Безпосередньо умови і завдання щодо матеріального забезпечення розквартирування військ, зокрема неодноразових передислокацій, забезпечувалися силами та коштом мешканців регіону [292, арк.24]. Це ж саме стосувалося і Київської губернії [372, арк.1-130].

Між тим, напередодні поділів Речі Посполитої в Правобережжі перебувала лише одна дивізія, в якій фактично не було й 4 тис. вояків [1267, с.253]. Систематичні постої військових стали важким тягарем для населення. Так,

перебування на постої більше року 14 солдатів Донського козачого полку з кіньми у київського міщанина С. Чернявського розорило його господарство. Це було характерним для багатьох родин регіону. У зв'язку з цим почастишали звернення до командирів полків про зменшення постою до 1-2 осіб на один господарський двір. Але вони, як правило, були проігноровані і мешканцям доводилося підкорятись новій владі на шкоду своєму економічному стану [115, арк.15, 26]. До того ж, вони поводитися брутально як із простими селянами, так і польськими вельможами [924, с.44, 67].

З-поміж першочергових заходів, у виконанні яких головну роль відіграли війська, було визначення та проведення лінії державного кордону з Австрією після другого і третього поділів Речі Посполитої, приєднання до Росії, а згодом повернення Австрії Тернопільського краю, включення до складу імперії Бессарабії та оформлення відповідної документації, організація системи російських митниць і реформування польських військових частин, які дислокувалися в Правобережжі до 1793 р. [39, арк.1-16; 308, арк.1-6].

У перші роки свого перебування в його межах була створена потужна система прикордонної та митної служби [503, арк.187; 570, арк.2-3]. Охорону державного кордону забезпечували козацькі полки Андропова, Краснова і Хантенкова [537, арк.25]. В 1796 р., згідно з указом імператриці Катерини II, в м. Ямполі розмістився батальйон Білоруського єгерського корпусу (981 особа), містечку Томашполі того ж повіту – інші батальйони по 981 особі, по Дністру від Могилева до Ягорлика – частина козацького полку Гревцова (500 осіб) і в м. Могилеві – 3-й батальйон Білоруського єгерського корпусу (981 особа) [1545, с.117]. Загальна чисельність задіяних для охорони кордону формувань склала 3443 особи. На перших порах становлення прикордонної системи хронічно не вистачало коштів, щоб на створити необхідні комунікації. Не вистачало приміщень, будівельних матеріалів [532, арк.2; 537, арк.29], у зв'язку з чим прикордонники тривалий час розташовувалися в землянках [553, арк.49].

Упродовж 1796-1797 рр. у систему прикордонної охорони було внесено істотні зміни, зумовлені реформуванням губерній та вимогами самодержавства

забезпечити “пильну охорону кордону” [57, арк.96], щоб ніхто не міг без контролю пробратися на територію імперії. Враховуючи визначення нових внутрішніх меж між трьома правобережними губерніями, було здійснено новий поділ державного кордону вздовж Поділля та Волині [643, арк.1-14]. Його 400-верстова лінія в Подільській губернії була поділена на дві однакових ділянки: від міста Дубоссари до містечка Жванець і від Жванця до селища Колодного Волинської губернії. Вслід за цим, на основі доповіді Сенату [751, № 18969] замінили і збільшили кількісний склад охоронців кордону. Замість козацьких полків Краснова, Андронова і Хантенкова на кордоні губернії були розташовані більш надійні підрозділи гусарського полку Сухарева і єгерського полку М. Моркова зі штаб-квартирами в Ямполі та Сатанові [568, арк.464]. Перші охороняли дистанцію кордону від Дубоссар до Жванця, другі – від Жванця до с. Колодного Волинської губернії [537, арк.28]. Вздовж кордону по р. Збруч були додатково розставлені спеціальні загони [536, арк.137]. Обходи ділянок проводилися одночасно по 4 особи з кожного загону [537, арк.138]. Низкою заходів були створені умови для митників, що дозволило нормалізувати роботу всіх гілок прикордонної служби [538, арк.24-25]. Для її потреб у м. Кам’янці-Подільському було споруджено велике приміщення з казармами для солдатів, кімнатами для офіцерів, службовими та побутовими зручностями.

Охорону кордону на кожній дистанції забезпечувала спеціальна воєнізована варта [501, арк.452]. Її особовий штат складали прикордонний наглядач, 15 об’їзчиків і посильний. На утримання з губернського бюджету виділялося близько 1200 руб. Ділянку кордону з Австрією поділили на 8 дистанцій, які охороняла варта зі 100 осіб. Утримання складало близько 10 тис. руб. Місцем їх розташування стали села Ісаківці, Бапшин, Гринчук, Каветчина, Устя, Яруга, Субіч, Лоївці, Бернашівка, Лядова; містечка Студениця, Ушиця та ін. Третю частину кордону, поділену на 4 дистанції, охороняли загони з 57 осіб. На їх утримання з губернського бюджету виділялося щорічно до 2500 руб. [58, арк.69 зв., 70, 120-121]. Отже, спершу кордон охоронявся загонами прикордонної варти із 272 осіб, на утримання яких з бюджетів губерній щорічно виділялося

понад 16 тис. руб. Більшість його охоронців склали росіяни.

Уздовж кордону були розквартировані регулярні козачі полки, в обов'язки яких входив захист кордону. Загони прикордонної варти мали достатнє матеріальне забезпечення. Більше того, на охорону кордону польські вартові прибували зі своїми кінями та спорядженням. Діяльність прикордонних загонів будувалась так, щоб одночасно на охорону заступали один росіянин і один поляк, які контролювали один одного [58, арк.97].

Пізніше охорона Дубоссарського митного округу в Подільській губернії поповнилася ще 260 військовими командами [432, арк.565]. У Бессарабську область прибула третя військова бригада і піхотна дивізія – у Подільську губернію [433, арк.419]. Для захисту та посилення карантинного контролю вздовж лінії кордону були розквартировані додаткові військові підрозділи 8-ої піхотної дивізії в Ізяславі, кірасирської дивізії – у Рівному, уланської дивізії – в Острозі [1733, с.48-49; 551, арк.57, 87]. Посилення охорони кордону забезпечувалося збільшенням дислокованих військ [219, арк.14-18; 323, арк.1-6; 751, №18969], а поліпшення умов – будівництвом тоді приміщень, прокладенням доріг і маршрутів охорони, збільшенням фінансування [507, арк.1-27; 620, л.1-14] і т. п. Тоді ж з'явилась низка сторожових острожків, службових приміщень, стаєнь для коней тощо.

У 1793-1801 рр. в регіоні була сформована карантинна система [41, арк.1-3; 58, арк.1-407; 422, арк.1-193]. Основою для цього стали отриманні генеральні карти губерній, карти повітів і плани повітових містечок на кордоні із зазначенням митниць та будинків нагляду [537, арк.146]. В серпні 1795 р. став функціонувати прикордонний комісаріат у Кам'янці-Подільському на чолі з І. Бароцієм і Жванецький прикордонний карантин [1289, с.345]. Для організації функціонування митно-карантинної системи в Брацлавській (Подільській) та Ізяславській (Волинській) губерніях було створено митні департаменти. Вони нараховували майже по 220 працівників, підібраних із числа колишніх військових. Спеціальним іменним указом були призначені митні інспектори, більшість яких мала досвід виконання подібних завдань на професійному рівні

[219, арк.446-447]. Контроль за діяльністю митних і прикордонних органів здійснювали спеціальні служби з прикордонних справ при канцеляріях губернаторів. На їх утримання з бюджетів губерній щорічно виділялось до 7 тис. руб. [494, арк.54].

Безпосередньо на лінії кордону, який проходив вздовж Брацлавської, а пізніше Подільської і Волинської губерній, були створені Дубоссарська, Ямпільська, Могилівська, Жванецька, Волочиська, Радзивілівська та Володимирська митниці, а в містечках Цекіновка, Гусятин, Рашків і Рожеямпіль – митні застави. У Жванці та Ямполі були організовані карантини [170, арк.35зв.-36; 515, арк.182; 569, арк.254, 265] з штатами і кошторисами на їх забезпечення [58, арк.67]. Змін зазнали і митниці Київської губернії, оскільки та опинилися всередині держави [631, арк.1-21].

Керували митницями переважно відставні російські офіцери. У штаті карантинів і карантинних застав нараховувалося 15 посадовців (директор, цолнер, контролер, пакгаузні інспектор і наглядач, касир, вагмейстер, штемпельмейстер, екер, драгоман (перекладач), канцелярист, по 2 копіїсти і сторожі. Штат військових команд карантинів на чолі з підпоручиками складав 22 особи [170, арк.67, 68-68зв.; 177 арк.1]. При потребі їх доповнювали і надавали допомогу повітові команди [537, арк.108].

На зламі XVIII – XIX ст. митний департамент і вся система прикордонної варті зазнавали структурних змін [822]. Це зумовлювалося, з одного боку, наслідками приєднання Правобережжя до Росії та адміністративно-територіальними реформами, з другого – політико-економічними мотивами модернізації митно-карантинної системи. Переміщення в с. Ісаківці для більшої зручності торговельних операцій Жванецької митниці та закриття митної застави в Гусятині викликало нові кадрові призначення з числа військових [41, арк.2; 58, арк.1-401; 499, арк.383-384, 380; 626, арк.1-6]. З їх числа заповнили штат карантину Могилівської митниці [501, арк.798].

У травні 1799 р. Павло I призначив прикордонну охорону для нагляду за провозом товарів через митниці Волині та Поділля. Для охорони кордону на

ділянці Волинської губернії протяжністю 219 верст було виділено 44 митних наглядачі і 53 об'їждчики. У Подільській губернії, де довжина кордону складала 450 верст, було 8 наглядачів і 111 об'їждчиків. На сухопутних лініях Волинської губернії працювало 90 об'їждчиків [751, № 18969].

Особливістю військового забезпечення імперської політики у Правобережній Україні було рекрутування з числа військових – від старших офіцерів до рядових – різних посадовців губернського та повітового рівнів [212, арк.1-8]. На основі низки узаконень [61, арк.1-176; 66, арк.1-12] у Київській і Подільській губерніях із військових призначали віце-губернаторів, чиновників губернського правління, казенної палати, будівельної експедиції, скарбників, голів департаментів [49, арк.1-523; 251, арк.3; 402, арк.1-312; 407, арк.1-768], більшість повітових стряпчих [251, арк.3], городничих повітових центрів [382, арк.1-10; 161, арк.349, 366, 483; 240, арк.2; 242, арк.2; 243, арк.2; 503, арк.4-52], поліцейських [891, с.72; 115, арк.146-160; 150, арк.41; 185, арк.2] та ін. На нижчі посади часто направляли відставних солдатів [109, арк.2; 537, арк.63].

У 1811 р. серед чиновників Київської губернії нараховувалось 1126 (майже 80 %) штаб- і обер-офіцерів і лише 293 цивільні особи. Згодом їх штати почали заповнювати цивільними. Через 10 років співвідношення дещо змінилось і кількість цивільних чиновників зросла до 504 осіб [898, с.202], а частка військових скоротилася до 65 %. Тому можна твердо сказати, що створений у Правобережній Україні адміністративно-управлінський апарат був мілітаризований, а військовий чинник відігравав ключову роль в системі управління.

З особового складу розквартированих у Правобережжі військ були укомплектовані губернські роти і штатні команди нижніх чинів [113, арк.1-44; 244, арк.13]. Порядок їх комплектування регламентувався сенатським указом від 29 квітня 1798 р. та Державної військової колегії Росії від 16 квітня 1800 р. Чисельність цих команд у Київській губернії досягла 1100 осіб [744, № 18508]. Місяць поспіль набула чинності доповідь Сенату, нормами якої регламентувалось формування поліції в адміністративних центрах губерній – за

рахунок губернських рот [537, арк.2-7], в повітових містах – штатних військових команд [752, № 18985]. Із числа військових формували і пожежних [349, арк.1-12]. У жовтні 1803 р. вступив у силу іменний указ, за яким у містах, які управлялися городничими, поліцію очолили поліцмейстери з чиновників військової чи цивільної служби [106, арк.1-8; 612, арк.1-11]. Чинність документа поширили також на міста зі значними торгами. У маленьких, заштатних містах, при потребі, запроваджували посади поліцмейстерів. Переважно їх заповнювали відставні старші офіцери – полковники, підполковники та майори [432, арк.27; 433, арк.250]. Наприклад, городничим м. Бершадь став капітан Батман [237, арк.2], стряпчим цього ж повіту – прапорщик Шеранов [251, арк.3], тутьчинським поліцмейстером – підпоручик Труневський [237, арк.2].

У штатних командах нижніх чинів і рядових Подільської губернії в 1803 р. нараховувалося 455 осіб. Найменше було в команді Проскурова, а найбільше – в Балтському та Могилівському повітах, у решті – по 32 [496, арк.306]; в Київській губернії – від 25 до 34 осіб [115, арк.1-8]. Базовим для них стали Володимирський, Новоінгерманландський [537, арк.56], Ярославський, Олександрівський мушкетерські, 9-й, 10-й і 12-й єгерські полки [553, арк.165]. У складі 12 штатних команд були: 1 капітан, 1 поручик, 1 підпоручик, 1 вахмістр, 2 сержанти, 1 каптенармус, 6 капралів, 24 драгуни, 92 піших, інших – 374 особи [121, арк.1-238; 122, арк.1-112]. Штатна команда Махнівки в 1798 р. складалася з прапорщика, сержанта, 3 капралів, 28 рядових і барабанщика (всього 34 особи) [147, арк.2, 130], Києва – 132 військових, у т. ч. 2-х обер-офіцерів.

Враховуючи високий професіоналізм, безпосередніми виконавцями складання карт із камеральними описами приєднаної території і детальним означенням земельних угідь виступали військові топографи. Фінансово-господарські можливості регіону вивчали спеціально виписані з генерального штабу чиновники. Навіть статистичні відомості про природні ресурси краю на місцях збирала та узагальнювала особлива експедиція, створена при головній квартирі російських військ [1758, с.11]. Для цього у розпорядженні генерал-губернатора знаходився досвідчений топограф німець К. Опперман [1627, с.509].

За участю військових виконувався значний обсяг робіт з організаційного оформлення та облаштування губерній і повітів [302, арк.3]. З дозволу міністра внутрішніх справ військових залучали до виконання повинностей і компенсації недоїмок [547, арк.6; 356, арк.1-111]. Їх залучали до супроводу казначеїв [291, арк.6]. Військові команди забезпечували виконання рекрутських наборів і переміщення рекрутів до військових частин [197, арк.3-17; 502, арк.37, 265, 266]. Частину військ було спеціально виділено для підтримання порядку в регіоні [821, с.161-164]. Вони виловлювали втікачів [151, арк.1-47; 228, арк.3-6; 360, арк.1-148], дезертирів [576, л.1-132], придушували антикріпосницькі виступи [155, арк.4; 566, л.4]. Зокрема, спільно з поліцейськими переслідували загони легендарного У. Кармелюка [1752, с.63]. З цього приводу Сенат у 1802 р. прийняв рішення про дозвіл губернаторам в екстренних випадках викликати війська без санкції інспекторів для наведення порядку [95, арк.1-3]. Військових залучали до виконання вироків, особливо до покарання батогами пійманих селян, дезертирів чи рекрутів [122, арк.2; 556, арк.1-348] і боротьби з епідеміями [191, арк.1-3].

Говорячи сучасними термінами, військові формування часто виступали в ролі сили для перерозподілу власності на користь держави чи більш заможних поміщиків. Коли, у генерал-майора Злотницького закінчився термін посесії у графа Потоцького, який не повертав помістя, його відібрали силою озброєних козаків, хоч іменним указом від 1799 р. магнатам заборонялося використовувати їх для упокорення кріпаків [122, арк.62, 66].

Найбільше військовиків самодержавство залучало до військових команд при поліції [516, арк.1-84]. Аналіз штатів київської міської поліції за 1799-1810 рр. засвідчує, що їх склад поповнювали старші і молодші унтер-офіцери і переважно рядові драгуни і рядові [349, арк.1-84]. Склад команд перманентно поновлювався [147, арк.134-137], а замінені офіцери поверталися у військові частини [294, арк.1]. У перші роки XIX ст. їх чисельність навіть зменшилася [113, арк.8, 13; 122, арк.1-18], що пояснюється частковим формуванням із середовища поліції, а також залученням представників губернських рот і

штатних команд до військових команд [356, арк.2-12; 556, арк.337, 338]. Щоправда, траплялося, коли чисельність губернських рот і штатних команд перевищувала передбачені норми [760, № 19441]. Відтоді це робили виключно з допомогою військових і поліцейських формувань [120, арк.1-238; 122, арк.1-112]. У Кам'янці-Подільському внутрішню охорону забезпечував гарнізонний батальйон [433, арк.266]. Так цивільний, напівмілітаризований апарат доповнювався військовим, який значною мірою виконував поліцейські функції [1283, с.45], створюючи сприятливі умови для утвердження російського державно-політичного життя. Як виконавці інкорпорації, чиновники вносили в діяльність органів влади командно-адміністративні методи, робили їх напіввійськовими. Тому присутність росіян у Правобережжі асоціювалася передусім із військово-чиновницьким елементом [1195, с.90].

Царизм застав у регіоні чимало польських військ, які залишати було досить небезпечно. Тому в травні 1793 р. частину з тих, що перейшли у російське підданство і прийняли присягу на вірність Росії, іменним указом перетворили в російські військові формування. Зокрема, чотири дивізії народової кавалерії були трансформовані відповідно у Брацлавську, Дніпровську Дністровську та Волинську російські бригади. Полки легкої кінноти були реорганізовані у Житомирський, Бузький і Вінницький. Два піхотних полки отримали назви Ізяславського та Овруцького [699, № 17122]. Реорганізаційні заходи проводилися аж до 1795 р. [359, арк.1-85]. Природно, що значну частину польських офіцерів кооптували в російське військове відомство. Командувачу польськими військами генерал-поручику Любовецькому Катерина II присвоїла чин генерал-поручика. Підтвердження отримали генерал-майори Велевейський та Герліц. Списки старших офіцерів направили до військової колегії для присвоєння російських військових чинів [699, № 17122]. Водночас встановили нагляд за військовими розпущених військ [207, арк.1-3; 239, арк.4-5]. Ще більший контроль організували за поверненими із заслання поляками [231, арк.1-14; 247, арк.8-11].

Отже, з початку 90-х рр. XVIII ст. анексія Правобережжя була проведена

силами російських військ. Відтоді одним із пріоритетних напрямів виступало військово-політичне забезпечення, що слугувало опорою інкорпорації до складу Російської імперії. Регіон розвивався під переважним впливом військового чинника. Самодержавство застосовувало армію не для збройного захисту його мешканців, а для їх завоювання та експлуатації. Військовий чинник дозволяв уряду вільно і безперешкодно проводити державну політику та будувати зверхнє ставлення до підданих регіону. З іншого боку, відсутність в українців власної держави, яка б захищала інтереси та гарантувала їхню безпеку, уможлиблювала функціонування російської адміністрації як організатора та контролера, а головне – інструменту перетворення краю в складову імперії.

Регіон використовувався як місце розташування російських військ – головної сили Росії та джерело формування імперської додаткової військової інфраструктури. Між росіянами та мешканцями почали будуватися відносини панування метрополії над колонією. Його територія стала своєрідним полігоном утвердження в південно-західному напрямі державної цілісності, військово-репресивної системи управління та засобом силового тиску на її мешканців. Самодержавний устрій і кріпосництво підтримувалися силою військового та поліцейсько-бюрократичного апарату, якої не мала Річ Посполита [1267, с.268]. Правобережжя було пронизане стовпами, шлагбаумами, пропускними пунктами, сторожовими будками, пофарбованими у чорно-білі зебрподібні кольори. Війська стали не тільки серйозним важелем цілеспрямованої інкорпораційної політики [1698, с.47], а й потужним засобом заселення росіянами та іноземцями. У містах, поряд із “військовими містечками”, формувалися колонії росіян, євреїв, німців, інших іноземців.

Особлива роль військового фактора виявлялась у становленні в Правобережній Україні імперської моделі державності та здійсненні соціальних трансформацій. Дислокування військ свідчило про перевагу силових, військових методів у закріпленні позицій царизму. Однак, якщо сила зброї відіграла головну роль при приєднанні регіону, то, починаючи з 1793 р., її використання отримало багатовекторне спрямування: від “замирення” і підкорення мешканців до

організації управління та втілення внутрішньої політики царизму.

2.3. Законодавче та нормативно-правове врегулювання суспільних відносин

Приєднання Правобережної України до Російської імперії [1299, с.243] змінило не тільки її геополітичне положення, а й Росії та Європи загалом. Це була перемога, наслідком якої стало розчленування історичних українських земель із одночасним приєднанням її до Росії та західноукраїнських земель – до Австрії. Перед царизмом постало завдання закріпити результати військово-політичної експансії, забезпечити військово-політичний контроль і провести в ній глибокі багатоаспектні перетворення. Тому на всі сфери суспільного життя регіону стало поширюватися російські правові норми.

Створенню в ньому правової основи поклали початок Конвенція між Росією і Пруссією про другий поділ Польщі від 26 січня 1793 р. [814, с.429-433] та маніфест імператриці від 27 березня 1793 р. “Про приєднання польських областей до Росії” [691, № 17090], що з’явився після завершення переговорів [1659, с.296]. Ним проголошувалася легітимність “історичних прав” на приєднання “польських областей” [1758, с.10] і підтверджувалася воля самодержиці “...всіх і кожного нагородити... повною мірою і без всякого винятку всіма тими правами, вольностями і перевагами, якими здавна піддані її користуються...” [691, № 17090].

У палаці колишнього воєводи в м. Лабунь Ізяславського повіту присягу на вірність російському скіпетру склали знатні дворяни і духовенство всіх віросповідань із навколишніх населених пунктів. Мешканці Житомира й інших повітів присягали в губернському центрі [864, с.227]. До присяги були приведені війська, міщани, священники та єврейське населення регіону. Впродовж кількох місяців присягу на вірність короні склали польські магнати і шляхта, про що

були складені відповідні списки [291, арк.1-132; 292, арк.1-17]. Цьому сприяло поширення чинності указу від 28 травня 1772 р., за яким усі мешканці були залишені у попередньому чині і стані. Д. Бовуа пише, що російський окупант мав наказ охороняти маєтки багатих землевласників, якщо господарі демонстрували свою лояльність [1138, с.25].

Єдиними, хто не брав у цьому участі, виявились селяни, які лише споглядали це дійство. Це свідчить, що абсолютна більшість населення Правобережжя з самого початку опинилась на узбіччі політичного життя. Не зважаючи на етносоціальну та етнорелігійну близькість, воно не стало політичним союзником росіян. Згадуючи про перебування в регіоні, князь І. Долгорукий зауважив, що його мешканці “...не гордяться щастям, не дивлячись на схильність до них природи, політичне сонце їх не стільки гріє, скільки світило небесне, що вони виснажені, терплять різні тяготи і відчувають повну втрату вільних її віків” [921, с.101].

Законодавчим актам, що формували правове поле Правобережжя, надавалася форма указів чи маніфестів, безпосередньо звернених до генерал-губернаторів. За основу часто бралися їх доповіді та донесення. Чимало подань з відповідними пропозиціями одразу ж набирали чинності, якщо вони містили термінові справи [1756, с.16, 17]. Оскільки серед першочергових питань були встановлення державного кордону, забезпечення його охорони, здійснення адміністративно-територіального поділу, організація управління, митної системи, врегулювання відносин власності, налагодження господарського життя тощо, більшість законодавчих актів стосувалася саме їх регламентації. Узаконення розмежування земель між губерніями і повітами [772, № 20162] здійснювалося двома шляхами. Спершу видавалися укази імператора, а з 1802 р. – урядового Сенату. Упродовж 1793-1805 рр. було видано понад 30 імператорських і сенатських указів з їх адміністративно-територіального устрою [1736, с.64]. Найважливішими з них були: “Про новий поділ держави на губернії” [721, № 17634], “Про визначення кордонів губерній: Новоросійської, Київської, Мінської, Волинської, Подільської і Малоросійської та про поділ їх на

повіти” [697, № 17117], “Настановлення прокурорам, затвердженим по іменному його імператорської Величності височайшому указу, для нагляду за веденням справ і дотриманням порядку в межових канцеляріях і конторах, складені на виконання височайшого указу урядового Сенату межовим департаментом, відповідно до виданих про посади прокурорів інструкцій і інших узаконень і указів” [698, № 17119], “Про скорочення присутствених місць, які за новими штатами ліквідовуються, і донесення губернаторів Сенату про міста, які за визначеним у кожній губернії числом повітів залишити і потім потрібно ліквідувати та приписати до других повітів” [765, № 19735], “Про проведення генерального земель розмежування в Малоросійській губернії” [764, № 19717], “Про відновлення п’яти губерній і підпорядкування прикордонних губерній військовим губернаторам” [770, № 20004], “Про визначення губернаторів і про відбір для цього кандидатів в деяких губерніях” [771, № 20005], “Про нове розмежування Малоросійської губернії на повіти” [778, № 20684], “Про розробку інструкції для розмежування земель в Малоросійських губерніях” [789, № 21366], “Височайше затверджена Інструкція сенаторам, призначеним для огляду губерній” [793, № 21861].

Уся інкорпораційна політика спрямовувалися на гарантування та закріплення за Росією статусу великої держави й утвердження в регіоні російського державно-політичного життя за визначеною системою координат [1698, с.47]. Основним інструктивно-нормативним документом, яким керувалися центральні та місцеві органи влади, був іменний указ від 1782 р., а з визначення губерній і повітів – закон від 1775 р. [705, № 17327; 706, № 17332].

Відмінність у розмежуванні території між російським і польським підходами була досить істотною. Якщо в Речі Посполитій основою для цього були розміри земель, то в Росії – чисельність податного населення. Оскільки Правобережжя відзначалося більшою кількістю і щільністю заселення, його губернії та повіти за площею були значно меншими і не збігалися з колишніми воєводствами та повітами. Взірцями при цьому виступили усталені в імперії адміністративні методи [1324, с.152] та консервативні підходи до її державного

будівництва. Кордони між губерніями проводилися за принципом “прямої лінії” [1701, с.98]. Особлива увага відводилась прикордонним Волинській і Подільській губерніям, а посиленна – до опорної Київської губернії.

Поширивши на регіон адміністративно-територіальний устрій Росії [1756, с.15, 24] на основі політичної доцільності та ефективності державного управління, уряд одразу приступив до поширення імперського права, хоча ще тривалий час чинними залишалися різноманітні за походженням джерела права. Визначальним у запровадженні адміністративно-політичної та судової влади було те, що воно здійснювалося виключно на основі законодавства і нормативно-правової бази Російської імперії [1815, с.25, 26].

Упорядкування суспільних відносин здійснювалось за допомогою правил, законів й інших імперських нормативно-правових актів, побудованих за принципом “Богу – боже, кесарю – кесарево”. Зокрема, у маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р. наголошувалося, що “...її Імператорська величність велить із охоплених військами її областей, після придушення в них загального заколоту, приєднати до імперії своєї на вічні часи нижче означені землі до губерній, мені ввірених, прилеглі, для насадження в них порядку і правосуддя способом введення в них благоустроеного правління...” [706, № 17332]. [Виділення наше]

Намісник оголосив підтвердження Катериною: а) нічим необмеженої свободи в публічному відправленні підданими їхньої віри та законне кожного володіння і майно; б) наділення всіх і кожного повною мірою і без усякого вилучення всіма тими правилами, вольностями і перевагами, якими користуються здавна її піддані таким чином, що кожний стан із жителів приєднаних земель вступає з самого дня цього в усьому йому властиві вигоди на всьому просторі імперії Російської. Умовою для цього була клятва у відданості імператриці в присутності чиновників упродовж одного місяця всіма, починаючи від знатного дворянства, чиновників і до останнього, кому належить. Власникам помість, які не присягали, відводився тримісячний термін для їх продажу і виїзду за межі держави. У разі невиконання вимоги, помістя підлягало секвестру. За

вимогами маніфесту, приклад у прийнятті присяги та повсякденних публічних молитвах мало подати вище і нижче духовенство.

В іменному маніфесті від 13 липня 1795 р. зазначалося, що, запровадивши спокій у повернених землях, царизм зосередив головну увагу і волю на цьому придбанні, "... по-перше, до того, щоб, огородивши ... усиновлених безпекою, дати їм управління утвержене на непорушних основах, подібне тому, під покровительством якого благоденствує таке число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну серцю нашому їжу, поширювати благоденство на рід людський і творити всіх як можна, щасливими. Дотримуючись цих правил, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володінні і майні, але, прилучивши їх до слави і благоденства імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються" [711, № 17356]. Оскільки багато інститутів земельного права були аналогічними, як у Речі Посполитій, уніфікація законів, які регулювали питання власності, здійснювалася неважко.

Істотний психологічний вплив на настрої і ставлення до російських властей корінних мешканців справив маніфест імператриці "Про нестягнення окладних доходів в казну з новопридбаних від Польщі областей до 1795 року" [696, № 17114]. На пропозицію генерал-губернатора, з людей різних станів, казенних окладних доходів до 1 січня 1795 р. не збирали і не стягували. Водночас, дозволялося спрямувати неокладні збори на утворення та утримання в краї губерній. Цим самим усі витрати на облаштування державних установ і органів управління, які в кілька разів перевищували обов'язкові державні податки, були перекладені на населення, але видавалося це за їх благо.

27 березня 1793 р. на магнатів і шляхту були поширені дворянські права і привілеї. Одним з ключових став іменний указ від 19 квітня 1793 р. "Про право володіння коронними маєтностями особами за привілеями, які склали присягу на вірність і підданство" [700, № 17198]. Іншим указом від 20 жовтня 1794 р. були збережені права приватної власності на нерухомі маєтки та кріпаків. Трохи більше ніж через рік, 14 грудня 1795 р. шляхті підтвердили права, вольності і

переваги, якими здавна користувалися в Росії. Через рік було узаконено інститут приватних міст [696, № 17114; 702, № 17264; 715, № 17418].

Статтями Конвенції між імператором Всеросійським, королем Прусським і імператором Римським про остаточний поділ Речі Посполитої і актом відречення Станіслава Августа від королівства від 15 січня 1797 р. був врегульований порядок визначення підданства мешканців, які опинилися в одній із трьох держав. Передбачалося, що кожний, хто мав помістя в тій чи іншій державі, зобов'язаний упродовж 5-ти років за себе, дітей і нащадків своїх, а також своїх вихованців, доручених йому законно в піклування, самостійно без найменшого примусу оголосити, в якій державі бажає мати підданство. Було регламентовано, що за 5 років власники могли продати або поміняти свою нерухомість та інші помісні права, що належали їм поза тією державою, яку вони оберуть для проживання, як її піддані [724, № 17736].

Спрямованість на забезпечення імперських інтересів і засоби самої інкорпораційної політики визначали її характер і особливості, а відтак, перспективи розвитку Правобережної України як окраїни, колонії нової метрополії. “Вина за наслідок падає не стільки на книжний характер тих принципів, за якими Катерина мала намір оновити державу і життя народу, скільки на глибоку нещирість, яка виявилась як у визначенні кінцевої мети всієї кампанії, з вигляду високої, а на ділі вузької, так і у виборі засобів для її реалізації, що сильно втратили по відношенню яскравості і розмаху, із застосуванням їх на практиці” [1450, с.48]. Етно-державно-політична піраміда Росії мала таку структуру: на вершині перебували росіяни як найбільш розвинений і культурний народ; трохи нижче – народи, які сприйняли Російську державу та культуру; ще нижче розташовувалися малокультурні і некультурні народи. У цій структурі полякам відводився другий, а українцям – найнижчий рівень. На відміну від поляків і прибалтів, “єдинокровні” брати-українці опинилися в абсолютно безправному політичному становищі.

Наступними кроками на шляху інкорпорації стало владне освоєння великої української території та її інтеграція в імперське тіло й одночасне використання

величезного економічного і людського потенціалу для задоволення внутрішніх потреб імперії, важливого військово-стратегічного та геополітичного плацдарму для її подальшого розширення. На цьому етапі провідниками політичного курсу самодержавства виступали не тільки військові, а й чиновники, дворяни, священики, підприємці, купці, іноземці [33, арк.1-16; 61, арк.1-111; 73, арк.1-215; 103, арк.1-2; 126, арк.1-40; 182, арк.1-522; 330, арк.1-17; 407, арк.1-768; 413-418; 512, арк.1-14; 523, арк.1-1317; 525, арк.1-828; 535, арк.1-184; 675, л.1-84].

У розв'язанні питання про політичний статус Правобережжя великий вплив справляли політичні міркування самодержавства. Враховуючи, що через всі офіційні документи проводилася думка про приєднання до Росії споконвічних “руських” земель, запровадження на його території адміністративно-політичної, судової та поліцейської влади здійснювалося виключно на основі законодавства і нормативно-правової бази Російської імперії [1815, с.26]. Це створювало для регіону нову систему координат. Тим більше, що для них характерним був такий історично обумовлений рівень правничої свідомості, який значною мірою ототожнював політичні цілі з правовими, що особливо виразно проявлялося в управлінні [1756, с.6].

Правове та економічне становище основної маси населення регіону – кріпосного селянства, суттєво відрізнялося від часів Речі Посполитої. Воно поступалося статусу селян у Прибалтиці. І “сильні” росіяни, і “слабкі” українці опинилися в умовах нових суспільних випробувань. Але якщо перші проходили їх за допомогою сили над підкореними, то другі долали труднощі своїм незламним духом, опертим на генетичну єдність із рідною землею та силу хліборобської праці. Психологія, спосіб мислення, бачення краю, вся поведінка росіян, особливо вищого стану в ставленні до корінних мешканців, відзначалася погордою, зверхністю, зневагою та агресивністю. Олександр I добре знав про це, коли ситуацію розцінив словами: “Хлібороб ображений, торгівля стиснута, свобода і особистий достаток знищені” [1755, с.73].

Експансія по земній поверхні йшла рука в руку з експансією вглиб, у розумінні встановлення політичної влади над новими підданими [1191, с.159].

Феодално-кріпосницька система Росії вимагала для свого існування простого відтворення [1372, с.40], а страх повторення французьких подій штовхав уряд на найбільш легке і швидке зміцнення свого панування – насадження і розвитку, розповсюдження і заохочення бюрократизму [1679, с.11]. Це мало величезне значення для перенесення російського типу державності, створення жорстких важелів впливу, покликаних вилучати долю додаткового продукту на потреби держави та панівного класу. Звідси й витоки режиму її кріпосного права, суворість якого не мала аналогів у світі [1486, с.47].

Приєднання Правобережжя до Росії в часі збіглося з рішучим посиленням в російському управлінні тенденцій до централізації та різкого зростання кількості органів влади. З метою закріплення за імперією царизм розпочав вибудовувати вертикаль своєї влади і тим самим забезпечувати необхідне управління всіма сферами життя регіону. Так вирішувалися чотири взаємопов'язані завдання. По-перше, практично заново формувалося управління віддаленими від столиці територіями. По-друге, налагоджувалася взаємодія центральних і новостворених органів влади. По-третє, забезпечувався зв'язок між органами державної влади та чинним становим самоврядуванням. По-четверте, найголовніше, організовувалися взаємовідносини російських владних структур із місцевим населенням, щоб воно сприймало їх як свої. Відтак, імперські структури вибудовувалися на “моделі централізму” і забезпеченні інтересів центру.

З самого початку поєднання російського державного управління та організації місцевого управління і самоуправління в регіоні ґрунтувалося на монополії центру при визначенні організаційної структури, мети і методів управління, на відносинах підпорядкованості і нагляду. У правовому розумінні кожний орган, кожна посадова особа розглядалася представником монарха, що відповідав лише перед ним, а межі владних повноважень визначались не правом і законом, а вищою волею імператора.

Основна частина управлінських повноважень була зосереджена на рівнях центру і губернії – найбільшій і найстійкішій адміністративно-регіональній

одиниці в імперії. Зрозуміло, що управляти новою територією, населеною не лише українцями, а й численними поляками, євреями та представниками інших етносів, на основі уніфікованої моделі організації місцевого самоврядування, суду, земельних і соціальних відносин було неможливо. Такі можливості відкривало генерал-губернаторство. Його запровадження дозволяло вийти за жорсткі межі централізованого адміністрування і тим самим послідовно перейти від військово-адміністративного нагляду до необхідного функціонування державних установ, яке базувалося на поєднанні російських і традиційних структур й норм звичаєвого права, поступово змішуючи та об'єднуючи їх між собою на імперських засадах [711, № 17356].

В організації державного управління враховувались просторово-географічне розташування та геополітичне розташування Правобережної України. Це зумовлювало особливості комплексної локалізації управлінських функцій на різних рівнях державного управління та уможлилювали генерал-губернаторський контроль і нагляд центральних органів за діяльністю чиновників. Весною 1796 р. ввели юліанський календар, щоб все відбувалося “за російським стилем неодмінно” [186, арк.65зв.].

На вершині владної управлінської піраміди, як і належало, перебував головний чиновник – самодержиця, імператриця, компетенції якої були необмежені. Хоча фактично, починаючи від Павла I і його наступників, їх влада все більше залежала від розстановки сил всередині бюрократичної корпорації, представники якої знали одну турботу: дотримуватись паперового порядку і витягувати зі служби матеріальні вигоди [1449, с.408]. Але вимагаючи для себе монопольної політичної влади, російські самодержці виявлялися більш безвладними, ніж їхні побратими на Заході [1543, с.155]. Центральне управління регіоном було зосереджене в третьому департаменті Сенату, який слугував вищою судовою інстанцією. Олександр I надав кілька місць у ньому полякам. Але така поступка не могла замінити втраченої ними національної самостійності.

В основі самоврядування завжди було питання влади, суть якого полягала в неготовності ділити її між центральною адміністрацією та наділеними деякою

самостійністю місцевими організаційними структурами [1516, с.20]. Як відомо, в Росії сформувалися дві основні форми організації місцевого самоврядування: територіальне державне управління та станове. У регіоні самоврядування здійснювалося на двох рівнях – територіальному (губернському або крайовому) та громадському – повітовому, міському та сільському. Перший був представлений губернським інститутом влади, який поєднував у собі необхідні для значних територіально-географічних відстаней військові оперативність і зібраність й діяв без чіткого поділу на законодавчі, судові і виконавчі функції [1756, с.5]. Представником імператора і провідником експансії в краї був генерал-губернатор, діяльність якого, згідно з “Установленням” від 1775 р. [871], будувалася за принципом доручень [818, с.12-28]. Перші генерал-губернатори поєднували військові та цивільні повноваження, уособлюючи військово-поліцейську державу.

Розходження між загальнообов’язковою юридичною нормою та реальною адміністративною практикою в межах конкретного регіону могло бути досить істотним. В. Шандра зауважує, що генерал-губернаторство пройшло еволюцію від тимчасової намісницької посади з надзвичайними військово-адміністративними та цивільними повноваженнями до структури з широкими функціональними можливостями. На її думку, модернізація та раціоналізація управління зумовили неухильне одержавлення та зросійщення соціально-економічного й культурного життя етнонаціональних спільнот імперії Романових [1757, с.4]. Від себе додамо, що державне управління в Правобережжі будувалося на пріоритеті імперських і поміщицьких інтересів. Генерал-губернаторська адміністрація поєднувала різні управлінські функції та мала коло обов’язків, межі яких не були чітко регламентовані [1190, с.44].

Як в ідеологічному, так і емоційному плані в управлінській діяльності генерал-губернатора найважливішою ланкою був зв’язок із монархом. З одного боку, питання про відносини між ними було одним із ключових, оскільки визначало, кому в імперії належав контроль за місцевими органами влади в регіоні; з іншого, – засвідчувало, що через органи місцевої влади

демонструвалася результативність центральної влади. Це надавало, по-перше, їй особливого значення; по-друге, зовнішнього престижу і незалежності його посаді; по-третє, мало сильний вплив на підлеглих. Аналізуючи розвиток зв'язків центру і правобережних губерній на межі XVIII – XIX ст., зауважимо, що саме завдяки їм намітилася тенденція до більшої свободи місцевої ініціативи та автономії. Насправді це були лише заходи, що надавали управлінню деякої гнучкості і сприяли їх пристосуванню до інкорпораційних завдань. Маючи прямі зв'язки з імператором, генерал-губернатори виступали напівсуверенними володарями. Тому спрямування управління і результати політичного курсу залежали головним чином від двох осіб – імператора і його намісника.

Збережено численні документи про службові стосунки між генерал-губернатором і губернаторами та імператором, і значно менше – про їх співпрацю з міністерствами [1, арк.1-16]. Цьому сприяли, принаймні, дві обставини. По-перше, монарх у такий спосіб мав можливість особисто впливати на управління регіону без зайвих посередників. По-друге, йому було набагато легше контролювати в такий спосіб загальну ситуацію в Правобережжі [10, арк.2] і вирішувати фінансові, продовольчі, митні завдання, оминаючи численних посередників [425, арк.1; 426, арк.2-3; 430, арк.4]. Така структура управління повністю виключала федеративні чи автономні засади відносин.

Взаємини центру та губернаторів були настільки важливими, що в 1800 р. був підписаний спеціальний указ [1, арк.1-4]. Безпосередні зустрічі губернаторів з імператорами відбувалися дуже рідко. Їх спілкування відбувалося переважно через рескрипти та укази [498; 533; 539; 549; 545], основою яких часто були донесення генерал-губернаторів [605, арк.1-453], підготовлені чиновниками [66, арк.176-192; 373, арк.1-4]. Важливу роль відігравали річні звіти [593; 594; 619; 643] – як символи зв'язку. Такі документи склалися з двох частин: зі звітів і статистичної інформації, які охоплювали всі сторони життя довірених їм територій [290, арк.1-410; 646, л.1-474; 647, л.1-107; 648, л.1-438; 650, л.1-107; 651, л.1-19; 652, л.1-26; 656, л.1-18].

Принципово важливим було наділення генерал-губернатора правом

законодавчої ініціативи. Як правило, політичні рішення царизму щодо Правобережної України приймалися в двох формах: особисто імператором (переважно це робили Катерина II і Павло I) або частково з допомогою консультацій із найближчим оточенням (при Олександрі I). Цілком закономірно, що і в першому, і в другому випадках рішення приймалися без урахування потреб та інтересів більшості мешканців краю, не кажучи вже про справедливість і гуманізм, спрямованість на позитивні соціальні зміни в їх житті. Зазначене свідчить, що створення генерал-губернаторства і наділення найвищого посадовця регіону колом надзвичайних повноважень слугували одній меті – спрямуванню управління на цілеспрямовану адміністративну інтеграцію Правобережжя з центром імперії [1130, с.78, 79]. Соціальною ціною таких рішень ставали, як правило, деформації у виробництві, поглиблення соціальної нерівності, зубожіння, морально-політичні і психологічні втрати.

До компетенції найвищого намісника входили призначення та узгодження кандидатур посадових осіб губернських установ і затвердження обраних на посади губернських та повітових предводителів дворянства, нагляд за функціонуванням губернських державних структур і посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженої в регіоні російської законності, а головне – забезпеченням імперських інтересів. Крім того, він був наділений поліцейськими повноваженнями і відповідав за збір податків, проведення рекрутських наборів, забезпечення продовольством тощо. До управлінських функцій належали контроль за використанням коштів, проявами жорстокості і свавілля, нагляд за кордоном і митницями, а також командування розташованими в регіоні військами. Намісник судовими функціями не наділявся. Водночас, всі судові установи підлягали його нагляду. З найбільш важливих і принципових вироків передбачалась воля генерал-губернатора.

Ознайомлення з нормативними документами, якими керувався генерал-губернатор Правобережної України на межі XVIII – XIX ст., дає підстави стверджувати, що вони виступали в ролі представників імператора з повноваженнями головнокомандувачів російських військ, в обов'язки яких

входив суворий і точний нагляд за виконанням законності з боку підлеглих йому місць і осіб [1183, с.227], були “головними блюстителами недоторканості верховних прав самодержавства, користі держави та точного виконання законів і розпоряджень уряду по всіх частинах управління у краї” [871, с.618], найголовнішими постатями, “хазяями” губерній, представниками центральної влади на місцях [1762, с.84]. До їх компетенції входив нагляд за губернськими структурами і діяльністю посадових осіб. В обов’язки входила турбота про суспільну користь і загальний добробут. Його попечительству належали: а) загальне благополуччя і внутрішня безпека; б) народне здоров’я і продовольство; в) особовий склад місцевого управління і г) суспільне виробництво [871, с.618]. В “Історичному огляді діяльності Комітету міністрів” зазначалося, що в Західній і Південно-Західній Росії генерал-губернатори переслідували переважно цілі політичні: попереджали можливість збройного повстання і тісніше з’єднували край з імперією” [329, арк.2-9; 1762, с.84-85]. Вони були державними чиновниками та будівничими російської державності на землях “від Польщі приєднаного краю” [1756, с.23].

На обсяг владних повноважень генерал-губернатора вплинули кілька факторів. Головними з них були: історичні, геополітичні та регіональні особливості Правобережжя, політична обстановка, що склалась у краї на момент його приєднання до Росії, надзвичайно великий вплив польських магнатів і шляхти і, що не менш важливо, особисті якості ключової посадової особи, якою вона виступала. Вони були наділені надзвичайними функціями і мали право законодавчої ініціативи. У реальному житті рапортами і донесеннями доповідали про ті чи інші життєві питання імператору і одночасно вносили пропозиції щодо їх розв’язання. Монарху залишалося накласти власноруч резолюцію “Бути цьому”, а наміснику (автору пропозицій) втілювати в життя волю імператора за власним сценарієм [1702, с.232]. Керуючись більше особистим розумінням волі царя, ніж чинним законодавством, генерал-губернатори забезпечували охорону громадського спокою, безпеку всіх і кожного [871, с.626]. У цьому вони належали до чиновників МВС і щорічно йому звітували у відомство за

встановленою формою [1752,с.57]. Згідно зі статтею 301 “Загального установлення губернського” губернатори мали “наглядати, щоб всі... користувалися непорушно, кожний за своїм званням, всемілостиво дарованими різним станам ... на точній основі... грамот і інших постанов...” [871, с.633].

Посівши на престол, Павло I розгорнув свою внутрішню політику, націлену на зміцнення розхитаних устоїв самодержавства. У Правобережній Україні імператор ліквідував генерал-губернаторства. Натомість ввів інститут військових губернаторів при збереженні посади губернаторів цивільних. Головними причинами цьому послужили: а) посилення в російському управлінні тенденцій до централізації влади; б) самодержавство з остаточним приєднанням відмовилось розглядати її як органічну складову всієї України і особливу етнонаціональну та політико-адміністративну одиницю держави. Тоді ж було змінено підпорядкування губерній. Спочатку приєднані землі підпорядковували Мінському, Волинському, Брацлавському і Подільському генерал-губернатору [732, № 18117]. З грудня 1796 по 15 травня 1798 та в 1800-1803 рр. Подільська та Волинська губернії – Кам’янець-Подільському генерал-губернатору, а Київська губернія – Мінському [91, арк.1-2; 96, арк.1-20]. Певний час усі три губернії перебували під керівництвом одного генерал-губернатора [1875, с.208].

Розширення компетенції головних посадовців у системі місцевого управління, зокрема генерал-губернаторів, губернаторів і губернських прокурорів відбулося при Олександрі I через надання їм особливих і надзвичайних повноважень й усе більшого обмеження прав і свобод корінних мешканців. З цією метою на Правобережжя було поширено чинність положення, що регулювало цеховий устрій, а в 1800-1823 рр. указами імператора завершено закріпачення селянства [374, арк.1-3; 376, арк.2-18]. Згодом з’явилася низка державних актів, спрямованих на здійснення влади та виконання функцій охорони, захисту і підтримки кріпосництва та дворянства.

Паралельно з поширенням російського законодавства [720, № 17634; 735, № 18147] предметом особливої уваги влади було пристосування правових актів регіону до російських стандартів, зокрема Литовського Статуту 1566 р., що

називався Волинським Статутом й до 1840 р. застосовувався як офіційна основа законодавства трьох губерній, та Третього, більш опрацьованого варіанта як доповнення [1138, с.39] магдебурзького, яке було чинним у міському управлінні [862, с.144] і місцевого звичасвого права, котре своїм корінням сягало часів Київської Русі, залишених самодержавством на деякий час чинними в регіоні. Спочатку влада намагалася врахувати законодавчі та нормативно-правові відмінності. За Павла I Литовський статут набув пріоритетного значення в якості законодавства правобережних губерній, організованих “на особливих правах і привілеях їх основах” [720, № 17634]. У такий спосіб було відновлено чинність місцевого законодавства в поєднанні з імперськими юридичними нормами. Однак, у 1804-1808 рр. для приведення чинних правових норм у відповідність до загальноімперських і складання зводів (статутів), у яких зберігалися б ті відмінності, необхідність яких визначалася місцевими особливостями, була застосована кодифікація місцевого права, проведена експедицією кодифікаційної комісії на чолі з А. Повстанським. Її робота зумовлювалася не тільки потребами колонізації Правобережжя, а й реальним розкладом феодално-кріпосницької системи і розвитком капіталістичного укладу, які змушували царизм йти курсом соціальних змін. Якщо переважна більшість спроб закінчувалась невдало, то їхню чинність скасовували імперськими указами та законами [1815, с.25].

Підсумком роботи цієї комісії став “Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі” [1499, с.287]. Одночасно в Лівобережжі з’явився “Звід малоросійських прав 1807 р.”, в основу компіляції якого, поряд із Литовським статутом, лягли також збірники німецьких міських прав – Магдебурзького, Холмського і Саксонського зерцал, застосування яких в Україні вважалося традиційним [820, с.9; 1868, с.6]. Через чверть століття спеціальна група під керівництвом І. Данилевича підготувала і представила в 1838 р. Державній думі на затвердження “Звід місцевих законів західних губерній” (Правобережної України і Білорусії). Аналіз засвідчує, що в ньому не стільки систематизовано чинне в Правобережжі право, скільки витіснено його суть нормами російського законодавства. Цю тезу підтверджує той факт, що норми

Зводу врегульовували найбільш важливі суспільні відносини, а місцеве право стосувалося лише окремих незначних правовідносин. Передбачалося, що він набуде чинності в регіоні після затвердження в Санкт-Петербурзі. Проте визначальною виявилася тенденція утвердження єдиного законодавства, в якому місця для місцевих законів не залишалося. При всій суперечливості законодавства 1796-1801 рр., прийнятого за Павла I, загальним духом сотень нових указів виступала централізація та самодержавність [1294, с.323].

У реалізації курсу на інкорпорацію Правобережної України наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст., передусім у закріпленні імперських законів і норм, чільне місце посідав прокурорський нагляд за законністю управлінської діяльності, який здійснювали губернські прокурори та їх помічники (стряпчі), а в повітах – повітові стряпчі [656, л.2-3]. Поширення на регіон імперського прокурорського контролю, судової і поліцейської системи підпорядковувалося інкорпораційній меті. Про це наголошувалося в маніфесті Катерини II від 13 липня 1795 р., де йшлося про утвердження в регіоні правління, побудованого на непорушних засадах, та пожалуванні його мешканцям прав, вольностей і переваг, якими здавна користуються російські піддані [711, № 17356]. Наприкінці XVIII ст. в кожній губернії були сформовані відомства губернських прокурорів за персонально затвердженими імператором штатами. Губернський прокурор був, образно кажучи, “оком генерал-губернатора в усіх справах”, здійснював нагляд за дотриманням законодавства, доведенням до відома губернського правління та палат нових законоположень і нормативних актів, інформування про зловживання, дотримання в державних установах та органах самоуправління законів та указів.

У розпорядженні кожного губернського прокурора знаходилося по два радники, що разом з ними входили до складу губернських правлінь, та два канцеляристи [147, арк.127]. У цей час, у зв'язку з галузевим і техніко-організаційним ускладненням праці [1571, с.8], ставало все більш помітно, що для результативного управління в Правобережжі зусиль генерал-прокурора, окремих приближених до імператора посадових осіб у столиці та губернських

прокурорів у сфері державного керівництва недостатньо. Олександр І утворив міністерства, і значна частина функцій, які раніше виконували генерал-прокурор Сенату та губернські прокурори, перейшла до їх компетенції.

Запровадження чинних в імперії нормативно-правових актів до регулювання політичних, економічних, соціальних і духовно-культурних сфер супроводжувалося наглядом за трансформуванням земельних відносин у регіоні в інтересах держави та потреб російського дворянства. З цією метою на ім'я військових і цивільних губернаторів, а також губернських прокурорів щорічно надходило по кілька десятків указів, циркулярів, розпоряджень імператора та Сенату [107, арк.6-8; 293, арк.1-444; 295-300].

Найголовнішими завданнями прокурорського нагляду був контроль за утвердженням у приєднаних південно-західних землях російської державності, забезпеченням імперських інтересів, поширенням й реалізацією верховенства російських законів і нормативних актів у суспільно-правових і приватно-правових відносинах. Акцент робився на гарантуванні територіальної цілісності і забезпеченні внутрішньої безпеки в межах нового кордону та адміністративно-територіального поділу. Контролю підлягали всі сфери суспільного життя. Пильне прокурорське око до регіону пояснювалося тим, що російські порядки і закони механічно на нього не переносились. Їх потрібно було вживляти в суспільний організм імперії. В урядовому розумінні це означало пристосування сфер його життєдіяльності до вимог самодержавства. Це вимагало величезних зусиль, тривалого часу та копіткої праці з боку центральних і місцевих державних структур, чільне місце серед яких посідало налагодження та забезпечення прокурорського нагляду.

На той час обов'язки прем'єр-міністра, міністра юстиції і фінансів Росії поєднував генерал-прокурор урядового Сенату, що відзначався відомою неоперативністю та відсутністю динамізму, рутинністю і неподатливістю [1571, с.7], а його генерал-прокурор граф О. Самойлов – низькою мораллю, боягузством й неспроможністю розібратися в справах [923, с.55]. Ускладнювало ситуацію й те, що діяльність Сенату мала вигляд неповороткого, погано керованого масиву,

була відсталою та консервативною. Генерал-прокурор не міг нічого зробити ще й тому, що, прийшовши на зміну матері, Павло I відразу ж зосередив всю адміністрацію в своїх руках. Очевидно, цим і пояснюється те, що наприкінці XVIII ст. особливого впливу та рішучості щодо здійснення прокурорського нагляду за Правобережжям з його боку не спостерігалось. Ситуація почала змінюватися з приходом на посаду генерал-прокурора Сенату князя П. Лопухіна, який не тільки сконцентрував у своїх руках контроль за важливими сферами суспільного життя, а й став здійснювати через губернських прокурорів і губернаторів нагляд за управлінням, розширенням системи та повноважень поліцейських органів, фінансуванням і будівництвом різноманітних приміщень для розташованих у регіоні військ тощо [633, л.29], що забезпечувало більш динамічне запровадження в ньому військово-поліцейського режиму.

Під патронатом генерал-прокурора функціонували департаменти Сенату, між якими була розподілена вища судова й адміністративна влада [1386, с.76]. Контроль замикався на ключових сферах, особливо коли було створено експедицію державного господарства, опіки іноземців і сільського домоводства [580, л.7] і цим доповнено функції прокурорського нагляду повноваженнями вищого господарського управління. Нерідко губернські прокурори і особливо генерал-прокурор проявляли наполегливість в організації контролю за розв'язанням невідкладних з точки зору держави питань [632, л.6].

Спочатку уряд не мав наміру опиратися в управлінні на поляків. Проте на порядку денному постало питання про недопущення або хоча б мінімізацію конфліктів із впливовими магнатами та шляхтою. Якісно новим у механізмі управління виявилось залучення професійних чиновників, які працювали певною мірою спеціалізовано. Одні контролювали надходження податків, інші займались правосуддям, охороною громадського порядку, межуванням, виконанням рекрутської повинності, торговельним наглядом тощо. Усі вони безпосередньо підпорядковувались і залежали від відповідних міністерств, на відміну від губернаторів, які були підзвітними особисто перед імператором. Така підпорядкованість ефективно спрацьовувала, коли ці посади обіймали досвідчені

чиновники, що опиралися на впливових людей у вищих ешелонах влади Росії. За таких умов працівники правління перетворювалися в дрібних служителів, а губернатори управляли справами своїх губерній за допомогою професіоналів під контролем компетентних відомств. Залучення до управління професіоналів зі стажем переважно польського походження, відправка з регіону впливових росіян і відновлення польських порядків за Павла I і особливо Олександра I спричинили наповнення державних установ поляками [11, арк.2-5]. Відтак, суспільне життя знову опинилося під польським впливом і в польських руках [1403, с.309].

Царизм розділив правобережні землі на дві частини, кожна з яких передала в “кормління” відповідно дворянам-землевласникам і чиновникам, дозволивши експлуатувати їх на свій розсуд. У цьому спрацьовував принцип: “імператор царює, а дворянство управляє”. На переконання М. Покровського, поміщик в імперії був государем в мініатюрі. Селян скрізь і всюди називали їхніми підданими [1558, с.13, 14]. В обмін на це служилі стани мали виявляти лояльність короні, платити податки, поставляти рекрутів і не втручатися в політику. У процесі ошляхетнення частини бюрократії уряд розширював свій вплив на суспільне життя. Оскільки більшість маєтностей належала польським магнатам і шляхті, то виявилось, що регіон продовжував перебувати в їхніх руках. Формально влада і власність імператорів були всеосяжними, проте контроль і можливість втручатися в щоденні справи були далеко не безмежними. Самодержавство все більше перетворювалося в негативне поняття, яке означало утримання суспільства від участі у виробленні політичних рішень і перестало означати контроль монархії над країною.

Іменним указом самодержиця залишила в регіоні чинною систему суду та розправи. Різниця полягала лише в тому, що збережені в краї суди мали служити російській владі. У документі наголошувалося: “Суд і розправу в тих землях залишити відповідно до польських прав, відправляючи їх іменем і владою Нашою” [694, № 17112]. Якщо Катерина II передусім зміцнювала соціальну основу адміністративної модернізації, то Олександр I упорядковував адміністрацію, надавав їй цілісності та більшої ефективності [1574, с.142].

Намісники імператорів та їх підлегли не тільки перенесли в Правобережну Україну російський політичний устрій і закони, а й бонапартистську психологію “відніми” або “вкради”. Цим породжували зловживання владою, розквітлу корупцію, масштабне розкрадання народного добра тощо. Відтак, її на тривалий час перетворили у вигідну царину життєво важливих інтересів самодержавства з єдиними законодавством, судочинством і діловодством. Відразу ж її включили у запроваджену й апробовану з 1775 р. в Лівобережжі губернську систему, одночасно перенесли чинні в імперії кріпосницькі відносини та поширили прокурорський нагляд за встановленням і дотриманням російської законності в усіх важливих сферах життя регіону.

Суперечливість розвитку російської цивілізації А. Ахієзер пояснював розривом зв'язків між суспільством і державою, між духовною та владною елітою, між народом і владою, народом та інтелігенцією, всередині народу. Розкол проникав у кожную особистість, породжуючи подвійність мислення, проходив через живе тіло народу, зумовлював багато тяжких наслідків у соціальних відносинах, у відтворювальній діяльності, способі життя, культурі і самій особі [1110, с.115, 118]. Зазначена теза пояснює, чому царизму не вдалося втілити в життя свої наміри і яким чином корінні мешканці Правобережжя зуміли вистояти перед натиском російського самодержавства.

Релігійний фактор, точніше, православ'я, стало основним після військового чинником політики самодержавства. Напрямом особливої ваги був не стільки перехід уніатів у православну віру, скільки зміна соціальної природи і соціального призначення православ'я. Адже перешкодою на його шляху були відмінність внутрішнього устрою, обрядовості, ставлення до світської влади, рівень участі в громадському житті і навіть освіченість місцевого духовенства від того, що було характерним для духовно-релігійного життя в історичній Росії. Різноманітними засобами, зокрема балансуванням між православними і католиками, російський царизм створював можливості й умови для обмеження самостійності православної церкви та спрямовував її розвиток на державну структуру. Якщо до 1793 р. православна церква виступала союзником селянства

в боротьбі з польським поневоленням, то після, перетворюючись у державну структуру, стала опорою самодержавства проти селянства. На відміну від попередніх часів, православне духовенство, у зв'язку із заміною його виборності призначеннями та створенням секуляризаційними заходами економіко-господарських умов, почало втрачати свою самостійність і ставало залежним від держави. З іншого боку, православний клір брав участь у реалізації внутрішньої політики царизму та утвердженні імперських начал.

Починаючи з 1797 р., імператор виступав верховним захисником догматів православ'я і благочестя. Будь-який непослух йому розцінювався не тільки як державний злочин, а й як найперший гріх перед Богом. За цих обставин найважче було українцям, яких Росія визискувала не лише економічно, але й утискувала релігійно і культурно [1564, с.12]. Конфесійну політику в державі з 1803 р. проводив фаворит Олександра I генерал-прокурор св. Синоду князь О. Голіцин, який перетворився в адепта і покровителя духовних фанатів Росії [1695, с.295]. Контроль за єпархіями під його наглядом здійснювали консисторії – єпархіальні і благочинні управління, а у військах – полкові священники. Ключовими в їх діяльності були два напрями: забезпечення присяги священників на вірність государю і викорінення “марновірства” та розколу, не приховування тих, хто не сповідується й виконання рекомендацій “настановчої грамоти” про виконання пастирських обов'язків. Впливовим важелем контролю за релігійним життям стало запровадження призначень на церковні посади і зарплати.

Майже відразу після 1793 р. в Правобережній Україні набуло чинності положення про шлюб осіб різних віросповідань. Коли його брали православні і католики, то він укладався священником від нареченої. Якщо ксьондз відмовлявся скріпляти шлюб, таке право переходило до православного чи уніатського священника. Роль ксьондза обмежувалася наданням відомостей про те, що виходець його пастви не перебував раніше у шлюбі [689, № 15088]. Крім того, дозволялося укладення шлюбного контракту, яким за обопільною згодою визначалась конфесійна приналежність майбутніх дітей [5, арк.1-44; 449, арк.1-29]. Була поширена норма хрещення дітей, за якою їх хрестили по вірі батька.

Спектр державного контролю ще більше розширився за Олександра І. Уряд і духовенство стежили, щоб “пророки” та “пророчиці” не втручалися в державні справи. Так відбулася “монополізація” церковного та духовного життя.

Органи влади проводили політику лояльного ставлення до поляків і католицької церкви, що спричиняло напруження між магнатами, шляхтою, католицькими священиками та українським покріпаченим селянством. Подібний курс проводила Австрія в Східній Галичині [1300, с.312]. Росія так діяла, очевидно, тому що іншими методами включити регіон у склад держави було неможливо [1350, с.64]. Так Правобережжя стало об’єктом російського управління, а українці на своїй одвічній історичній землі опинилися в епіцентрі історичної драми зіткнення двох сил – державно-спрямованої (російської) та стихійно-автохтонної, конкретного нищення російським імперіалізмом суспільного, громадського життя та самотнього світу українців [1737, с.129]. Суспільство поділилося на “своїх” і “чужих”, на “ми” і “вони”. Корінні мешканці в цьому поділі потрапили до категорії “чужі” і “вони”.

Після 1793 р. вони із зарубіжної перетворилися у внутрідержавну складову, що перебував у лоні імперії. Експансія самодержавства в ширину, по земній поверхні, йшла рука в руку з експансією вглибину, в розумінні встановлення всебічної влади над підданими. Першими системних змін зазнали державні селяни, правове становище яких почало уніфікуватися. Вони були обмежені в праві свободи пересування і переходу в інший стан. Їм, як і кріпакам, заборонялося займатися відкупками, підрядами, відкривати фабрики і заводи, видавати векселі і т. п. Вони були позбавлені права здійснювати різні операції із землею без документів, які засвідчували їхню власність. Їх особиста свобода визначала громадянські права, завдяки чому вони виступали носіями публічного права, залучалися до участі в роботі урядових комісій. Термін їх військової служби обмежувався 15 роками [1425, с.14, 19].

Створенню цілісного механізму поневолення корінного населення Правобережжя Російською імперією слугували численні імператорські укази та циркуляри, рішення уряду, Сенату і Синоду. Це слід особливо підкреслити,

оскільки чинні порядки були ближчими до європейських й істотно відрізнялися від російських. Дух служіння царизму надавав цілком відмінного сенсу станові, що уособлював еліту, хоча й був лише старанним виконавцем волі суверена. У статтях Грамоти регламентувались привілеї про спадкове володіння, уточнювалися правила функціонування дворянських зібрань. В них йшлося про недопустимість непевності в дворянському походженні: запровадження книг і реєстрів давало змогу строго контролювати правдивість наданих доказів, цивільний стан, проживання та перебіг служби [1138, с.68]. У числі перших звився документ Державної ради про зарахування до дворянства купців і міщан – членів магістратів. Передбачалося, по-перше, що купці і міщани, які посідали посади в магістратах до маніфесту 27 березня 1793 р. і були внесені в родовідні дворянські книги, на основі королівських привілеїв, мають користуватися правом цього достоїнства; по-друге, ті, що служили в магістратах і тому вносилися в родовідні книги, відповідно до висновку Сенату, підлягали виключенню з них і правами дворянства користуватися не мали [805, № 5888].

Незабаром імператриця видала указ про недоторканість прав польської шляхти та визнання їх власності на маєтки, гарантовані законами Речі Посполитої. Пізніше, аби привернути на свій бік тих, хто, можливо, чекав результатів повстання Т. Костюшка, і підкреслити, що після останнього поділу їм не залишалося нічого іншого, як змиритися з ситуацією, вона повторила, що земля разом із кріпаками, які на ній проживали, залишається власністю шляхти. У грудні 1794 р. землевласникам підтвердили права і привілеї російського дворянства. Але це був не стільки захист інтересів шляхти, скільки намагання використати її на користь Росії [806, с.73, 79]. 3 травня 1795 р. шляхтичам, які тимчасово посідали власність, надану, заставлену, взяту в оренду чи за контрактом на приватних або державних землях, дозволялося просити шляхетські збори про внесення їх у реєстри дворян. Завершивши ревізію державного майна, Сенат восени 1797 р. наказав судовим органам Правобережжя керуватися при вирішенні поземельних питань “...тими самими правами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях

відображених керувалися”. Цим самим було залишено чинним положення Литовського статуту та сеймових ухвал [1148, с.95].

Спеціальними правилами і значно більшими, ніж для поляків, обмеженнями уряд нормативно врегулював життя євреїв, що чисельно почали переважати поляків [332, арк.3-8]. Як відомо, іменним указом від 23 грудня 1791 р. євреям заборонялося приписуватись у внутрішніх містах і портах, але надавалося право громадянства і міщанства в Білорусії та Новоросійському краї [1638, с.69]. Продовжуючи курс на обмеження місцевостей їх проживання, у 1796 р. уряд ввів “лінію осілості”, включивши Лівобережжя, Волинську, Київську та Подільську губернії, що стали місцем значної концентрації євреїв.

Павло I привніс два важливих нововведення, хоча зберіг подвійну політику, змінюючи прагнення до інтеграції дискримінаційними заборонами. Його влада докладала значних зусиль, щоб отримати повну інформацію про євреїв, і на її основі намагалася виробити соціальні категорії. Було декілька випадків, коли уряд суворо попереджав місцеві органи влади про дотримання букви закону щодо євреїв [1362, с.147, 148]. У 1797 р. надійшов іменний наказ не висилати з Кам’янця-Подільського євреїв, які самовільно облаштувалися і були включені до складу міщан [734, № 18132]. А в 1800 р. Сенат ухвалив, що поміщики не можуть судити і карати євреїв, які мешкали в їхніх володіннях [1362, с.148]. Головним нормативним актом, який врегулював їх життя, стало “Положення про євреїв” від 1804 р., за вимогами якого регіон був включений до “смуги осілості”. Ним скасовувалося подвійне оподаткування фабрикантів, ремісників і землеробів, єврейському населенню дозволялося брати участь у міському самоуправлінні, виїжджати в інші губернії фабрикантам, ремісникам, художникам і купцям тощо.

Висновки до розділу

З приєднанням до Росії Правобережна Україна вступила в нову смугу розвитку, позначену безправним політичним становищем її мешканців.

Діяльність адміністративно-управлінських і військово-поліцейських структур у регіоні визначалися складністю та специфікою взаємодії центральних і регіональних властей, їх взаємовідносинами з корінними мешканцями та зводились до його поступового поглинення і переварювання. Таке ставлення царизму до них пояснювалося тим, що російська експансія визначалася переважно стратегічними, інкорпораційними і зовнішньополітичними мотивами. Як складова імперії, вона почала насильно перетворюватися на “регулярну”, уніфіковану частину держави з посиленням бюрократичним контролем над усіма сферами суспільного життя. Схильні до традиціоналізму українці вкотре були позбавлені можливостей розвиватись на власній суспільно-політичній і соціально-економічній основі.

Наповнення військами об’єктивно змушувало населення регіону вступати в системні зв’язки з росіянами. Але це були відносини російського силового волеутвердження. Їх присутність засвідчувала, що насправді для самодержавства корінні мешканці були чужими і що саме росіянам слід було берегти себе від них. За цих умов армія була приборкувачем чужих для Росії земель. Це супроводжувалося зростанням засилля, експлуатації та свавілля щодо українців. Приєднання регіону не нормалізувало українсько-російські відносини, а, навпаки, посилювало зростання напруженості та конфліктності з новими господарями. Спочатку армія вселяла в мешканців страх і відчуття відсутності вибору, згодом стала чинником швидшого і рішучішого здійснення інкорпорації, ніж у Лівобережжі, й утвердження російського державно-політичного життя. Зосередження численних військ засвідчувало, що царизм розумів, що без їх присутності регіон перестане бути залежним від метрополії. За цих умов самопочуття українців трансформувалося від очікування на захист, оборону й сподівання порозумітися до настороженості, боязні та тривоги за майбутнє. В основі політики та взаємовідносин у регіоні лежали силові методи, спрямовані на беззастережне підкорення мешканців російській адміністрації і законодавству, приведення у відповідність з імперськими нормами діяльності органів місцевого самоврядування, встановлення контролю за судами, іншими

сегментами суспільства та забезпечення востання його в російську державність. Перенесена політична система була дискримінаційною як у плані політичних і громадянських прав населення, заміщення ним посад, придбання нерухомості, отримання доходів, свободи віросповідання, так і в доступі до культурних надбань і освіти. Українці стали жити в біполярному російсько-польському світі, кожна з сторін якого розглядала їх як свою власність.

На межі XVIII – XIX ст. самодержавство вдалося до поширення в регіоні російського законодавства. Необхідність у цьому зростала настільки, наскільки царизм переконувався, що колишні польські нормативно-правові акти суперечать його інтересам. Російські узаконення розробляли і лобіювали чиновники, які мало розумілися в суспільних процесах національних окраїн і проблемах міжнаціональних відносин. Чинні звичаєво-правові норми поступово трансформувалися до кріпосницької дійсності, внаслідок чого закріплювалося безправ'я мешканців. Політика уряду спрямовувалася на недопущення українства – радикального, поміркованого, клерикального [1408, с.187]. Запровадження адміністративно-територіального устрою і управління було лише засобами інкорпорації регіону, цілеспрямованої адаптації його релігійного життя до вимог Росії. Держава контролювала всі важливі сфери світського і духовного життя, а православна церква надавала релігійного відтінку заходам самодержавства та державного управління.

Розділ III

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ

3.1. Адміністративно-територіальні зміни і їх вплив на суспільне життя

Розвиток Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. відбувався в умовах її політико-адміністративного освоєння царизмом, яке слугувало засобом перетворення її зі складника Речі Посполитої в частину Російської держави для організації та діяльності місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування. Зайнявши військами воєводства регіону, уряд відразу ж приступив до їх найтіснішого згуртування з Росією [840, с.231]. Він прагнув, щоб адміністративно-територіальний поділ не збігався із географічним розподілом українців [1476, с.430]. Вже під час безпосереднього приєднання об'єктом його уваги стало адміністративно-територіальне облаштування, а змістом політики – формування та уніфікація за російськими взірцями. Характерними ознаками державно-політичного курсу в цій царині стало перенесення на його ґрунт притаманної історичним російським землям адміністративно-територіальної системи, адаптованої перед цим у Лівобережній Україні, однак такої, що не відповідала потребам розвитку та цивілізаційного поступу. Така суперечність на межі XVIII – XIX ст. відчувалася особливо виразно [1258, с.108, 110]: змістом адміністративної політики було прагнення уніфікувати Правобережжя за російськими взірцями. Його адміністративно-територіальний устрій склався століттями і був близьким до європейських зразків.

Правобережна Україна простягалася на захід від Дніпра і за Речі Посполитої поділялася на чотири воєводства – Київське (Київ із XVII ст. перебував у складі Росії), Волинське, Подільське і Брацлавське, площею близько 150 тис. кв. км [1418, с. 178] й становили майже половину приєднаних Росією територій [1138, с.16; 1419, с.11-25]. Подільське воєводство в 1772-

1793 рр. становило 16308 кв. км (10,9 %), Волинське – 38691 (25,8 %), Брацлавське – 34943 (23,3 %), Київське – 59979 кв. км (40,0 %). Протяжність зовнішнього кордону в Подільському воєводстві складала 405, Волинському – 726, Брацлавському – 503 і Київському – 1350 км [307, арк.1-41418, с.178, 179]. Воєводства, в свою чергу, поділялися на повіти. Брацлавське, до якого входило Північне Придністров'я, було найпівденнішим воєводством, що межувало на сході з Росією, на півдні – Кримським ханством, а на заході – з Молдавським князівством [Див.: додатки А, Б, В]. Протяжність кордонів Правобережжя з Російською імперією (на сході й півдні) складала 495 км, з татарсько-турецькими володіннями, що увійшли до Росії перед поділами Речі Посполитої, – 518 км, Молдавським князівством – 535 км. Відстань зовнішніх меж по річках у Подільському воєводстві налічувала 405 км, Волинському – 161, Брацлавському – 473, Київському – 678, разом – 1717 км [1214, с.164, 180, 181].

Першочергові завдання і конкретні настанови з адміністративно-територіального розмежування, створення нового державного кордону, встановлення й облаштування митниць у регіоні були визначені в іменному указі “Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами” [691, № 17090]. Зокрема, Катерина II наказала М. Кречетникову: 1. Скласти вірну карту новопридбаної області з камеральним описом. 2. З отриманням точних даних частину Київського округу приєднати до Київської, а решту Київського і Брацлавського воєводств – до Катеринославської губернії [865, с.12]. 3. Землю призначити до розподілу на три губернії, наприклад, на Волині – Ізяславську, в названому тепер місті Заслав, назвавши його давнім ім'ям Ізяслав, або Костянтинові, і третю – в Брацлаві з однойменного воєводства, приєднавши до двох останніх ті частини воєводства Подільського, які за зручністю до них приписані можуть бути [840, с.229].

Донедавна джерелами з проведення кордону на південно-західному напрямку були три документи: маніфест Катерини II від 27 березня 1793 р., яким оголошувалося відторгнення до Росії земель по розподілу, Трактат між Росією і Річчю Посполитою і постанова її сейму про створення комісаріатів для

визначення на місцях лінії кордону. Вони подають дані про лінію нового кордону в дуже загальних рисах. І дійсно, згідно з ними лінія російського кордону прокладалася від Пінська на південь через волинське м. Кунів до австрійських володінь, які були до 1792 р. частиною Кременецького повіту, далі між м. Вишгород, яке залишалося в складі Польщі, і селом Нова Гребля у верхів'ї Збруча, що відійшло до Росії [1418, с.58, 59]. Ця майже пряма лінія була відображена на картах під загальною назвою “Partage de la Pologne”, виданих вслід за третім поділом Речі Посполитої. Насправді, лінія російського кордону мала дещо інший вигляд, ніж зображали джерела.

Більш точне і детальне окреслення встановленого кордону подають опублікований у Петербурзі в 1792 р. “Российский атлас” і п'ять рукописних карт, складених приблизно у 1793-1794 рр., які зафіксували розмежування, що мало відбутися в 1794 р. Відповідно до цих карт, новий кордон Росії в межах Волинської і Подільської губерній проходив із півночі на південь від Стохода, східніше міст і містечок Троянівка, Четвертня, Олика, Дубно, Кременець, Вишнівець і західніше Чорторійська, Колкова, Клевани, Рівного, Острога, Шумська, Ямполя, Лановця, Вишгорода. Трохи південно-західніше Вишгорода його лінія суходолом переходила в російсько-австрійський кордон, а потім по верхній течії Збруча [1418, с.59-60; 1151, с.143-146].

Л. Зашкільняк і М. Крикун наводять мапу, на якій зафіксовані кордони після трьох розчленувань Речі Посполитої. За другим поділом, кордонна лінія, майже пряма, з невеликим згином у бік Росії біля Рівного та Острога, проходила від Бреста до Кам'янця-Подільського, а далі на південь – по р. Дністер. Після третього поділу поблизу Кам'янця-Подільського вона залишилася без змін, натомість на північному заході була переміщена до Володимира на Волині та до Холмщини у Галичині [1295].

Для здійснення делімітації нового державного кордону указом імператриці від 7 серпня 1795 р. була створена Прикордонна комісія на чолі з полковником Бароцієм із штаб-квартирою у м. Кам'янці-Подільському. Штат комісії був порівняно невеликим: голови, 4 помічники і драгомани

(перекладачі). На її утримання з місцевого бюджету виділялося 5 тис. руб. [58, арк.22], а для розв'язання спірних питань із турецькою стороною – чимало подарунків. В її обов'язки входило: визначення кордону, встановлення прикордонних знаків і оформлення топографічних карт. Комісія проіснувала до повного завершення виконання поставлених завдань у кінці 1796 р.

Водночас із проведенням лінії кордону здійснювалися роботи зі створення системи його охорони. Для більшої зручності її поділили на три частини, дві знаходились у західній частині Поділля, а третя – на Волині. Загальна протяжність новоутвореного російського кордону з Оттоманською й Австрійською імперіями складала понад 670 верст. Південна ділянка кордону з Молдавією, що проходила по лівому березі Дністра, нараховувала 56 верст. Інша частина кордону відділяла територію від Австрії і нараховувала 395 верст. Відстань третьої частини лінії кордону з Австрією [39, арк.4] та Польщею від межі Подільської губернії по території Волині аж до кордону Мінської губернії складала 219 верст. Південний і західний кордон Брацлавської губернії чітко окреслював список митниць, які діяли на її території [1545, с.12].

У розв'язанні адміністративно-територіальних завдань велику роль відігравали політичні міркування, а взірцями спочатку слугували губернії (намісництва), згодом – генерал-губернаторства [1722, с.105]. На відміну від Лівобережжя, яке із Московською державою та Волго-Уральським регіоном становило територіальне ядро імперії, Правобережна Україна входила до західного чи політичного [1476, с.448] Мінського генерал-губернаторства, яке вимагало сконцентрованої влади і належало до периферійних структур.

Інструктивно-нормативним документом, що ліг в основу визначення меж губерній і повітів, став закон від 1775 р., а нормативно-інструктивною базою стали імператорські укази, узаконення урядового Сенату, різноманітні циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна інструкція з межування, додаткові інструкції з межування, численні інструкції губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також спеціально підготовлені генеральні карти губерній, повітові карти та плани повітових містечок на

кордоні тощо [537, арк.146]. Усіма заходами щодо адміністративно-територіального поділу регіону, зокрема визначення губернських і повітових кордонів керував генерал-губернатор. Це дозволяло, з одного боку, чітко дотримуватися вимог центру, з іншого, – уникати невдоволення місцевих землевласників у випадках, коли їхні маєтності опинялися в різних адміністративно-територіальних одиницях.

Перше адміністративно-територіальне розмежування на теренах колишніх Київського, Брацлавського, Подільського і східної частини Волинського воєводств [Див.: Додаток А] було проведене за спеціальними планами та інструкціями [866, с.4] в квітні 1793 р. Складність і масштабність робіт із його облаштування в Правобережжі зумовлювали необхідність їх виконання впродовж тривалого часу [887, с.152-153]. По-перше, генеральне розмежування регіону не зводилося до простої заміни термінів воєводств і повітів на губернії (намісництва) та повіти, а диктувалося передусім відмінністю підходів, які застосовувалися щодо формування адміністративно-територіальних одиниць у Росії і Речі Посполитій. На відміну від останньої, де головним були розміри земель, у Російській імперії з її величезними просторами та низькою густотою й кількістю населення ключовими чинниками адміністративно-територіального поділу виступали чисельність податного населення і максимальна зручність для управління та поліцейського нагляду за адміністративними одиницями. Губернії створювалися на території з кількістю від 300 до 400 тис. душ, повіти – при наявності 20-30 тис. осіб, щоб губернія, чи намісництво піддавалися управлінню [882, с.170; 1476, с.430]. Від початку їх кордони не збігалися із внутрішніми межами колишніх воєводств і повітів. Після політико-адміністративних змін адміністративні кордони білоруських губерній практично збігалися з кордоном розселення білорусів [1365, с.146]. Роботи з проведення внутрішнього межування перманентно продовжувалися аж до початку ХІХ ст., супроводжуючись неодноразовими змінами в структурі губерній, чисельності повітів, визначенні адміністративних центрів тощо.

По-друге, при створенні губерній і повітів у 1793 р. доводилося

враховувати, що в склад Росії було повністю включено лише Брацлавське, Київське Подільське і східну частину Волинського воєводства. Не менш важливо було забезпечити проведення розмежування зі збереженням недоторканості казенних земель й приватної власності магнатів і шляхти, що виступали соціальною опорою самодержавства. Робили його, щоб, з одного боку, не викликати невдоволення землевласників проведенням кордонів між губерніями та повітами за принципом “прямої лінії” [1726, с.246], з іншого, – щоб не збурювати незадоволення і не послаблювати свою соціальну опору в регіоні. Про це свідчать клопотання шляхти до генерал-губернатора про зміни в адміністративному підпорядкуванні населених пунктів, розділених губернськими чи повітовими кордонами [302, арк.1-5; 309, арк.1-10].

По-третє, хід розмежування часто гальмувалося хронічною відсутністю коштів, підготовлених кадрів і облаштованих приміщень [178, арк.1-18]. Ці проблеми намагалися вирішувати на загальнодержавному рівні. Лише за першу половину 1800 р. Сенат видав з цих питань два укази, якими регламентував виділення необхідних коштів на витрати для землемірів [758, № 19276], виготовлення та копіювання губернських атласів [757, № 19269] і проведення польових робіт [761, № 19442]. Великі труднощі викликала нестача кваліфікованої робочої сили. Доводилося використовувати не тільки кріпосних селян, а й солдатів військових команд [729, № 18089].

По-четверте, нові внутрішні межові перетворення зумовлювалися змінами імператорів і коливаннями внутрішньополітичного курсу [1283, с.121]. Павло I вступив на престол із думкою надати більшої єдності й енергії державному порядку, а насправді спрямував діяльність на знищення того, що було зроблено його попередницею [1365, с.176].

По-п’яте, не обходилося і без волюнтаристських підходів з боку генерал-губернаторів. Наприклад, генерал-губернатор Т. Тутолмін в інтересах одного з нових власників маєтностей перепідпорядкував 13 населених пунктів однієї губернії в іншу без уточнення, чи це відповідало настановам уряду і як до цього поставилися інші поміщики [1603, с.8].

По-шосте, облаштовуючи адміністративно-територіально Правобережжя, росіяни наштовхнулися на відсутність чітко визначених кордонів між воєводствами, малорозвинутість адміністративно-територіального поділу і його пряму залежність від маєткових інтересів поміщиків, зумовлених станово-шляхетським характером Речі Посполитої [1419, с.12, 25]. Це вимагало додаткового часу на узгодження шляхів розв'язання спірних питань. Більш-менш повна реалізація всіх заходів із межування на губернії та повіти за встановленими стандартами завершилася наприкінці 1805 р. Паралельно визначалися дороги та поштові тракти [59, арк.1-20; 60, арк.2-17].

Ставлячи Т. Тутолміну завдання, імператриця вимагала негайно розділити землі на округи і "...поєднуючи їх із уже облаштованими округами в губерніях Брацлавській, Ізяславській і області Кам'янецькій, із всіх їх скласти три губернії, а саме Брацлавську, Волинську і Подільську" [704, № 17323]. П. Румянцев-Задунайський розробляв пропозиції щодо штатів присутственних місць у точній відповідності з Установленнями і за прикладом представлень по Мінській губернії. Приєднання Західної Волині і включення до Ізяславської губернії південної частини Пінського повіту Брестського воєводства спричинили новий адміністративно-територіальний поділ [709, № 17352; 710, № 17354]. Значних адміністративно-територіальних змін зазнала і Подільська губернія в зв'язку з утворенням Вознесенської губернії [175, арк.1-6].

Зміни торкнулися і Київщини. Спочатку більшість її території, зокрема Звенигородський і Київський повіти, увійшла до Брацлавського намісництва [174, арк.1-4]; трохи менша, міста Житомир і Овруч, містечка Бердичів, Чуднів, П'ятка, Котельня, Кодня, Ушомир, Народичі та інші – до Волинської губернії [173, арк.1-12; 906, с.143]. І лише частина Київщини вздовж Дніпра – Рожівська, Білоцерківська та Богуславська округи – була включена в Київське намісництво [Див.: Додаток Б]. Після 1795 р. Київський, Житомирський та Овруцький повіти сформували Київську губернію [230, арк.2; 235, арк.2-7].

Неодноразових змін зазнало підпорядкування губерній. Спочатку створені намісництва увійшли до складу Мінського генерал-губернаторства. У

вересні 1801 р. іменним указом для зручного розподілу прикордонних територій [771, № 20005] Київському військовому губернатору були підпорядковані Київська та Мінська губернії [79, арк.25; 113, арк.44], а Подільському – Подільська і Волинська губернії.

Проведення внутрішнього межування регіону спочатку регламентувалося іменними указами. На їх основі виходили укази Сенату про штати відповідних адміністративно-територіальних одиниць [722, № 17702] і детальні інструкції генерал-губернаторам [789, № 21366], губернаторам, казенним палатам, межовим конторам [773, № 20219; 759, № 19293], землемірам [762, № 19478] й прокурорам [733, № 18119]. Пропозиції про безпосереднє розмежування на розгляд імператору вносили губернатори після особистих оглядів довірених їм територій. У випадках згоди з обґрунтуваннями губернаторів на документах з'являлися резолюції “быть по сему”, що набирали силу законів.

Спершу із приєднаних земель були утворені Брацлавська (Воєводство складалося з Брацлавського, Вінницького, Надбозького і Звенигородського повітів і було найпівденнішим у Речі Посполитої, що межувало на півдні з Кримським ханством, а на заході – по Дністру – з Молдавським князівством) [1214, с.164] та Ізяславська губернії і підпорядкована їй Кам'янецька область [694, № 17112; 877, с.28]. Найшвидше для проведення адміністративно-територіального поділу були підготовлені реєстри і карти по Брацлавській губернії [981, с.39]. Тому її межування розпочалося першим. Замість кількох повітів у кожному воєводстві обидві губернії були розділені на 13 повітів. Брацлавську сформували, перерозподіливши всі воєводства Правобережжя [1418, 33, № 5]. Київ, який із 1781 р. був центром Київського намісництва, що географічно знаходилося по лівий берег Дніпра, до цього процесу не залучався.

На початку квітня 1794 р. імператриці на затвердження були представлені карта та реєстри на південну частину Брацлавщини, що підлягала передачі до Київської та Вознесенської губерній [914, с.39]. У 1795 р. її виділили з Брацлавського намісництва і приєднали до названих адміністративно-територіальних одиниць [1418, с.100]. У 1794-1795 рр. до Брацлавської губернії

була поступово приєднана частина колишнього Подільського воєводства [196, арк.1-8], з якої в 1796 р. сформували Хмільницький, Могилівський і, ймовірно, частково Махновський повіти [214, арк.1-7]. Офіційно Брацлавську губернію (намісництво) затвердили в 1795 р. на основі поданих генерал-губернатором відомостей і табелів [707, № 17334]. Спочатку її штат складався з дванадцяти повітів: Кам'янецького, Ушицького, Верboveцького, Грудекського, Зіньківського, Летичівського, Проскурівського, Старокостянтинівського, Базалійського, Ямпільського, Кременецького і Дубненського [823], згодом – із Брацлавського, Вінницького, Літинського, Хмільницького, Сквирського, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигорського та Бершадського повітів [174, арк.1-2; 201, арк.6, 22зв.]. У такому вигляді вона проіснувала до кінця квітня 1797 р. [1545, с.15].

Створення Ізяславської губернії було проголошено указом імператриці 13 квітня 1793 р. [694, № 17112]. Однак підготовка карт, інших документів, формування територій повітів і всієї губернії затягнулись у зв'язку з польським повстанням на чолі із Костюшком [709, № 17352], третім поділом Речі Посполитої, що став причиною нового перерозподілу українських земель між Австрійською та Російською імперіями [1140, с.10]. Внаслідок до неї увійшла західна частина Волині, сама губернія отримала нову назву – Волинська [839, с.41], а губернським центром став Звягель, викуплений в Ільїнського у казну та перейменований у Новоград-Волинський [172, арк.1-4; 173, арк.2]. Тоді ж зі структури Брацлавської губернії до неї включили Старокостянтинівський, Базалійський, Кременецький і Дубненський повіти [840, с.234].

Цілісне уявлення про масштаби адміністративно-територіального поділу в регіоні дозволяє сформувати “Генеральний опис Волинської губернії”, що складається із загальної довідки, статистичної таблиці, загальної карти губернії, карт повітів, карт-планів повітових міст тощо [686, арк.1-13] й містить докладну інформацію про те, що вона собою представляла.

Формування адміністративно-територіальних меж Київської губернії проводилось останнім і здійснювалося в кілька етапів. Відповідальність за

належне виконання іменного указу щодо розмежування новостворених губерній несли Київський генерал-губернатор, керуючий Малоросійською губернією генерал-фельдмаршал граф Салтиков, тодішній Київський цивільний губернатор В. Мілошевич, Волинський цивільний губернатор М. Міклашевський, військовий губернатор у Катеринославі генерал-лейтенант від інфантерії Бердяєв та інші [732, № 18117].

Юридичною підставою для цього став іменний указ від 27 січня 1795 р. про приєднання частини території Брацлавської губернії до Київської губернії. На першому етапі, що тривав до кінця літа, чиновники провели підготовчі роботи [36, арк.5]. Безпосереднє формування губернії почалося влітку після її огляду губернатором генерал-поручиком С. Ширковим, а завершилося за генерал-майора В. Мілошевича. Для цього м. Київ разом із його околицями на правому березі р. Дніпро було виокремлено зі складу Малоросії [719, № 17594]. Він запропонував замість 4 утворити 5 територіально компактних повітів із центрами в Каневі, Корсуні, Богуславі, Василькові і Димері [38, арк.1-12]. Центром 5-го передбачався Чорнобиль зі зручною пристанню для торгівлі і громадських потреб на судноплавних річках Дніпро та Прип'ять.

Нові адміністративно-територіальні зміни в Правобережжі розпочалися з приходом до влади у Росії Павла I, перші кроки якого, за словами сина і наступника імператорської корони Олександра I [1777, с.267], були блискучими в напрямі посилення централізації держави. Зокрема, імператор ліквідував намісництва, ввів на території регіону губернії з особливим статусом у державі через їх прикордонне географічне розташування та дислокування великих військ. Іменним указом від 12 грудня 1796 р. з колишньої польської України, Волині і Поділля в числі 40 губерній Російської імперії було утворено Волинську, Подільську та Київську губернії [720, № 17634]. Основна територія Брацлавщини склала Подільську губернію. З Подільського та Волинського намісництв виділили частини для створення Київської губернії. До неї повним складом увійшли Липовецький, Махнівський, Сквирський і П'ятигорський повіти, а від Волинської губернії – Радомишль. У Київській губернії

повітовими центрами стали Богуслав – маєток Браницьких та Умань, Махнівка і Липовець, які належали Потоцьким [1138, с.30]. Відповідно до іменного указу до складу Київської губернії у 1797 р. відійшов Радомишльський повіт [90, арк.38-39]. Однак межі між губерніями розпочали визначати лише після набуття чинності указу від 29 серпня [732, № 18117]. Київська губернія нараховувала 12 повітів. Їх центрами стали Київ, Черкаси, Чигирин, Катеринопіль, Умань, Липовець, П'ятигори, Сквир, Махнів, Радомишль, Васильків і Богуслав.

Черговий територіальний поділ у складі Волинської, Київської та Подільської губерній був затверджений сенатським указом від 16 січня 1797 р. [720, № 17634]. Ним на основі Хмільницького, Бершадського і Тульчинського повітів Брацлавського намісництва були утворені Брацлавський, Вінницький, Хмільницький, Літинський, Гайсинський, Тульчинський, Могилівський і Бершадський повіти Подільської губернії [914, с.21]. Через ліквідацію Вознесенського намісництва в серпні 1797 р. губернію доповнили Ольгопольським і Єленським (Балтським) повітами [1545, с.15].

Вслід за цим було здійснено укрупнення повітів Подільської губернії, внаслідок чого 4 з 12 повітів – Кам'янецький, Летичівський, Проскурівський і Ушицький [1891, с.18]. Але на цей раз розмежування між губерніями не було завершено. Російський уряд поставив перед земськими справами завдання оперативно виправити кордони повітів [301, арк.1]. Вимагалось зібрати максимально точні відомості про всі населені пункти, чисельність дворів, кількість, стану приналежність і віросповідання населення [308, арк.5, 9]. Губернські землеміри наглядали за повітовими землемірами, щоб атласи і плани були складені зі “старанністю та поспішністю” [301, арк.1-2; 314, арк.2].

На межі XVIII – XIX ст. перетворень зазнало управління містами і містечками Правобережжя. Під час збору відомостей з'ясувалося, що в регіоні було 322 приватновласницьких містечка і 56 казенних містечок, всього 378 [841, с.41, 43]. Зміни у їх статусі відбувалися поступово, неодноразово і залежали від їх правового статусу і трансформацій адміністративно-

територіального характеру. Київ спочатку входив до Київського намісництва. Зі створенням [719, № 17594] та остаточним оформленням Київської губернії на основі іменного указу від 29 серпня 1797 р. він став її адміністративним центром [732, № 18117], колишні старостинські містечка Васильків, Звенигород, Сквир, Черкаси і Чигирин отримали міські права та привілеї [111, арк.2, 6], а мешканці – право вибору магістратських і судових чинів, розправи й внутрішнього управління. Магістрати стали діяти в повітових містах Богуслав, Звенигороді, Каневі, Махнівці, Радомишлі, Таращі, Чигирині [134, арк.1-17]. У Житомирі міське положення 1785 р. набуло чинності відразу [860-861].

У Кам'янці-Подільському також до 1809 р. залишалося міське управління у формі магістрату, що слугував одночасно судовою установою для обивателів [891, с.222]. Тоді з його компетенції була вилучена господарська частина, а для розпорядження міськими доходами і витратами заснована, за зразком міської думи, особлива комісія з виборних від міських станів під керівництвом чиновника від корони. У вирішенні міських справ Київський і Кам'янецький магістрати керувалися магдебурзьким правом, судові органи – Литовським статутом і польськими сеймовими конституціями, а адміністративні місця і посадові особи – “Установленням...” від 1775 р. Діловодство скрізь велося російською, а в судових установах – польською мовами [841, с.44].

Губернським центром спочатку був Брацлав, повітовими – Вінниця, Літин, Хмільник, Сквир, Гайсин, Тульчин, Ямпіль, Махнівка, Липовець, П'ятигори і Бершадь. Центром Ізяславської губернії планували зробити Ізяслав, Старокостянтинів чи Звягель, а центрами повітів – Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир, Ковель, Лабунь, Ізяслав, Острог, Домбровицю, Радомишль і Чуднів. Із утворенням Подільської губернії повітовими центрами стали Кам'янець-Подільський, Летичів, Кременець, Проскурів, Ушиця, Вербовець, Городок, Зіньків, Старокостянтинів, Базалія, Ямпіль і Дубне. Проте в Брацлаві і Звягелі не виявилось будинків для розміщення губернських установ. Їх тимчасово розташували у Вінниці та Житомирі. Після перетворень Вінницю залишили повітовим містом, а центром Подільської губернії став Кам'янець-

Подільський.

Із відкриттям Волинського намісництва на початку серпня 1796 р. [718, № 17512] присутственні місця залишилися у м. Житомир, викупленому казною в 1801 р. у графа Ільїнського за суму, що дорівнювала восьмирічному прибутку міста [777, № 20481], а коли, відповідно до імператорського указу від 24 червня 1804 р. його було залишено губернським центром [788, № 21364], він став місцем їх постійного перебування. Містами, де функціонували повітові управлінські структури, стали у Волинській губернії – Житомир, Новоград-Волинський, Лабунь, Ізяслав, Острог, Рівне, Домбровськ, Овруч, Радомишль, Чуднів, Луцьк, Володимир і Ковель; у Подільській губернії – Кам'янець-Подільський, Базалія, Вербовець, Городок, Дубне, Зіньків, Кременець, Летичів, Проскурів, Старокостянтинів, Ушиця, Ямпіль [709, № 17352], із наданням їм прав і переваг, як у Мінській і Брацлавській губерніях [710, № 17354].

У Правобережжі в 1793 р. нараховувалося декілька повноцінних міст – колишніх полкових міст, а близько ста містечок були старостинськими [845, с.10]. Тому на початку травня 1795 р. Катерина II своїм указом міста, що не користувалися магдебурзьким правом, вивела з-під юрисдикції старостинських власників. Державну юрисдикцію було також поширено на колишні королівські міста регіону [1641, с.81]. У 1795 р. російське законодавство і відповідне управління набули чинності в містах, які не мали магдебурзького права і не перебували у приватній власності. Зокрема, на Поділлі міські магістрати для міщан християнського закону і євреїв були відкриті в Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Махнівці, Могилеві, Літині, Сквирі, Тульчині та Хмільнику, нижні розправи для казенних поселенців – у Брацлаві та Вінниці, словесні суди для розгляду неважливих справ – у Бершаді, Брацлаві, Вінниці, Гайсині, Махнівці, Могилеві, Літині, Липовці, П'ятигорах, Сквирі, Тульчині, Хмільнику, Ямполі. Й далі зберігався інститут приватних міст.

Щодо містечок, зокрема Ковеля, Проскурова, Ушиці та Вербовця, то, ставши повітовими центрами, їх було введено до казенного відомства з компенсацією власникам нарахованих прибутків із надходжень губерній [841,

с.42]. Після розгляду питання про штат Київської губернії в зв'язку зі збільшенням її території на засіданні Сенату 14 січня 1798 р. на основі імператорського указу від 31 грудня 1796 р. м. Київ було визначено губернським центром, а повітовими містами – Богуслав, Васильків, Звенигород, Київ, Липовець, Махнівку, П'ятигори, Радомисль, Сквиру, Таращу, Умань, Черкаси та Чигирин [313, арк.1-12; 365, арк.1-14]. Павло I затвердив рішення своєю резолюцією [632, л.3, 5, 17, 20]. Однак із дванадцяти повітових центрів Київської губернії п'ять – Богуслав, П'ятигори, Липовець, Умань і Махнівка – мали статус приватних містечок [762, № 19661]. Тому уряд змушений був зробити повітовими центрами Богуслав – маєток Браницьких і Умань, Махнівку та Липовець, які належали Потоцьким [350, арк.1-16; 375, арк.1-14]. Пояснювалося це тим, що адміністративними центрами призначалися населені пункти, які було визнано зручними для організації управління [1318, с.9].

Проте, на цьому адміністративно-територіальні зміни не завершилися, оскільки дві третини повітових міст Подільської губернії і далі залишалися в приватній власності [868, с.213]. Зокрема, на пропозицію подільського та новоросійського губернаторів, у вересні 1797 р. для зручності управління [735, № 18164] імператорським указом до міста Еленська була приєднана Слобода Балта, що отримала статус міста під назвою Балта. Могилів-Подільський було викуплено казною в графа Потоцького аж у 1811 р. Повітовий центр Чечельник (деякий час мав назву Ольгопіль) Катерина II подарувала фельдмаршалу графу І. Гудовичу [868, с.58, 60].

Між тим, розмежування між Волинською та Подільською губерніями, зокрема між Старокостянтинівським і Проскурівським повітами проводилося в 1798-1799 рр. [301, арк.1-5; 302, арк.1-4; 307, арк.1-4; 504, арк.51]. З боку Старокостянтинівського повіту межову комісію очолив повітовий землемір М. Кондзеровський, а межовою комісією від Подільської губернії керував летичівський повітовий землемір Г. Лижесков [505, арк.87]. Перед початком межування комісії облаштували спільне присутствіє на р. Збруч, по обидва береги якої розкинулися с. Канівка Проскурівського повіту Подільської і

с. Голохвастове Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, і від нього розпочали прокладати межу між губерніями у східному напрямі до села Немеринці, далі – по землях З. Івановської, Т. Мишковської та К. Древецького в бік сіл Завалійки і Федурек [309, арк.1-111; 855, с.3, 4]. Проведення лінії кордону та встановлення межових стовпів між губерніями було завершено на північній околиці подільського села Погоріле майже в середині липня 1799 р. [305, арк.1-6; 308, арк.1-6]. Тоді ж після виготовлення чотирьох примірників межових планів [304, арк.1-5] для підкоморських судів комісії представили на адресу губернських правлінь детальні рапорти про проведену “з можливим успіхом” роботу. Тривалість межування пояснюється неузгодженістю дій комісій, що спричинило затримку з початком робіт [504, арк.78, 92, 95, 141] і ранньою зимою, а тому частину з них перенесли на весну.

Роботи з розмежування Волинської, Мінської і Вітебської губерній [505, арк.318]. виконали комісії по 52 особи від кожної з них [178, арк.1-2]. Їх зусиллями не тільки проклали лінію кордону з урахуванням змін у Волинській і Мінській губерніях [307, арк.2-3], зняли на план поміщицькі, казенні та старостинські помістя [310, арк.1-2], а й передали до складу останньої 20 сіл із населенням 2150 душ [303, арк.3]. Насамкінець склали карту Волинської губернії із зазначенням відстані між містами та селами [311, арк.1-12] та пунктів розквартирування військ [304, арк.1-2].

Продовження межування у регіоні на початку ХІХ ст. було викликане кількома причинами. По-перше, вони не були завершені в 1793-1800 рр. через великий обсяг робіт. По-друге, через те, що воно велося з одночасним пошуком оптимальної моделі розподілу компетенції вищих, центральних і місцевих органів влади Правобережної України. По-третє, у зв'язку з продовженням практики дарування українських маєтностей російським і польським дворянам, що викликало необхідність зміни їх кордонів. Генеральне розмежування супроводжувалося: а) прокладенням кордонів між губерніями та повітами; б) перманентними роботами з межування маєтків у створених і розмежованих адміністративно-територіальних одиницях. Останнє кількісно зросло через

втягування помість у товарно-грошові відносини, часті зміни їх власників. Усе важливішим ставало зміщення акцентів на можливість кращого управління, родючість земель, геополітичне вигідне розташування.

Межування в Правобережній Україні було продовжено за указами Павла I від 16 січня та Олександра I від 9 вересня 1801 р. Останнім Олександр I ставив за мету не тільки поліпшити в провінціях адміністрацію і врегулювати судочинство [923, с.253], а й посилити тенденції до їх інкорпорації [881, с.10]. З усіх цих предметів було взято до уваги досвід і багаторічні спостереження, здійснення правосуддя і діяльність земської поліції, визнали за необхідне до тодішнього образу управління губернії приєднати на основі державних законів розпорядження. Обов'язковою вимогою було доведення до відома зацікавлених сторін, що межування здійснювалося “єдино для благоустрою в управлінні, і що ніякі приватні суперечки про землю в це розпорядження не входять і залишаються недоторканими...” [316, арк.3-8; 769, № 20004].

Для цього підібрали потрібне число надійних губернських чиновників і губернських землемірів й забезпечили їх докладними відомостями та настановами. Межові експедиції мали, по-перше, максимально дотримуватися наявного розмежування; по-друге, при з'ясуванні можливостей кращого облаштування меж вносити для цього певні зміни, обов'язково пояснюючи їх причини та досягаючи згоди з власниками маєтків [1732, с.202].

Після завершення прокладення кордонів між губерніями члени названих експедицій встановили в добре помітних місцях губернські герби, а результати межування між губерніями нанесли на губернські карти у трьох примірниках, після чого направили їх із додатками (необхідними описами, засвідченими підписами всіх комісарів і землемірів): по 1 примірнику в палату цивільного суду, казенну палату і межовий департамент урядового Сенату. З урахуванням простору, кількості мешканців і місцевих зручностей визначалися повіти, їх центри та проводилося розмежування між ними. За ці роботи відповідали повітові суди, виконавцями були землеміри та предводителі дворянства, а загальний контроль здійснювали губернатори і губернські прокурори. Із

завершенням межування та встановленням межових знаків і гербів його результати наносилися на карти, що виготовлялися в чотирьох примірниках за підписами всіх комісарів і землемірів. Один призначався для повітового суду, другий – для палати цивільного суду, третій – для казенної палати і четвертий – для межового департаменту урядового Сенату. Крім цих карт, у перший департамент Сенату направлялася повна генеральна карта з даними про повіти.

Але вже 23 травня 1801 р. на державному рівні було ухвалено змінити поділ губерній, наблизивши до кількості губерній, яка існувала до введення штатів 1796 р. Було вирішено Брацлавську, не відновлюючи, залишити в існуючому поділі частин її до Київської та інших суміжних губерній [138, арк.1-10]. Через три тижні Державна Рада повернула посади генерал-губернаторів, визнавши їх вкрай необхідними в губерніях прикордонних та існуючих на особливих правах. А на початку липня її ухвалою було затверджено існування під керівництвом генерал-губернаторів Київської, Подільської та Волинської губерній. При цьому губернські міста і повіти визначалися на розсуд генерал-губернаторів. Остаточо рішення про новий поділ губерній Державна Рада ухвалила 11 липня 1801 р., яким для кращого управління було відновлено посаду генерал-губернатора з підпорядкуванням Київської, Подільської та Волинської губерній [809, с.70, 72, 79, 80].

У травні 1804 р. вийшов черговий імператорський указ губернському правлінню негайно приступити до розмежування [504, арк.149]. З його проведенням Подільська губернія була розділена на 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський [1879, с.270].

Системного характеру внутрішнє розмежування губерній і повітів набуло в 1804 р. при межуванні між Херсонською та Київською губерніями. У червні – липні межова комісія на чолі з губернським землеміром Масловським проклала розмежувальну лінію довжиною майже 484 км. Вона також забезпечувала встановлення межових знаків і гербів прикордонних повітів. У серпні межі між

цими губерніями на відстані 544,3 версти від с. Росохохватки Уманського повіту до Дніпра, де закінчувався кордон із Херсонською губернією, були встановлені. Повністю розмежування із занесенням до книг і планів завершилося наприкінці літа 1804 р. [114, арк.1, 6, 8].

Після цього комісія повернулася до с. Росохохватки і провела розмежування між Київською та Подільською губерніями [114, арк.7]. Але якщо при межуванні між Київською та Херсонською губерніями особливих конфліктних ситуацій не виникало (за винятком вимоги Херсонського губернського правління зберегти кордони губерній за указом імператора від 1801 р.) [505, арк.305], то при межуванні Богуславського та Київського повітів богуславська межева комісія рішуче виступила проти проведення межі у вигляді прямої лінії. Адже до Київського повіту за такої умови мали відійти не тільки велика кількість десятин землі, а й близько 3 тис. душ чол. статі. Така суперечність не мала об'єктивних підстав, оскільки в Богуславському повіті до межування нараховувалося 47 тис. ревізьких душ, а в Київському всього 36 тис. Крім того, для переїзду з Кагарлика в Ржищев потрібно було проїжджати через Богуславський повіт і робити петлю майже на 20 верст.

Враховуючи це, Київський земський комісар Шилінг і земський землемір Реслінг намагалися вплинути через Київське губернське правління на богуславських чиновників, щоб провести межування повітів за геометричним підходом [114, арк.9]. З'ясування питання затягнулося на тривалий час. З цієї ж причини виникли суперечності в межуванні між Київською і Подільською губерніями, розпочатому комісією на чолі з київським і подільським губернськими землемірами в серпні 1804 р. [505, арк.225]. Унаслідок цього потрібно було розділяти майже навпіл між губерніями низку населених пунктів (села Покотилове, Лащево, Лебединка, Завидовка, Полонисте, Перегонівка) Подільської губернії, які переважно належали графу Потоцькому, а за новим межуванням відходили до Київської губернії [504, арк.257]. Крім того, до Київської губернії переходило с. Погоріле, з чим не погоджувалися подільські чиновники [505, арк.268]. Ці зміни порушували дворянські права і зумовили

необхідність ретельного обліку мешканців для подальшого оподаткування. На ритмічність робіт також впливали заміни через хворобу членів межових комісій [504, арк.252, 255]. Тому межування затягнулися аж до 19 жовтня 1804 р. і через ускладнення погодних умов було призупинене до весни. Далі під керівництвом повітових землемірів склалися генеральні карти губерній [505, арк.12-13, 270], заносилися дані в межові книги, а також розроблялися плани староств і казенних волостей [114, арк.15].

Визначення кордонів між Київською та Херсонською губерніями урядовий Сенат затвердив і ухвалив рішення продовжити роботи з розмежування Київської та Подільської губерній у районі Брацлавського повіту в травні 1805 р. [394, арк.1-9; 398, арк.2-13]. Контроль за виконанням постанови здійснювали подільський губернський землемір Екстер [504, арк.225] і київський губернський землемір Масловський. Київський повітовий землемір Тупіцин забезпечував ділянку кордону між Київським і Богуславським та між Київським і Васильківським повітами, інші землеміри – між Сквирським, Богуславським і Васильківським повітами. Через два місяці роботи були завершені [114, арк.13, 16-17, 32]. Вслід за цим було проведено розмежування земель між містами, містечками та іншими населеними пунктами [111, арк.1-3].

Подільська губернія набула форми видовженого неправильного трикутника з протяжністю кордонів у 1013,5 км [1502, с.115]. Тим часом сприятливі погодні умови травня – початку червня 1805 р. дозволили спільній комісії прокласти межу між Київською і Волинською губерніями протяжністю близько 253 км. Але вирівнювання кордону спричинило пошкодило озимину та ярину в багатьох господарствах і зумовлювало від'єднання містечка Бердичева від Волинської до Київської губернії [114, арк.32, 37].

До загострення ситуації долучилися і поміщики з численними скаргами залишити їх володіння у Волинській губернії й забезпечити їм законний захист. Київське губернське правління та головний суд прагнули встановити межі під ромбом із півночі, на схід під кутом 31 градус. Волинська межова комісія наполягала на анулюванні прокладенні іншої лінії, за якою до губернії мали

відійти Фридрів, Обухівка та інші села. Під час переговорів із власником Бердичева Радзівілом вдалося домовитися про включення містечка до Махновського повіту Київської губернії. Пропозицію не підтримав цивільний Волинський губернатор М. Грохольський. Врешті-решт, Сенат прийняв пропозицію київської сторони, яка не відступала від закону [114, арк.38-42, 70].

Адміністративно-територіальні зміни і межування вносили в управління західними губерніями великий безлад і мали негативні наслідки для краю. Вкрай незручним виявився кордон між Київською губернією і Малоросією по р. Дніпро [353, арк.17-22]. Київські лівобережні луки відійшли до Малоросійської губернії, а мешканці змушені були їздити з-під Києва в м. Козелець за 70 верст або Чернігів, розташований на відстані 152 версти [1594, с.479-480].

Наприкінці 1806 р. російські війська оволоділи територією Пруто-Дністровського межиріччя. Як тільки життя увійшло в мирне русло, у регіоні була сформована російська військова та цивільна влада. Адміністрація керувала відразу двома князівствами – Молдавією і Валахією. У Молдавії вона почала функціонувати з кінця 1806 р., а у Валахії – з березня 1809 р. Деякий час у князівствах, поряд із російською адміністрацією, зберігалися місцеві господарі, хоча не мали реальної влади в питаннях внутрішнього управління [1214, с.169].

Російська влада то ставила завдання приєднати до імперії обидва Дунайських князівства, то лише одну Молдавію, то Молдавію до річки Серет, поки врешті-решт не зупинилась на кордоні по річці Прут. Таку непевність пояснюють проведенням російсько-французьких консультацій і загрозою збройного конфлікту між Росією та Францією. За цих умов російська сторона схилилася на приєднання лише Пруто-Дністровського межиріччя, на яке незабаром була поширена загальна назва – Бессарабія. Управління нею здійснював адмірал П. Чичагов. За його розпорядженням, у липні 1812 р. російський дипломат І. Каподістрія, що добре знав ситуацію на Балканах і в Молдавії, розробив проект правил тимчасового управління Бессарабією [1357, с.197]. З 1813 р. почав функціонувати Тимчасовий уряд Бессарабії з цивільного

управління на чолі з першим цивільним губернатором молдавським боярином С. Стурдзу, що жив у Росії після Ясського миру 1791 р.

На відміну від Подільської та Херсонської губерній, Бессарабська область зберігала досить помітні автономні права [816, с.102]. Верховна рада, якій належала вища адміністративна і судова влада в області, була дійсно верховним органом і не підпорядковувалася іншим державним інстанціям. Усі справи в уряді велися російською і молдавською мовами. Молдавська мова зберігалася також у судочинстві, богослужінні та навчанні [1214, с.170, 174]. Тому можна стверджувати про її автономію в складі Росії, яка регулювалася Тимчасовими правилами, що слугували своєю конституцією.

Після закінчення війни з Наполеоном російський уряд зайнявся справами окраїн. Для цього в Петербурзі було засновано комітет для складання правил управління Бессарабською областю. Пропозиції І. Каподістрії про заснування в Бессарабії намісництва зі збереженням місцевих особливостей були прийняті Олександром І. На початку 1816 р. зі свого поста був звільнений генерал Гартінг, а цивільним губернатором був призначений Калагеоргій, грек за національністю. Намісником області став генерал Бахметєв, тодішній подільський генерал-губернатор. За Статутом, Бессарабську область було підпорядковано подільському військовому генерал-губернатору. Відтак у військовому відношенні та питаннях загального керівництва Бессарабія почала зближатися з Поділлям, а в церковному – із Херсонською губернією, частина якої підпорядковувалася Кишинівській єпархії. Заснування намісництва в Бессарабії стало певним етапом врізання її автономних прав. Тоді ж стали розробляти новий проект управління областю [1214, с.173].

Істотні зміни в адміністративно-територіальному устрої Правобережжя відбулися в 1809-1815 рр. [170, арк.2-8], коли після розгрому Австрії під Ваграмом на основі Шенбрунського договору між Австрією та Францією (1809 р.) і трактату (1810 р.) [1530, с.97] Олександром І отримав “Тернопільський край” – землі на захід від р. Збруч до р. Серет [1168, с.60]. Виконуючи конвенцію, в грудні 1809 р. Росія зайняла Тернопільський округ.

Для врегулювання територіальних змін і остаточного прийняття округу була створена змішана комісія. Всі узгодження були завершені 17 лютого 1810 р. Тернопільський край поділили на Тернопільську і Заліщицьку адміністративні округи. Першу розділили на Тернопільську і Теребовлянську й створили адміністративну і судову владу на чолі з сенатором І. Тойльсоном. Урядами в них керували старости і секретарі: перші – росіяни, другі – поляки.

Офіційна передача території відбулася 19 березня 1810 р. на підставі “Акту сесії та демаркації”, яким визначалася лінія кордону, що проходила з австрійського боку від сіл Гонтова, Вертелка, Нетерпинці, Бзовиця і аж до сіл Сколець і Губін [1201, с.6-7]. Із російського боку кордон проліг через с. Кобиля, Березовиця; від с. Дітківці до с. Цебрів Золочівського округу; від с. Долгівка до с. Ходаків Тернопільського округу; від с. Денисів до с. Петриківці Березанського округу; від с. Зелена до с. Берем’яни; в Заліщицькому окрузі – від устя Страпи біля Берем’ян межа кордону проходила по течії Дністра до попереднього кордону Росії [1530, с.97, 98]. Вслід за цим, було встановлено новий російсько-австрійський кордон і створено відповідну карту [177, арк.1-2]. Загалом Росія отримала територію в понад 121 кв. милю із 7 містами, 25 містечками, 484 селами і 80502 родинами. У господарствах нараховувалося 54711 коней, 38030 волів, 35028 корів, 98453 вівці [1201, с.8, 10].

Після передачі Тернопільського краю Наполеон в обмін на розірвання дипломатичних зв’язків з Англією погодився на окупацію Росією Молдавії і Валахії, князівства над нижнім Дунаєм, тобто нинішньої Румунії [1168, с.60]. У 1812 р. на підставі вигідного для імперії Бухарестського договору до її складу перейшла Бессарабія з Ізмаїльським, Акерманським і Хотинським повітами та фортецями Ізмаїл, Кілія, Акерман, Хотин. Рішенням Віденського конгресу 1814 – 1815 рр. ці території відійшли до Австрії [1313, с.321].

В адміністративно-територіальному плані Правобережна Україна могла зазнати ще одних змін, коли на початку 1811 р. Олександр I розпочав консультації з князем А. Чарторийським і графом Огінським про утворення Великого князівства Литовського з включенням до нього Київської та

Подільської губернії і Тернопільської області [75, арк.12]. Проте обставини змусили самодержця відмовитися від проекту [1766, с.68]. У плані управління всі губернії регіону в 1815 р. були підпорядковані Царству Польському на чолі з великим князем Костянтином Павловичем [422, арк.2-3].

Загалом, якщо в Лівобережжі процес реформування адміністративно-територіального устрою на російській зразок продовжувався майже все XVIII ст., то у Правобережжі він зайняв трохи більше 10 років. У 1806-1807 рр., всупереч історичним традиціям, її територія була поділена на три губернії (Волинську, Київську і Подільську по 12 повітів кожна), що типологічно нагадували російські губернії. На відміну від Лівобережної України, регіон ще тривалий час розглядався як окраїна імперії, що вимагало зосередження тут значних військових сил і адміністративних ресурсів.

3.2. Створення та особливості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування

Впровадження в регіоні генерал-губернаторства відкривало можливості для виходу на більш жорстке централізоване адміністрування. Налагодження, функціонування та еволюція регіонального управління в Правобережжі проводилося як у межах загальнодержавних підходів, так і з урахуванням місцевих особливостей. На генерал-губернаторському та губернаторському рівнях проблеми управління регіоном визначались комплексом державно-політичних, соціально-економічних, геополітичних, етнонаціональних і релігійних проблем й вибудовувалися відповідно до нормативно-правових актів. Водночас бюрократія знала одну турботу – дотримання паперового порядку і витягування від служби власних матеріальних вигод [1449, с.408], а отже, переважно проводила дворянську політику [1597, с.12, 13].

На генерал-губернаторському та губернаторському рівнях “управлінський модуль” визначався комплексом державно-політичних, соціально-економічних,

геополітичних, етнонаціональних і релігійних завдань й вибудовувався з урахуванням нормативно-правового регулювання відносин різних категорій населення. Ймовірно, вони діяли за принципом персональних доручень імператора, який був зацікавлений у харизматичних намісниках.

Першим представником верховної влади в приєднаних до Росії землях став командувач розташованих у малоросійських губерніях військ і генерал-губернатор Малоросії М. Кречетников, який відзначився в розслідуванні та вилученні зі списків купців, міщан, козаків і селян регіону, що претендували на дворянське звання [1579, с.47]. Йому підпорядковувалися розташовані у воєводствах Правобережжя і поблизу Бреста війська [691, № 17090], дії яких узгоджувалися з головнокомандувачем російськими військами у Польщі генералом Ігельстроном [532, арк.9; 552, арк.1-4; 865, с.1-16]. Мотивуючи призначення, О. Безбородько в “Проекті з польських справ” у 1791 р. зазначив, що в Правобережній Україні найкраще всього призначити “...генерала надійного, твердого, благодійного і безпристрасного...” [880, с.653]. Для цього найбільше підходив генерал-аншеф, сенатор, досвідчений адміністратор М. Кречетников [716, № 17448], який умів “зло присікати” [967, с.454], а влітку 1792 р. організував її окупацію [840, с.56]. По-перше, посадовець командував російськими військами в Речі Посполитій. По-друге, на посаді Малоросійського губернатора він набув адміністративно-управлінського досвіду та виявив особисту відданість імператриці. По-третє, під його керівництвом корпус на території регіону підступно розправився з учасниками Коліївщини [1267, с.258, 259], відзначившись жорстокістю і цинізмом. По-четверте, призначення мало символічний характер, оскільки ставило корінних мешканців перед необхідністю незаперечної покори царизму.

Довірений агент вищої влади [1277, с.55] зосереджував організаційно-управлінські, контрольні та військові функції в регіоні. Цим уряд використав військову присутність не тільки як провідного чинника приєднання регіону та підтримання порядку, тиші, зміцнення суспільних відносин [887, с.96], а й проведення суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій та

вростання його в імперське тіло Росії [1726, с.278].

Після раптової смерті М. Кречетникова в травні 1793 р. генерал-губернатором Правобережжя став не менш відданий самодержавству і досвідчений адміністратор, генерал-губернатор Архангельського та Олонецького намісництва генерал-поручик Т. Тутолмін [840, с.57]. У його руках зосереджувалась лише цивільна влада, а головнокомандувачем окупаційними військами спочатку став В. Дерфельден [1031, с.695], згодом – Ю. Долгорукий [1545, с.9]. А. Чарторийський писав, що новий генерал-губернатор не відзначався приязню до українців, а своєю деспотичністю наводив жах на мешканців Поділля і Волині [923, с.53]. Таку ж оцінку його політичним і діловим якостям дає сучасна дослідниця О. Чайковська [1751, с.368]. Т. Тутолміна настільки ненавиділи, що побоювались якого-небудь вибуху проти нього [850, с.12]. Йому судилося стати фундатором генерал-губернаторства. В управлінні це виразилося в концентрації зусиль на налагодженні суспільного життя регіону в інтересах імперії. Посадовець приєднавав Західну Волинь і відкрив у 1796 р. Подільське та Волинське намісництва [242, арк.1-8; 243, арк.2; 707, № 17334; 708, № 17335; 709, № 17352]. Але через скаргу волинського маршалка Льїнського про хабарництво й утиски шляхетства [1621, с.127] його звільнили і взяли під варту до встановлення слідством його невинуватості [840, с.57].

У грудні 1796 р. на зміну йому прийшов О. Беклешов – кадровий генерал та адміністратор із 15-річним досвідом губернаторської діяльності [1878, с.27], належав, як і попередники, до 2-го класу Табеля про ранги. Він мав репутацію працелюбного керівника з твердою волею і російською хитрістю задля державної користі, вмів вийти з будь-якої ситуації, не жертвуючи принципами і обов'язком, схилявся до суворого виконання законів, був нещадним противником зловживань місцевих чиновників, відданим державі, але не борцем за інтереси мешканців Правобережної України. Його посада називалась: військовий губернатор Кам'янця і начальник Кам'янець-Подільської, Волинської і Мінської губерній. У травні 1797 р. О. Беклешов отримав чин генерала від інфантерії, а згодом – дійсного таємного радника і сенатора [824, с.8, 10, 11, 19].

З 1798 р. спочатку Київським, а потім Подільським генерал-губернатором був генерал-аншеф І. Гудович із понад 50-літнім військовим стажем [1367, с.98], що дослужився до маршала [1294, с.316]. Це був високоосвічений посадовець, адже він здобував освіту в університетах Кенігсберга, Галя і Лейбціга [1878, с.60], мав польсько-українське коріння, вмів входити у довір'я й впливати на польську еліту. Був людиною крутої вдачі [1613, с.70]. Як очільник Кавказького намісництва відзначився при створенні “кордонної лінії”, військовому зміцненні й розвитку Кубані та Кавказу [1900, с.245]. Але на посаді він перебував кілька місяців [854, с.970], після чого на посаду повернувся О. Беклешов.

Штаб-квартирою М. Кречетникова було м. Лабунь на Волині, Т. Тутолміна – спочатку Мінськ, а з 1794 р. – м. Несвіж Мінської губернії [1900, с.10]. Резиденція О. Беклешова (1796-1799 рр.) [1631, с.390], Розенберга (1800-1803 рр.) і О. Бахметьєва (1812-1823 рр.) знаходилася в Кам'янці-Подільському, де працювали практично всі подільські губернатори – від М. Вердеревського (1795-1796 рр.) до С. Павловського (1815-1822 рр.) [891, с.71-72].

Генерал-губернатор забезпечував поширення державності в Правобережжі через заміну місцевих порядків і форм самоврядування російським законодавством і державними установами, інтеграцію станів і окремих етнічних угруповань [1262, с.10]. Проте ми не абсолютизуємо ролі центральної і генерал-губернаторської влади в Правобережжі. Адже намісники самі мало могли зробити, оскільки царизм загнуждав їх “в шори адміністративно-бюрократичних приписів” [1166, с.231]. Кожен із них щорічно підписував до 10 тисяч, а щоденно – близько 270 документів [42, арк.1-52; 66, арк.1-771; 1566, с.20]. І вони, і рядові чиновники були пригнічені механічною канцелярською працею, переписуванням і підписуванням паперів, що не залишало часу вникати в їх сутність [853, с.37]. Зокрема, на адресу губернського правління надходило до 20, а впродовж року до 7500 представлень, рапортів, відношень [292, арк.1-444] тощо, які потрібно було виконувати. Тому чимало узаконень, розпоряджень і вказівок зі столиці залишалась не повністю або зовсім не виконаною. Утверджуючи в регіоні владу, уряд керувався тим, що успіх залежить від організаційної єдності всіх гілок

влади. Але розуміння та злагодженості на місцях не було. Цим, очевидно, пояснюється розширення повноважень губернаторів на час об'їздів ними підлеглих територій [176, арк.2-7]. Тим більше, що управління передбачало діалог центральних і місцевих чиновників, позиції яких не завжди збігалися.

Сам факт призначення генерал-губернаторів і військових губернаторів, а першими з них були наближені до імператриці сановники: в Ізяславській губернії – генерал-майор В. Шереметьєв і Брацлавській – генерал-майор Ф. Берхман [691, № 17090], й безпосереднє підпорядкування їй надавало посадовцям особливого значення. Взаємини генерал-губернаторів із центром були ключовими, оскільки визначали функції контролю за місцевою владою. Через таких сановників демонструвалася результативність центральної влади.

Призначення нових губернаторів були досить частими [770, № 20005]. У Волинській за 1796-1806 рр. змінилося вісім посадовців. Генерал-майор В. Шереметьєв губернатором був трохи більше півроку, ще менше – М. Міклашевський, майже рік – князь Волконський і Арсен'єв, по року і трохи більше губернією управляли П. Гревс, К. Глазенап і Бахмет'єв [432, арк.260-265; 433, арк.1-4; 435, арк.852-855; 436, арк.102-106; 437, арк.780; 438, арк.782], півтора року – І. Курис і Г. Решетов [593, л.3; 594, л.14; 860, с.14]. У Подільській губернії за 1793-1808 рр. змінилось 7 очільників. Найдовше її очолював В. Чевкін [555, арк.2-3], найменше – П. фон Берг і М. Вердеревський [1067, с.272]. Найчастіше кадрові зміни у корпусі військових губернаторів відбулися на Київщині, де впродовж 1796-1806 рр. помінялося аж 10 осіб [44, арк.1-12; 73, арк.2; 119, арк.14; 137, арк.1-50; 160, арк.1-12; 854, с.970]. Цими змінами кристалізувалася, ставала більш продуманою та чіткою реалізація політики самодержавства.

На результативності управління позначалася плинність кадрів, особливо з найближчого оточення губернаторів і більшості нижчих чиновників, які пов'язували своє підвищення або переміщення по службі з конкретними губернаторами [33, арк.4; 61, арк.1-1716; 512, арк.1-44]. Відомості і формулярні списки Київського, Волинського і Подільського військового губернатора

свідчать, що в 1807-1810 рр. з посад звільнилося понад 70 % офіцерів [127, арк.5; 525, арк.1-828]. Часто призначення губернатора супроводжувалося заміною керівників казенних палат, канцелярій, поліцмейстерів тощо [73, арк.1-215; 126, арк.1-40]. За штатним розписом вони були найближчими до губернаторів і володіли як найбільшою інформацією про стан справ у губерніях і багатьма службовими таємницями, так і були обізнані з приватними справами безпосередніх начальників. Тому нові губернатори замінювали їх “своїми” кадрами [127, арк.1-65; 325, арк.1-22; 1632, с.198]. Зокрема, губернатор Н. Вердеревський більшість посад заповнював чиновниками, які працювали з ним в Архангельській губернії [182, арк.22]. Нерідко посади залишали тривалий час вакантними [330, арк.15; 182, арк.41]. Періодичні зміни намісників і чиновників свідчили як про нестабільну ситуацію в Правобережжі, так і про пошук оптимальної організації регіональної влади. Однак, у досліджуваному періоді вони так і не були знайдені. Це обумовлювало наростання протестних настроїв, які проявлялися як у формі соціального невдоволення, так і підтримки частиною місцевого населення польських повстань.

У кожній губернії краю були відкриті губернські установи – присутственні місця [139, арк.1-34; 197, арк.3; 198, арк.14; 199, арк.11; 200, арк.270; 203, арк.12; 216, арк.2-5; 223, арк.1-2; 224, арк.1-12; 242, арк.1-8; 243, арк.1-4; 434, арк.14-16; 435, арк.852]. Головними серед них були канцелярія губернатора, губернське правління, яке очолював особисто губернатор, казенна палата, приказ громадської опіки, палати головних судів, губернський магістрат, губернська розправа, управа благочинія. Губернське і повітове самоуправління було аристократичним [1368, с.118]. Його структури укомплектовувалися переважно росіянами [61, арк.1-48; 74, арк.15; 165, арк.1-8]. Робочого стану вони набували після наповнення чиновниками, підібраними з досвідчених [413, арк.113] і відданих імперії осіб російського, польського та іноземного походження, що мешкали в Архангельській, Тверській, Тульській [1031, с.695], Калузькій і лівобережних українських губерніях [182, арк.15, 16, 20; 712, № 17363].

Налагодження управління в регіоні збіглося у часі з посиленням тенденцій

до централізації влади та зростанням кількості адміністративних органів [1679, с.12]. Павло I вибудував залізну лінію підлеглості: імператор – генерал-прокурор – міністр – губернатор [1294, с.323]. Діяльність центральних установ контролював генерал-прокурор, губернських – губернські прокурори. Але нормативна база і реальний розподіл повноважень генерал-губернатора, військових і цивільних губернаторів у краї відрізнялися від посад в історичних російських губерніях. Зокрема, на клопотання волинських дворян про встановлення єдиного порядку призначення чиновників, Олександр I у 1802 р. велів проводити через обрання терміном на 3 роки за вимогами “Установлення про губернії...” [773, № 20273]. У виборах брали участь дворяни, що сплачували податки або володіли казенною землею [317, арк.3-4], помістям по заставі чи пожиттєво або утримували оренду з терміном не менше 10 років [774, № 20288].

У січні 1805 р. за поданням Міністра внутрішніх справ у Правобережжі розгорнулася нова хвиля змін в управлінні губерніями [1401, с.117]. “Загальним установленням міністерств” від 1811 р. були унормовані відносини між центром і регіонами, генерал-губернатором й міністрами. Чинності набуло право губернаторів на безпосередні зносини з імператором із відома міністрів. Стосунки цивільних губернаторів з міністрами, за винятком термінових, відбувалися через генерал-губернаторів. Міністри вимагали від них контролю за їх виконанням завдань. У 1815 р. губернії регіону були підпорядковані Царству Польському на чолі з великим князем Костянтином Павловичем [1401 с.378]. Зрештою, проект не був реалізований, хоча самодержець продовжував підтримувати у польських патріотичних колах сподівання на позитивне вирішення їх мрій [809, с.71].

На межі XVIII – XIX ст. корінні мешканці Правобережжя не стали соціальним і національним джерелом формування нової адміністрації та місцевого самоврядування. Корінні жителі були позбавлені права обіймати державні посади, оскільки вони не були поміщиками чи власниками маєтків [432, арк.196]. Значний вплив в органах влади мали російські, польські магнати, шляхта та іноземці, пов’язані своїми інтересами з самодержавством і феодально-

кріпосницькою системою. Навіть у магістратах більшість належала росіянам, а українців було по 2-3 особи [117, арк.1-12; 134, арк.1011; 1363, с.1055].

У своїй більшості росіяни шукали дружби та взаєморозуміння не в корінних мешканців і православного духовенства, а у кріпосників. Магнати і шляхта прагнули скористатися цим для збереження влади над підданими, отримання більших прибутків і в кінцевому підсумку відновлення державності. Якщо царизм мав потребу в соціальній опорі магнатів і шляхти, то ті її не мали. Польський пан, завдяки своєму суспільному становищу, був певен, що всяке діло начальство йому покриє і в усьому буде допомагати [1222, с.476]. К. Уілмон мала рацію, коли дивилася на поміщиків як на залізну ланку великого ланцюга, яким окутали Росію [1841, с.15, 16].

Своєрідність функціонування системи губернського правління в Правобережжі полягала в тому, що фактично влада продовжувала залишатись у руках польських магнатів і шляхти з повними правами на дворянство [898, с.190]. Вони склали більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства і службовців [1505, с.8]. Боячись всесильних впливів, самодержавство не порушило їх безтурботного життя і навіть стало залучати до управління на губернському та повітовому рівнях через обрання на посади на губернських і повітових дворянських зборах [182, арк.1-523].

Однак у перші роки доступ поляків до важелів управління регіоном обмежувався, оскільки це суперечило політичним намірам царизму [355, арк.1-14]. Магнати і шляхта, переважно польського походження, майже не залучалися до формування місцевих органів влади та ключових посад у державних структурах. У губерніях змогли пробитися лише одиниці: І. Гудович – до посади генерал-губернатора, а М. Грохольський і С. Павловський – до очільників губерній. Унаслідок цього на початку XIX ст. у київській казенній палаті працювали всі росіяни, серед повітових скарбників переважали росіяни, більшість росіян також була і серед канцелярських службовців [382, арк.1-10]. Переважно це були військові чини з історичної Росії або зрусифіковані українці з Лівобережжя, які разом із прибулими православними священиками стали

будівничими імперії в Правобережжі, провідниками урядової політики, носіями російських цінностей. Здійснювали повсякденний і повсякчасний політичний, військовий, психологічний вплив на корінних мешканців. Контроль за ними набував все більших масштабів [179, арк.3-4]. На керівних посадах в органах управління Подільської губернії – повітових маршалів, хорунжих, засідателів тощо – працював кожен десятий поляк [675, арк.1-84]. За І. Фундуклеєм, в Київській губернії у 1811 р. нараховувалось 1419 чиновників, 1126 [898, с.202] з яких (понад 79,3 %) були офіцерами.

Загальне “потепління” в ставленні до поляків засвідчив указ генерал-прокурора від 24 вересня 1797 р., який дозволяв їм обіймати посади в адміністрації регіону нарівні з росіянами. Цими “милостями” Павла I [1016, с.727] та “поблажливістю” Олександра I [953, с.37] поляки скористалися сповна. Відтоді відбувалося зростання польської присутності в державно-адміністративних установах, особливо на рівні повітів і канцелярій “присутствій”. До того ж, усіх чиновників вилучили з подушного окладу і цим самим відкрили шлях до цивільної служби всім, окрім кріпосних селян [1549, с.38]. У такий спосіб уряд зміцнював свої позиції та посилював у регіоні владу абсолютної монархії і розширював її соціальну базу. Але насправді на повітовому рівні виконавча влада взагалі опинилася в руках обраних дворянськими зборами капітан-справників, підзвітних губернатору. Особливо у випадках, коли не вистачало російських чиновників, або їх використання вважалося недоцільним [1145, с.119]. Типовим у цьому було поштмейстерське відомство, де були збережені поштмейстери та наглядачі станцій, за діяльністю яких здійснювався пильний контроль [423, арк.2].

За участю шляхти формували судову систему, міське самоврядування. На її зібраннях обиралися місцеві чиновники: підкоморії, возні, хорунжі, судді і підсудки, засідателі, поліцейські. Так, з одного боку, поступово зливались дворянська і бюрократична служби, з іншого, – польська аристократія з величезною енергією та ентузіазмом оберігала і закріплювала свої позиції й впливи. І хоч кооптовані в дворянство депутати розробляли кошториси,

визначали характер землеволодіння і форми банківської діяльності [1621, с.113], вони були позбавлені права розпоряджатися головним засобом влади – фінансами. Розходження між обов'язковою юридичною нормою і реальною практикою формування та організації управління було з самого початку досить істотним. Це стало однією з головних причин зрослої прірви не тільки між російською владою і корінним населенням, а й самодержавством і поляками.

Привілеї шляхти були регламентовані Грамотою 1785 р. і підтверджені указом від 2 травня 1801 р. [1284, с.181]. З набуттям їх чинності, у виборних установах польські магнати і шляхта одразу ж посіли провідне місце [45, арк.1-15; 46, арк.1-84; 47, арк.1-197; 48, арк.1-14; 152, арк.1-14]. На губернському рівні їхня частка складала понад 65 %, а в повітових і підкоморських судах – 100 % [147, арк.1-157; 429, арк.563]. Сприяли цьому належна освіта, яку мало багато поляків, і знання ними російської мови, хоча додатково вимагалася ще й лояльність до правителя та його династії [202, арк.1-4].

На державну службу переважно вступала незаможна чиншова шляхта, яка опанувала російську мову та діловодство [411, арк.60]. Її представники, як правило, обіймали посади канцелярських служителів, перекладачів та ін. і складали до 23 % чиновників [417, арк.149-168, 169-192, 592-751; 418, арк.5-9, 23-88]. З свого боку, поляки ставали помічниками, товаришами, радниками, чиновниками. Увійшовши у довір'я до росіян, дізнавалися про всі таємниці і тим самим створювали умови для допомоги своїм побратимам [879, с.219]. Спочатку поляки-канцеляристи не відігравали провідної ролі. Однак, починаючи з 1807-1810 рр., у зв'язку із посиленням значення губернського правління, їх роль в управлінні помітно зросла [415, арк.1-100; 413, арк.1-200].

В органах управління регіоном поляки створювали та чинили нестабільність, опозиційні настрої щодо росіян і самодержавства. Державна адміністрація була дезорганізована і корумпована. Для неї звичайними явищами були самоправство, казнокрадство і хабарництво [1762, с.86, 116]. Найбільше це стосувалося Волинської губернії, де поляки буквально паралізували діяльність губернаторів і губернських установ. А. Чарторийський згадував, що відчував

“жаль і навіть докори совісті при усвідомленні вічної неможливості повністю досягти своєї цілі та побачити здійснення своїх заповітних планів” [923, с.254].

Закріплюючи і посилюючи державні позиції в Правобережжі, уряд намагався послабити прямий вплив магнатів і шляхти, зміцнити взаємодію різних гілок влади та підвищити ефективність контрольних функцій центру. На це мобілізував значні фінанси [76, арк.3-11; 708, № 17335], що надходили від дворян у формі спеціального податку [1342, с.140; див.: Додаток Л].

Величезний напівмілітаризований управлінський апарат, розгалужену судову і поліцейську мережі разом із військовими гарнізонами царизм зосередив у губернських та повітових містах [75, арк.2-4; 115, арк.6-6зв.; 136, арк.3-5; 1733, с.46], пристосовувавши під їх розміщення необхідні будівлі. Усі вони підпорядковувалися військовим губернаторам, які виконували головним чином внутрішню функцію [1284, с.79], спрямовану на управління та утримання в покорі населення, здобували політичні та економічні вигоди, тісніше зв'язувати з центром місцеві державні та станові установи, які перетворювалися в анклав імперії. Але “образ феодального правління” вже не відповідав ні його користі, ні користі підвладного йому народу [1092, с.105].

Через відсутність у Брацлаві будинків для розміщення присутствених місць, царизм, зберігши назву губернії, тимчасово губернським центром визначив м. Вінницю [242, арк.1-8], розташувавши установи в приміщеннях закритого єзуїтського монастиря [708, № 17335], дворянського училища [241, арк.10] та секвестрованого поміщицького будинку [200, арк.21; 201, арк.4-8]. Установи Волинської губернії розмістили в єзуїтському монастирі у м. Житомирі [243, арк.1-4]. Офіційно відкрили Волинську губернію 6 серпня 1796 р. за участю Т. Тутолміна і В. Шереметьєва [861, с.12].

Кам'янець-Подільський у 1793-1796 рр. виконував роль центру Кам'янецької області, підпорядкованої Ізяславській губернії, з 1 травня 1795 р. – центру Подільської губернії, з 22 травня – Подільського намісництва, а з 5 липня знову Подільської губернії. Тут функціонували губернські канцелярія, правління, казенна палата, приказ громадської опіки, палати кримінального і совісного

судів, губернський магістрат, губернська розправа та інші установи [891, с.69]. Іменним указом від 1796 р. за містом остаточно закріпився статус губернського центру [1901, с.61-62]. Резиденцію і канцелярію губернатора розмістили на майдані Вірменський ринок. Під губернське правління та інші установи пристосували будинок католицької семінарії, під приказ громадської опіки – будинок Ф. Потоцького [1161, с.41, 45, 52, 75].

У Київській губернії службові місця розмістили у приміщеннях намісництва. У 1797 р. усі споруди колишньої Васильківської митниці отримав нижній земський суд [631, л.2, 9, 10, 17, 18]. Відтак, службові місця Васильківського та Радомишльського повітів було розташовано у казенних будівлях, решту – в обивательських будинках [632, л.2, 3], викуплених у поміщиків [657, л. 1; 658, л.1; 621, л.1, 3]. Практикувалося також їх спорудження з дозволу господарського департаменту МВС і техніко-будівельного комітету Комітету міністрів [592, л.187-188; 622, л.16-17; 628, л.1-12; 629, л.2-4] і виділенням відповідних коштів [597, л.1, 4, 6-14; 598, л.1-14; 600, л.2-5; 602, л.4].

Для охоплення військовими gubernatorами всіх питань функціонували їхні канцелярії. Чисельність їх чиновників за 1795-1816 рр. зросла з 7 до 30 осіб. При цивільних gubernatorах були власні канцелярії з штатом приблизно 15 осіб [61, арк.216-244]. Вони займались листуванням, складанням річних звітів, організацією виконання особистих розпоряджень gubernatorів, веденням справ із виконання повинностей і забезпечення умов дислокування військ [345, арк.1-93], координацією роботи з підготовки та проведення дворянських виборів, видачею закордонних паспортів та інших термінових документів тощо [871, с.620]. Через широку компетенцію канцелярії часто були не в змозі охопити, а тим більше ефективно справлятися з навантаженням. Формалізм і бюрократизм у їх роботі знижували результативність управління регіоном. Губернські правління підпорядковувались безпосередньо gubernatorові та Сенату, а зі створенням міністерств – Міністерству внутрішніх справ. Нормативно влада губернських правлінь була вищою судово-поліцейською, розпорядчою і виконавчою. Проте найголовнішим їх завданням був нагляд за вирішенням справ у всіх підлеглих

місцях в інтересах імперії.

Ключовими в губернських правліннях Правобережної України були казенні палати, в штаті яких нараховувалося близько 70 чиновників [590, л.2]. Вони займалися обліком податного населення, доходів і витрат, контролювали надходження податків, громадський благоустрій тощо. Їм підпорядковувалися повітові казначейства [1532, с.67]. Казенні палати складались із 5 відділів: господарчого, винного і соляного казначейств, контрольного та лісового. Чиновники першого вели окладні книги про доходи з оброчних статей і оренди маєтків, збирали відомості про посіви та врожаї, складали розкладки для селян під час рекрутських наборів, проводили торги з постачання провіантом армії, припасів і посуду для військових шпиталів і казенних аптек, організували спорудження провіантських магазинів тощо. У зв'язку з тим, що губернії регіону були більшими за 500 тис. душ, штат чиновників рекрутських столів у господарських відділах казенних палат був більшим від інших [819, с.279]. Організаційна і контрольна діяльність палат підпорядковувалася загальнодержавним інтересам і забезпечувала виконання мешканцями повинностей та інтеграцію господарства і фінансів регіону в імперський господарсько-фінансовий комплекс. У їх структурі функціонували військові експедиції, що займалися розквартируванням військ [197, арк.2-6]. Для контролю за митницями і нагляду за виконанням їх чиновниками обов'язків у Волинській і Подільській губерніях відкрили посади інспекторів і при них писарів.

У губерніях були посади губернського прокурора, губернських стряпчих із кримінальних і цивільних справ, губернського землеміра, губернського архітектора тощо. Система прокурорського нагляду складалася з прокурора, 2 губернських стряпчих і по 1 стряпчому в кожному повіті, загалом 15-16 осіб [784, № 21189]. Прокурорський нагляд здійснювався за створенням і діяльністю судів [164, арк.43-44], міських ратуш, визначенням й затвердженням структури та штатів міських і містечкових установ [632, л.2-38; 635, л.1-98; 638, л.1-14; 647, л.16-19] й дум, змінами в штатах магістратських канцелярій [639, л.4-5] тощо. Особлива увага приділялася боротьбі з порушенням законодавства,

хабарництвом, незадовільною діяльністю судів, органів управління [650, л.106-107]. Губернські прокурори давали правові висновки на вироки судів щодо приватних осіб [123, арк.70], а з початку 1799 р. – переглядали усі судові справи [749, № 18850].

Засобом прокурорського нагляду були ревізії з усунення недоліків у виконанні іменних узаконень і розпоряджень [637, л.1-14]. Набули чинності спеціальні пункти і положення для інспекторів при об'їздах і оглядах губерній [755, № 19212]. Поширили практику систематичного інформування генерал-прокурора Сенату про зміни в різних сферах життя підлеглих їм губерній [648, л.425-438]. Жорсткому прокурорському контролю підлягали збір, надходження та цільове використання коштів [633, л.1-5, 29]. Губернські прокурори опікувалися також виконанням рекрутських наборів і комплектуванням військових частин та їх підрозділів [649, л.34, 37, 38; 652, л.1-108].

Під пильний прокурорський нагляд попало призначення поліцмейстерів, городничих і приставів із числа відставних офіцерів із великим стажем служби імператорській короні та перевірених на вірність царю і Вітчизні. Тому закономірно, що в їх складі нараховувалось понад 80 % росіян, прибалтів й іноземців [523, арк.1-500]. Була польська шляхта, що заслужила довір'я своєю службою в російській армії [525, арк.113].

У листопаді 1798 р., в зв'язку з активізацією зовнішньоторговельних зв'язків, указом Сенату була створена цензурна комісія при Радзивілівській митниці для Волинської, Подільської та Мінської губерній, в складі якої працювали прокурори прикордонних губерній [747, № 18738]. Наприкінці 1799 р. в Правобережній Україні були запроваджені посади фіскалів для нагляду, "...щоб нікому і ніде в присутственних місцях по справах затягування не було" [748, № 18826]. Фіскали раз на рік, не призначаючи ревізії, особисто оглядали губернії та розслідували зловживання чиновниками владою. Про результати доповідали губернатору або Сенату [756, № 19218].

Особливою установою в Кам'янці-Подільському влітку 1795 р. стала прикордонна комісія, завданням якої була підготовка угоди з Портою і

налагодження з нею зносин [58, арк.21зв.]. Місто набуло дипломатичного значення. Згодом у губернських і більшості повітових міст відкрили будівельні експедиції для організації спорудження казенних будинків [119, арк.4].

В повітах Правобережжя виконавча влада належала колегіальним органам – нижнім земським судам, створеним за правилами “височайших установ” та вимогами спеціальних реєстрів [223, арк.7], а виконання управлінських функцій покладалося на капітан-справників – головних адміністративно-поліцейських посадовців [1126, с.97], обраних дворянською корпорацією [1190, с.64]. Кожний нижній земський суд складався із земського справника або капітана (голови), який обирався дворянством на три роки, двох або трьох засідателів від дворянства та двох – від поселян. Посади в них розподіляли за становою приналежністю на підставі “Табеля про ранги” від 1722 р. Імперські вимоги до них передусім стосувалися контролю за правопорядком та інформації про події та явища, які вимагали термінових заходів [225, арк.1-2].

На початку XIX ст. уряд став на шлях посилення контролю за дворянськими виборами. З цією метою в березні 1805 р. набули чинності іменні укази “Про порядок дворянських виборів у губерніях, від Польщі приєднаних” [790, № 21646] та “Про порядок призначення земських справників в деяких губерніях”. Перший із них визначив процедуру дворянських виборів і механізм нагляду за дворянськими зборами, другий – повноваження повітових чиновників. Жорсткішим став порядок затвердження земських справників, за яким їх призначав Сенат за поданням міністра внутрішніх справ. У разі виявлення недоліків у роботі губернські правління звільняли їх з посад, а при зловживаннях чи злочинах справи передавалися до суду [791, № 21648].

Часті адміністративно-територіальні зміни спричинили їх у судовій системі регіону, зокрема в повітових земських судах [742, № 18349]. Це пояснюється тим, що за типом російська судова система належала до того ж історичного типу права, як і польська – феодального, але за видами судів, їх компетентністю, порядком судовиробництва, судовим захистом вони були різними. Зокрема, судоустрій Росії значно відрізнявся від тодішнього

Литовського статуту, книг “Порядок”, “Саксон” тощо [1775, с.52, 53]. Тому наприкінці жовтня 1796 р. була припинена діяльність польських судів [167, арк.16], і за розпорядженням імператриці були відкриті російські суди [140, арк.1-39; 141, арк.1-54; 164, арк.1-48; 166, арк.1-5; 225, арк.1-5; 252, арк.1-8]. Їх діяльність передбачала реалізацію фіскальної та каральної політики держави.

У межах губернії суди розділялись на три інстанції. Першу представляли повітовий суд, магістрат, ратуша і нижня розправа; другу – верхній земський суд, губернський магістрат і верхня розправа; третю – палати цивільного та кримінального суду для всієї губернії [168, арк.2]. З відновленням польської судової системи, мета її функціонування підпорядковувалась імперським інтересам. Найвищими в губерніях стали головні суди. Губернські дворянські збори обирали засідателів головних судів, повітових суддів, різних чинів поліцейських установ [55, арк.1-12; 94, арк.132; 105, арк.1-96].

Головний суд складався з кримінального і цивільного департаментів, у штаті яких були голови, радники, по 3 депутати і 1 секретарю. Як правило, головами департаментів ставали колезькі радники з числа досвідчені російські або польські дворяни, їх радниками – надвірні радники з числа дворян [103, арк.9-10, 124-140]. Була сформована мережа верхніх земських судів [97, арк.8-18; 165, арк.1-4] – станові суди для дворян і селянства. До їх складу входили голови (судді), два підсудки (асесори) і нотар (писар). У штаті також перебувало по четверо возних, які розглядали справи про потрави, порубки лісу, оцінювали та стягували нанесені збитки. В повітах стали діяти городничі та підкоморські суди, що проіснували до 1798 р. Підкоморські суди були становими першої інстанції і передусім розглядали межові справи.

Формування й діяльність судів перебували під пильним контролем органів державної влади. Рішення щодо обрання дворянськими зборами засідателів набувало чинності після затвердження губернськими правліннями. Членів суду – земських комісарів (справників), столоначальників і радників за поданням губернатора та погодженням із Міністерством внутрішніх справ призначав Сенат [414, арк.1071; 417, арк.149-168]. Це забезпечувало присутність на посадах

росіян чи зрусифікованих українців із Лівобережжя.

Надаючи особливого значення правовій регламентації органів влади та судочинства, в травні 1796 р. на губернії Правобережжя царизм поширив чинність указу Сенату про застосування польської мови в повітових підкоморських судах і магістратах [62, арк.170], а в головних судах – одночасно російської та польської мов при оформленні документів обома мовами по обидва боки аркуша. З 1811-1812 рр. в судах стає переважати російська мова [378, арк.3-6]. Павло I, посівши престол, відмінив виборні посади в нижніх земських судах, заборонив губернські дворянські збори та реорганізував дворянську опіку і сирітський суд [1322, с.269]. Але незабаром процедуру обрання голів обох департаментів головних судів було відновлено [147, арк.132]. З лютого 1799 р. цей порядок набув чинності і в присутственних місцях Київської губернії [749, №18850]. Усі справи переглядав прокурор, а вироки по кримінальних справах – губернатор із правом припинення їх виконання з наступним представленням свого обґрунтування Сенату.

Для розгляду справ між жителями Правобережної України, що користувалися правом громадянства, на основі іменного указу від 1797 р. були засновані надвірні суди та ратуші [647, л.2, 18; 737, № 18165]. Восени імператор затвердив доповідь Сенату “Про залишення в Мінській, Волинській і Подільській губерніях термінів для апеляції [739, № 18252] та підписання незгод на рішення справ, які існували до приєднання цього краю і про суд місцевих чиновників за посадові злочини по Литовському статуту” [735, № 18147] в судах було визначено апеляційні терміни. Тоді ж, через малочисельність дворян у Васильківському, Черкаському та Уманському повітах були ліквідовані повітові та підкоморські суди. Натомість для розгляду справ Васильківський повіт було приєднано до Богуславського, Черкаський – до Чигиринського, а Уманський – до Звенигородського. Загалом у губернії до 1800 р. функціонувало 9 повітових нижніх земських і підкоморських судів [115, арк.106].

Судовими інстанціями в містах були магістрати та ратуші, створені з появою губерній [511, арк.1-9; 632, л.3-4; 647, л.1-19]. Магістрати переважно

функціонували в складі двох голів і чотирьох ратманів, обраних міщанами і купцями [621, л.317-318; 624, л.1-12]. До їх компетенції належав розгляд цивільних і кримінальних справ. Наприклад, у відомство суду і розправи магістрату повітового Василькова рішенням Сенату були приписані та підпорядковані всі міщани і купці. На початку 1799 р. були затверджені міські ратуші Вербовця, Ушиці, Хмільника та Літина [634, л.100, 151]. У 1801 р. в губернських містах замість губернських магістратів постали ратгаузи: правління в складі департаментів цивільних і кримінальних справ. Водночас сформували ратгаузи в повітових містах, а в штатах міських магістратів і ратуш запровадили посади секретарів [766, № 19763]. Тоді ж відновили дворянські вибори, на основі яких всі повітові й земські суди знову наповнювалися з числа обраних дворян [767, № 19790]. Знову стали обирати голів головних судів [768, № 19839].

За Литовським Статутом, виконання судових вироків покладалося в повітах на повітові суди, а у містах – на магістрати та ратуші [134, арк.7]. У 1812 р. на Правобережну Україну було поширено єдиний порядок виконання судових рішень і вироків: їх забезпечували у повітах земські суди, а в містах – міська поліція. З 1796 р. в нижніх земських судах працювали засідателі з нагляду за прикордонними місцями [202, арк.2]. За дорученням імператора весною 1799 р. збільшили число чиновників судів [599, л.1-9]: для Волинської губернії до 16, Київської – до 14 і Подільської – до 19 осіб. Їх утримання щорічно для бюджету губерній обходилося відповідно 3995, 4565 і 4121 руб. [750, № 18908].

Безпосередньо їх контролювали губернатори, а нагляд за законністю здійснювали губернські прокурори. Втручання їх виявлялося з такою великою силою, що засідателі нерідко скаржились у Сенат, що ті заважали їм виконувати прямі обов'язки [362, арк.1-9]. Слабкість судової системи, з одного боку, та її тісне поєднання з управлінням при засиллі польського впливу [45, арк.1-4; 46, арк.2-5], особливо на повітовому рівні, з іншого, були причинами, які стримували темпи інкорпорації регіону.

Улітку 1798 р. іменним указом був затверджений регламент роботи головних судів Подільської та Волинської губерній [745, № 18643]. Майже

одночасно для магістратів і городових був визначений апеляційним надвірний суд для Мінської, Волинської і Подільської губерній [746, № 18670]. У жовтні 1799 р. указом Павла I в регіоні набула чинності постанова про нижні земські суди, згідно з якою справників призначали начальники губерній, а засідателів, як і раніше, обирали дворяни [753, № 19154]. На Київщині чергові зміни відбулись у 1800 р., коли замість м. П'ятигори центром повіту стала Тараща [321, арк.1-89; 597, л.1-3], де розмістились присутственні місця. Тоді ж у Махнівці і Липовці ліквідували повітові підкоморські суди, а з Богуслава їх перемістили у Васильків [115, арк.106], пізніше – в Канів [35, арк.1-5; 112, арк.31; 131, арк.3; 373, арк.2].

Структурні перетворення в судовій системі та недотримання судами узаконень і вимог регламенту [123, арк.110] викликали нагромадження своєчасно не розглянутих справ [130, арк.3], ускладнювали своєчасний збір податків, виконання казенних і земських повинностей [136, арк.1-2; 336, арк.44-48; 347, арк.1-50; 358, арк.14-16]. Зокрема, у зв'язку з неповним складом дворянських депутатів Васильківського повіту, більшість справ залишалася невіршеними [133, арк.4]. Це стосувалося практично всієї судової гілки влади. Наприклад, у Волинській губернії щорічна чисельність вирішених у судах справ коливалася від 2906 до 4638, а кількість нерозглянутих справ досягала 419-737 одиниць [594, л.139; 596, л.122, 127].

Масовими були порушення вимог до ведення документації і навіть непокора головному земському суду [115, арк.14]. У більшості випадків це стосувалося засідателів польського походження. Навіть у Київській губернії, де їх частка була найменшою, вони часто навіть не виконували розпоряджень прокурора [150, арк.25], що вимагало втручання військового губернатора. Це стосувалося не тільки нижніх земських судів, а й повітових міст, городничих і магістратів [98, арк.4]. На клопотання губерньської влади було збільшено число возних у Сквирському та Махнівському повітових судах [110, арк.2, 9].

Оскільки середня і нижня ланки управління та судочинства були представлені значною мірою польськими магнатами і шляхтою, то цілком очевидно, що саме вони часто відстоювали свої інтереси. Використовували їх

для посилення власного впливу та підризу інститутів самодержавної влади в регіоні. Вже на межі XVIII – XIX ст., користуючись переважним правом на державну службу, переважно польський шляхетський стан, якому було не тільки дозволено, а й приписано небачене раніше самоврядування, зосередив у своїх руках все місцеве управління.

Головні органи повітового рівня здійснювали загальне управління, забезпечували стягнення всіх видів податків [238, арк.2-7] і виконання запроваджених повинностей, зокрема рекрутської [202, арк.1]. З діяльністю державних органів влади уособлювалися такі репресивні явища, як конфіскації, арешти, обшуки, виклики в установи, всілякі заборони і покарання аж до вислання. Це не зближувало, а ще більше віддаляло їх від населення, оскільки, вони були створені для встановлення та підтримання імперського режиму.

Урядові дивним видавалося життя самоврядних міст [1534, с.198-199]. Тому він спочатку звузив у містах рамки магдебурзького права, послабив силу українських звичаїв і самоврядних традицій, а тоді виводив їх з ужитку. Лише в Києві воно було збережене до 1835 р. Абсолютна їх більшість була в приватній власності з символічним самоврядуванням [1781, с.268]. У січні 1796 р. для 23 міст Брацлавського і Подільського намісництв було підтверджене магдебурзьке право, чим царизм фактично обмежив їхнє міське самоврядування [1613, с.63]. У Вінниці владу представляв магістрат, який складався з трьох виборних органів – ради, лави (суду) і зміни. Мешканці міст із їх передмістями підпорядковувалися магдебурзькому праву та були повноправними міщанами, а жителі приміських сіл, як і раніше, підлягали панщинному праву та визнавалися міськими кріпаками [1206, с.128], що нерідко викликало конфлікти [254, арк.3-6]. У Кременці купці і міщани обрали магістрат у складі президента (бургомістра), 9 ратманів (радників) і гмінних, який виконував функції цивільного суду, наглядав за торгівлею, податками, виконанням рекрутської повинності, контролював діяльність цехів. Це був орган влади, що керувався законами імперії, конституціями Речі Посполитої і Литовським Статутом [1355, с.124, 125].

У 1795 і 1797 рр. колишні старостинські міста, перетворені в центри

повітів, були відділені від староств і склали особливі повітові центри. Навколишні містечка і села залишалися старостинськими [899, с.421]. Деякі більш значні казенні містечка, внаслідок реорганізацій і ліквідації повітових управлінь, стали заштатними містами. У Подільській губернії ними були Хмільник, Стара Ушиця, Вербовець. Сальниця, Бар та інші при утворенні губернії були визнані містами після затвердження штатів. При перенесенні повітових правлінь за ними залишалися попередні назви [841, с.43]. Ці зміни не додали українцям прав на міське та містечкове управління. У магістратах на початку ХІХ ст. працювало лише по 2-3 українці, а росіян, євреїв і поляків переважна більшість [1363, с.1055].

Тенденцію до упорядкування та уніфікації міського устрою і міської поліції за Олександра І було унормовано трьома законодавчими актами: указами від 24 жовтня 1803 р. [781, № 21007] і “Розписом міст, де є фортеці і порти, у відношенні до поліцейського їх управління”, складеним на їх підставі.

Наприкінці ХVІІІ ст. в регіоні була створена міська і земська поліція. У містах, де не було військових комендантів, наділених поліцейськими повноваженнями, поліцейські функції виконували городничі. Підтримувати порядок у повітових центрах городничим допомагали штатні команди. В інших містах створили управи благочиння або поліцейські управи – колегіальні органи адміністративно-поліцейського управління. Міста, залежно від розмірів і топографічних особливостей, поділялися на частини, де адміністративно-поліцейські питання вирішували пристави. За Павла І благочиння – колегіальні органи поліцейського управління – ліквідували. В губернських містах поліцейські функції виконували поліцмейстери та їх помічники, в інших – городничі, магістрати і ратуші [103, арк.249-379].

Функціонування та підпорядкування поліції залежали від роду міст – губернських, повітових і заштатних, де: а) цивільна влада поєднувалась із військовою в особі військового губернатора і де поліція була підпорядкована комендантам; б) в яких не перебували військові губернатори, а цивільна частина підпорядковувалась губернському правлінню, а поліція – комендантам; в)

повітові міста, де цивільна частина підпорядковувалася губернському правлінню, а поліція – комендантам; г) не було комендантів і де все підпорядковувалося військовим або цивільним губернаторам, а поліція управлялася городничими; д) у малих заштатних містах поліція управлялася ратушами [781, № 21007]. У першому випадку було визнано за необхідне забезпечити поліцейське управління штатом на чолі з поліцмейстером із числа чиновників цивільної і військової служби. Таке положення поширювалося на повітові міста зі значними торгами.

У губернських і повітових містах, де управляли коменданти, поліція підпорядковувалася комендантам, які, в свою чергу, відповідали за забезпечення тиші та спокою, відносин між військовими і цивільними особами. Земська поліція надавала всіляку допомогу військовим [769, № 19950]. Безпосередніми начальниками поліції в губернських центрах ставали поліцмейстери, призначені міністром внутрішніх справ. Водночас, військові коменданти, які до того керували поліцією в багатьох містах Правобережної України, поліцейські функції втратили [1848, с.8-9]. Порядок кадрових призначень на поліцейські посади визначався “Статутом благочиння”. Як правило, пристави з кримінальних і цивільних справ призначалися губернським правлінням із числа старших поліцейських приставів, атестованих позитивно.

На початку XIX ст. іменними указами були затверджені штати поліції Житомира, Кам’янця-Подільського, Балти, Вінниці, Могилева, Кременця, Дубно і Бердичева [516, арк.1-34; 792, № 21824]. З роками поліція перебирала на себе не властиві їй функції, посилюючи регламентацію всіх сторін суспільного життя. Але її кількісне зростання було неадекватним щодо розширення обов’язків, що позначилося на роботі поліцейських установ, які фактично не справлялися не тільки з новими для них видами діяльності, але й з традиційними функціями.

Своєрідними державно-громадськими управлінськими структурами, на які спиралася державна адміністрація в регіоні, були депутатські збори дворян. До їх компетенції входило обрання чиновників державного управління і судових установ, узаконення станової приналежності дворян, контроль за виконанням

повинностей, допомога в проведенні ревізій тощо. Фактично через них магнатів і шляхту залучали до державно-політичного життя та поширення російських узаконень. Наріжною в їх функціонуванні була грамота на права, вольності і привілеї благородного російського дворянства від 21 квітня 1785 р., чинність якої поширили з приєднанням до Росії. Але на початку дворянське самоврядування особливої ролі не відіграло. Наприклад, серед учасників дворянського зібрання Уманського повіту кінця XVIII – початку XIX ст. не було магнатів Потоцьких, хоча саме вони керували всім життям [1411, с.57].

Найнижчою управлінською ланкою в регіоні були волосні управління, створені для забезпечення порядку як форпости і знаряддя імперського впливу. З самого початку російська влада подбала про те, щоб волості були приблизно однаковими (не більше 3 тис. ревізьких душ) [232, арк.10-11]. Кожна з них мала офіційну назву відповідно до назви головного населеного пункту. Волосні правління складались із голови, старости або виборного і писаря. Для їх розміщення призначали по черзі “одну з обивательських хат”. Волосних голів і писарів обирали селом або селами, а виборних (смотрителів) – із селян доброї поведінки, примірних у господарстві [730, № 18082]. На час виконання обов’язків вони звільнялися від повинностей, крім сплати казенних податків.

Межі компетенції безпосередніх начальників селян – волосних голів і сільських старшин з’ясував І. Фундуклей [899, с.418]. По-перше, на них покладалися звичайні поліцейські обов’язки. По-друге, вони наставляли селян бути корисними й моральними і наглядали за відвідуванням ними церкви та виконанням релігійних обов’язків. По-третє, узгоджували, мирили і судили в малозначних суперечках. По-четверте, піклувалися про вдів і сиріт. По-п’яте, брали опікувалися лінивими і нерадивими селянами й спрямовували їх господарство на покращення. По-шосте, привчали всіх дотримуватися протипожежної безпеки, обробляти ретельно землю, розводити худобу кращих порід, вирощувати картоплю тощо. Волосні голови і сільські старшини суворо контролювали майновий стан селян, для престарілих і немічних на громадські кошти облаштовували богодільні; відгукувалися на потреби.

Проте, на практиці було не так гладко. Особливо це стосувалося поганого ведення писарями документації, нерівномірного розподілу між селянами земель і повинностей, внаслідок чого одні захоплювали до сотні десятин, а інші не мали необхідного мінімуму. Останні змушені були наймати землю в сусідніх селах, за 15-20 верст. Це вимагало певних змін в управлінні [900, с.426-428]. Вся організація виборної і державної адміністрації, що функціонувала під пильним контролем і впливом повітової влади, особливо землемірів та економів-орендаторів, доводила державних селян до занепаду і розорення [1273, с.246].

Внутрішнє громадське самоврядування мали й кріпацькі села, щоправда, законодавчо не виписане. Сільські громади як найвищу звичаєву форму організації сіл об'єднували двори-родини на чолі з головами-господарями-начальниками, які репрезентували їх на громадських сходах, а також у стосунках з дідичами та органами влади. Постійне урядування і суд здійснювала своєрідна колегія з найпочесніших господарів, які користувалися пошаною односельців. Їх юридичною підставою слугував селянський етичний кодекс, а головним догматом – сором, осуд за протигромадські вчинки, лінь, занедбання господарства, родинна аморальність тощо. Громада мала свої зібрання, постійний апарат управління і касу. Справи, якими вона відала, почасти наближалися до тих, які передбачав закон для державних селян. Сільська розправа скликала під головуванням старшини з 2 сільських “добросовісних”, обраних на 3 роки. На Волині функціонувало 55 громад державних селян. Дідичі та російська влада визнавали звичаєву юрисдикцію і використовували її, намагаючись нерідко цілком її легалізувати [1388, с.289, 318]. З часом, у силу втручання її органів, сільське самоврядування ставало формальним. На нього переклали забезпечення порядку, повинностей, рекрутських наборів тощо. Посилюючи централізаторські засади, царизм докладав зусиль, аби мешканці не піднімалися вище турбот про своє існування.

Із переходом старостинських помість у розпорядження казни їх ділили на округи, управління якими здійснювали російські офіцери, підзвітні казенним палатам [899, с.419]. Управління 85 казенними помістями на Поділлі мало свою

специфіку. 40 із них були передані російським чиновникам і генералам, 34 – в оренду польським поміщикам, 11 – в управління адміністраторам. Число асесорів у них було більшим, оскільки представники російського генералітету та бюрократії, що отримали орендне жалування, поступалися своїм правом місцевим поміщикам або чиншовикам [1555, с.42], що були фактичними їх власниками [315, арк.2-4]. Так було майже з усіма староствами [680, арк.1, 2, 3] і фільварками [1273, с.435, 439]. Часто в їх роботу втручалися губернські, повітові чиновники і офіцери, що наглядали над секвестрованими помістями [677, арк.12]. Тому волосні голови почали втрачати своє колишнє значення і перетворювались у сільських старост із обов'язками з господарської і поліцейської частин, без впливу на селян, ще менше на управління [899, с.420].

Реальною владою на селі були поміщики та їхні “економічні” управління, що стежили за господарюванням селян і спрямовували їх набожність і працю та путяще життя [1388, с.289]. Дідичі були за безпосередніх “хазяїв” і доглядачів порядку серед селян у маєтках, представляючи собою державу в державі. Поміщики вважали себе повновладними господарями не тільки своїх підданих, але й пастирів їх, і в своїх діях ні в кого не запитували поради та дозволу [840, 241]. У своїх помістях вони були “генерал-губернаторами в малому вигляді” і “поліцмейстерами”. Їх влада була безмежною і спиралася на власні військові частини, органи господарського управління, тюрми [1654, с.11]. У випадках, коли в панських маєтках адміністрацію очолював економ-шляхтич, який мешкав у фільварку. В управлінні йому допомагали офіціалісти, економі, посесори [549, арк.21.] з числа напівграмотної шляхти [1772, с.16].

У 1795 р. лише в родині Потоцьких нараховувалося 27 посесорів і 752 особи чиншової шляхти, які займалися управлінням величезними маєтностями магнатів [677, арк.7]. На відміну від державних сіл, де управління організовувалося найнятими чиновниками, у помістях воно здійснювалося за рахунок поміщика його управителями і вотчинними конторами. Це можна спостерігати в Ушицькому повіті, де головним був вплив дивакуватого магната графа І. Сцибора-Мархоцького, відомого тим, що свої маєтки він

оголосив незалежною Миньковецькою державою, скасував у ній кріпацтво і запровадив поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

На Волині інститут почесних господарів був самостійним представником громади в управлінні та судочинстві. Тут налічувалось 55 сільських громад державних селян. Вільні хлібороби, які були своєрідним апендиксом до державних селян [1637, с.154], мали окремі общини, але якщо в окрузі їх було небагато, то об'єднувалися з ними. З роками права сільських громад формалізувалися. Зумовлювалося це, по-перше, посиленням контролю за ними з боку держави, місцевої адміністрації і поміщиків; по-друге, приведенням їх у відповідність із суспільно-політичним устроєм. Цим громадське самоврядування звужувалося до питань внутрішнього життя, відповідальності за виконання повинностей і забезпечення порядку [1590, с.55].

Здійснюючи оперативний контроль за місцевими органами влади, уряд практикував ревізії, за підсумками яких корегував проведення перетворень у державне управління, адміністративно-територіальний устрій, притягував до відповідальності місцевих чиновників за зловживання [585, л.1-44; 616, л.1-89]. Огляди губерній проводили інспектори-сенатори: а) перевіряючи функціонування присутствених місць, канцелярій, митниць тощо; б) усуваючи виявлені недоліки; в) викорінюючи зловживання і т.п. Ревізори вивчали виробництво, аналізували заходи на його удосконалення [1302, с.37].

Отже, владне освоєння росіянами Правобережжя розпочалось в грудні 1792 р. Пріоритетним напрямом політики царизму на його теренах стало формування управління як важливого елемента держави, покликаного забезпечити імперські інтереси в регіоні і за рахунок регіону. Його суспільно-політичне, соціально-економічне значення, своєрідність географічного та геополітичного розташування, вплив етнонаціонального фактора і необхідність забезпечення стабільності визначили масштабну діяльність зі створення системи управління і врегулювання суспільних відносин. Трансформація управління зумовлювалася спрямуванням на інкорпорацію та місцевою специфікою. Остання змусила уряд регулювати участь поляків в органах влади, обмежуючи

або розширюючи можливості їх служби [1759, с.143]. Поляки, беручи участь у державних структурах, переважно дотримувались польського законодавства і виявляли незацікавленість у змінах на користь Росії. І політичний курс, і вся архітектоніка управління не відображали українських інтересів. В його основі були самодержавні пріоритети і збагачення дворянства та розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату. На українців покладалося покриття витрат на управління. Лише на функціонування судової гілки влади щорічно спрямовувалось до 200 тис. руб. [740, № 18278].

З утвердженням російського управління наглядові функції “хазяїв” регіону розширилися. Це дозволяло забезпечувати контроль за органами місцевої влади. Структурно-функціональні зміни в управлінні відбулися в адміністративно-поліцейському напрямі. У ньому чільне місце посіли фіскальні повноваження. Воно й далі посилювалось військовим чинником, уособлюючи військово-феодалний деспотизм [1461, с.18]. М. Кречетников поєднував військові і цивільні функції [1815, с.23], його наступники опікувалися лише цивільною сферою. Управління поступово переходило від військового відомства та безпосереднього підпорядкування імператору і Сенату до МВС із посиленням відомчого спрямування [542, л.1-142; 553, л.1-328; 568, л.1-473].

Темпи інкорпорації і зумовлені нею зміни залежали від особистих переконань намісників і губернаторів. Чимало з них схилилося до жорстких методів впливу на українське населення. Проте законодавча неврегульованість повноважень, часті кадрові зміни та зросла відомча бюрократизація викликали плутанину в підпорядкованості, за яких вони на межі XVIII – XIX ст. так і не стали повноцінними начальниками губерній. Це спричинило незавершеність становлення та недосконалість управління і посилення на нього польського впливу. Опинившись під опікою уряду, магнати більше тиснули на місцевий апарат, а нерідко перебирали владу. Тому боротьба між росіянами та поляками виступала тенденцією внутрішнього життя. Створення і функціонування російського управління свідчило про відчуженість українців від влади.

3.3. Геополітичне розташування регіону та його місце в політиці Росії і на міжнародній арені

На межі XVIII – XIX ст. Правобережна Україна виступала важливим фактором зовнішньої політики Російської імперії, стала предметом дипломатичних переговорів і фактором у взаєминах ряду європейських країн. І це закономірно, адже “...геополітичні вектори у XIX – на початку XX ст. сходилися на українських землях і це пояснювало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій” [1576, с.8]. Тому без визначення геополітичних імперативів, під впливом яких розвивалася внутрішня і зовнішня політика царського самодержавства, неможливо проаналізувати й об’єктивно відтворити всю сукупність причинно-наслідкових зв’язків, які зумовлювали генезис і залучення Правобережжя в державне тіло імперії. Ми не будемо полемізувати про те, чи Росія представляла собою цілісну, органічно зцементовану геополітичну систему, чутливий компас якої безпомилково вгадував вигідність напрямку експансії, чи це було грандіозне штучне утворення, що стримувалося як ціле могутністю державної машини [1185, с.340]. Основну увагу зосередимо на тому, яке місце в ній посідала Правобережжя і наскільки це було вигідним для її мешканців.

Геополітичне положення визначалося вигідним географічним розташуванням як в самій імперії, так і відносно до країн Європи та Чорного моря. По-друге, на нього істотний вплив справляв економічний фактор, зокрема господарські можливості, особливо сільського господарства, трудових ресурсів, інфраструктури шляхів сполучення великого українського регіону тощо. По-третє, особливу роль відігравали зміни, що відбувались у міждержавних відносинах Російської імперії та Європи в акваторії Чорноморського й Середземноморського басейнів. У цьому відігравали найбільшу роль стосунки Росії з Англією, Австрією, Францією, Туреччиною та Пруссією і внутрішня та

зовнішньополітична ситуація, що зумовлювалась їхньою політикою. По-четверте, не останнє місце належало традиційним господарським, серед них і торговельно-економічним зв'язкам Правобережної України з іншими етнічними українськими землями та країнами Європи. По-п'яте, на її геополітичному положенні позначились і неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни. Вивчення їх у комплексі дозволяє скласти цілісне уявлення про те, яке місце посідав регіон на межі XVIII – XIX ст. у зовнішній політиці царизму – впливового геополітичного центру тогочасного багатополярного світу [1726, с.324].

Перший поділ Речі Посполитої підривав принципи відомої в той час Північної системи Паніна і в цьому розумінні був невдачею російської політики. Водночас пришвидшив переорієнтацію зовнішньої політики Росії на південний захід, важливу роль у реалізації якої стала відігравати Правобережна Україна, що перебувала на той час ще в складі Речі Посполитої. Починаючи з 70-х рр. XVIII ст. вона опинилася в центрі руху могутніх історичних, соціальних, економічних і культурних процесів, які визначали жорстоку боротьбу навколо найважливіших для сучасників проблем, пов'язаних із бурхливим поширенням начал європейської цивілізації, а відтак у черговий раз – у полі зору експансіоністських планів Росії та інших держав Європи. І хоч було здійснене розчленування українських земель могутніми сусідніми державами – Російською та Австрійською імперіями і введення їх до кожної із них, вони мали вагомий вплив на різні сфери життя європейського простору. Приєднання до Росії Правобережжя, зокрема Київського, Брацлавського і Подільського та східної, а згодом і західної половини Волинського воєводств, змінило геополітичну обстановку як його самого, так і Росії та Європи загалом. Адже поділи Речі Посполитої, яка проіснувала в центрі Європи майже 225 років, стали одночасно насильницькою руйнацією імперією та її могутніми союзниками політичного устрою старої Європи та поділу її на сфери впливу.

У часі це збіглося з розробкою Г. Потьомкіним плану використання великого українського регіону в імперських цілях і введення на його територію

російських військ на випадок, якщо Польща разом із Пруссією візьме участь у військових діях проти Росії та Австрії [1659, с.234]. “У “довгому” ХІХ ст. польські спадкоємці загарбників українських земель та їхні покровителі дедалі краще розуміли геополітичне та економічне значення володіння Україною для панування над Європейським континентом, більше того – над усією Євразією, а може й більше – над теплими морями, які омивали ще два великі континенти” [1628, с.55-56]. Орієнтованість на державний інтерес у зовнішньополітичній діяльності Катерини ІІ органічно поєднувалась із дипломатичною практикою епохи пізнього абсолютизму з його прагненням до “округлення кордонів” та ослаблення сусідів. Власне, саме їй належало висловлювання про те, що “вся політика зводиться до трьох слів: обставини, розрахунок і кон’юнктура”, яке нічим не відрізнялося від розробленої австрійським канцлером В. Кауніцем-Рітбергом “політики вигідних випадків”. Керуючись політичними і моральними поняттями свого часу, Катерина ІІ будувала імперію на основі проведення багатовекторної територіальної експансії та “округлення кордонів”.

В. Ключевський відзначав важливість України, яку європейські посадовці не помічали ні в національно-етнічному, ні в державницькому сенсі, у системі європейської політики на прикладі підступів прусського короля Фрідріха ІІ, який, опираючись на союз із Росією, зтягнув в один вузол русько-польську і русько-турецьку справи, вивів їх із сфери російської політики та перетворив у європейське питання [1365, с.52]. Він писав, що володіння українськими землями було першим з чинників, які “поставили Росію в нові зовнішні відносини, в міжнародну штовханину Західної Європи, нарobili їй нових друзів і ворогів. Росія стала органічним членом європейської сім’ї і з байдужого спостерігача західноєвропейських рухів перетворилась в їх діяльну, хоча іноді невольну і небажану учасницю” [1364, с.14].

Наприкінці ХVІІІ ст. в експансіоністських планах Росії українські землі, зокрема Правобережна Україна, набули надзвичайно важливого значення. Адже, з одного боку, за їх рахунок територія імперії розширилась найближчими до історичного ядра родючими чорноземами з близьким росіянам українським

етносом; з іншого, – це відбулось у важливому стратегічному напрямі, який забезпечував самодержавству нові економічні вигоди та джерела поповнення державної казни. До Росії, мета та політика імператорів якої полягала в збільшенні її сили за рахунок сусідів [858, с.108], відійшла Правобережна Україна, загальною площею близько 150,0 тис. кв. км, завдяки чому кордони імперії були переміщені на захід на 200-600 км, починаючи від устя Дністра, що, на думку О. Корнілова, мало колосальне значення для розвитку метрополії в майбутньому [1386, с.53]. Саме це, з нашої точки зору, визначало важливість геополітичного становища Правобережної України в “системі координат” Російської імперії і Європи.

Істотні зміни в геополітичному становищі Правобережжя відбулися наприкінці XVIII ст. в зв'язку із придушенням повстання під проводом Т. Костюшка, третім поділом Речі Посполитої, підписанням наприкінці 1795 р. союзу та наростанням протистояння між Росією та Францією, в якому “українське питання” виявилось козирною картою. По-перше, придушення повстання 1794 р. потягло за собою повну ліквідацію Речі Посполитої і поділ її між Австрією, Пруссією та Росією – основними противниками реформування у ній. Найбільше земель відійшло до Російської імперії, зокрема Курляндія, решта Литви, Білорусі та Підляшшя, західна частина Волинського воєводства й західні частини Хомської землі і Белзького воєводства, загалом 120 тис. кв. км. У результаті останнього поділу Речі Посполитої українські землі замість чотирьох держав опинились у складі двох імперій [1211, с.16].

Австрія і Пруссія поділили між собою суто польські області. До складу першої увійшли землі зі старою столицею Краковом, до другої – територія з Варшавою [1554, с.162]. Австрії дісталася територія площею 47 тис. кв км до Піліци та Бугу на півночі і до Вісли на заході (північні частини Краківського і Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі і Мазовії). Пруссія отримала 48 тис. кв. км, зокрема решту Мазовії (з Варшавою), частину Литви та Білорусії до Німану, західну частину Підляшшя й невеличку частинку Краківського воєводства. З цього питання 26 січня 1797 р. між трьома

країнами була підписана конвенція, що переросла в 1815 р. у Священний союз – могутнього захисника імперських режимів у Європі [1299, с.249].

На межі XVIII – XIX ст. ситуація різко змінилася. Поштовхом до змін виступили дві обставини. Зокрема, це було викликано тим, що Австрія, а згодом і Англія, не надали Росії допомоги в її боротьбі проти Франції. Тоді Павло I відізвав війська в Росію і розірвав дипломатичні відносини з Англією через те, що вона, як і Австрія, не проявила необхідної турботи про російський додатковий корпус, який діяв проти французів. Замість цього Росія пішла на союз із Францією, уклала з нею мир і вступила в новий союз – проти Австрії і Англії [1535, с.143]. У цьому був зацікавлений Наполеон, розрахунки і політика якого будувалася на тому, що експансія Франції і Росії йшла в принциповому відношенні різними напрямками, які не перетинались [1459, с.312, 313].

На думку вчених-істориків Московського державного університету ім. М. Ломоносова, в результаті значних змін кордонів лише на нові західні райони припадало близько 20 % їх загальної кількості [1501, с.126]. Саме це визначало її геополітичне становище. По-перше, активно втручаючись у вирішення “східного питання”, європейські та турецькі дипломати надавали етнічним українським територіям особливого значення. Щоправда, робилось це лише на рівні дипломатичних контактів і угод. По-друге, ще один вектор військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів європейських держав щодо України був пов’язаний із діяльністю урядів тих країн, які загарбали інші її частини. Йдеться не тільки про Росію, а й Пруссію та Австрію, які, використовуючи методи колонізаторської, асиміляційної політики, цілеспрямовано вели лінію на якнайшвидше інтегрування українських земель у свої політичні системи. У такий спосіб Правобережжя перетворилось у геополітичний вузол, в якому пересікалися інтереси цих двох імперій. Водночас, вона стала черговою геополітичною темою Російської імперії, породивши низку інших тем, пов’язаних з Європою. На межі XVIII – XIX ст. він був ланкою забезпечення сусідства Росії і держав Європи, передусім Австрії. Іншими словами, опинився на вістрі їх інтересів.

Найхарактернішим в цьому виявився зовнішньополітичний курс Російської імперії, що прагнула посісти провідне місце на континенті. М. Карамзін з цього приводу підкреслював, що “Росія з честю і славою посідала одне з перших місць в державній європейській системі ...Катерина привчила її (Європу – А.Ф.) до наших перемог... Її перемоги ствердили зовнішню безпеку держави...” [1353, с.XLVII]. Звідси випливає, що Росія, по-перше, силою зброї змусила народи Європи визнавати її перемоги, зокрема приєднання Правобережної України; по-друге, російське самодержавство забезпечило зовнішню безпеку своєї держави в її південно-західному напрямі за рахунок її насильницького приєднання.

Для імператриці II Річ Посполита, зокрема її південно-східна частина, виступала не стільки головним об’єктом, скільки плацдармом для проведення політики, основний вектор і функції якої мали південно-західне, чорноморсько-балканське спрямування та були пов’язані як із стратегічними задумами імператриці, так і з прагненням стимулювати торгівлю південних районів Росії. У системі геополітичних інтересів Росії воз’єднання з Україною надовго визначило основний вектор її зовнішньої політики [1659, с.69, 409].

Поділи Речі Посполитої були не лише розправою сильніших держав-сусідів, а й насильницьким руйнуванням політичного устрою старої Європи та її поділом на сфери впливу між могутніми державами континенту [1299, с.243]. Це змінило геополітичну обстановку не тільки Правобережної України і Росії, а й Європи загалом. Самі історичні польські землі були розділені між Австрією та Пруссією, які, враховуючи незначний опір поляків, з великими зусиллями намагались організувати в них своє правління.

Від початку Росія була поставлена перед необхідністю сформуванню і закріпленню стійкого геополітичного статус-кво та забезпечення за рахунок нових кордонів, які проходили Правобережжям, широкий доступ до безпосередніх зв’язків із великими європейськими державами та сферами їх впливу. Регіон набув якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Росії. Зокрема, він почав відігравати ключову роль у з’єднанні за допомогою

Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів [683, арк.12]. Європа, з потужним промисловим розвитком і ростом попиту на український хліб й інші продукти сільського господарства, мала вплив на його розвиток. По-друге, для його розвитку істотне значення мали інші економічні фактори, передусім можливості її сільського господарства, трудових ресурсів, транспортної інфраструктури та ін. До того ж, як до, так і після 1793-1795 рр., вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значення мали зміни, які відбулись у міждержавних відносинах Росії в акваторії Чорноморського та Середземноморського басейнів з країнами, що визначали зовнішньополітичну ситуацію. По-четверте, важливу роль відігравали її господарські, зокрема торговельно-економічні зв'язки з іншими етнічними українськими землями та європейськими країнами. По-п'яте, на його геополітичне положення вплинули і неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній частині.

На геополітичне становище Правобережної України впливало і те, що в 1805 р. міністром закордонних справ Росії став колишній ад'ютант малолітнього Олександра I, а безпосередньо перед цим товариш міністра А. Чарторийський, який ідею відновлення Речі Посполитої перевів у практичну площину. Реалізації цієї ідеї сприяла міжнародна ситуація, пов'язана з розробкою військово-політичної доктрини, орієнтованої на стримування агресивної політики Франції. Керівник дипломатичного відомства переконував імператора, що для боротьби з Наполеоном мало розраховувати лише на союзні армії, необхідно сповна використати також національні почуття народів, права яких були порушені у недавньому минулому [1579, с.71-72]. Жодного натяку про наругу над правами українців у його намірах не було. Йшлося про відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., до складу якої передбачалось повернути Волинь і Поділля, де корінним мешканцям – українцям відводилася роль холопів [1710, с.64-65].

Олександрю I імпонувала ідея відродження Польської держави під його скіпетром. Однак для цього потрібно було відібрати польські землі в Пруссії. Перед загрозою війни з Францією зробити такий відчайдушний крок він не

наважувався й уклав союз із пруським королем [1501, с.278]. Із такою постановкою питання погоджувався і австрійський архієпископ, який радив Францу II поступитися Західною Галичиною, залишивши східну її частину. Але на шляху реалізації цих намірів стала Франція з її агресивною політикою.

На геополітичне становище в Європі і місце Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. вплинули кілька принципових чинників, пов'язаних із її економічним значенням у господарському розвитку імперії. По-перше, тривалий час у торгівлі на Балтиці традиційною була перевага Росії. На балтійські порти припадало понад 90 % експорту та 85 % російського імпорту [1239, с.168]. Але шлях, яким транспортували товари на північ, не функціонував кожного сезону майже по півроку. По-друге, якщо з кінця XVIII ст. головним російським товаром виступав ліс, то згодом він став втрачати роль першої статті. Його все більше витісняла українська пшениця. По-третє, величезну кількість кращих в Європі сортів пшениці вирощували переважно у регіоні [1294, с.413] і географічно близькому до Чорного моря, навігація на якому здійснювалась цілий рік. Оскільки з 1791 р. Росія стала господарем на його північному узбережжі, а через кілька років до її складу увійшли його землі, ідея перенесення центру російської торгівлі на південь стала не лише привабливою, а й цілком можливою. Тим більше, що царизм шукав нові шляхи міжнародної торгівлі і політики.

Ідея перенесення центру російської торгівлі на південь стала не тільки можливою, але й реально досяжною справою. У цьому контексті Правобережжя перетворювалося у важливий регіон, за допомогою якого почали забезпечуватися міждержавні зв'язки. Більше того, створення Чорноморського флоту, спорудження верфей у Миколаєві, Херсоні та порту в Хаджибеї (Одесі) не лише посилили зовнішньополітичні позиції Росії, а й істотно розширили її можливості завдяки використанню Правобережжя для зовнішньоекономічних зв'язків на Європейському ринку [1579, с.51]. До того ж, міжнародна ситуація стимулювала господарський розвиток як Південної, так і Правобережної України, а адміністративно-господарська уніфікація та відсутність митних кордонів і бар'єрів між двома великими українськими регіонами для торгівлі

створювали умови для формування власного українського ринку та цілісного національного організму [1501, с.271].

До цього Росію підштовхувала зацікавлена Франція. У 1802 р. Наполеон писав Олександрю I про значний зиск від прямої торгівлі на Середземному та Чорне морях. “Ми могли б транспортувати з Марселя прямо до портів Чорного моря вироби наших колоній і мануфактур, а натомість отримували б збіжжя, ліс й інші товари, які транспортуються великими річками до Чорного моря. Сприяння цій торгівлі прославляло б ваше царювання та скріпило б спільним зиском об’єднання наших двох великих держав” [926, с.338].

Молодий російський імператор дуже захопився переорієнтацією на південь [1318, с.495] і, ставши господарем на узбережжі Чорного моря, перетворив її у пріоритет зовнішньої політики. Відтак Правобережна Україна ставала не тільки важливою транзитною територією, а й своєрідним органічним містком із перевезення експортно-імпортних товарів. До того ж, основна маса експортованої продукції надходила з Лівобережжя та Правобережжя, а промислових – з центральних районів Росії [1331, с.524].

Зміна зовнішньополітичного вектора Росії на південь у часі збіглася з порушенням політичної рівноваги в Європі на користь Франції, революційні події кінця XVIII ст. якої дали поштовх новим тенденціям у міжнародному житті та політичній самоорганізації бездержавних народів [1501, с.278], що ставало дедалі більшою небезпекою для Росії. Водночас, Франція виявляла ворожість до Росії, підтримувала і підбивала проти неї Туреччину, Швецію, Польщу [1554, с.166]. Унаслідок величезних територіальних загарбань і нестримних прагнень до розширення територій Франції вдалося посилити свій вплив на Ельбі і Дунаї, а від них на Одері та Віслі. Це супроводжувалось спробами витіснити військовий флот Англії з Середземного моря та встановити перевагу в країнах Близького і Середнього Сходу [1314, с.459-460].

Відновлення англо-французької війни, вторгнення французьких військ у Ганновер і невдача російського посередництва між Англією та Францією влітку 1803 р. остаточно переконало Росію у неможливості обмежити експансію

Франції в Середземному морі та Європі дипломатичними засобами, і відтак спонукало його до необхідності протиставити цій експансії систему оборонних союзів європейських держав. З цією метою посольство М. Кутузова побувало у 1793 р. в Туреччині і добилося від неї гарантії вільного плавання для російських купецьких суден в Архіпелазі [1315, с.465-466].

Росія як європейська і світова держава, що простягалася від Балтійського і Чорного морів до Тихого океану, була зацікавлена в питаннях Європи і світу. Але в її політиці щодо Франції не було суперечностей, характерних для англо-французьких відносин. Отже, якщо виникали проблеми, то вони не торкалися корінних питань обох країн. Тим самим база для угоди між ними завжди зберігалася. Після нанесення Наполеоном поразки австрійській армії поблизу Ваграму влітку 1809 р. на основі мирного договору між Францією та Австрією майже вся Західна Галичина була включена до Варшавського герцогства. Відтоді відносини між Росією і Францією стали погіршуватися, особливо після обіцянки Наполеона відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р.

Ці тенденції безпосередньо торкнулися і Правобережної України, особливо після 1804 р., коли її імператором став Наполеон Бонапарт. Суть полягала в тому, що французькі дипломати намагалися ініціювати антиросійське повстання в Україні і тим самим забезпечити собі підтримку з боку її корінного населення. Робилося це під гаслом сприяння відродженню “козацької нації”, допомоги в знищенні ярма гноблення. Зрозуміло, що за цим приховувалися справжні імперські плани офіційного Парижа, в яких не знаходилось місця українцям. Бо Наполеон ніяких обіцянок українцям допомогти у відновленні їхньої державності не давав. З одного боку, певний час він розглядав “українське питання” через призму “польського” і вважав, що його розв’язання може викликати анархію в регіоні, з іншого, після Тільзиту імператори Франції і Росії поділили між собою сфери впливів: Наполеонові дісталася Західна Європа, а Олександрові I – Східна [1168, с.66]. У результаті фактичним господарем на заході Європи став Наполеон, а Олександр I як його союзник був змушений пристати до континентальної блокади Великобританії.

Тим часом “українська карта” набувала значення козирної в зрослому протистоянні між Францією та Росією. Французький посол у Венеції Лелеман навіть отримав рекомендації придивлятися до українців для поширення гасла свободи та демократії. А ще у 1796 р. в Україні, зокрема у Правобережжі, побував таємний агент Муасонюр і після повернення наполягав на пропагандистській роботі серед українців. Але в питанні про його включення до складу відновленої Речі Посполитої він виступав категорично проти, заявляючи, що це може провалити всі проекти щодо цієї країни [1501, с.279].

Наступною подією, яка вплинула на ситуацію навколо Правобережної України, стала зустріч в Ерфурті наприкінці вересня 1808 р. Олександра I та Наполеона, предметом якої було продовження франко-російського союзу. Керівник Франції на ній змушений був визнати за Росією права на Молдавію та Валахію, а також на Фінляндію, хоч та ще належала Швеції. Щоправда, російський імператор виявив стійкість і категорично відмовився руйнувати відносини з Австрією. Проте трохи більше, ніж через рік, у жовтні 1809 р., на покарання за те, що самодержавство не зробило жодного кроку проти Австрії, Наполеон за підписаним у Відні (відомим у історії – Шьорнбурнським) мирним договором, приєднав до герцогства Варшавського майже всю Західну Галичину. Росії тоді дістався лише порівняно невеликий Тернопільський округ [1314, с.477, 478]. Це зумовило загострення суперечностей між Росією та Францією. У часи третьої та четвертої коаліцій французький імператор використовував недовіру Австрії до намірів Росії та між Росією і Англією для того, щоб розхитати відносини між союзниками.

Це болісно вдарило не лише по політичних, а й по торговельно-економічних відносинах Росії й примусило царизм не дотримуватися зобов'язань блокади, що, зрештою, і послужило однією з причин французько-російської війни 1812 р. Утім, прагнучи знищити династію Гогенцоллернів, Франція відібрала в Пруссії всі польські землі та створила на них “Велике герцогство Варшавське”. Це був той максимум, який міг Наполеон зробити полякам. Про це свідчив той факт, що підписану Румянцевим і Коленкуром конвенцію про

майбутнє Польського королівства він так і не ратифікував. Про українців у цій ситуації навіть не згадувалось.

Ускладнення відносин між Росією та Францією, яке позначилося на Правобережній Україні, засвідчило і східне питання. Адже переговори про поділ Туреччини в березні 1808 р. були заведені в глухий кут і більше не відновлювалися. Причина поведінки Наполеона приховувалась у тому, що він не мав наміру ділити сфери свого впливу на Близькому Сході з будь-якою іншою державою. Більше того, французький імператор, опираючись на армію Мормона, прагнув взяти під свій вплив Балканський півострів, всіляко розпалював за допомогою дипломатичних агентів ненависть Туреччини до Росії та намагався перешкодити переходу дунайських князівств до Росії [1312, с.478]. Ведучи подвійну гру, Наполеон в союзному договорі нав'язав Олександрю I виведення російських військ із придунайських князівств, але той відстояв перехід під свою юрисдикцію Валахії, Молдови та Фінляндії.

На погіршення російсько-французьких відносин вплинув і економічний фактор. Як уже зазначалось, нав'язана в Тільзіті континентальна блокада лягла важким ярмом для Росії, яке болісно вдарило по її зовнішній торгівлі. Дотримання зобов'язань зумовило скорочення обсягів експортно-імпорتنих операцій і надходжень до державної казни. Доходило навіть до взаємного спалення обома сторонами імпорتنих товарів. Лише впродовж 1807-1808 рр. обіг від зовнішньої торгівлі зменшився із 100 до 83 млн. руб. Найбільше скоротився експорт сільськогосподарської продукції, що обернулось падінням курсу паперового карбованця й боляче вдарило по споживачеві.

Царизм не лише швидко усвідомив, а й скористався вигідним геополітичним становищем Південно-Західного краю і став цілеспрямовано шукати можливості активізації торгівлі через приєднані території та будувати за його допомогою новий торговельний коридор в напрямі Чорного моря. У зв'язку з цим приналежність до імперії стала вирішальним фактором його торговельно-економічних зв'язків з вигідним геополітичним розташуванням, сприятливими природно-кліматичними умовами та родючими чорноземами для істотного

зростання російської торгівлі.

Це відкривало перед Російською імперією небачені до того перспективи, а, головне, дозволяло охопити своєрідним півкільцем і прикрити Правобережну Україну від можливої агресії з боку Порту. До того ж, міжнародна ситуація стимулювала його господарський розвиток, а адміністративно-господарська уніфікація та ліквідація митних кордонів і бар'єрів між українськими землями активізувала формування українського ринку та цілісного національного організму. Отримавши правобережні терени та відкривши цілу мережу митниць, карантинів і застав на її території, значно зросла її сухопутна торгівля і на початку XIX ст. досягла 12 % експорту та 22 % імпорту, згодом цей показник виріс до 27 та 37 % [1239, с.168]. Важливо й те, що переорієнтація вектора зовнішньої торгівлі на Південь викликала потребу Росії в нових ринках і виробленій у Правобережжі продукції. Оскільки вихід товарів на Захід був переважно закритий, він почав здійснюватися через її посередництво.

Якщо до 1812 р. проти Російської імперії виступали найбільші європейські держави, то з початком війни вона вийшла зміцнілою та розширилася за рахунок колишнього герцогства Варшавського. Рівносілля її суперників тривалий час у Європі не було. А підписаний у вересні 1815 р. міжнародний акт на тривалий період перетворив країни Священного союзу – Росію, Австрію та Пруссію у повновладних господарів Європи. Трохи згодом їх склад поповнила Англія, а через три роки – Франція.

Враховуючи важливу геополітичну реальність, самодержавство вперше постало перед необхідністю надійно забезпечити охорону та безпеку території і недоторканності південно-західних кордонів у новій конфігурації, зокрема в плані контролю за торговельними потоками, переміщенням через кордон людей, товарів, ідей. Адже в південно-західному порубіжжі зійшлись європейські і російські інтереси, два світи, за кожним із яких був великий історичний досвід державного життя.

Кінець XVIII ст. став для Правобережної України періодом кардинальних геополітичних змін. До того ж, на переконання Я. Верменич, “парадоксальним

чином експансіоністські прагнення російського царизму об'єктивно співпали з інтересами українства" [1170, с.247]. Р. Шпорлюк зробив висновок про те, що "поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої" [1769, с.256]. Ще далі в оцінках пішли О. Стегній і М. Чурилов, наголошуючи, що "територіальні здобуття Росії в районі Чорного моря наприкінці XVIII ст. революціонізували політичну та історичну географію України й ґрунтовно змінили її відносини зі Сходом, досі одну з детермінант українського буття... створили передумови для великих міграційних процесів, які формували українську етнографічну територію, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського етносу". Створення нової України, яка істотно відрізняється від історичної території українського поселення й від усіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили в минулому" [1660, с.32].

Правобережна Україна мала низку суттєвих особливостей. Щільність і абсолютна чисельність населення була тут набагато вищою від інших окраїн імперії. Рівень її соціально-економічного розвитку загалом помітно переважав не тільки більшість периферійних частин і навіть ядро імперії. На її території була незмірно вищою інтенсивність політичних процесів [1296, с.12]. З приєднанням до Росії вона стала одночасно органічним складником більшості українських земель, які перебували в її складі. З одного боку, це забезпечувало самодержавству нові економічні вигоди та джерела наповнення державної казни, з іншого, за її рахунок територія імперії розширилася родючими землями з близьким українським етносом. До того ж, особливого значення етнічним українським територіям надавало активне втручання європейських і турецьких дипломатів у вирішення "східного питання". Іншим вектором військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів європейських держав щодо України була діяльність урядів Пруссії та Австрії, які загарбали інші її частини та, реалізуючи колонізаторську, асиміляційну політику, цілеспрямовано вели

лінію на якнайшвидше інтегрування українських земель у тіла метрополій. Це зумовило істотне зростання його значення як з'єднувальної ланки в політиці експансіонізму і чинника, що значно впливало на ситуацію у важливому стратегічному напрямі імперії [1744, с.98].

Найбільш характерним з цього погляду виявився зовнішньополітичний курс Росії, що прагнула посісти провідне місце на континенті. Керуючись ідеологічною парадигмою “Москва – третій Рим” і претензією правонаступництва на “исконно русские земли”, самодержавство з перших днів перебування у Правобережжі, стало враховувати його природно-географічні можливості та геополітичне розташування не тільки в політико-економічних, соціально-культурних і етноконфесійних процесах, але і його виняткову роль в експансіоністських планах, особливо через погіршення відносин з Англією та згортанням торгівлі з нею і необхідність переорієнтації торговельних потоків на південь. Більше того, самодержавство не тільки прагнуло поліпшити за рахунок цього фінансово-економічне господарство держави, зміцнити за допомогою його геополітичного положення міжнародні позиції імперії та перетворити регіон у надзвичайно важливу економіко-стратегічну базу на південному заході. Завдяки запровадженню новачіям він був перетворений на периферійну провінцію Росії. Але й така периферійність значною мірою вплинула на зміну не тільки вектора її розвитку, а й геополітичного становища і визначила нову геополітичну роль у реалізації зовнішньої політики метрополії.

Будучи втягнутим у потік суспільного життя Росії, Правобережжя разом з іншими українськими землями, які перебували в її складі, завдяки своєму розташуванню, наявністю багатючих чорноземів, кількості і густоті населення отримало важливе геополітичне значення в калейдоскопі європейської та світової політики. Воно виступило важливим чинником присутності метрополії в Європі і змінило характер її участі в європейській політиці. І хоч регіон не міг виступати суб'єктом міжнародних відносин, а відігравав роль об'єкта в політичних комбінаціях царизму, він, замість периферії Речі Посполитої, відразу опинився в центрі політичних інтересів й став дієвим чинником не

дипломатичного та воєнно-політичного курсу імперії та інших європейських країн. Вирішальну роль у посиленні його значення в її зовнішній політиці відігравав той факт, що з двох зовнішньополітичних напрямів – східного та південно-західного пріоритетним став останній [1365, с.842].

У новій державно-політичній конфігурації замість польського фактора з 1793 р. в її розвитку став вирішальним російський чинник. З іншого боку, геополітичне положення Правобережжя з його надзвичайно потужним геополітичним потенціалом стало об'єктивною реальністю для нової метрополії в її південно-західному напрямі або південно-східному куті Європи. Пояснюється це тим, що воно не тільки стало складником Росії, а й “межовою”, прикордонною землею, яка з'єднувала імперію з європейським світом.

Нові геополітичні зміни регіону були спричинені військово-політичними протистояннями рубежу XVIII – XIX ст., результатом яких стали поділи Речі Посполитої, чергове розчленування українських земель й поява можливостей і прагнень Росії, Австрії, Пруссії та Франції у здобутті першості в Європі. Саме ці держави створили геополітичну ситуацію, яка перетворила його на стратегічно, політично, економічно і культурно важливий регіон для імперії.

Характерним є і те, що повернення вектора зовнішньої торгівлі Росії на Південь стало свідченням використання самодержавством приєднаного Правобережжя на користь імперських інтересів. Царизм перетворив його в геополітично вигідний складник держави. Першочергове значення регіону полягало в створенні можливостей для посилення зацікавленості царизму в пошуку нових напрямків зовнішньої політики та створенні необхідної критичної маси для збільшення впливу Росії в Європі.

Неодноразові зміни та особливості геополітичного положення Правобережної України об'єктивно впливали на розвиток різноманітних зв'язків великого українського регіону і тим самим відкривали нову сторінку в його історії [1736, с.97]. Її природно-історичне місце в Європі та у відносинах Росії з багатьма країнами полягало в сприянні зміни чорноморсько-балтійського вектора та інтенсифікації політичних й зовнішньоторговельних зв'язків

метрополії в південно-західному напрямі. Мережа судноплавних річок регіону, органічно пов'язаних із Чорним морем, поряд із формуванням єдності етнічної української території, її господарського, матеріального та духовного потенціалу, зокрема звичаїв, мови, релігії, сприяла зміцненню через нього зв'язків українців із зовнішнім світом [1162, с.113].

Правобережна Україна у цей час була не лише великим історико-географічним регіоном [1660, с.32] та історично сформованим органічним складником етнічних українських земель із відповідною політико-соціальною, господарсько-економічною та культурно-історичною специфікою, а й географічно-територіальним комплексом із потужним природно-ресурсним потенціалом та особливостями господарювання, соціальними станами і духовно-культурним світом. Це була територія, засобом якої імперія Романових стала безпосередньо межувати з імперіями Габсбургів і Гогенцоллернів, слугуючи її воротами в Європу (*а не вікном, яке прорубав свого часу Петро I – А. Ф.*) та фактором, який значною мірою визначав взаємовідносини трьох європейських держав аж до їх краху в Першій світовій війні.

Приєднавши регіон, самодержавство спрямувало свої зусилля головним чином на виконання двох взаємопов'язаних завдань – зміцнення на її території державності зі всіма наслідками, які з цього витікали, та використання її величезного природного, економічного та людського потенціалу у внутрішній і зовнішній політиці імперії. У першому випадку вся політика царизму зводилася до закріплення регіону як складника імперії і забезпечення державного контролю над ним за допомогою армії, органів управління та поліції; в другому – до отримання максимальної не тільки політичної, але й економічної вигоди від його геополітичного положення для реалізації курсу на розширення російської геополітичної експансії. Ще однією особливістю геополітичного положення Правобережжя був її соціально-етнографічний аспект, адже вона виступала не тільки важливим мостом, який з'єднував Росію з європейським світом, але й органічною з'єднувальною ланкою між етнічними лівобережними, південними та західноукраїнськими землями. Більше того, значна частина її корінних мешканців забезпечувала освоєння Північного Причорномор'я.

Геополітичні особливості регіону зумовлювалися низкою обставин.

Однією з головних причин, які їх визначали, було його приєднання до Російської імперії та перетворення із південно-східних кресів Речі Посполитої в південно-західну окраїну нової метрополії. Якщо раніше воно слугувало головним джерелом сили, велетенським і багатим й чужим пограниччям для Польщі, то, починаючи з 1793-1795 рр., виступало прикордонним краєм для Росії. Виняткова геополітична роль полягала в тому, щоб замість політики, орієнтованої на внутрішній розкол, розгорнути курс на перетворення його в органічний складник політичного тіла держави, а його мешканців – у природних підданих імперії. Істотною особливістю геополітичного розташування регіону було його посередництво в поширенні західних культурних впливів і західної культури за допомогою кордону з Австрією. Це зумовлювало поширення на теренах регіону українських, російських, польських і єврейських політичних, культурних та ідеологічних впливів (нових думок, нового світогляду) [1261, с.43].

Опинившись за поділами Речі Посполитої в складі Російської імперії, що зміцнило її міжнародні позиції у економічному та військовому відношеннях [1641, с.185] і нестримному поширенні на захід [1539, с.22], Правобережна Україна замість скромного місця периферії Речі Посполитої майже відразу опинилась у самому центрі політичних інтересів російського самодержавства й перетворилась у геополітично вигідний складник імперії на її південно-західному напрямі і виступила своєрідним містком на шляху реалізації політики, яку проводив царизм із найвпливовішими та найпотужнішими тоді світовими лідерами. Робилось усе це виключно в інтересах Росії. Тому неважко зробити висновок про те, що регіон був об'єктом і водночас плацдармом реалізації російської зовнішньої політики і стратегії російського самодержавства. Росія все більш активно брала участь у формуванні політичної карти Європи, залучаючи та використовуючи для цього Правобережжя.

Регіон став точкою дотику Росії до європейських держав. Попри відсутність суверенної держави, він перетворився в ланку міжнародно-правових відносин, і це включало його економічні, військово-політичні, людські ресурси краю в орбіту значних, часом доленосних подій [1576, с.8]. Першочергове

значення полягало у посиленні зацікавленості царизму в створенні критичної маси для збільшення впливу Росії в Європі. Регіон виступав важливим фактором військових і дипломатичних перемог імперії, які унеможливлювали відновлення Речі Посполитої й забезпечували експансію в південному напрямку, вихід до Чорного моря, а також прикриття від можливої агресії з боку Порту. Неодноразові зміни геополітичного положення регіону зумовлювались місцем в експансіоністських планах Росії та сусідів і об'єктивно впливали на розвиток її зовнішньополітичних і економічних зв'язків. Зокрема, купці включались у торговельні відносини з європейськими країнами, відкриваючи нову сторінку в їх реалізації [1725, с.145]. Вирішальною стала тенденція руйнування старих зв'язків та пошуку нових шляхів для відносин з країнами Європи, а також зростання попиту європейських і близькосхідних країн на українські товари, передусім на хліб.

Висновки до розділу

Кінець XVIII – початок XIX ст. в адміністративно-територіальному відношенні представляв собою тривалий за часом, складний за змістом і нерідко суперечливий за реалізацією процес перетворення регіону в периферію імперії зі стійкою уніфікованою структурою державного устрою. Адміністративні та законодавчо-правові перетворення не належали до визначальних засобів інкорпорації Правобережжя, а лише створювали умови для її поглинення. Разом з тим, ставлення царизму до них і її мешканців було прагматичним й будувалося винятково на імперських інтересах. Для українців у новому просторі Російської імперії все було закритим, зачиненим, обмеженим.

Адміністративно-територіальні перетворення проводилися перманентно в чотири основних етапи. Два з них припали на часи правління Катерини II, інші відповідно – на правління Павла I та Олександра I. Перший етап охоплював період із грудня 1792 по травень 1795 р. У цей час відбулася анексія Росією територій Брацлавського, Київського, Подільського і частини Волинського

воєводств, з яких було сформовано Брацлавську та Ізяславську губернії і Кам'янецьку область, котрі разом із Мінською губернією склали одне генерал-губернаторство. Другий етап був пов'язаний зі створенням Волинської, Київської та Подільської губерній, об'єднаних в одне генерал-губернаторство. У ході третього етапу було зроблено спробу змінити їх підпорядкування воєнним губернаторам. Четвертий складався з кількох підперіодів. Унаслідок союзницьких відносин із Францією Подільська губернія доповнилася в 1810 р. Тернопільським краєм і в 1812 р. – Бессарабією. Адміністративно-територіальні структури стали основою державно-політичного простору та функціонування органів державної влади.

Губернські та повітові міста перетворилися не тільки у місця імперської влади, а й разом із населеними пунктами, де розміщувалися війська, – в своєрідні центри російського впливу. Під контролем держави опинилися всі сфери суспільного життя, а окремі прояви протидії владі, непокори урядовій політиці жорстоко каралися. Намісники і самі мало що могли зробити, а в місцевих установах переважав польський вплив. Уся інкорпораційна політика виконувалися переважно через призму бачення та інтересів поляків. Така конфліктність мала латентний характер, разом з тим визначала малоефективне функціонування управління і потенційну нездійсненність кінцевих цілей.

Правобережжя перетворилось у територію імперії на європейському просторі й набуло іншого геополітичного виміру в її експансіоністських планах, стало однією з головних ланок геополітичного вузла, де пересікалися геополітичні інтереси багатьох європейських держав, засобом її зв'язків з імперіями, що межували, а його буферне положення слугувало фактором, який значною мірою визначав взаємовідносини трьох імперій упродовж усього XIX ст. Національно свідоме українство використовувало різні можливості, щоб засвідчити світу прагнення до самовизначення, здатність творити майбутнє. Зовнішня політика метрополії не відповідала його інтересам, оскільки суперечила реінтегруванню регіону в європейський світ.

Розділ IV ЕВОЛЮЦІЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРАХ

4.1. Поява нових тенденцій у соціально-економічних відносинах

Рубіж XVIII – XIX ст. став переломним для господарського сектору Правобережжя, оскільки його основні галузі були інтегровані в річпосполитську економічну модель. Реінтеграція в структури Російської імперії – процес складний і болісний.

На час приєднання Російську імперію визначали два стовпи – кріпосне право і самодержавство, що на той час вціліли та зміцнилися [1783, с.468]. Відзначаючись економічною і соціальною відсталістю, нова царизм цілеспрямовано поширював свій вплив на регіони, які перебували на різних стадіях розвитку. Цьому підпорядковувалися і господарський розвиток, і використання природних й людських ресурсів, і еволюція цивілізаційних змін у суспільному житті населення придбаних земель. І це закономірно, адже метою його колонізаторської, асиміляційної політики було якнайшвидше її інтегрування в тіло держави [1579, с.43]. Так розпочалася реінтеграція господарства регіону з Європи в Російську імперію.

Правобережжю, за висловом Д. Дорошенка, була відведена роль колонії [1265, с.56], тобто теренів для політичного й економічного панування російської імперської феодално-кріпосницької системи. При цьому, писав М. Грушевський, царизм розглядав українців як будівельний матеріал для культури і спільності російської [1231, с.32], а регіону відводив роль землеробської провінції у формі Hinterland, що примикала до більш розвиненого в промисловому й торговельному відношенні російського регіону. Цими підходами зумовлювалася імперська політика, що втілювалася адміністративними методами [1324, с.152]. І адміністративно-територіальний поділ, і архітекtonіку управління, і всю політику етнічного бонапартизму царизм підпорядковував одній меті –

закріпленню свого панування над ним. Відтак, рубіж XVIII – XIX ст. став переломним для господарського сектору регіону, оскільки його основні галузі були інтегровані в річпосполитську економічну модель.

Служняні виконавці волі імператриці, беззастережно проводили самодержавний курс і доповідали в центр про те, наскільки його життя і виробнича сфера слугували інтересам імперії, політичний консерватизм якої базувався на прагненні закріпити панування дворян, що згуртовувалися з її становим ладом [1217, с.54]. “Колоніальний стан України, – зауважує В. Нечитайло, – ускладнювався процесом провінціалізації, що означав утрату національної самобутності (зокрема, індивідуалістських засад у виробництва) і супроводжувався утвердженням на всіх землях антиукраїнського режиму з його колоніальними рисами – економічною експлуатацією, ліквідацією структур самоврядування, нав’язування неприйнятних для українського селянства, чужих господарських традицій” [1513, с.60-61].

Росія була схожою на більшість імперій тим, що складалась із суміжних володінь і ставила мету поглинення чи інтеграції периферійних територій, а також за своєю династичною природою [1130, с.71]. Регіон став розвиватися переважно за визначеними самодержавством координатами, що зумовило нові тенденції та зміни внутрішніх і зовнішніх пріоритетів й геополітичних орієнтацій не тільки столиці, але і його самого. Відтак, господарство посилювалося і спрямовувалося через призму основних тенденцій економіки Росії, урядової політики в сфері виробництва [1089, с.4].

Експансія на його територію відкрила для Росії важливі економічні перспективи: а) збільшила природні ресурси і перемістила центр господарської діяльності з півночі на південь протяжністю до 400 км, у сприятливіше географічне середовище; б) забезпечила більш раціональний перерозподіл трудових ресурсів між районами старого й нового заселення; в) отримала можливість використовувати станovo-корпоративну організацію, більш високу культуру і економіку, якими відзначалися західні області [1492, с.61].

Господарський розвиток Правобережної України після 1793 р. відбувався в

п'яти основних напрямках. По-перше, приватна власність була замінена на державно-приватну, чим були забезпечені контроль і зверхність самодержавства над економічною сферою. По-друге, всі королівські маєтності Речі Посполитої були перетворені в державні та подаровані або передані в оренду російським землевласникам. По-третє, за рахунок конфіскованих помість за вірну службу імперії було нагороджено багато військових і високопоставлених чиновників. По-четверте, на населення було поширено феодально-кріпосницькі відносини, внаслідок чого українські селяни стали особисто та економічно залежними від поміщиків і держави. По-п'яте, на її користь були переорієнтовано податки і зроблено заміну подимного подушним податком.

Тоді на терени регіону почали поширювати правові норми, що регулювали землеволодіння і землекористування. Спершу дещо делікатно, залишаючи майже незмінними характерні для Речі Посполитої порядки, а після польських повстань більш рішуче, закріплюючи головні засади землеволодіння, землекористування і форми повинностей [1207, с.64-148]. Задля задоволення імперських інтересів, завершилося формування союзу з польськими магнатами та шляхтою і розгорнулася спільна експлуатація корінних мешканців. До економічного освоєння регіону залучили також євреїв та іноземців.

Регіональні особливості, характерні для економічного розвитку Правобережної України виступали внутрішніми факторами, а імперія – об'єктивною умовою, політичним, культурним і соціальним простором, в якому він відбувався. По-перше, на господарський розвиток стійкий вплив справляв комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, родючі чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання тощо [1598, с.13]. По-друге, її складала Поділля, Волинь і частина Київщини, які, за висловом А. Каппелера, відзначалися не тільки політичним, соціальним, етнічним, релігійним, а й економічним різноманіттям, що поставило нові проблеми навіть перед такою багатою на досвід експансії державою, як Росія [1351, с.66]. Загалом, його господарський розвиток зумовлювався: політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її

економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії і перетворення його в сировинне джерело для ринку; поширеними на населення кріпацтва, утвердженням феодально-кріпосницьких відносин і курсом царизму на їх консервування; посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу і монопольної власності на землю в руках не українців; проникненням у виробництво нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці й потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Росії; сприятливими природнокліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням; великою здатністю господарських комплексів існувати тривалий час без істотних змін; зрослими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювало товарне виробництво тощо.

Насадження імперської влади і кріпосних відносин сучасні російські історики пояснюють жорстокою необхідністю та низьким обсягом сукупної додаткової праці на основній території Росії, які примушували царизм і панівний клас створювати жорсткі важелі державного механізму на окраїнах імперії. Цей механізм спрямовувався на вилучення тієї долі сукупного додаткового продукту, який направлявся на потреби самої держави і панівного класу [1486, с.47]. Проте вони не пояснюють, чому найсуворіше в світі кріпосне право застосовувалося винятково до українських селян.

Таке ставлення до Правобережжя пояснюється кількома причинами. По-перше, її помірними природно-кліматичними умовами, родючими землями та переважно рівнинним характером рельєфу, сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення людей. Саме на цьому акцентує увагу Б. Миронов, наголошуючи що Росія за його рахунок здобула придатну для землеробства зону і що переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло збільшенню економічного потенціалу країни, головним джерелом якого було сільське господарство [1492, с.45]. По-друге, через тривалий роз'єднаний розвиток перебування в складі сусідніх держав, регіон і після включення до складу Росії

зберігав набуті раніше істотні особливості суспільного, зокрема економічного, розвитку. По-третє, на всіх його сферах життя відбилася своєрідність геополітичного становища на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, інтересів і культурно-політичних взаємин імперії з сусідніми державами.

Для Правобережної України загальноімперський простір став не тільки територією, а й комплексом економічних, соціальних і культурних взаємодій [1181, с.28] різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, зокрема прикордонних територій, у яку воно перетворилося в складі Росії. Загальний напрям і тенденції його розвитку на рубежі XVIII – XIX ст. детермінувалися такими зовнішніми факторами, як: присутність величезної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, посилення експлуатації, збільшення повинностей і поборів, які змушені були виконувати корінні жителі, чим відчували кріпосних селян добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, інтенсивніше насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням і т. ін.

Вплив російської експансії на економіку регіону відзначався переважно негативним спрямуванням, адже що могла дати позитивного для нього регіону і України загалом, де продуктивність праці в 2-4 рази перевищувала райони історичного заселення росіян [1421, с.50, 246, 247]. Росія була однією з найбідніших у Європі колонізуючих країн [1186, с.185] з відсталими, консервативними кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку XX ст., з силовим непартнерським ставленням до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витратило на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії. Загалом, політична і економічна відсталість Росії унеможливлювала перспективні зміни.

Варто відзначити і те, що регіональна економічна політика самодержавства мала яскраво виражений етнонаціональний характер, оскільки Правобережжя, як і всі українські землі, що перебували в складі Російської імперії, було найбільш

значною ланкою, яка забезпечувала європейський генофонд держави [1194, с.301]. Ф. Степун, якого німці вважали амбасадором російської культури в Баварії, писав так: "...російський народ не так завойовував землю, як радше без бою забирав її в полон. Ця полонена земля й працювала на російський народ, працювала без того, щоб він сам по-справжньому на ній трудився. Такий постійний колонізаційний розлив Росії, невпинний приплив хлібодайних рівнин, які треба було поспішно заселяти й засівати, звільнив російський народ не лише від конечності, але й можливості старанної та пильної праці на землі... Так сформувався стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбного ставлення до землі, відчуття в землі-годувальниці не так власної землі, як радше землі за межею своєї власності" [1500, с.45-46]. Цілком закономірно, що це впливало як на соціально-економічну структуру суспільства загалом, так і на її складові – етнодемографічну, сімейно-господарську, соціально-професійну, організаційно-управлінську, соціально-трудова та територіально-соціальну.

Ймовірно, саме тому Д. Дорошенко розцінював політику російського самодержавства щодо українців як таку, що "весь час ішла врозріз із інтересами України як суто хліборобського краю", гальмуючи сільське господарство митними тарифами, фінансовою політикою, немилосердно стягуючи з корінного населення податки й доводячи його до руїни [1267, с.276]. В одному з перших указів Катерина II відверто вимагала від своїх намісників управляти Правобережжям на благо Росії силою зброї [532, арк.24].

Інтерес самодержавства до Правобережної України полягав у двох найголовніших площинах: як до господарсько-економічного і стратегічного політико-державного регіону. Ще в середині 20-х рр. ХХ ст. М. Слабченко писав, що уряд підпорядкував господарським цілям його адміністративно-територіальний поділ. Тому приступив до формування єдиного Південно-Західного району економічного району з виробництва хліба в складі Волинської, Київської та Подільської губерній, дарма що А. Каппелер називає Україну в числі семи інших регіонів, які з надлишком продукували зерно [1351, с.99]. Саме Правобережжя з його головними хлібними культурами – озимою пшеницею,

ячменем і просом [1493, с.90] – разом із Лівобережжям і Півднем стало найбільшим хліборобським регіоном Російської імперії. Поряд із шістьма губерніями – Воронежською, Курською, Орловською, Тамбовською, Рязанською і Тульською [1294, с.410], де з надлишком вирощували зернові культури, місце його у виробництві хліба стало істотним, оскільки належало до найбільш урожайних земель світу [1168, с.61].

Сільському господарству регіону в цих умовах відводилась роль: а) джерела поповнення держави продовольством; б) донора фінансових надходжень до державної казни; та в) регіону людських ресурсів для комплектування російської армії. У проекті казенного сільського господарства в приєднаних від Польщі областях від 1801 р. зазначалося про утримання на її території армії у 150 тис. душ. Мотивувалося це можливістю значного скорочення витрат на її утримання і прибутком скарбниці за рахунок південно-західного краю [1058, с.746].

Росіяни, як і польські магнати, не виступали культуртрегерами, ініціаторами та організаторами господарської колонізації Правобережної України, що вкладали свої капітали, знання, навички і вміння більш високої землеробської культури, а були, за визначенням Є. Сташевського, експлуаторами, з ненаситною жадобою до наживи, які прагнули її висотати мізерними затратами [1658, с.170]. Якщо в країнах, де на межі XVIII – XIX ст. розпочалась індустріалізація, для збільшення обсягів сільськогосподарської продукції поширювали знання про агрокультуру, друкували з цього предмету книги і статті, поліпшували техніку обробітку ґрунтів, застосовували сівозміну, що сприяло безпрецедентно швидкому підвищенню ефективності виробництва, то в ньому продовжувалося екстенсивне господарювання та посилення експлуатації населення.

Складність господарського розвитку регіону зумовлювалась тим, що царизм не тільки потерпав від хронічного дефіциту бюджету через майже безперервні загарбницькі війни, військові експедиції та утримання на його території численних військ [1135, с.49], а й тим, що Росія була державою з економічно та адміністративно неефективною системою, яка вступила у XIX ст. з порядками організації влади, які не відповідали внутрішнім потребам розвитку і об'єктивно

зумовлювали її відставання [1257, с.16].

Феодално-кріпосницька система вимагала для свого існування простого відтворення [1372, с.40]. Це мало величезне значення для формування певного типу державності на території історичного ядра Росії, примушуючи панівний клас створювати жорсткі важелі державного механізму, покликаною вилучати ту частину сукупного додаткового продукту, яка направлялася на потреби розвитку самої держави, панівного класу, суспільства загалом. Звідси – багатовікова традиція деспотичної влади російського самодержця, звідси – в кінцевому рахунку і витоків режиму кріпосного права в Росії, суворість якого не мала аналогів у світі [1484, с.47]. Іншими словами, державні потреби вимагали розвитку самодержавного режиму на придбаних землях, котрому було зобов'язане служити все їх населення.

Підвищена зацікавленість уряду соціально-економічними можливостями та виробничо-економічним потенціалом регіону передусім стосувалася з'ясування реальної картини земельної власності. З приєднанням царизм напружився на особливості поземельних відносин, не характерних для внутрішніх російських губерній [1147, с.4]. І хоч у Росії, як і в Речі Посполитій, була однаковою дворянська монополія на землю й допускалося володіння невластими землями [1378, с.25], представників імперської верхньої і місцевої влади найбільше вразили масштаби приватних і державних маєтків. Росіян ще більше вражало те, що виявити чіткі межі між державними та приватними земельними володіннями було дуже важко через те, що їх розмежування за польським законодавством ніколи не проводилося [1147, с.23, 24]. Під час проведення люстрації 1798 р. з'ясувалося, що землю і ліси тут вимірювали рідко, а стосовно орної землі та сінокосів, виміри обмежувалися загальними відомостями про ступінь забезпеченості ними як фільварку, так і самого населення (“поля не міряні, але всякий користується ними в міру свого майна і спроможності...” [813, с.472, 474].

В Росії аграрний сектор був ключовою галуззю економіки, що була локомотивом розвитку всього господарства, роль якого поступово змінювалася [1089, с.3]. Тому закономірно, що уряд переніс в її економічний сектор соціально-виробничі відносини, що сформувалися в сільському господарстві держави. Якщо

в 1780-х рр. була надана особиста свобода селянам Австрійської імперії, а в 1807-1813-х рр. – Пруссії, то Катерина II, не порушуючи поміщицького землеволодіння, відразу ж після її захоплення поширила на мешканців російську кріпосну систему й тим самим фактично оформила юридичне безправ'я, яке не містило жодних елементів їх земельної власності.

Д. Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі магнатів і шляхти та надто великими розмірами польського землеволодіння [1139, с.68]. Проте більш об'єктивними є вітчизняні дослідники С. Лисенко і Є. Чернецький, які підкреслюють, що в ньому нараховувалося кілька десятків магнатських родів, які концентрували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси і володіли реальною політичною та економічною владою, хоча з формальної точки зору вони не мали спеціальних привілеїв [1437, с.15]. У власності польських земельних магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 млн. дес. землі і приблизно 3 млн. душ кріпосних селян [1234, с.38, 127]. У Київській губернії власність крупних поміщиків складала більше 75 % всієї території, в тому числі графів Браницьких – 300 тис. дес., князя Лопухіна – 100 тис. дес. Землі [1340, с.62, 66]. Наприклад, С. Потоцькому належали Уманщина (158 сіл) [87, арк.49-53], Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському і Подільському воєводствах, разом 312 сіл і містечок [1853, с.11]; власністю А. К. Чарторийського, колиска роду якого містилася в м. Чорторийську на Волині, були 194 села і містечка, зокрема 165 населених пунктів у Меджибізькому, Зіньковецькому, Гранівському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському та Кам'янецькому староствах, 19 сіл Клеванівського помістя на Волині; Щ. Потоцького – маєтності з 312 міст і сіл [1138, с.17]. Загалом, у Волинській губернії феодалам належало 90,4 % міст і містечок, решта перебувала в руках старост [1495, с.19]. Володіння Любомирського складали 168 сіл і містечок у помістях Побережжя на Дністрі; генерала С. Потоцького – 155 населених пунктів, де проживало 43144 душі чоловічої, 39156 душ жіночої статі та 4072 чиншової шляхти [147, арк.40]. Серед найбільших латифундій у

Липовецькому повіті на Поділлі були помістя Г. Сангушка та А. Ржевуського, що склали відповідно 1 місто, 19 сіл і 7423 душі й 1 місто, 13 сіл і 4617 душ [1853, с.36], Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі П. Потоцького, 33 села у Таращанському повіті [87, арк.45], вся Білоцерківщина та Богуславське староство Браніцьких, Троянівський і Пилявський ключі Вороничів; Новоконстантинівський, Лучинецький, Михампільський ключі та багато сіл Подільського воєводства і півдня Волині – Жевуських, Хмільницьке староство – Оссолінських [1654, с.11]. З огляду на ці факти, важко погодитись із А. Каппелером, який пише про збереження цілковитого домінування польської шляхти лише в регіональному управлінні, правовій системі, соціальній структурі та культурі [1351, с.70].

Щоб не викликати незадоволення серед польських магнатів, ще між другим і третім поділами Речі Посполитої російський уряд взявся з'ясувати стан державних володінь, організацію у них виробництва, які вони давали доходи і куди їх направляли. Спектр зацікавлень економікою Правобережжя істотно розширився після 1795 р. Водночас із роботами щодо вивчення системи землеволодіння, при головній штаб-квартирі російських військ з'ясувалися природні та демографічні ресурси, а головне – виявляли його фіскально-господарські можливості. Нормативною базою для розмежування були імператорські укази, узаконення Сенату, циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна з межування інструкція, додаткові інструкції з межування, численні юридичні акти губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також спеціально підготовлені генеральні карти губерній, повітові карти та плани повітових містечок на кордоні тощо [538, арк.146].

На перших порах щодо цього видавалися спеціальні імператорські укази, а з 1802 р. – укази урядового Сенату. За нашими підрахунками, впродовж 1796-1805 рр. з питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України було видано понад 30 указів імператора і Сенату. Найважливіше місце серед них посідали імператорські укази “Про новий розподіл держави на губернії” від 12 грудня 1796 р. [720, № 17634], “Про визначення кордонів губерній:

Новоросійської, Київської, Мінської, Волинської, Подільської і Малоросійської і про розділення їх на повіти” від 29 серпня 1797 р. [697, № 17117], “Встановлення прокурорам, затвердженим по іменному його імператорської Величності височайшому указу 13 червня 1797 р., для нагляду за веденням справ і дотриманням порядку в межових канцеляріях і конторах, складене на виконання указу Сенату межовим департаментом, відповідно виданим про посади прокурорів інструкціям і іншим узаконенням і указам” від 31 серпня 1797 р. [698, № 17119], “Про проведення генерального розмежування земель в Малоросійській губернії” від 16 січня 1801 р. [764, № 19717], “Про нове розмежування Малоросійської губернії на повіти” від 27 березня 1803 р. [778, № 20684], “Про розробку інструкції для розмежування земель в Малоросійських губерніях” від 24 червня 1803 р. [789, № 21366], “Височайше затверджена Інструкція сенаторам, призначеним для огляду губерній” від 1 серпня 1805 р. [793, № 21861].

Аналіз нормативних актів засвідчує, що від самого початку межування між маєтками було поставлене на найвищий державний рівень і втілювалося за урядовими стандартами. Складність і масштабність заходів, пов'язаних із облаштуванням устрою приєднаних земель вимагали тривалого часу. Це пояснювалося низкою причин. По-перше, робота з проведення внутрішнього межування супроводжувалася неодноразовими змінами в структурі губерній, чисельності їх повітів, визначенні адміністративних центрів тощо. По-друге, розмежування проводилося зі збереженням недоторканості казенних земель і земельної власності магнатів та шляхти – соціальної опори самодержавства в регіоні. Тим більше, що це, з одного боку, зачіпало інтереси багатьох магнатів – власників великих масивів земель і кріпаків, які не завжди погоджувалися з намірами та конкретними діями уряду з питань межування, з іншого, – могло збурити їх незадоволення і тим самим послаблювати з перших днів перебування в регіоні свою ж соціальну опору. По-третє, розмежування гальмувалося хронічним браком коштів на проведення польових робіт, виготовлення [758, № 19276] та копіювання губернських атласів [757, № 19269; 761, № 19442].

Межування в регіоні на початку ХІХ ст. продовжувалося через практику

дарування українських земель російським і польським дворянам. Воно кількісно навіть зросло через усе більше втягування казенних і магнатських помість у товарно-грошові відносини, що супроводжувалося змінами їх власників, а відтак і черговими розподілами земель. Усе важливішим ставало зміщення акцентів у питаннях розмежування. Якщо спочатку головною була чисельність підданих чоловічої статі, то згодом – можливість кращого управління, родючість земель, вигідне геополітичне розташування Правобережної України.

Межові експедиції були наділені повноваженнями не тільки встановити тодішнє розмежування, а й з'ясувати можливості кращого облаштування, здійснити певні зміни за обов'язковою згодою обох сторін і роз'ясненням їх причин. Обов'язковою вимогою було доведення до відома всіх, кого стосувалося межкування, що воно здійснювалося “єдино для благоустрою в управлінні, і що ніякі приватні суперечки по землях в компетенцію розпорядження не входять і залишаються недоторканими, не залежно від цього в установленому порядку повинні розглядатися” [733, № 18119]. Нерідко доходило до загострення ситуації, особливо, якщо в справу межкування втручалися поміщики з численними зверненнями, скаргами в різні інстанції з наполяганням залишити їх володіння в незмінному вигляді, забезпечити їм законний захист і належне сприяння у розв'язанні конфліктних ситуацій.

Попри те, що царизм намагався винагородити росіян за заслуги перед державою помістями у Правобережжі, наприкінці 30-х рр. він зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян [1139, с.69]. Ці дані стосуються періоду, коли польська шляхта внаслідок репресій після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр., зазнала відчутних втрат. Упродовж тривалого часу в адміністрації регіону панувала польська мова, а поляки відігравали провідну роль в управлінні краєм, зберігаючи для цього можливості права неіснуючої Речі Посполитої та продовжуючи колонізацію населення [1234, с.38].

Правобережна Україна, як “законна власність Росії”, залишалась широким полем, на якому поляки зберігали ослаблені форми адміністративного управління, а російська влада ніяк не могла утвердитися. Як і на початку введення регіону до

складу імперії, так і в перші десятиліття XIX ст., однією з головних перешкод був надлишок шляхти, що породжувало сумнів щодо її “автентичності”, а з політико-етнічних мотивів викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу [1138, с.200]. Відтак, розвиток регіону наприкінці XVIII ст. становив боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було зі сфери польського впливу перевести у вірних підданих царя [1139, с.68].

Тому ми цілком погоджуємося з думкою В. Павлюка про те, що: а) знатні шляхетські роди відігравали провідну роль в соціально-економічному розвитку; б) поміщицькі господарства шляхом товаризації землеробства і тваринництва втягувались у ринкові відносини, внаслідок чого їх продукція посідала панівне становище на внутрішньому ринку; в) заходи центральної влади і місцевої російської адміністрації не послабили польського впливу; г) землеволодіння як головний критерій соціально-економічного впливу продовжувало перебувати в руках польських латифундистів [1540-1541].

Очевидно, це мав на увазі В. Ключевський, коли зауважував, що держава пухла, а народ хирів. Російський царизм завжди вдавав, що його політика була суворо національною. Насправді під прапором прекрасних намірів у Правобережжі реалізовувався глибоко антинародний курс, уражаючи на смерть історичні інтереси народу [1767, с.58]. Царизм, економічний егоїзм якого відзначався реалізацією курсу з поширення монопольного права на людські, фінансово-матеріальні та сировинні ресурси, відверто нехтував інтересами регіону, став самовладно розпоряджатися його економічним і військовим потенціалом, ігноруючи прийняті Російською державою зобов'язання [1394, с.302]. Але для цього не вистачало ні фінансів, ні засобів, ні необхідної підтримки. Більше того, з приходом на престол Олександра I можливості для цього навіть зменшилися. Уряд мав намір паралізувати польський вплив, але, як виявилось, не міг цього зробити через те, що в нього не було ані міцної адміністративної системи, ані чиновництва, спроможного виконувати подібні завдання [1312, с.33].

Розглядаючи прадавні українські землі як свою вотчину [1543, с.159], російський уряд розділив їх на дві частини, кожен з яких передав у кормління одному зі складників служилого стану – переважно польським магнатам-землевласникам і чиновникам. Це означало не що інше, як дарування чинам волі і надання їм дозволу реалізовувати без обмежень свої інтереси. Проте саме в цьому приховувалась суперечність, яка зумовлювала наслідки, протилежні імперським намірам. Адже, віддавши щойно приєднані українські землі і кріпосних селян на відкуп польським магнатам і шляхті, самодержавство більшою мірою відмовилося від свого права власності на них.

Продовжуючи започатковане наприкінці 60-х рр. XVIII ст. експансіоністське співробітництво з польськими магнатами, російська влада пішла на союз із регіональною елітою, представленою переважно польськими магнатами [1351, с.68]. На відміну від пригнобленого переважно українського кріпосного селянства, що зазнало подвійної соціально-класової і національної експлуатації, вони опинилися у більш привілейованому, ніж за Речі Посполитої, становищі. Польські дворяни втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої. Натомість, їх економічне панування було не тільки повністю визнане і захищене законом, а й російською адміністрацією та міцною владою, які вступили з ними в альянс [1101, с.62]. Це пояснюється тим, що дворянство Росії до кінця XVIII ст. було як правлячим класом, який поповнював всі середні й вищі ступені військової та цивільної службової ієрархії. На той час наступив такий рубіж, коли, з одного боку, влада, на догоду класовому егоїзму дворянства, доходила до того, що в приєднаних українських територіях держава набувала яскраво класового забарвлення, ставала дворянською, з іншого, – саме дворянство у подарованих йому імператрицею органах самоуправління бюрократизувалося, ставало частинкою урядового механізму, виконавцем повелінь державної влади [1449, с.81]. Справжні витoki такої консолідації росіян і поляків цілком зрозумілі, мотиви і наміри – відомі, соціальна база – очевидна. Вважаючи, що поміщики краще піклуються про своїх підлеглих, царизм став на шлях культивування мерітократії – влади кращих, які відстоювали інтереси всього

населення, зміцнення кріпосного права, скорочуючи кількість вільного населення.

Важливим консолідуючим фактором між росіянами та поляками у сфері економіки було те, що одні, і другі були чужими в Правобережній Україні. Їх об'єднувала жадоба до наживи і отримання все більших прибутків за рахунок посилення кріпацтва. Схожим у своїй основі було й ставлення росіян і поляків до українців. По-перше, одні і інші не визнавали її етнічною українською територією, а українців – окремим народом. По-друге, царизм і його місцева адміністрація та органи самоврядування, з одного боку, і польські магнати та шляхта, з іншого, нещадно експлуатували українське населення. По-третє, обидві сторони прагнула інкорпорувати регіон, формуючи для цього необхідні умови та реалізуючи конкретні засоби. По-четверте, для втілення своїх задумів вони розробляли і втілювали власну нормативно-правову базу та ідеологічне забезпечення.

Через політичне й економічне становище поміщики, особливо польського походження, прагнули до максимального присвоєння результатів праці корінних мешканців і перерозподілу на свою користь багатств, які опинились у їх руках. Вони всіляко консервували соціальну мобільність, щоб не допустити переходу кріпаків у вільний стан, а міщан – у стан купців. Згубну роль також відіграла самодержавна лінія на швидку асиміляцію української шляхти в російське імперське станове суспільство, що позбавляло корінних мешканців власної еліти. Оскільки власниками родючих земель і виробленої на них продукції були переважно не українці, то і прибутки від господарювання на селі закономірно опинялися головним чином у їхніх руках. Безперечно, ми враховуємо, що це стало можливим через брак у регіоні більш-менш помітного прошарку власної української економічної, зокрема торговельної, еліти. Унаслідок цього, українці єдині на одвічній землі опинилися в безправному становищі, були позбавлені можливості розвиватися на власній економічній основі. Тільки вони виявилися чужими для російської влади, а вона віддалялася від них, ставала дедалі чужою.

Даючи ґрунтовну інструкцію щодо управління регіоном, Катерина II рекомендувала повернути справу так, щоб населення мало підстави шанувати свій відрив від польської анархії і відчути перші кроки до благополуччя [691, №17090].

В іменному указі від 19 квітня 1794 р. наголошувалося на необхідності “учиняти і надавати належні на право володіння свого докази, якими повинні користуватися за законами їм належними, допоки збережуть вони вірність і обов’язок присяги своєї, як невід’ємною їх власністю, стверженою їм словом Нашим” [700, № 17198]. Проте наприкінці XVIII – на початку XIX ст. чисельність особисто вільних українців Правобережжя ставала дедалі меншою внаслідок посилення російської феодально-кріпосницької системи. Навіть вільне населення позбавлялось свобод через наступ реакції і свавілля чиновницько-бюрократичної влади, магнатів і шляхти. Більше того, з реалізацією політики уряду та вrostанням регіону в організм Росії зростало соціальне та економічне безправ’я корінного населення. Під високими гаслами “національних інтересів” тривіально задовольнявся ненаситний апетит самодержавства на родючі землі, працелюбних українців і разом зміцнення позицій імперії на її південно-західних кордонах.

Правовий статус мешканців визначався передусім їх становою приналежністю. Їх поділили, як і загалом по усій імперії, на чотири стани: дворянство, духовенство, селянство та міщанство. Указом від 16 листопада 1797 р. Павло I оголосив, що його головною метою виступає те, щоб всі народи, які потрапили під скіпетр Росії, будучи членами одного тіла, дітьми одного батька, насолоджувалися рівними правами і однаково були щасливими [738, № 18248]. До українців це положення стосувалося тільки в їх підпорядкуванні імперському скіпетру та приналежності до єдиного тіла імперії. Щодо насолоди однаковими правами та благополуччям, то вони залишалися не більше, як декларацією. Таке ставлення російські історики пояснюють тим, що самодержавна політика у селянському питанні не була інструментом “захисника” народу [1753, с.229]. З цього випливає очевидне – царизм цікавили лише нові джерела доходів регіону.

Упорядкування та врегулювання суспільно-виробничих відносин у Правобережжі здійснювались за допомогою порядків, законів та інших норм імперії, побудованих за принципом “Богу – боже, кесарю – кесарево”. Так, у маніфесті Катерини II від 13 липня 1795 р. зазначалося, що “запровадивши спокій у землях під скіпетр наш на віки повернених, ми спрямовуємо головну увагу і

волю нашу на цьому придбанні, по-перше, на те, щоб, огородивши щойно усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, правління подібне до того, під покровительством якого благоденствує велике число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову присмну для серця нашого їжу, поширити добродійність на рід людський і творити всіх скільки можливо, щасливими. Керуючись цими правилами, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володіння і майна, але й прилучивши їх до слави і благоденствія імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються” [711, № 17356]. Забезпечуючи інтереси держави та дворянства, норми російського законодавства спочатку захищали інтереси усіх заможних прошарків [1868, с.38]. Політичний курс в економічній сфері втілювався через неповагу та недовіру до людей, які створювали матеріальні блага. І це закономірно, адже його ввели до Російської імперії не для того, щоб господарювати чи працювати, а панувати, командувати, розпоряджатися виробленим, створеним корінними мешканцями.

Отже, самодержавна соціально-економічна політика у Правобережжі ґрунтувалася на пріоритеті прибулих росіян, хоча їх кількість, особливо частка в складі мешканців, наприкінці XVIII ст. не перевищувала 0,1 %, а її визначальними напрямками були утвердження російської юрисдикції та безперечна державна протекція. Завданням влади було суворо стежити за тим, щоб ніде не відбулося невідповідних дій поміж поміщиками і селянами до запроваджених на російських засадах порядків. За українцями закріплювалося право мовчазної покори панам своїм без найменших змін [555, арк.85]. Рубіж XVIII – XIX ст. відзначався формуванням і всебічним зміцненням соціальної бази самодержавства в містах і селах, посиленням й розширенням економічних і правових повноважень російських й польських поміщиків із одночасним збереженням і консервуванням станової безправності українців.

Між тим, у перші роки уряд вимушений був виявляти деякий лібералізм до корінного населення Правобережної України. По-перше, потрібно було схилити

на свій бік його величезну масу. По-друге, нейтралізувати цим надзвичайно великий прошарок польської шляхти, яка могла залучити українських селян і міщан до масового опору проти політики царизму. По-третє, враховувалося прикордонне розташування регіону, яке вимагало підтримки спокою серед місцевих мешканців і одночасно забезпечення російських військ продовольством й провіантом. Для прибулих росіян на першому плані була держава, на другому – економічна вигода від регіону і на останньому – корінне населення.

Л. Мілов звертає увагу на різкі конкретно-історичні відмінності в типі власності, формах господарювання, державності та характері розвитку капіталізму на Заході і Сході Європи [1486, с.53]. Щоправда, учений опускає, що ці риси були характерними й для Правобережжя і що воно багате на величезні родючі території [1749, с.175], має іншу природу та відмінні кліматичні умови, значно менші витрати й істотно більші результати праці, сукупний додатковий продукт, на відміну від історичної Росії з дуже коротким, всього 125-130 робочих днів (приблизно з середини квітня до середини вересня за старим стилем), малородючими, здебільшого дерново-підзолистими і підзолисто-болотними ґрунтами й відповідно надзвичайно низьким рівнем врожайності та відносно низьким обсягом сукупного додаткового продукту. Наприклад, на Поділлі врожайність зернових коливалася від 4 до 10 одиниць, проса – до 20, а кукурудзи – 25-40 одиниць [887, с.57]. Більше того, географічні умови, аграрне середовище регіону, за його влучним висловом, не тільки диктували логіку розташування посівних площ і культур, а й формували тип хлібороба, задавали рівень напруженості його праці та виробничої поведінки. Цим пояснюється той факт, що його економіку з перших днів перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок [1326, с.313].

Враховуючи, що за соціальним походженням і становищем католицьке і верхівка уніатського духовенства в Правобережній Україні були дворянами та зберегли значну частину своїх станових привілеїв і мастки [1302, с.37], центральні та місцеві органи самодержавної влади і управління проводили політику лояльного ставлення до поляків і католицької церкви, що об'єктивно спричиняло

постійну напругу між польськими магнатами, шляхтою, католицькими священиками, з одного боку, і українським покріпаченим селянством – з іншого. Подібний курс проводила австрійська адміністрація у Східній Галичині, намагаючись підтримати напругу між польською шляхтою і руським, тобто українським, селянством [1299, с.312].

Безперечно, держава і суспільство завжди були і є взаємозумовленими суспільними структурами, існування яких одне без одного неможливе. Проте в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. справжнього контакту і співробітництва уряду та суспільства в секторі економіки налагоджено не було [1481, с.11]. Її мешканці повинні були сплачувати державі подушний податок, виконувати низку державних і земських повинностей, а російська влада, не даючи нічого взамін, спрямовувала їх в імперських інтересах. Особлива роль в цьому належала православній церкві, яка, отримавши державний статус, окрім релігійних функцій, виконувала чимало соціальних і загальнодержавних обов'язків [253, арк.2-8; 444, арк.1-12]. Паралельно з посиленням адміністративного тиску зростав й набував загального характеру ідеологічний диктат, сила цього якого не залишала для українців власного вибору.

Це загострювало старі й породжувало нові суперечності та конфлікти на політичній, економічній, етнічній і релігійній основі. Наслідком їх наростання ставало посилення кріпацтва, зростання частки збіднілого населення, зубожіння українців та їх дезінтеграцію. Але, попри всі негаразди, злидні, утиски, насильства, котрі доводилося витримувати мешканцям Правобережжя, його суспільством рухала дедалі міцніша тенденція українського відродження, консолідації українців, поширення в усіх верствах народу національної самосвідомості [1617, с.28].

Для селянського господарства корінної Росії через несприятливі природнокліматичні умови вкрай обмеженими були можливості виробництва землеробської і тваринницької продукції. Низька врожайність, обмеженість земельних наділів, слабка база тваринництва на її історичній території пояснювали відносно низький обсяг сукупного додаткового продукту. Через це

селяни ледве встигали виконувати покладені на них державою та поміщиками повинності і роботи в своєму господарстві, через що вони ледве забезпечували себе необхідним харчуванням [1485, с.42, 49].

З кінця XVIII ст. Правобережжя стало не тільки постачати сільськогосподарську продукцію у внутрішні губернії, а й значні обсяги хліба на експорт, у різні європейські країни через чорноморські порти. І це закономірно, оскільки в ньому завжди були надлишки хліба, експорт якого був винятково вигідним як за витратами, так і з точки зору близькості до чорноморських портів і наявності суднохідних річок. Великим стимулом до збільшення експорту хліба було зростання цін, зумовлене попитом світового хлібного ринку, повноцінним учасником якого стала Росія [1493, с.90, 91, 154, 155].

Важливу групу чинників, які мали істотний вплив на господарський розвиток регіону і темпи його інкорпорації до складу імперії, складали висока густота заселення території, особливості господарювання, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незмірно вища інтенсивність політичних процесів, ніж в інших окраїнах Росії, західноєвропейська орієнтація торгівлі та структура торговельних зв'язків. Істотним було те, що шляхта в регіоні була польською або сполонізованою, а селяни – русинами [1297, с.53], тобто українцями. У зв'язку з цим система етнографічного впливу, за висловом Л. Горизонтова, входила в арсенал методів контролю самодержавства за його територією. Залучення “російського елемента” в землеробські господарства було важливим (хоч і не єдиним) напрямком імперської політики. Адже тільки опираючись на надійні форпости обрусіння серед корінного населення, можна було змінити національне обличчя все ще аграрного суспільства [1195, с.121].

Після 1793 р. Росія опинилася перед необхідністю формування і закріплення стійкого геополітичного статус-кво та забезпечення за рахунок нових кордонів широкого доступу до безпосередніх зв'язків із великими європейськими державами та сферами їх впливу. В свою чергу, Правобережна Україна набула якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських планів царизму. Зокрема, почала відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-

Бузького каналу Балтійського і Чорного морів [681, арк.12]. По-друге, на її розвиток істотний вплив мали й інші економічні фактори, передусім можливості сільського господарства, трудових ресурсів, шляхів сполучення, транспортної інфраструктури та ін. І до, і після поділів вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль мали зміни, які відбулися у міждержавних відносинах в акваторії басейнів Чорного та Середземного морів, які визначали політичну ситуацію. По-четверте, важливу роль відігравали її господарські, зокрема торговельно-економічні зв'язки. По-п'яте, на геополітичне становище вплинули неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній та інших частинах імперії [1736, с.55].

Враховуючи важливу геополітичну реальність, самодержавство вперше стало перед необхідністю надійно забезпечити охорону та безпеку території й недоторканності південно-західних кордонів у їх новій конфігурації, в тому числі й контроль за торговельними потоками й переміщенням через кордон людей, товарів, ідей. Реалізуючи торговельну і митну політику, царизм докладав зусиль, щоб, за словами М. Грушевського, “знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів – Петербурга й Москви” [1225, с.16]. Цілеспрямоване економічне інтегрування регіону спричинило посилення ознак економічної залежності від царизму.

Після 1793 р. для росіян настала ера збагачення за рахунок його родючих земель, а для корінного населення – ще важчої підневільної праці та жорстокої експлуатації з боку держави і дворянства, польських магнатів і шляхти. Царизм нав'язав мешканцям консервативну потестарну форму соціальної організації – кріпосницький лад, який вступив у глибоку хронічну кризу і знаходився напередодні свого падіння [1153, с.24]. Він визначав господарський розвиток регіону загалом і аграрного сектора, зокрема, а основою виступили магнатські помістя або латифундії з виробництвом зерна і тваринницької продукції [1294, с.430], що становили своєрідні міні-держави в державі, край безмежного магнатського панування [1287, с.358].

На функціонування поміщицьких господарств регіону впливали: 1) їх стан на момент початку інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політика царату стосовно поміщиків у контексті його ставлення до правобережного шляхетства; 3) вплив польських повстань на чисельність і становище магнатських маєтків; 4) зросійщення чи “обрусення” землеволодіння; 5) кількість землеволодінь і чисельність селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків, і їх залежність від фінансового стану власників; 6) піднесення господарської системи, пов’язане з культивуванням сільськогосподарських культур, тваринництва та переробної галузі; 7) подальше втягування у товарно-грошові відносини; 8) розвиток стосунків з іншими категоріями населення; 9) демагнатеризація (подрібнення) великих латифундій [1410, с.57-58].

Японський дослідник К. Мацузато виділяє майже такі самі фактори, що зумовлювали розвиток поміщицьких господарств у досліджуваній період: 1) його стан на момент інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політику її уряду щодо поміщиків; 3) вплив польських повстань на кількість і стан магнатських помість; 4) обрусіння землеволодінь; 5) кількість землі і чисельність селян, необхідні для економічної стабільності помість, фінансовий стан власників, а також питання успадкованої власності; 6) розвиток власне господарської системи, пов’язаної з культивуванням різних культур, розвитком тваринництва до рівня заводів і підприємств переробної галузі тощо; 7) втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини; 8) взаємовідносини з іншими категоріями населення [1249, с.8-29].

Додамо, що ці чинники були характерними для сільськогосподарського розвитку всієї Росії. Але на аграрний сектор регіону впливали чинники, що вирізняли його від інших частин імперії. Передусім, це істотна роль помірнього клімату та природно-географічного розташування, вищий рівень виробництва, велика чисельність і висока щільність народонаселення, органічна взаємозумовленість економічного розвитку, видів і обсягів державних і земських повинностей, котрі воно виконувало, істотна відмінність трудових можливостей та рівня матеріальної забезпеченості селян-хліборобів, специфіка їх ставлення до

землі і хліборобської праці, пряме втручання держави у виробництво, вигідне геополітичне положення та ін. Географічне положення було в числі вирішальних факторів, які визначали буття селян, знаряддя праці, прийоми агротехніки, значною мірою адаптовані зовнішніми умовами та впливами.

Отже, Правобережжя мало власні алгоритми розвитку, зумовлені геополітичними, політико-адміністративними, соціально-демографічними, економічними та іншими особливостями. До однієї групи факторів належали територія, природні ресурси, чисельність і щільність населення, культура і релігія регіону; до другої – економіка, армія та ін. Позитивно позначилося і те, що з приєднанням до Росії Очаківської області його територія була прикрита своєрідним півкільцем від можливої агресії з боку Порту. Більш динамічний розвиток сільського господарства стимулювала Європа з розвинутою промисловістю і попитом на хліб й інші продукти харчування [1579, с.50, 51]. Навіть сучасні російські історики визнають, якщо регіон відразу після 1793 р. був інкорпорований в адміністративну структуру імперії, то економічні відносини, особливості економічного життя, структура сформованих століттями торговельних зв'язків перешкоджали його інкорпорації [1297, с.88].

Природно-соціологічні чинники спонукали корінних мешканців до більш інтенсивної праці. Якщо російський селянин основні свої сили та енергію витрачав на обсяг робіт, то український фізичні диференціював їх достатньо раціонально на численні види трудової діяльності. Якщо перший “сім потів проливав на сувору боротьбу з природою задля безнадійно нерентабельного виробництва [1484, с.401], то другий витрачав свою енергію на різні види достатньо продуктивної діяльності.

Правобережжя відзначалося високою щільністю населення, що об'єктивно стимулювало інтенсифікацію виробництва. Цьому сприяло залучення в товарно-грошові відносини імперії, запровадження певної спеціалізації та більш активне застосування передової агротехніки і добрив. В умовах обмежених земельних ресурсів, збільшення повинностей і подушного неабияку роль відіграла висока працьовитість селян і зміни в їх менталітеті, зокрема зміцнення у їхній свідомості

таких характерних рис, як раціоналізм, прагматизм, ощадливість, які найбільше проявлялися діяльності хліборобів. Селяни добре розумілись на обробітку землі, знали специфіку своїх наділів, можливості знарядь праці й вправно працювали. Постійно виявляли турботу про отримання більшого урожаю при всіх примхах погоди. Збільшення панщини і повинностей змушувало їх систематично експериментувати, запроваджувати нові знаряддя, розширювати сівозміну.

Оскільки господарство Правобережної України на момент приєднання вирізнялося своєрідністю соціального, економічного, національного та культурного простору, до нього застосовувався не тільки загальноімперський адміністративно-територіальний, але й регіональний підхід. Унаслідок цього формувалося складне полотно господарських взаємин імперської влади і місцевих співтовариств. Освоюючи та переносячи на терени регіону кріпосницькі відносини, самодержавство розглядало його: по-перше, як територію, за рахунок якої Росія розширилася в південно-західному напрямі; по-друге, як складник держави, для інтеграції якої потрібен був певний перехідний період; по-третє, як геополітичну реальність у реалізації експансіоністських устремлінь царизму. Поведінка імперської влади значною мірою визначалась прикордонним і геополітичним положенням, винятковими господарсько-економічними вигодами, концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного життя та підпорядкуванням місцевого населення інтересам нової метрополії і, в результаті, поглинання його як периферійної території. Царизм використовував його як важливий у всіх відношеннях регіон, який зумовив новий векторний розвиток імперії і одночасно став вагомим засобом її нової геополітичної структури.

4.2. Реформи у виробничому і фінансовому секторах регіону

Політичний курс самодержавства на інкорпорацію Правобережної України здійснювався в органічній єдності з економічним, ставши специфічним

об'єктом імперської економічної політики. У проекті з польських питань від 1791 р. наголошувалось на користі для Росії виконання “польського” проекту за рахунок просторих родючих земель, населених численним народом [880, с.652]. Головний інтерес царизму полягав у придбанні величезних родючих земель і надзвичайно великої кількості робочої сили. Уряд цікавив насамперед господарський потенціал регіону – його багатства, унікальне розташування на перехресті світових шляхів і величезний масив родючих земель. За словами А. Ляхова, Захід тягнув Русь на шлях інтенсифікації, де в пільмі кріпосних відносин незримо нагромаджувався грошовий капітал, де народні маси виробляли в себе економічно більш досконалі форми, а справа йшла до поступового розширення сфери грошового господарства [1451, с.26, 75]. Імператриця не могла не скористатися цим. Але відверто говорити і офіційно діяти теж не могла. В. Ключевський з цього приводу писав, що самодержиця “... не могла допустити такої грубої постановки питання щодо свого політичного мислення і повела питання звивистим шляхом дипломатії” [1366, с.48].

Ширший контекст про вигоди Правобережжя підкреслив А. Семенов у 1826 р. в статті про господарський стан, географічне положення і належність до Чорноморського басейну. Він писав, що: “знаючому географію і статистику російську досить поглянути на річки: Дунай, Прут, Дністер, Буг, Дніпро, Дон, Кубань і на їх системи, щоб уявити надлишок продуктів, якими цей простір кращої й нової хлібородною землі в Європі стане постачати захід за допомогою Чорного моря і Середземного” [1626, с.300]. В регіоні з найпримітивнішою технікою і без добрива врожай хліба досягав 7-8 зерен [1273, с.434]. Територіальні придбання і встановлення безпеки на Південному Заході в економічному відношенні мали, за О. Корніловим, колосальне значення, а посилена колонізація його просторів внесла в економічний побут Росії новий фактор величезної важливості [1386, с.53]. Уряд розглядав регіон як військово-стратегічну, ресурсно-мобілізаційну, фінансову та продовольчу країну. Він став розвиватися в державі з різними природними і геополітичними умовами та неосяжними апетитами, які об'єктивно наклали відбиток на характер, структуру, вектори і темпи його

господарювання.

Ведучи пошук шляхів задоволення імперських інтересів і джерел заміни й компенсації багатьох своїх збитків [693, № 17108], Катерина II в секретному рескрипті на початку грудня 1792 р., тобто ще до офіційного приєднання Правобережної України до Росії, поставила перед командувачем російськими військами М. Кречетниковим завдання; невідкладно вивчити фіскально-господарські можливості та взяти на облік природний, економічний і демографічний потенціал регіону. Передусім йшлося про підготовку якомога детальніших відомостей щодо державних маєтків, їх потенціалу та виробничих можливостей, якнайшвидшого налагодження управління ними і запровадження російської системи оподаткування. Секретний рескрипт імператриці від 8 грудня 1792 р. поклав початок люстрації в регіоні, кінцева мета якої полягала в розробці основ управління казенними помістями, а також посиленні нагляду за господарською діяльністю їх власників [1657, с.41]. У ньому ставилося завдання скласти правильну карту з камеральним описом новопридбаних областей з тим, щоб провести ревізію надійними людьми під наглядом губернаторів та зібрати ґрунтовні відомості про доходи повітів, поміщицьких і монастирських сіл, людей, зокрема селян, які жили в них [865, с.6]. Насамперед слід було підготувати інформацію про особливості поземельних відносин, зокрема про власників коронних маєтків, юридичні права на котрі вони повинні були довести. Царизм цікавило Правобережжя з економічної точки зору – його багатства, чудовий клімат і унікальне розташування на перехресті світових шляхів [1443, с.52].

Для прискореного вивчення природних і демографічних ресурсів, економіко-господарського потенціалу, складання й опису карт про державні земельні угіддя та визначення їх правового статусу регіону на початку 1793 р. була створена група з відряджених зі столиці штабних офіцерів, військових топографів і цивільних чиновників на чолі з генерал-майором Б. Кноррінгом, без яких не виконувалися проекти картографування анексованих земель [1627, с.5]. Загальний нагляд за цим здійснював генерал-губернатор, а безпосередній контроль – губернатори.

Приєднавши Правобережжя, царизм відразу розпочав його господарське освоєння. Тому закономірно, економічне питання стало одним із пріоритетних у його політики. Відтак виробничо-економічний розвиток регіону відбувався під впливом імперського курсу на інкорпорацію і в тісному зв'язку з тенденціями розвитку економіки Росії та урядовою політикою в фінансовій і виробничій сфері. За оцінкою академіка В. Смоля, причини і наслідки втручання уряду в його господарське життя двозначних оцінок не викликають. Йшлося про зміцнення економічних, політичних, духовних позицій самодержавства [1642, с.92].

Зрозуміло, що поряд із турботою про забезпечення в придбаному регіоні порядку та спокою і спрямування потоку місцевих податків у державну казну на передній план виступало залучення придбаних територій у загальноімперський господарсько-економічний комплекс. Тому царизм відразу себе повів не як захисник корінного населення, а як переможець, якому все дозволено, зокрема, розпоряджатися господарсько-економічним потенціалом. Фактично на цьому рубіжному етапі відбулось широкомасштабне імперське втручання в економіку краю. Відтак, його економічне життя почало розвиватися під знаком заміни власності, насадження феодально-кріпосницьких відносин, повернення до екстенсивного господарювання. Адже потрібно було точно з'ясувати, кому і на яких підставах належали міста, містечка, староства і села, якими були умови володіння ними чи оренди, які податі та в яких розмірах кому і коли платилися; які доходи належали і в який саме час щорічно вони вносилися в скарбницю корони, а також, хто збирав і куди доставляв ці доходи [1657, с.42]. Комісія вивчала привілеї і з'ясовувала категорії людей, звільнених від платежів і податей та документи, на яких вони базувалися.

Складання камеральних описів Правобережжя було завершено в 1794 р. Але вони були ще неповними та неточними, особливо що стосувалося доходів магнатів і шляхти, які намагалися всіляко їх приховати. Тому Т. Тутолмін дав розпорядження губернаторам доповнити дані про конфісковані і залишені в казенному управлінні помістя, зокрема церковні [1657, с.43]. Відтак, було проведено нову ревізію [492, арк.1-192; 401, арк.1-344] та підготовлено “докладні

відомості” про посесії, розміри платежів, привілеї, конкретні матеріали про передання прав власності та ін.

У літературі наголошується, що об'єднання білоруських і українських земель у складі Російської держави було “безсумнівним прогресивним актом” для цих народів” [1322, с.266]. Провівши камеральне обстеження та отримавши досить переконливі відомості про його економічний потенціал і трудові ресурси, царизм у 1795 р. переніс адаптовану фіскально-податкову систему феодально-кріпосницької держави у формі подушного податку [1394, с.302], водночас зберіг певні особливості оподаткування, що лише істотно погіршило становище корінних мешканців.

Оскільки для збирання податків необхідно було здійснити адміністративно-територіальне облаштування та взяти на облік податне населення, імператорськими указами від 23 квітня 1793 та 13 липня 1795 рр. місцевим мешканцям оголосили їх дворічне відтермінування [694, № 17112]. Це стосувалося і частини Волині, приєднаної 1795 р.: “з усякого стану людей, які там живуть, казенних окладних доходів протягом нинішнього і майбутнього до 1-го січня 1797 р. не збирати і не стягувати...” [711, № 17356]. Натомість влада запровадила продовольчий збір по 1,5 четвертини хліба. Це не зменшило, а, навпаки, різко підвищило ступінь державного оподаткування селян [1511, с.25].

По-перше, на місцеве населення було покладене продовольче, провіантне та матеріальне забезпечення розквартированих військ “визволителів” [91, арк.77-78; 92, арк.1-2, 6, 9; 93, арк.1-12; 98, арк.1-6; 100, арк.1-24; 104, арк.1-2]. По-друге, починаючи з 1794 р., з Правобережжя направляли в державну казну рекрутські збори. По-третє, уже з літа 1794 р. селяни сплачували подушний податок на основі встановлених державою нижчих за ринкові ціни вирощеним збіжжям на утримання військ і державного апарату. Хлібний збір складав 1,5 четвертини або 216 кг із ревізької душі [335, арк.40]. Кожна родина з 3 душ чол. статі змушена була продати державі за безцінь майже 650 кг хліба, що відразу ж поставило їх на межу виживання. Через неврожай, як це було в 1794 р. у багатьох повітах Волині, з ревізької душі збирали, за указом від 23 червня 1794 р., по 30 коп. [703, № 17316],

що підвищило ступінь державного обкладення селян. Обкладення населення подушним хлібом [377, арк.1, 51] відображало реакційні тенденції фіскальної політики царизму і вкрай негативно вплинуло як на перспективи сільськогосподарського виробництва, так і матеріальне становище хліборобів.

Уже в грудні 1794 р. імператриця зобов'язала губернатора Брацлавської губернії заготувати генерал-майору Хорвату до 50 тис. четвертин (34 тис. 722 т.) провіанту [1082, с.172-173]. Украй обтяжливий хлібний податок спричинив хвилю масових селянських протестів. Тому на пропозицію особливої комісії в грудні 1796 р. Павло I замінив його сплатою грошей – по 40 коп. із душі. Відтак, кожна ревізька особа стала щорічно сплачувати державі по 1,4 руб. Але вже в лютому 1797 р. вийшов новий указ, за яким у разі найменшої затримки з постачанням хліба в Правобережжі, помістя підлягали секвестру. Зібраний хліб зберігали в хлібних магазинах, старих костелах, полкових конюшнях, різних обивательських будинках [92, арк.17; 180, арк.12-24]. Згодом хлібна подать була замінена заготовлею хліба “для непередбачених випадків”, а також для забезпечення рекрутів [390, арк.3]. З цією метою в запасних складах, створених у кожному повіті, зосередили дворічний запас хліба [342, арк.46, 57]. У період війни 1812 р. в хлібних магазинах регіону зберігалися тисячі тон борошна, круп, вівса та іншого продовольства [1087, с.191].

Як відомо, головним методом мобілізації фінансів до державної скарбниці у Росії було стягнення з населення податків і різноманітних зборів [1533, с.100]. Тому царизм розгорнув роботу органів влади з метою, щоб податки, які платило населення Правобережжя до 1793 р., стали складовою імперської скарбниці. Замість їх виконання за принципом “від двору” (подвірного – А. Ф.), що діяв за польськими законами, перейшли до подушного податку, а податне населення перевели на підвищений подушний оклад [1511, с.23]. Задля його своєчасної сплати селян і міщан поділили на три податних столи [54, арк.1-40]. У бюджет направлялися окладні або прямі податки з населення, що складалі понад 52 % від загальних надходжень [1533, с.90].

До 1793 р. розмір “подимного” податку, який нижчі стани Правобережжя

щорічно сплачували державі від кожного диму (господарської одиниці), коливався: для господарств королівських міст – від 2 до 1 руб.; для димів приватновласницьких міст – від 1, 33 до 0,67 руб.; і селянського двору – від 1,17 руб. до 83 коп. [1545, с.25]. Російська система оподаткування передбачала сплату подушного податку з кожної особи чоловічої статі без урахування їхнього віку. На початку розмір подушного податку на користь держави для кожної ревиської душі селян склав 70 коп. Якщо до 1793 р. сім'я з 8-ми душ, зокрема 3-4 осіб чол. статі, державі за рік сплачувала щонайбільше 1 руб. 17 коп., то після 1794 р. кожній чоловічій душі уже доводилось сплачувати державі по 2 руб. 80 коп. – 3 руб. 50 коп., тобто майже втричі більше. У грудні 1796 р. загальний оклад подушної податі був підвищений до 1 руб 26 коп., а з початку 1798 р. – до 1 руб. 66 коп. Подушне з тих, хто перейшов у межі Подільської губернії з сусідніх держав, складало з відсотками понад 32 руб. [409, арк.39]. Фактично вже наприкінці XVIII ст. в регіоні було запроваджено ручне управління системою оподаткування. Гіркою реальністю стало доведення до кожного двору розмірів податків без урахування їх доходів і можливостей, яке спричинило зростання несплати податків і всіляких зловживань.

Період правління Олександра I вирізнявся не лише загостренням фінансово-податкової кризи, а й посиленням фіскально-кріпосницького гніту. Відтак до лютого 1810 р. царизм підвищив подушний оклад до 2 руб., а рівно через рік – до 3 руб. чи в 1,5 рази. Загалом, із 1794 по 1818 р. його розмір для державних селян виріс більш як у три рази: з 1 руб. 02 коп. до 3 руб. 30 коп. Селянське господарство, що налічувало 3 душі чол. статі, в 1794 р. платило державі подушне 3 руб. 06 коп. На початку XIX ст. селянський дим, де частка чол. статі скоротилася до 2,2 особи, – вже 7 руб. 59 коп. Державні селяни 1797 р. платили оброк по 4 руб. 08 коп. із кожної ревиз. душі, з 1810 р. – по 6, а із 1812 р. – по 8 руб. [1240, с.26, 108-109]. Але, звідки їм було брати такі гроші, влада не цікавилася. Перехід на подушне значно руйнував родинно-господарські основи селян, підривав під корінь їхнє господарювання.

У 1810 р. в Київській губернії нараховувалося 46110 непоміщицьких селян

(коронних, економічних, магістратських, належних до департаменту уділів, рангових, казенних, старостинських), котрі сплатили державі подушного 92571 руб. та оброку 276660 руб. Поміщицькі селяни, кількість яких складала 452009 ревізьких душ, сплатили державі по 3 руб. (разом 1356027 руб.) [351, арк.2-6]. Крім того, поміщицькі селяни сплачували оброк своїм власникам. Для плугових господарств він складав 6 руб., для парових – 3 руб. й одиничних – 2 руб. [1240, с.22]. Тому закономірно, що найбільше результати такого оподаткування відчували на собі селяни, включені до податного стану. У найгіршому становищі опинилася бідніша частина селян, платячи подушне нарівні із заможними. Зростання подушного податку торкнулося і міщан християнського походження, які стали платити з кожної ревіз. душі замість 1 руб. 33 коп. по 2 руб.

Річний подушний податок, яким уряд замінив традиційне для регіону подимне, від початку перевищував його в три рази. Річна його сплата перекривала трирічний розмір подимного, а видавалася імперською владою як благо. При тому, що між 5 та 6 ревізіями кількість чол. душ на дим скоротилася з 3 до 2,2 – 2,3 [1240, с.90], сума подушного, навпаки, істотно зросла. 1795 р. у Ямпільському маєтку почворне господарство платило 12,8 руб., 1803 р. – 15,1 руб.; потрійне господарство – 9,2 руб., 1803 р. – 12,05 руб.; парове господарство – 7,2 руб., 1803 р. – 10,03 руб.; поєдинкові відповідно – 5,85 і 8,68 руб. та піше господарство – 4,54 і 6,88 руб. Повинності селян були настільки обтяжливими, що вони продавали робочу худобу. Та обсяги недоїмок зростали і в 1806 р. склали більше 15527 руб. [1406, с.85].

Якщо розміри державних повинностей регламентувалися [572, л.1-38], то поміщицькі залежали від свавілля дворян і шляхти. З одного боку, це свідчило про набагато гірше фінансово-матеріальне становище поміщицьких селян, з іншого, – головною опорою держави виступали поміщики, їхні інтереси прирівнювалися до державних. До того ж, у 1800, 1804, 1808, 1823 рр. було завершено остаточне закріпачення селян. Водночас розширювалася панщинна форма кріпосництва, яка ще більше скорочувала час, необхідний для роботи на своїх наділах, і тим самим підривала можливості продуктивних сил їхніх господарств. У зв'язку з цим,

вважаємо не обґрунтованою тезу Б. Миронова про запровадження царизмом таких податків, щоб матеріальний рівень мешканців національних окраїн був вищим ніж у великоросів, що неросіяни завжди платили менші податки [1492, с.33]. Принаймні, це не стосувалося Правобережжя. Якщо матеріальний рівень частини його селян і був вищим, особливо одразу після включення до Росії, то не завдяки державній підтримці, а на основі невтомної, виснажливої повсякденної праці.

Спочатку подушне з поміщицьких і казенних селян регіону та оброчне з останніх становило майже 70 % надходжень до державної казни, тоді як частка поміщицьких податків була лише трохи більшою 14 % [494, арк.4]. Оплата до скарбниці податі з казенних помість диференціювалася. Ті з них, які функціонували на правах пожиттєвих, сплачували половину річного доходу, а власники емфітетичних помість – 70 %. Однак, згідно з указом 1797 р. податі з пожиттєвих помість у скарбницю зросла до 75 %, а емфітетичних, згідно з указом від 1798 р., була підвищена до 90 %. І лише для окремих староств, зокрема, генерал-майора Козловського, як виняток, державний податок складав 80 % річного доходу [1657, с.49]. Легко переконатися, що з боку держави відбулося посилення податкового навантаження на корінних мешканців регіону. Їх фінансово-матеріальне становище стало істотно погіршуватися, що закономірно негативно позначилося на загальних тенденціях розвитку економіки та її господарських показниках.

Тоді як у маєтностях росіян була запроваджена подушна повинність, у помістях польських власників кріпаки продовжували виконувати на їх користь низку повинностей на засадах подвірної системи. Утвердження змішаної системи виконання державних, земських і панщинних повинностей зумовило посилення експлуатації мешканців регіону і тим самим зменшило їх мотивацію до належної продуктивності праці. До того ж, подушні та оброчні повинності збиралися із ревізьких душ без належного обліку доходів, розміру земель і наявних промислів. Аналогічно організовувалося виконання натуральних повинностей, особливо щодо нарядів підвод і ремонту доріг [580, л.13]. Це означало, що царизм не зумів забезпечити інкорпорацію цієї сфери соціально-економічних відносин.

Майже одночасно царизм запровадив спеціальний збір на утримання чиновників. Його розмір для губернії складав близько 72 тис. руб. на рік [336, арк.7]. Дворяни розглядали цей збір порушенням їхніх станових привілеїв і фактично переклали виконання на селян. У 1806 р. особливий грошовий збір із дворян був взагалі відмінений і розкладений на поміщицьких селян по 18 копійок із кожної ревізської душі [1511, с.30, 31]. З наступного року його сплачували казенні та удільні селяни. Обсяг одноразового грошового збору з року в рік зростав і в 1810 р. склав 50 коп. Проте це аж ніяк не турбувало російську владу, на виявляла занепокоєння лише несвоєчасною сплатою і попереджали поміщиків, що їх помістя, в разі невиконання ними податей, будуть секвестровані [556, арк.50]. Селяни утримували присутственні місця, посади в яких обіймали не українці.

То чи стимулювався такими обсягами податків і зборів розвиток виробництва регіону, якщо їх доводилося платити винятково за рахунок селян? По-перше, збільшення подушних податків підпорядковувалося фіскальним інтересам імперської скарбниці; по-друге, розміри панщини і оброку одночасно зростали на користь держави і поміщиків. Сплатити численні податки, податі та виконати всі повинності і залишити бодай які кошти для підтримання та розвитку селянських господарств було справою абсолютно нереальною. Тому вже на межі XVIII – XIX ст. став скорочуватись прошарок не лише заможних селян і міщан, а дворянського стану. У фіскальній політиці уряд спирався в поміщицьких селах на поміщиків, їх управителів і економів, а в державних – на органи самоуправління. Перший внесок податку проводився до середини березня, а другий – з жовтня до 15 грудня. За їх сплату в казенних селах відповідали селянські виборні, а в помістях – їх власники. Відтак тягар виконання податків і повинностей був покладений на селян, а контроль і примус росіяни закріпили за собою.

Вони спрямували весь виробничо-економічний потенціал регіону в напрямку залучення в торговельно-економічні відносини метрополії. Передусім враховували те, що врожайність і продуктивність сільського господарства регіону була вищою у 2-5 рази від середньої в європейській Росії, а врожайність трави перевищувала в 9-15 разів [1831, с.20]. Про значні можливості сільського

господарства регіону свідчать описи губернських землемірів. Подільський землемір К. Екстер в описі за 1800 р. зазначав, що за найкращого врожаю “прибуток із кожної міри, порівняно з посівом, становив: жита – 14, пшениці – 15, ячменю – 12, вівса – 13, гречки – 9, проса – 60, гороху – 8 крат” [391, арк.3зв.-4], а в найгірші роки врожайність складала: жита – 4, пшениці – 5, ячменю і вівса – 3, проса – 9, гречки і гороху – 1,5 один. [868, с.216]. В. Андросов підкреслив, що в Київській губернії земля “майже скрізь родюча”, а на Поділлі та Волині – “надзвичайно родюча”, де врожай тут досягає 15-20 зерен [923, с.69]. Саме за рахунок українських земель, зокрема Правобережної України, Росія перетворилася в житницю Європи.

Б. Миронов відзначає, що наприкінці XVIII ст. більша частина населення Росії стала жити в сприятливій для землеробства лісостеповій і степовій зонах і переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло зростанню економічного потенціалу країни, головним джерелом якого виступало сільське господарство [1492, с.45]. Кордони розширювалися від менш до більш родючих земель, де затрати на виробництво були нижчими, а продуктивність праці вищою, ніж у районах старого заселення [912, с.53]. Можливість виконувати роботи на землі з температурою вище 6°C, коли ростуть злакові, на півночі складала 125 днів, у Помосков’ї – 165 днів, а на південному заході і півдні України – 200 – 285 днів [1492, с.49, 58]. Це саме підтверджує і Л. Мілов [1485], зазначаючи, що сільськогосподарське виробництво в Росії визначалося передусім важкими природнокліматичними умовами. Зокрема, на обробіток 1 десятини землі у Правобережжі витрачалося на третину менше, ніж у російських губерніях. На польові роботи можна було використати до 210 днів, а отже виробляти значно більші обсяги продукції.

З перших днів перебування регіону в складі імперії на його території царизм став цілеспрямовано закріплювати російську систему власності: замість магнатсько-шляхетської власності на землю і селян була встановлена переважно державна, точніше, державно-магнатська власність. При цьому царизм як верховний власник розпоряджався регіоном, як своєю законною вотчиною [1543,

с.159]. Усю державно-магнатську власність було розділено на дві частини, передавши відповідно у кормління переважно польським магнатам-землевласникам, які присягнули на вірність Двору, і російським чиновникам за заслуги перед державою. У першому та другому випадках уряд очікував на вірнопіддане служіння. Однак наштотхнувся на опозиційні настрої значної її частини, що, як і магнати, ніяк не хотіла змиритися з утратою панівного становища. Тому уряд змушений був підтвердити всі попередні станові права місцевого дворянства, зокрема й землеволодіння та кріпосництво [1378, с.28]. Указ від 3 травня 1795 р. чітко роз'яснював: “Усім шляхтичам, які тимчасово посідають власність надану, заставлену, взяту в оренду чи за контрактом на приватних або державних землях, дозволяється просити шляхетські зібрання про прийняття і внесення їх до реєстру дворян, аби кожен із них міг втішатися правами, що належать дворянам”.

Особливості земельних відносин впливали зі звичаєво-правових традицій і культури українців, котрі перебували в одному з Галичиною полі польського права і водночас мали зв'язок із історично та етногенетично з Лівобережною Україною і Слобожанщиною, які були колонізовані вихідцями з регіону. Аграрний капітал і велика земельна власність перебувала переважно у польських руках. У власності магнатів і шляхти зосереджувалося від майже 75 [1430, с.26, 53] до 82 %, корони – 12,7 % та церкви – 5,3 % населених пунктів. Приблизно в таких пропорціях розподілялася й земельна власність [1331, с.404]. На Київщині короні належали 332 поселення, що складали понад 20 тис. дворів, або майже третину воєводства [1316, с.209], решта – приватним власникам. Шляхта розпоряджалася цією власністю у формі адміністративного управління, посесії чи довготермінової оренди [510, арк.1-354].

До початку 90-х рр. XVIII ст. співіснувало три типи помість: а) з перевагою чиншу і “слобод”; б) із застосуванням чиншу і панщини; та в) з перевагою відробіткової ренти. Тут застосовувались такі форми земельної власності: шляхетська, що в документах називалася спадковою і була безумовною приватною феодальною власністю; ленні та поєзуїтські володіння, котрі

сформувалися на основі передачі (пожалування) особам шляхетського походження в якості винагороди за службу в ополченні на користь держави. Останні також передавались у спадщину по прямій чоловічій лінії, а з її припиненням поверталися назад у скарбницю. Оскільки служба в шляхетському ополченні себе вичерпала, в літературі таку форму землеволодіння стали кваліфікувати як приватну. П. Козловський схильний до того, що стосовно ленних земель у першій половині XIX ст. за державою зберігалася верховна феодална власність. Незважаючи на те, що "...державна не виступала одержувачем ренти з ленних володінь, яка поступала леннику в повному обсязі, лени можна віднести до категорії власності, розділеної між володарем і державою" [1378, с.16]. І дійсно, у Правобережжі державний контроль за дворянською власністю на ленні помістя та селянським землекористуванням у їх структурі був обмежений.

Іншим видом власності, розділеної з державою, були поезуїтські помістя, що перейшли в спадкове володіння магнатів і шляхти регіону після секуляризаційних заходів самодержавства. Частина доходів із таких володінь надходила в державне відомство, а у випадку неплатежів поезуїтські помістя поверталися скарбниці. У столиці були вражені масштабами приватних і державних маєтків. Ще більше їх вражала відсутність чітких меж між ними, оскільки розмежування за Речі Посполитої ніколи не проводилось [1147, с.23-24]. Влада магнатів була безмежною і опиралася: а) на власні військові частини, органи самоврядування, тюрми; б) подвірно-ділянкову систему землеволодіння.

Уряд поставив завдання пристосувати приватну власність на землю до фінансових і господарських потреб імперії, закріпивши за державою верховну власність на майно та кріпосне селянство. Оскільки селяни особисто залежали від господарів, а основним виробником продукції виступало поміщицьке господарство, серед назрілих завдань постало закріплення союзу держави з їх власниками. Це означало, що самодержавство та магнатів об'єднувало кріпосництво і змушувало царизм шукати соціальну опору саме в середовищі поміщиків за допомогою кріпосної системи. Про намір Росії якнайшвидше накласти свою руку на українське зерно [1138, с.77] і нагромадити за рахунок

цього якнайбільші запаси для продовольчого забезпечення армії, свідчила записка від 27 липня 1795 р. П. Зубова – обізнаного експерта в справах України і Польщі головнокомандувача артилерії і намісника трьох губерній Новоросії, котрі межували з приєднаними територіями.

Однією з ланок такого альянсу стало те, що держава визнала за поміщиком владу над кріпосними. Натомість, наклала відповідальність як на державного податкового агента і вербувальника. Поміщик наділявся безконтрольною владою над кріпаками, тиранив і розорював їх [921, с.151]. Чи не єдиним фактором, яким обмежувалося кріпосництво як господарський інститут [1543, с.196, 198], були селяни, котрі працювали більше на панщині.

Даруючи поміщикам помістя, самодержавство одночасно виявляло підвищену зацікавленість до контролю за їхньою господарською та фінансовою діяльністю і збільшенням надходжень до державної скарбниці. Однією з таких форм виступало утвердження орендної посесії. Лише від реєстрації в казенній палаті контракту про 12-річну орендну посесію власності І. Баєвського з Поберезького помістя, що в Балтському повіті, щорічні державні надходження складали 2754 руб., а за 12 років – понад 33 тис. руб. [661, арк.1-5]. За орендну посесію Горобинського фільварку того ж помістя держава щорічно отримувала 3413 руб., а за 12 років – майже 41 тис. руб. [660, арк.1-6]. Подібна практика широко застосовувалася і до оренди Кам'янецького, Летичівського та інших фільварків [662, арк.1-12; 663, арк.1-3; 664, арк.1-23; 665, арк.1-6].

Правобережна Україна була включена в імперію з хитким, неточним і таким, що не відповідав потребам землеробського господарства вічно-чиншовим правом [1582, с.119]. В іменному указі від 10 квітня 1798 р. було поставлено завдання зібрати та переосвідчити інвентарі всіх староств і інших помість регіону й привести їх в точну відповідність до російських законів, щоб не було в цьому ніякого обману [743, № 18475]. Складним було освоїти маловідому форму власності, що ґрунтувалась на емфітеутичному праві, тобто 50-річну оренду державними, королівськими і коронними помістями (староствами) з правом передачі в подальшу оренду чи нащадкам. Емфітеутичне право полягало у

законному володінні староством, доходами, за винятком кварти, правом поселяти селян, нарощувати доходи тощо. Якщо ним володіли три брати, то вони обирали і передавали одному право управління.

Помістя, що перейшли у державну скарбницю, мали назву старостинських і поділялися на городові та негородові. Перші були приписані до королівських замків, які виконували функції судових і адміністративних центрів на місцях. Їх прибутки спрямовувалися на жалування чиновників, ремонт замків, адміністративні витрати. Негородові староства (королівщини) роздавалися в пожиттєве управління окремим магнатам і шляхті за заслуги перед королем і державою [981, с.20].

На початку ХІХ ст. були збережені форми землеволодіння, що перейшли у спадок від польських часів, – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння. Наприклад, на Поділлі частка старостинського землеволодіння становила 10 % [1149, с.85]. Стільки ж називає київська дослідниця М. Гримич [1209, с.78]. Але зазначені форми землеволодіння поступово набували загальноросійських рис. У праці “Отчет судьи” О. Боровиковський навів приклади стосовно Правобережжя, коли місцевий звичай регулював відносини між поміщиком і селянином. Крім того, в економічному секторі регіону особливого розвитку набув інститут так званого чиншового права.

Д. Бовуа вважає, що найімовірніше цей указ не сприймався як такий, що стосувався чиншової шляхти, оскільки в більшості випадків чиншова шляхта укладала традиційну усну угоду з власниками, що не передбачало жодного права власності на землю. Другий указ Т. Тутолміну від 17 травня 1795 р. стосувався переважно землевласників – єдиних, на погляд російської влади, справжніх дворян [1138, с.91]. Ним визнавалося за можливе внести всіх чиншовиків до шляхетських реєстрів за умови подання відповідних доказів. У цьому приховувалася суперечність, оскільки визнання за шляхтою дворянських прав і залишення за польськими магнатами та шляхтою їх земель означало відмову царизму від права на власність і втручання в поземельні відносини.

Перебудова власності спрямовувалася на закріплення російської державності, її економічної основи та станової системи. Якщо до цього в регіоні

власність на землю і селян була переважно магнатсько-шляхетською, то з 1793 р. вона стала державною. Феодальні форми державної єдності були замінені на властиві Росії відносини адміністративної інкорпорації та унітаризму [882, с.13]. У відповідь на це царизм розраховував, що вони будуть терпіти його режим і опіку. Проте саме в цьому приховувалися значні суперечності. Адже, віддавши польським магнатам і шляхті щойно приєднані землі регіону на відкуп, царизм здебільшого відмовився від свого права власності на них. Це фактично узаконило безправ'я основної маси населення та спричинило зростання засилля бюрократизму. Але чи міг царизм вчинити інакше? Адже йому слід було сформуванню своєї соціальної основи. Утримувати населення в покорі лише силами армії і поліції було неможливо. Такою соціальною опорою стали польські поміщики, яким підтвердили права економічно й політично панівного класу. За Павла I істотних змін у долі кріпосного села не відбулось, проте посилилась фінансова підтримка дворянського землеволодіння за рахунок створення в 1797 р. спеціального банку [1361, с.50].

У прагненні якомога швидше і тісніше зв'язати господарство Правобережжя уряд намагався вже на межі XVIII – XIX ст., пристосувати його земельне право до потреб Росії. Першим кроком у цьому стала вимога складання кожним шляхтичем присяги на вірність російській короні як умови збереження прав на нерухоме майно і всі форми землеволодіння та посесії.

Якщо регіон складався з великої кількості магнатських володінь то Російська держава – з володінь дворян. Це була не гра слів. Різниця полягала у тому, що в Росії все належало державі. Власність роздавалася від її імені підданим на знак відданості. Учорашні власники вже не були такими, як за попередньої держави. Свою власність вони повертали лише за умови присяги на вірність імператорській короні [52, арк.4-5]. У такий спосіб польські магнати й частина шляхти перетворювались у підданих, громадян іншої держави, наділених привілеями дворянського стану, у власників, котрі повністю залежали від волі (а часто й сваволі – А. Ф.) влади. Кожен із них не лише поповнив ряди дворянства, а й став співучасником поділів Речі Посполитої та співавтором перенесених і

насаджених феодально-кріпосницьких відносин, членом колективної експлуатації населення. Керуючи з центру за допомогою чиновників, поліції та армії й залучаючи до управління магнатів і шляхту, царизм залишив їм ілюзію особистої свободи в межах чітко окресленого коридору можливостей.

Помістя, власники яких не присягнули імператриці або виїхали за межі імперії і не повернулись, перейшли у державну власність й були перетворені в державні угіддя та передані новим, переважно російським власникам [676, арк.2]. На Київщині власністю держави стали 80 населених пунктів [896, с.114, 310, 336]. У Брацлавській губернії були секвестровані маєтності 26 власників загальною чисельністю понад 94,5 тис. душ чоловічої статі, зокрема у 14 латифундистів [1545, с.196-201]. Найбільшими серед них були помістя князя О. Любомирського (41,1 тис. ревських душ), А. Чарторийського (17367 душ чол. статі), Я., С. і І. Потоцьких (6608 ревських душ) та ін. Наприклад, від магната А. Чарторийського, котрий володів величезними помістями на Поділлі та Волині, вимагалась не тільки присяга, але й щоб його сини стали заручниками при імператорському дворі. І навіть після того, як він виконав вимоги, йому були повернуті не всі маєтності [53, арк.1-16]. Втрату частини власності на користь графа І. Моркова самодержавство змусило його сприймати як на штрафні санкції [923, с.69]. Частково володіння були повернені на вигідних для самодержавства умовах, зокрема синам А. Чарторийського і Потоцьким, а більшість утримувалася під казенним наглядом й згодом була подарована [201, арк.6-12]. Їх передали у власність або довгострокову оренду М. Кречетникову, М. Кутузову та Й. Фензену, які очолювали російські війська під час наступу проти Речі Посполитої [1587, с.399] та різним сановникам, зокрема А. Алтестеті [677, арк.2], О. Безбородьку, Г. Берхману, О. Браницькій, І. Гудовичу [910, с.593, 632, 786], Естеразі, С. Кочеріну, І. Моркову [51, арк.1-213], К. Лангу, М. Новосельцеву, небіжчикам Потьомкіна, М. Репніну, П. Рум'янцеву [50, арк.1-52], К. Скавронській, А. Ставинському, Д. Троцинському, Т. Тутолміну, У. Фензену, П. Четверикову, багатьом іншим вельможам [56, арк.1-12; 493, арк.4-5] і дворянам [408, арк.6-7; 910, с.657, 663, 674;]. Лише на Поділлі в 1793-1795 рр. було роздано 65 власникам,

переважно росіянам, 70477 душ [676, арк.3].

Після 1793 р. самодержиця подарувала генерал-фельдмаршалу М. Голенищеву-Кутузову володіння (містечко і 50 сіл), розташовані в повітах Волинської губернії [90, арк.1-37]. Землі Хмільницького староства та 6070 душ селян були пожалувані О. Безбородьку [844, с.154]. Таємний радник А. Морков отримав у власність Кам'янецьке та Летичівське староства із 3304 душами, річний дохід яких складав 25 тис. руб. Лише з Летичівського староства за 1794 р. до скарбниці надійшло 12626 руб. Винагородою його рідному брату генерал-майору І. Моркову стало Сальницьке староство, що нараховувало 1005 ревізських душ [676, арк.3, 5, 10]. Великі маєтності отримав Т. Тутолмін [405, арк.1-144]. Практика роздачі помість продовжувалася при наступних імператорах й спрямовувалася на зосередження основних економічних важелів у руках росіян. За Павла I і особливо Олександра I, який на початку своєї діяльності вдавав видимість ліберального монарха [1420, с.390] і мав репутацію гуманного правителя [1563, с.279], у базовій галузі економіки – сільському господарстві – відбувався ще більший перерозподіл власності на користь поляків [322, арк.2-7]. Імператор роздав 550 тис. душ [1449, с.295; 1543, с.160], більшість із яких припадала саме на Правобережну Україну. Порівняно з Катериною II, яка щорічно роздавала по 23,4 тис. душ, Павло I подарував більше 128 тис. душ кріпаків. Однак цей розподіл не супроводжувався розширенням кількості власників із числа українців. Відтак він робив їх ще більш пригнобленими.

Із 85-ти державних помість у Подільській губернії, 40 (47 %) були пожалувані російським чиновникам і генералам, 34 (40 %) знаходились в оренді у польських поміщиків і 11 (майже 13 %) залишалися в управлінні польських адміністраторів. Насправді частка посесорів із польської аристократії і шляхти була ще більшою, оскільки представники російського генералітету та бюрократії поступалися своїм правом на подаровані їм помістя місцевим польським поміщикам [1273, с.435]. Крім того, частині шляхти були повернені їхні володіння. Цим досягалася подвійна мета: по-перше, насаджувалися російські підходи; по-друге, винагороджувалися особи, що найбільше прислужилися

царизму в приєднанні до Росії нових територій. На думку М. Кояловича, це означало одночасне налагодження управління і утвердження міцного начала російської суспільної сили [1403, с.308].

Завершивши ревізію державного майна в Правобережній Україні, уряд у 1797 р. велів її удовим органам керуватися в діяльності з регулювання поземельних відносин чинними правилами та привілеями [1147, с.29], легітимність яких із певними обмеженнями зберігалась до 1839 р. [1771, с.67].

На відміну від губерній Росії, де спостерігалось зменшення долі кріпаків, у Правобережжі їх чисельність і частка, навпаки, динамічно зростали [342, арк.5-6]. Від цього в економічному та соціальному вигаді були як імперія, так і дворяни. Якщо взяти до уваги, що ціна чоловіка віком від 18 до 40 років за Павла I складала 360 руб., більш старшого або молодшого віку – 180 руб., то неважко підрахувати, що імператорські дарування нараховували по регіону до 180 млн. руб. І, не враховуючи членів сімей і вартості пожитків селян, які ставали власністю нових господарів. Але справа не в статистиці і цифрах про економічну вигоду самодержавства від заволодіння регіоном. Суть полягала в тому, що механізми нового перерозподілу власності і механізми утворення нових прибутків органічно не доповнювали один одного, а, скоріше, діяли у протилежних напрямках, не кажучи вже про інтереси корінних селян. Хоча власники дарованих маєтків успадкували основні феодальні традиції польських попередників, які проявлялися навіть у мові: російський вислів “по ленному праву” рівнозначний “приналежний польському” [1138, с.121].

До арсеналу методів, якими самодержавство контролювало окраїну, входила система етнографічного впливу. Але на початку ще не ставилося завдання докорінно змінити національний склад землеволодіння [1195, с.121, 173]. Очевидно, тому поляки там залишалися панівною верствою [1267, с.269]. На нашу думку, вони не робили цього, аби не збурити і не протиставити до себе і держави польських магнатів. Центральним у політиці щодо було завдання якомога тісніше прив'язати більшість мешканців Правобережжя до Росії, ніж певне примноження російських землевласників.

Реформування системи власності на межі XVIII – XIX ст. проводилося переважно в трьох напрямках: а) перетворення способів володіння та користування матеріальними, людськими та духовно-культурними цінностями; б) характері виробництва, специфіці обміну та розподілу продукції; в) управлінні економічними процесами тощо. Проте приведення землеволодіння у відповідність до російських вимог і правил не захищало селян і міщан від насильницького відчуження результатів їх праці поміщиками, шляхтою, економами, а також від зростання розмірів податків і повинностей.

Щодо ставлення царизму і місцевих органів до селян, то спершу вони змушені були рахуватися з господарськими реаліями. Ймовірно, вкрай складне становище краю, з одного боку, і намагання заручитися в своїх діях підтримкою широкої людності – з іншого, обумовили певні кроки іншого характеру. Адже Катерина II ще в травні 1792 р. наставляла намісника не допустити ухиляння населення від покори поміщикам і вимагала, щоб “з мешканцями обходитися ласкаво”, утримуватися від грошових і натуральних поборів, безкоштовного харчування [1641, с.92]. Циркулярним ордером під страхом покарання заборонялася конфіскація в них фуражу та провіанту. Чи дослухалося до настанов місцеве начальство, міркувати важко. На нашу думку, вони намагалися виконувати імператорську волю. Уже на межі XVIII – XIX ст. в суспільстві став посилюватися фатальний розлом на “ми” і “вони”. Зовні росіяни намагалися демонструвати дружнє ставлення до корінних мешканців. Насправді, охороняли росіян від місцевого населення.

За дорученням Олександра I в квітні 1802 р. губернатори Правобережної України виконували в рамках Санкт-Петербурзького вільного економічного товариства завдання зі збору на місцях різних відомостей, призначених забезпечити в частині землеробства і сільського господарства пристойні вигоди [553, арк.145]. Указом імператора в оренду Санкт-Петербурзькому обер-поліцмейстеру генерал-майору Горгоме був пожалуваний Буриловський фільварок [543, арк.88]. Майже одночасно розпочалась передача казенних помість в оренду. В червні 1803 р. Сенат спільно з генерал-губернаторами і казенними

палатами виробили форму контракту, яким були чіткіше врегульовані відносини держави, посесорів і селян та унормовані податі і повинності [779, № 20801]. І вже наступного року з'явилися контракти про 12-річну посесію Поберезького помістя, розташованого в Балтському та Ольгопільському повітах Подільської губернії. Його уклали генерал-фельдмаршал І. Салтиков і генерал-майор у відставці Ф. Є. Блюм. За рахунок цього в державну казну щорічно надходило понад 3400 руб., а впродовж 12 років – майже 41 тис. руб. [660, арк.1-6]. Згодом були укладені контракти на оренду Кам'янецького ключа і 4 фільварків між графом А. Морковим і Т. Островським [663, арк.1-2], а також 8 помість у Кам'янецькому та Летичівському повітах Подільської губернії між А. Морковим і І. Маєвським [664, арк.2]. У такий спосіб формувалося велике російське землеволодіння [83, арк.1-12; 84, арк.1-468].

Але соціальною домінантною категорією в регіоні залишались польські землевласники, оскільки царизм "... у своїй політиці дотримувався переважно імперсько-станової логіки, вбачаючи в них опору для контролю над селянством і підтримання кріпосницького порядку [1483, с.75]. Ні росіяни, ні поляки не формували і не турбувалися про більш високий культурно-господарський тип виробництва. Причини й наслідки такої політики щодо господарського розвитку краю були однозначними, адже йшлося насамперед про зміцнення економічних, політичних і духовних позицій царизму [1644, с.26].

У Правобережжі до 1793 р. застосовувалася відробіткова та натуральна рента. Прибутковість поміщицьких маєтків переважно зростала не за рахунок зростання продуктивності, а передусім від посилення експлуатації селян [1850, с.5]. Якщо в країнах Європи поступово замінювали відробіткову ренту іншими формами й застосовували агротехніку, зокрема англійський плуг, добрива, збільшуючи експлуатацію землі, то царизм пішов на посилення експлуатації, збільшення панщини селян. Ще К. Арсен'єв писав, якщо людина не впевнена в тому, що будуть повністю повернуті результати її праці, то не виробить і половини того, що може зробити. Земля однакової якості, оброблена вільними селянами, дає набагато більші плоди, ніж оброблена кріпаками [825, с.65-66].

Господарське освоєння росіянами регіону мало величезне значення з військової точки зору. Саме з цієї причини на початку XIX ст. з'явився проект казенного сільського господарства, в якому зазначалося: “Фізичне положення приєднаних від Польщі до Росії провінцій за всіма політичними правилами вимагає, щоб утримувати в них ... знатну військову силу”. Йшлося загальну кількість військ у 150 тис. душ [1058, с.747]. Утримувати в історичних російських губерніях таку кількість військ було надто обтяжливо. Виручало Правобережжя. Водночас посилилася фінансова підтримка дворянського землеволодіння за рахунок створення в 1797 р. спеціального банку [1361, с.50]. Але колоніальний характер економіки у поєднанні з кріпацтвом, подвійна залежність господарства й селян від росіян і поляків спрямовувалися на обмеження їх в економічному житті та максимальне забезпечення їх національного пригнічення.

Починаючи з 1801 р., став утверджуватися вектор щодо розвитку права купців, міщан, державних і удільних селян регіону на купівлю та володіння землею. Зрозуміло, що земля в той час ще не перетворилася в повноцінний об'єкт купівлі-продажу [1341, с.19]. Однак тенденції підриву державно-дворянської монополії на земельну власність все-таки чітко окреслилися. Росіяни зіткнулися з тим, що великим власником була церква, якій в останній чверті XVIII ст. належало близько 50-55 тис. кріпосних селян [1417, с.40]. А. Л. Зінченко називає 46,3 тис. ревських душ церковних селян, більше половини з яких належали католицькому духовенству [1303, с.42]. Безпосередніми власниками переважно були католицька, уніатська, православна конфесії, особливо їхні монастирі [69, арк.2-3], що свідчило про їх фактичну економічну незалежність. І хоча відбувалися масові захоплення землі [467-477], церковне землеволодіння, порівняно з поміщицьким і селянським, було найбільш стабільним [464, арк.4-18; 480, арк.1-12]. І хоча за масштабами поступалося поміщицькому, воно відіграло важливу роль в аграрному, промисловому й торговельно-лихварському розвитку краю [1847, с.3]. Володіння католицької та уніатської церков складала основу їх економічної незалежності. Зрозуміло, що впливати на них було дуже важко, а тим більше очікувати від них покори та відданості російській короні.

Вписуючи церковні установи регіону в імперську структуру, самодержавство провело часткову секуляризацію церковних маєтностей, передусім уніатської та римо-католицької конфесій [1745, с.30]. Унаслідок цього церква втратила свою фінансово-матеріальну самостійність і потрапила в економічну залежність від держави [1664, с.55]. Однак уряд хотів мати в особі церкви надійного союзника і помічника. Умовою збереження за духовенством маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. Католицькі та уніатські єпископи були переведені на посадовий оклад у розмірі 6 тис. руб. сріблом. Для перетворення церкви в державну установу готувалася остаточна секуляризація її землеволодіння. Тим часом, статус церковного землеволодіння визначався умовами запропонованого компромісу. За цими умовами церква зберігала за собою маєтки, але не могла набувати нових володінь. Маєтки, що були в її руках, тепер розглядалися як державні, передані духовенству як корпоративному власнику в користування з обмеженням прав розпоряджатися ними. Водночас католицькій церкві не заборонялося наділяти причетів землею.

Першою зазнала руйнації власність уніатів через масовий перехід у православ'я. Зокрема, згідно з указом Катерини II від 6 вересня 1795 р. від унії в казенне відомство відійшло близько 13 тис. душ кріпаків, зокрема на Волині – 7299, на Київщині – 4653 і на Поділлі – 1039 душ. Упродовж 1793-1795 рр. духівництво Правобережжя втратило маєтки в складі 18607 душ, або більше 40 % церковних селян [1302, с.39]. Частина маєтків уніатського духовенства перейшла до православного кліру [72, арк.1-6], зазнавала захоплень [465, арк.1-11].

З втратою уніатською церквою 9 тис. парафій і 145 монастирів, у т.ч. Кам'янецького, Шаргородського, Сатанівського, Бершадського, Гранівського чоловічих і Вінницького та Рожецького жіночих, що перейшли до православ'я [1639, с.89], та проведенням початкової секуляризації церковного землеволодіння й вилученням церковних маєтностей, власність змінилася на користь православної церкви [28, арк.2-4; 194, арк.1-4; 234, арк.2]. “Приручення” церкви державою відбувалося випробуванням методом обмеження її господарської ініціативи та поставлення в економічну залежність від державної адміністрації [193, арк.3]. Як

результат, церква почала активно працювати на самодержавство не лише в ідеологічному, а й у економічному плані. Землю, сади, млини, ставки, сіножаті, зазвичай, здавали в оренду приватним особам на вигідних умовах. Переходом уніатських церков і монастирів у православ'я скористалися поміщики, посесори і католицьке духовенство та почали відбирати церковні землі або обмінювали їх з метою отримання кращих земельних ділянок [276, арк.18-22; 279, арк.9-14]. Вони втратили багато земельних наділів, а залишені стали гіршими за якістю. Питання про землю загострилося особливо під час передачі церковних маєтків від католицької та уніатської конфесій православної церкві [462, арк.1-46].

У 1804 р. власність католицького біскупа Ціцішевського, що належала до категорії латифундійної, розташовувалася в 19 селах Київщини і нараховувала 2789 кріпаків [87, арк.212]. У Балтському повіті маєток із 2000 кріпаків був пожалуваний “у вічне володіння” католицькому біскупу Сераковському [1417, с.83], перший Подільсько-Брацлавський православний єпископ Іоаникій отримав 4 тис. дес. землі [685, арк.101]. Зберігаючи маєтки за духовенством, самодержавство перекривало шляхи зростання церковного землеволодіння. Католицьким ієрархам дворянського походження дозволялося купувати маєтки як цивільним громадянам, на яких поширювалися права володіння й придбання маєтків. Водночас відбулись еволюція землеволодіння духовенства та законодавче врегулювання поземельних відносин церковнослужителів. Землі, що перебували у володінні духовенства, належали їм на час перебування на церковних посадах і залишалися в державній власності.

Попри те, що римо-католицька церква формально трансформувалася з панівної в другорядну, їй вдалося зберегти свої позиції і вплив на суспільство, а також можливість великого землевласника. Юридичною основою цього став іменний маніфест від 1794 р., яким католикам надалося право необмеженого публічного віросповідання та законного володіння своїм майном. Для цього слід було присягнути короні, щоб католицькі священники не залежали від закордонної духовної влади і її розпоряджень [1676, с.140]. Католицькі священнослужителі, які відмовилися від присяги, могли безперешкодно покинути межі імперії, а котрі

залишалися і не давали клятви, позбавлялися покровительства з боку держави. У цьому царизм виявив завидну послідовність у дотриманні оголошених у Гродненському договорі обіцянок, якими гарантувалося про не застосування царської влади для порушення прав католицького віровизнання.

Дієвим засобом політики в Правобережній Україні було стимулювання колонізації росіянами та іноземцями. Першими прибули на її територію військові, що стали захисниками і виразниками інтересів держави. Вслід за ними регіон наповнив численний чиновницький апарат. Наступний потік переселенців складали власники і управлінці маєтностей, які шляхом переселень і різноманітних пільг прибували в південно-західну окраїну.

Щодо ролі держави в його господарському розвитку, то про позитивний вплив твердити важко, оскільки головним принципом функціонування імперії були розширення територій та екстенсивний підхід виробничої сфери. В якості головних були військово-оборонна та інкорпораційно-організаційна функції. Провідну роль відігравала фіскальна політика, спрямована на збирання все більших податків, які могли б бути спрямовані у виробництво. Вкрай негативно на господарюванні селян відбилися численні повинності, особливо рекрутська, що відривала від економіки найперспективнішу частину чоловіків. Однак, приєднання до Росії створило умови для тісніших економічних зв'язків з іншими регіонами України як передумови становлення загальноукраїнського ринку і формування української нації. Можливо, до “заслуг” належить віднести й те, що не дала селянам скотитись до господарського застою, спонукала результативніше працювати на наділах і гуртуватись для цього між собою.

Було й інше. Павло I у Маніфесті від 18 грудня 1797 р. визнав, що “селянство утримує всі інші частини і своїми працями, відповідно, особливої поваги гідне утвердження стану, не підтвердженого нинішнім змінам його, із вдячності Вітчизни і для того, щоб тим краще трудилися і держава мала тим вірніше постачання” [740, № 18278]. Проте ці положення не були реалізовані, а тому й не стали засобом до поліпшення вкрай важкого становища селян. Результатом цих дій стало послаблення зв'язку селян із землею й посилення

позицій магнатів і шляхти. Зокрема, в 1799 р. селяни отримали право на заняття торговельною діяльністю за викупними свідоцтвами. Відповідно до іменного указу 1804 р., їм дозволили здійснювати в рядах і лавках під будинками дрібну торгівлю [785, № 21244]. У 1806 р. Олександр I надав селянам право: а) торгувати різними товарами та виробами в лавках і лотках; б) товари складати у власні, наймані або купецькі амбари чи місця і продавати їх оптом; в) продавати в лавках іноземні товари [794, № 22030]. Однак, накладені на селян податки були вкрай обтяжливими і з торгом більшою мірою були неспівмірними [797, № 25113].

Регіон став об'єктом розгорнутої російської мануфактурної, промислової, купецької й фінансової експансії, покликаної підкорити його, давно пов'язаного з західноєвропейським ринком, своєму впливу і закріпити позиції "отечественной" промисловості на українському ринку [1522, с.19]. Уряд був зацікавлений у розвитку внутрішньої торгівлі, щоб, з одного боку, задовольняти імперію продовольством, і натомість збувати серед мешканців промислові вироби, з іншого, – якнайшвидше економічно пов'язати з історично російськими губерніями імперії. Не випадково вже в 1795 р. був відмінений грошовий збір із продажу на більшість українських сільськогосподарських продуктів і товарів [203, арк.1, 5].

Засобом фінансової та міграційної експансії царизму стало поступове просування російського капіталу в регіон із запасами сировини і дешевих робочих рук для налагодження промислового виробництва. Вільний доступ до Чорного моря, будівництво там торговельного флоту, пільги російським купцям для переїзду активізували російських підприємців до поступового переміщення їх капіталів у напрямі з півночі на південь України. Уряд прагнув максимально використати вигідне географічне положення і прикордонне розташування, наявність важливих сухопутних і водних шляхів, а також зростання попиту європейських і азійських країн на українські товари, передусім на хліб, для розширення торговельно-економічних зв'язків імперії.

У відносинах російського центру та периферії були очевидними економічна залежність і експлуатація. Проте, О. Міллер, посилаючись на незмінну силу станової ієрархії, підкреслює, що в ній росіяни і поляки знаходились поряд і в

соціальному плані були протиставлені насамперед основному прошарку українських селян, котрі продовжували жити при соціальной, економічній і частково культурній гегемонії польського дворянства. Уряду не вдалося створити скільки-небудь потужного, культурно і соціально емансипованого прошарку російських землевласників.

Отже, приєднавши Правобережжя, самодержавство розпочало здійснювати трансформацію системи польської власності на російську, що стало одним із базових економічних чинників його інкорпорації до складу Росії. Царизм дивився на сільське господарство як на продовольчого та фінансового донора. Його політика спрямовувалася не на активізацію виробництва, а на інтегрування економіку метрополії. Регіон став полігоном російського перезавантаження. Вочевидь, відбулось не включення господарства в імперський економічний комплекс, не приєднання, а поглинення, вмонтовування в іншу, власне, російську модель господарювання.

Царизм не тільки перетягнув із Речі Посполитої шлейф труднощів у суспільно-економічній галузі, а й додав низку нових проблем, пов'язаних із колоніальним становищем та економічним моноцентризмом імперії. Новий режим “ніскільки не ослабив кріпосницьких устремлінь польських панів, а відома енергія виконавчих органів російської адміністрації набагато міцніше тільки гарантувала існування колишнього громадського порядку, ніж ослаблений уряд ” [1062, с.617]. Разом з тим, приєднання до Росії створило умови для тісніших економічних зв'язків Правобережжя з іншими регіонами України як передумови становлення загальноукраїнського ринку і формування української нації.

4.3. Організаційно-структурні зміни у господарському комплексі

Основною ланкою виробництва сільськогосподарської продукції в Правобережжі було поміщицьке господарство, що ділилося на спадкове та

пожиттєве або дане за чин, давало їм можливість експлуатувати селян, які перебували в їхній особистій залежності. Його основою виступала власність на землю, а виробничі відносини носили переважно форму поземельних відносин. Земля поміщиків складалася з двох частин – власне поміщицької, що оброблялася працею кріпосних селян, і селянської, або надільної, якою вони користувалися для забезпечення власної життєдіяльності. Частина першої досягала близько двох третин, другої сумарно – трохи більше третини земельного масиву [1240, с.66], що спростовує твердження О. Корнілова про рівномірний розподіл орних земель у панських помістях на панську та селянську [1386, с.56]. Співвідношення поміщицького і селянського наділів виражалося не тільки істотною різницею на користь першого, але й значною мірою залежало від особистої волі поміщиків і звичаїв ведення господарства.

Господарський розвиток Правобережної України визначали великі поміщицькі латифундії, яким належало три четверти усієї землі і котрі виступали характерною рисою її економічного розвитку й поміщицького землеволодіння. Але загалом приватне, спадкове, поміщицьке землеволодіння було переважно дрібним або середнім; у краї значного поширення набули оренда, застава, посесія. Водночас у регіоні були і селянські землеволодіння, на власників яких нерідко працювали наймані бідняки (батраки) [1340, с.21].

Економічний розвиток Правобережжя все більше характеризувався розширенням поміщицьких масивів шляхом насильницького захоплення земельних ділянок у селян [158, арк.1-4; 363, арк.1-7; 594, л.214-215, 246-247], зменшення земельних наділів, обміну кращих на гірші тощо. Керуючись принципом загарбництва, робили це магнати, шляхта, місцеве чиновництво, військові й церковні чини та високопосадовці, зловживаючи владою, службовим становищем і приятельськими стосунками з польськими магнатами [584, л.316-318; 616, л.1-89]. Незаконне, насильницьке заволодіння поміщиками селянською землею та казенними фільварками стали буденним явищем [56, арк.1-11; 96, арк.1-8; 154, арк.1-42; 184, арк.1-144; 364, арк.1-538; 474, арк.1-39; 477, арк.1-31; 519, арк.1-14; 560, арк.1-768; 650, л.1-107]. Наприклад, поміщик Ходакевич захопив

землі Бурилівського фільварку, орендованого скарбником Свіргоцьким, й відібрав у селян вигін для випасу худоби [432, арк.88-89].

Селяни Вінницького староства скаржилися воєнному губернатору, що під час передачі у посесію від М. Грохольського поміщикам Йорданам, останні здійснили за допомогою землемірів нове межування наділів, зменшивши їх: а) для піших – на один день; б) для поєдинкових – на два дні; в) для тяглих – на чотири дні оранки. Селянам діставалися землі у непридатних і зарослих місцях, внаслідок чого вони лише втрачали доглянуті ділянки, що здавна обробляли, а нерідко залишилися без усяких засобів для життя [436, арк.263]. Селянам ставало дедалі важче випасати худобу, бо сінокісні землі поміщики масово розорювали, розширюючи свої володіння. Наприклад, власниця Ольховецького казенного староства Ушицького повіту Ф. Держкову і її економ Філянович відібрали належні селянам ґрунти, всіляко затягували виділення нових наділів [439, арк.2-23]. Нерідко самочинна зміна земельних наділів супроводжувалася знущаннями, побиттям і навіть езекуціями над підданими [85, арк.1-11; 427, арк.45; 668, л.103-108; 672, л.1-8; 363, арк.10, 19, 25]. Роками кріпаки просили захисту від власників у державних органів влади, однак підкуплене чиновництво його не надавало [439, арк.10-16]. Навпаки, підтримуючи в усьому дворян, не пропускали нагоди для власного збагачення [291, арк.29]. До того ж, поміщики в розпорядженні мали укази імператора (1808, 1810 рр.), якими дозволялося обмінювати землю з казенними селянами “з причини черезсмугового володіння” або продавати державні маєтності для створення особливого фонду для сплати зрослих державних боргів.

На Волині, в місцях, де міцніше утвердилися права селян на земельну власність, власники нерідко переводили мешканців цілих сіл і містечок на нові місця проживання, щоб розірвати їх зв'язок із землею і зруйнувати будь-які спогади про права на неї [593, л.10-11, 34; 1101, с.63]. До переселення селян на інші ґрунти вдавалися О. Безбородько, І. Гудович, С. Орловський багато інших вельмож [910, с.789]. Останній у 1808 р. зніс села Молохів і Війтівці, а мешканців переселив на гірші землі на р. Рів [1108, с.128].

У цей час почастишали випадки захоплення поміщиками земельних наділів із вирощеним хлібом [508, арк.3; 521, арк.1-22], відбирання церковних земельних ділянок [285, арк.1-2; 287, арк.3-6; 288, арк.3-4] і земель священнослужителів, як це було в багатьох місцевостях Поділля. Наприклад, у Балтському повіті поміщик Чарноліський захопив у селянина П. Григорашенка кращі землі, значну частину вирощеного на них хліба, шестеро волів і вози [433, арк.414, 454]. Нерідко для цього поміщики утримували загони озброєних козаків до 100 осіб [115, арк.62; 677, арк.24]. Посесори не лише обезземелювали кріпаків, але й переобтяжували непосильними панщинними роботами. Від нелюдських знущань селяни впадали у відчай, вчиняли вбивства шляхти [491, арк.1-3] та самогубства [433, арк.396].

Масового характеру набула практика, коли селян перетворювали в об'єкт комерційних спекуляцій держави, польських і російських землевласників. До того ж, останні нерідко користувалися перевагами такої аграрної політики самодержавства і розглядали державні помістя як об'єкти кріпосницької експлуатації, що мало відрізнялися від їхніх власних спадкових помість. Безперешкодно порушували умови інвентарів і люстрацій щодо експлуатації земельних володінь, унаслідок чого селянські наділи ставали фактично у 1,4 – 1,6 рази меншими, ніж записані в інвентарях [1273, с.436, 437].

Захоплення поміщиками селянських наділів супроводжувалося масовим переведенням селянських дворів із вищих розрядів у нижчі [1119, с.125]. У таких змінах дворяни були зацікавлені з кількох причин. По-перше, за рахунок перерозподілу вони отримували кращі і більші земельні площі; по-друге, розширюючи землю для виробництва товарної продукції та створюючи все більшу кількість засобів виробництва (худоби і знарядь), збільшували обсяги праці селян без їх робочої худоби, плугів, борін тощо; по-третє, малоземельні, а тим більше безземельні селяни змушені були витратити більше часу на роботу в поміщицьких маєтках; по-четверте, в умовах збільшення поміщики виявляли інтерес, щоб кріпаки працювали цілорічно на їх фабриках і заводах.

Через ці й багато інших причин на межі XVIII – XIX ст. істотні трансформації відбулись у господарському становищі селян.. Ключовим у цьому

було те, що розміри земельних ділянок, як правило, залежали від кількості робочої худоби. Крім того, на їх величину впливали зростання в помістях чисельності населення, більший або менший добробут чи, навпаки, збідніння селян [899, с.336-337]. Характерною ознакою землекористування в кріпосних селах виступав дуалізм загального (колективного) та приватного (індивідуального) володіння землею. Складність цієї колізії полягала в тому, що тяглове обкладання зумовлювалося феодалним примусом, а використання угідь – звичаєво-правовими уявленнями про забезпечення дворів земельними наділами, необхідними для його господарської діяльності [1092, с.110].

Найбільшими ділянками землі користувалися тяглові селяни, дещо меншими – парові, ще меншими – поєдинкові і найменшими – піші селянські господарства. Городники мали тільки присадибні ділянки. Свої земельні наділи мала частина хатників (російською: халупників – А. Ф.) і бурлаків новоутворених поселень, звільнених від повинностей. В. В. Непочонтний до цієї категорії включає лібертованих селян, які тимчасово не виконували повинностей і чиншу в зв'язку з виконанням певних посадових обов'язків або зосереджувались на ремісничих роботах у панських маєтках [1509, с.6].

Навіть в одному регіоні подвірні наділи для однієї і тієї ж категорії селян . Подвірний опис подільських сіл Гумної, Іванківці, Марківці, Майдану Чапельського, Шереметківського помістя та інших за 1809 р. засвідчує, що двори парового розряду мали земельні наділи від 6,0 до 9,0 десятин, поєдинкового – від 4,5 дес. до 5,25 і пішого – від 2,25 до 4 дес. [311, арк.33-34; 312, арк.541-552; 1478, с.86]. У розпорядженні на сім'ю державних парових селян знаходилось від 4,5 до 20,5 дес., в поєдинкових – від 2,5 до 11,5 дес., піших – від 1 до 10,5 дес. землі. Розміри наділів почворних родин коливалися від 24 до 39 дес., а плугових – від 34 до 60 дес. Наділи на душу подільських селян, особливо в багатодітних сім'ях, були за своїми розмірами мізерними [1273, с.439]. Та попри це посесори продовжували обезземелення і обтяження селян непосильними панщинними роботами.

У Подільській губернії на одну ревізьку душу в середньому припадало 1,23,

Київській – 1,94, Волинській – 2,85 дес. землі. Більша частина землі зосереджувалась у руках заможної селянської верхівки: волових і багатоловових господарств. У багатьох господарствах Київської губернії плуговий господар (який мав 6 волів чи коней) не тільки одержував більший наділ, а й право відробляти меншу панщину [1340, с.7, 20, 21]. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частка парових і поєдинкових дворів у староствах Подільської губернії сягала близько половини [1479, с.75], а робочу худобу мало 81,4 % господарств. Отже, більшість землі зосереджувалася в руках заможної верхівки селян, що була одним із основних джерел подальшого збагачення, економічного зміцнення та росту нової сільської буржуазії [1821, с.10]. І це при тому, що земельний фонд регіону не дозволяв забезпечувати все більшу частину державних селян 5-десятинами голодними земельними наділами. За цих умов продовжувала зростати чисельність і частка малоземелля селян, що не лише ускладнювало життя хліборобів і своєчасну сплату ними податків, а й спричиняло їх неплатоспроможність.

На Волині, де господарство функціонувало переважно у формі панських фільварків (ключів) й селянських господарств, селянське землекористування характеризувалося переважанням дрібної форми [1208, с.71]. Про масштаби забезпечення і виробничі можливості селянських господарств можна скласти уявлення на прикладі Київської губернії. Зокрема, у господарствах П'ятигорського повіту з населенням чисельністю 79514 осіб чол. статі нараховувалося 8239 коней, 38872 голови великої рогатої худоби і 35048 овець. В Уманському повіті, де проживало 89289 осіб чол. статі, у 1797 р. було 4354 коня, 24447 голів великої рогатої худоби і 24886 овець. У Чигиринському повіті з населенням 69946 ревільських душ, нараховувалося 1822 коня, 43269 голів великої рогатої худоби та 49631 голова овець [381, арк.2-4].

Право володіння та користування землею закріплювалося за селянами юридично. На думку В. В. Нечитайла, намагаючись пристосувати, у прийнятих межах, наявну систему господарства до нових умов економічного розвитку, уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селян. Так, іменним указом від 12 грудня

1801 р. державним селянам дозволялося на рівні з купцями та міськими жителями купувати землю, не заселену кріпаками. Володіння значними земельними наділами відкривало селянам сприятливі перспективи для розширення і спеціалізації виробництва за вимогами ринку [1515, с.62]. Однак, у староствах і поміщицьких помістях Правобережжя вільних земель для наділення нових господарів не стало. А потреба в них зростала через збільшення населення і нових господарів. Це спричинило поділи сімейної спадщини і, відповідно, зменшення земельних наділів селян усіх розрядів. Відтак, викликало ще більшу їх диференціацію: чисельність із великими наділами землі та робочою худобою зменшувалася, а з меншими або лише з городами чи без них, навпаки, систематично зростала.

Приєднання Правобережної України до Росії збіглося у часі не лише із золотим для поміщиків віком, а й з усе більшою переорієнтацією поміщицького, особливо великого магнатського господарства, на товарне виробництво хліба та інших сільськогосподарських продуктів і його підпорядкування запитам зовнішнього і внутрішнього ринку. Зважаючи на те, регіон відзначався порівняно високою врожайністю і швидким зростанням частки товарної продукції й те, що кількість і щільність його населення, на межі XVIII – XIX ст. була найвищою серед інших національних окраїнах імперії, в ньому стали посилюватися кризові явища феодально-кріпосницького способу виробництва, а відтак все більше проявлятися буржуазні відносини.

Власники помість переважно не вели господарства, а, подрібнивши їх на фільварки або ключі, здавали їх в оренду, яка набувала дедалі більшого поширення. Вони оброблялися селянами, що перебували на господарському становищі [899, с.417]. До того ж, спостерігалася стійка тенденція до нарощування поміщицького фільваркового господарства [683, арк. 3].

У фільварковій частині поміщицьких землеволодінь застосовувалася трипільна система. Панські землі ділилися на чотири частини: під хліборобство, сінокіс, вирощування коренеплодів для домашніх тварин, птиць і городини, а також присадибну ділянку, призначену під овочі до панського столу, та сади.

Значна частина основного масиву поміщицьких земель, особливо зайнятих під посів пшениці, удобрювалася гноєм, хоча добрива застосовувалися ще слабо, переважно в багатших господарствах. У південно-волинському с. Залісці витрачалося до 6 тисяч днів панщини. Зокрема, в с. Гнідава та с. Коханівка з усіх тваринницьких дворів і хлівів на підживлення лану за церквою було вивезено 2479 підвід гною [1124, с.418]. У великих помістях із “сівозмінною” системою господарювання в ріллю вносили не лише великі обсяги гною, а й штучне добриво. На Поділлі удобрювали лише ділянки під коноплі та олійні культури. “Удобрення” наділів селян, як правило, заміняв випас худоби. У фільварках Гавриловецького староства на Вінниччині в 1811 р. нараховувалося 126 коней, 45 волів, 51 корова, 353 телят, 172 свині, 84 гусей, 32 курки і 42 качки [666, арк.72]. Кількість робочої худоби у фільварках, на якій працювали піші селяни, складала 171 голову, понад 70 % з яких припадало на коней.

Інколи орендатори облаштовували цілі хутори, обробляючи землю за допомогою безкінних селян чи найманих робітників. Селяни продавали свою робочу силу в обмін на засоби для підтримання своїх господарств і сімей. На роботи все частіше наймали селян, які мали знаряддя праці, землю й робочу худобу. Переважна більшість поміщиків, у невпинному прагненні отримати більші прибутки, вдавалася до посилення експлуатації, обезземелення селян, збільшення чисельності кріпаків, застосування різних форм ренти тощо. Підприємливі землевласники регіону почали впроваджувати в сільськогосподарське виробництво вдосконалені знаряддя праці, зокрема легкий англійський плуг, різні машини, і навіть переходили на багатопільну систему господарювання [1821, с.10]. У багатьох фільварках концентрувалося все більше робочої і продуктивної худоби. Серед хліборобів набували все більшого господарського значення робочий кінь і металевий англійський плуг [1135, с.235]. Співвідношення поголів'я худоби поступово змінювалося на користь тяглових коней. Це позитивно вплинуло на чисельність і вдосконалення традиційних транспортних засобів. З одного боку, в структурі тягової худоби зростала питома вага коней, з іншого, – вози почали виготовляти порівняно легшими, що істотно

зменшувало час на перевезення зерна. На відміну від історичної Росії з уставленим стереотипом ніби коней не можна годувати вівсом, щоб не стали кволими, в регіоні коней годували зерном [1124, с.431], що давало їм сили виконувати важкі та виснажливі роботи. Розвиток продуктивних сил Правобережжя на початку XIX ст. зумовив поглиблення виробничої спеціалізації. З господарського погляду губернії характеризувалися деякими відмінностями. Ще більша різниця простежувалася на регіональному рівні, де переважало виробництво пшениці, ячменю, проса, згодом – цукрових буряків, які посідали вагоме місце в товарообміні з білоруськими землями [1834, арк.47].

Тенденція до збільшення числа фільварків та зростання в них обсягів виробництва була зумовлена зрослим впливом товарно-грошових відносин. Це сприяло подрібненню селянських дворів і поповненню виробництва дешевою робочою силою. За таких умов сільське господарство Правобережної України продовжувало набувати ознак товарного, підприємницького характеру. Поряд із традиційними утверджувалися нові галузі, продукція йшла на продаж або на переробні підприємства. Помітною стала хлібна спеціалізація Київської та Подільської губерній [1510, с.140], де вироблялася величезна кількість товарного хліба на внутрішній і, особливо, на зовнішній ринки. Порівняно висока й стабільна врожайність, яка досягалася за рахунок нещадної експлуатації селян і розширення посівних площ під зернові культури, забезпечували зростання обсягів валового збору хліба. Свідченням цього є статистичні дані Волинської губернії. Так, у 1804 р. там було зібрано жита 1606089 четвертин, пшениці – 420614, ячменю – 393977 четвертин. У 1800-1825 рр. найкращими врожаями в Правобережжі відзначалися жито, ячмінь, овес, гречка, горох [1340, с.29-30, 32]. І хоч уряд та його органи на місцях не виявляли сприяння поліпшенню господарювання на селі, товаризація сільського господарства регіону набула стійкої тенденції.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у фільварковому господарстві регіону все більш важливого значення став набувати тваринницький сектор. На фермах вирощували велику рогату худобу, коней, свиней, овець, кіз тощо. В

окремих господарствах дворян організовувалися конезаводи [396, арк. 115, 116, 122; 397, арк.96; 1122, с.75]. Вирощування все більшої кількості худоби свідчило про товаризацію маєтків і перетворення їх у сільськогосподарські підприємства, орієнтовані на ринок. Цьому сприяли державні замовлення на постачання для армії кирзи та сукна.

Стимулом до збільшення сільськогосподарської продукції стало не тільки зростання попиту на внутрішньому ринку, а й пошук багатьма країнами Європи, де бурхливо розвивалась промисловість, нових ринків для закупівлі великих обсягів хліба та продуктів тваринництва. У цьому регіон виступив серйозним конкурентом європейським країнам і міг за короткий термін задовольнити їх потреби [796, № 22723]. Тим більше, що промисловий розвиток значно відставав від сільськогосподарського, а політика уряду спрямовувалась на збереження традиційних методів господарювання. Але розвиток у поміщицьких господарствах товарного тваринництва став однією з важливих економічних передумов розкладу панщизняного господарства.

Позитивним чинником до більш динамічного розвитку аграрного сектору економіки на межі XVIII – XIX ст. стало зростання геополітичної ваги Правобережної України, що зумовлювалося: а) зміною вектора зовнішньої торгівлі Росії з півночі на південь; б) позитивним впливом природних факторів на всі сфери виробничої діяльності; в) більш цілеспрямованим застосуванням нових знарядь праці, досягнень науки і агротехніки; г) збільшенням потреб європейських країн у продуктах харчування, передусім в українському хлібі. Адже в цей час продуктивність праці й врожайність в Правобережжі була в 2-5, а трави навіть – у 9-15 разів більшими, ніж у історичних російських губерніях [1831, с.19, 20]. Це дозволяло нарощувати обсяги сільськогосподарської продукції для внутрішнього та зовнішнього ринку.

Із початку XIX ст. в регіоні відбулась активізація переробних галузей [517, арк.2-14]. Через збільшення попиту на українську горілку як за кордоном, так і в межах імперії почали зростати потужності гуралень. Для її виготовлення направлялося до третини вирощеного хліба. У 1801 р. тут нараховувалося 3522

гуральні (45 відсотків з усіх розташованих в українських землях), які виробляли 1253047 відер, тобто 25 % горілки, а в середньому одна гуральня виробляла 1278,9 відер горілки [1825, с.62]. Загалом усі українські гуральні щорічно виробляли понад 5 млн. відер горілки. Обсяг виробництва у Волинській та Подільській губерніях становив 760 тис. відер горілки [1820, с.157]. Поряд зі зростанням обсягів виробленої горілки відбувалося укрупнення гуралень, створення великих винокурних заводів і одночасне скорочення дрібних винокурень [404, арк.33, 43, 60; 527, арк.2-71].

За цими та багатьма іншими показниками, що засвідчують зростання у Правобережжі виробництва спиртних напоїв, приховувалися дві тенденції. Перша з них означала, що збільшення вирощування селянами регіону зерна сприяло нарощуванню обсягів горілки, яку держава змушувала селян викупляти, а доходи направляла в імперську скарбницю та власникам гуралень. Друга полягала в тому, що селянам, які віддавали останні гроші, не залишалося нічого як вживати викуплене спиртне на шкоду здоров'ю і добробуту. Вина в цьому лежала на державі, що створила такий механізм, і власникам помість й гуралень, які наживалися за рахунок збільшення обсягів цієї продукції, проте звинувачення адресувалися переважно євреям, які заробляли на торгівлі спиртним і робили частину населення непридатним до господарювання [1791].

У досліджуваний період у Правобережжі спостерігалися якісно нові тенденції щодо організації укладу поміщицьких селян, базованого на внутрішньогосподарських, місцевих звичаях. Попри переважання панщинної системи, селянське господарство, хоча і дуже повільно, ставало на шлях товарного виробництва. Вирощений врожай використовувався на задоволення внутрішніх потреб (харчування, насіння, винокуріння та ін.) і реалізацію на внутрішньому [522, арк.3-4; 571, л.1-9] і зовнішньому ринку, особливо через одеський порт [1331, с.52], звідки щорічно експортувалося до 3 млн. цнт. хліба [1420, с.257]. З роками обсяги його продажу за кордон невідомо зростали [438, арк.25]. Відбувалося поживлення торгівлі ним й на дрібних ярмарках і торгах [518, арк.4-7], зумовлене необхідністю зосередження на зовнішній торгівлі [801, № 27353].

Після 1793 р. економічне панування держави і дворян над селянами регіону було узаконене, а їх експлуатація оперлася на адміністрацію і міцну владу, якої не було в Речі Посполитій. Організація повинностей ґрунтувалася не стільки за кількістю працездатних душ у господарському дворі, скільки за чисельністю чоловічого населення. Держава була зацікавлена в збільшенні податних станів, а власники помість – у зростанні чисельності працівників.

У помістях польських поміщиків селяни, які складали більшість населення регіону, традиційно виконували повинності “від двору”, а у володіннях росіян – “від кожної душі чоловічої статі” [847, с.343]. У першому випадку людино-дні панщини визначалися розрядом “селянського двора”, а не кількістю працездатних душ. Їх власники були зацікавлені в збільшенні кількості селянських дворів за рахунок подрібнення. Це спричинило зростання панщинних днів для всіх категорій селян. Якщо в 1798 р. парові, поєдинкові чи тяглові та піші селянські двори Шереметківського помістя Вінницького повіту виконували по 93 дні панщини, то у 1809 р. вже по 105 або майже на 13 % більше. Це пояснюється тим, що до початку ХІХ ст. поміщики не поспішали подрібнювати багатосімейні селянські двори, оскільки організовували своє виробництво переважно на праці селянських дворів вищих розрядів із робочою худобою і знаряддями праці. У їх подрібненні вони були зацікавлені лише при достатній кількості власної робочої худоби та сільськогосподарських знарядь. Отже, подрібнення селянських дворів безпосередньо залежало від розвитку найманої праці і наявності у поміщиків робочої худоби та господарських знарядь. Підприємливі поміщики збільшували чисельність робочої худоби і знарядь, що пришвидшувало подрібнення селянських дворів і спричинило збільшення панщини [1478, с.80, 81, 87].

Кожна категорія селян Правобережної України відбувала державні і місцеві повинності [1208, с.71] та виконувала повинності й податі на користь імперії і панівних верств, залежно від наявної кількості землі та робочої худоби. Чим вищим був розряд селянських господарств, тим більшим числом працівників, робочої худоби і засобів виробництва, потрібних для роботи в панському маєтку, вони були представлені. Об’єктивно поміщик виявляв зацікавленість у дворах

вищих розрядів. Ще більшою вона була, коли в господарствах переважали чоловіки. Проаналізувавши демографічні показники низки населених пунктів Літинського повіту Подільської губернії за 1794 р., ми переконалися в тому, що у середньому на кожний селянський двір тоді припадало 7,39 душі, а в 60 % господарств частка чоловіків була вищою [396, арк.35-120; 397, арк.96-104]. У подрібненні селянських господарств були не менше зацікавлені поміщики, особливо ті, що розвивали в своїх фільварках власну виробничо-матеріальну базу або облаштовували фабрики та заводи.

Обсяг повинностей селян – роботи, грошові збори і натуральні податі – визначався письмовими актами, інвентарями або тимчасовими правами власників. Сільськогосподарською працею в них займалися як селяни (тяглі, піші, городники, “бобилі” або бурлаки, халупники), так і дрібна шляхта (чиншовики та посесори). Відмінність між повинностями державних і поміщицьких селян полягала в тому, що в перших вони регулювалися законом і у випадках самовільного підвищення визначених обсягів селянам надавався певний державний захист. Інвентарів, якими визначалися повинності в поміщицьких помістях, не мали сили закону, а лише слугували документами, в яких фіксувалися права власників і посесорів, але тільки не селян. Повинності поміщицьких селян були вищими принаймні в 1,5 рази податі казенних селян [1619, с.35].

У літературі дещо згущують фарби про вкрай важке життя селян за часів Речі Посполитої. Численні архівні документи свідчать, що польська влада, магнати і шляхта не виявляли прихильності до кріпаків. Але в Правобережжі однозначно не було суцільного та нещадного гноблення та зубожіння селян. Значна їх частина жила у добротних, ошатних будинках, мала чимало землі і робочої худоби. Це не було милістю польських поміщиків. Добро вони наживали самі і ставали заможними завдяки тяжкій і виснажливій праці, сумлінню та заощадливості. Втім, істориків можна зрозуміти: їхні діоптрії спрямовувались на обґрунтування позитивної ролі перебування регіону в складі Росії.

Основними формами експлуатації залишалась відробіткова, натуральна і грошова ренти. Вона набувала більшого поширення і змінювалася залежно від

економічної кон'юнктури. З наближенням кінця XVIII ст. і зростанням чисельності селян тяжчими ставали їх повинності [1101, с.40], що виконувалися без урахування доходів і можливостей [580, арк.13]. І це при тому, що в краї відбулося підвищення хлібних цін [1493, с.91]. У різних місцях панщина була неоднаковою. На Волині її відробляли близько 5 днів, в Київському Поліссі і Західному Поділлі – по 3-4 дні на тиждень [1316, с.210]. Найменшою вона була на півдні, півночі та в місцевостях, де поєднувалась із грошовою та продуктовою рентою. В. Маркіна писала, що, на відміну від північно-західної частини, де поміщицьке господарство трималося на панщині, у південно-східній, особливо в галузях, підпорядкованих запитам ринку, поряд із панщиною застосовувалися різні форми найму [1466, с.374-385].

У Шкуринецькому старостві Вінницького повіту селяни працювали 5 днів на тиждень. Крім того, виготовляли крохмаль, копали і пололи в фільварковому городі, садили капусту і сіяли буряки, вибирали і терли коноплі тощо. Піддані утримували на постой 88 солдатів. Парові господарства щорічно панам сплачували чинш по 12 злотих 12 грошів і віддавали на казенні потреби хліб [669, арк.13-14]. Господарську діяльність селян ускладнювала натуральна данина продуктами до панського столу – курей, гусей, індиків, масла, яєць, грибів [1630, с.327], кожної десятої вівці або їх вартість грошима, десятого вулика від бджіл чи відповідну грошову суму [1340, с.22].

У Богуславському старостві Київської губернії ще в 1794 р. на 31 село було 5 фільварків із нерегулярним застосуванням панщини. Чимало сіл, особливо по Дністру, утримувалися на чинші. Наприклад, мешканець передмістя Нового Костянтинова П. Максимович мав 28 дес. землі, 4 воли, 5 коней, 46 вуликів тощо. Він для виконання панщини наймав батраків і батрачок. Це було фермерське господарство, що виходило за рамки феодальних відносин й відкривало простір для зміцнення його економічних позицій [1463, с.246].

У польських маєтностях, чисельність і питома вага яких у Правобережній Україні на початку XIX ст. навіть збільшилася через їх перепродажу або передачу в оренду росіянами подарованих короною помість [669, арк.1-6; 671, арк.1-4; 673,

арк.1-3], обсяг повинностей на користь власників залежав від розряду селянського господарства. У науковій літературі домінує справедливе твердження про те, що встановлення імператорським маніфестом 3-денної панщини дворяни регіону сприймали як побажання або рекомендацію, а не як обов'язкову до виконання норму. Поміщики раз у раз порушували цю вимогу, свідомо доводячи панщину до 4-6 днів на тиждень, нерідко заставляли кріпаків працювати без вихідних [1240, с.75; 1887, с.343] і в свята.

У Правобережжі експлуатація селян зростала зі збільшенням щільності населення: чим більшою ставала їх кількість, тим тяжчими ставали повинності. Вони платили грошову данину – чинш і подорожчину, кожна з яких складала 8 приблизно 1 руб. 33 коп. Загалом наприкінці XVIII ст. на Волині й Поділлі селянська родина впродовж року відробляла 195 робочих днів панщини вартістю 65 злотих чи 10,8 руб., 57 днів чиншу та подорожчини вартістю 3,5 руб., 24 дні податей натурою вартістю 1 руб. 33 коп.) та 36 днів податі хлібом вартістю 2 руб., всього 312 днів на 20 руб. 29 коп. [1101, с.40, 43, 48].

Крім панщини, селяни відробляли низку додаткових повинностей: згони, гвалти, шарварки, будівельні роботи, сторожова повинність, підводна повинність, прядіння, ткацтво, толоки, ласки, даремщини, чинші, подушне, постій військ, рекрутську повинність та ін. Але вони нормативно не регламентувалися. Попри зусилля держави врегулювати обсяги експлуатації селян, розміри повинностей у більшості випадків визначали самі поміщики. Тому кріпакам панщину доводилось відробляти і у неділю та святкові дні [13, арк.1-4].

Польський мандрівник Ю. Сенковський відзначав безжурний, насичений розвагами побут шляхти та важке, сповнене турбот життя селян, які впродовж усього тижня на початку XIX ст. відробляли панщину і лише в неділю могли працювати у власному господарстві [1142, с.35]. Про тяжкий гніт селян писав Ю. Долгорукий після відвідання Правобережжя в 1810 р. Зловживання в цій частині наповнювали діловодство в канцеляріях міністерств, губернаторів, місцевих правлінь [580, л.14]. Незважаючи на те, що за рахунок закріплених земельних наділів селяни утримували свої родини та відтворювали робочу силу

для роботи в поміщицьких маєтках, росіяни абсолютно не дбали про стан їх господарств. Органи влади піклувалися лише про порядок і надходження до скарбниці передбачених грошових податків і подушного хліба [363, арк.1-51; 370, арк.1-96; 547, арк.112-116]. Визнаючи недосконалість виробничих відносин і те, що єдиним предметом діяльності поміщиків і їх економів були прибутки, волинський губернатор у донесенні імператору вказував, що губернське начальство не може розглядати цього: воно тільки по скаргах, які надходять, керується поміркованими закликами і застосуванням іноді залежних від них заходів і нагляду через повітових маршалів [594, л.140-141].

Обманом обернулася обіцянка російського уряду звільнити до 1 січня 1795 р. мешканців Правобережної України від виконання повинностей [696, № 17114]. Адже, з одного боку, вже з першого дня перебування в складі Російської імперії їм потрібно було повністю взяти на себе не тільки власне життєзабезпечення, а утримання розташованої на її території численної армії, з іншого – віддавати в доход держави відповідні обсяги хліба [424, арк.34]. Якщо цього з різних причин податне населення не встигало зробити, наростали недоїмки, які, зрештою, воно платило разом із новими податками [509, арк.1-7]. Селяни і міщани несли на собі основний тягар земських повинностей [561, арк.1-90; 563, арк.1-29], розміри яких на Поділлі коливалися від 2 руб. 25 коп. до 2 руб. 81 коп. [560, арк.595]. Додатково до цього міщани фінансово забезпечували спорудження військових приміщень і комунікацій [633, л.2], складів, острогів для колодників тощо [632, л.2].

Фінансово-матеріальне становище мешканців, передусім селянства, ускладнювалося й тим, що вони утримували зрослий управлінський апарат і розквартировані багаточисленні війська та продовжували виконувати за старими вимогами більшість інших повинностей. Документи свідчать, що на утримання присутственних місць кожна ревізька особа Київської губернії сплачувала по 20 коп., загалом понад 76 тис. 565 руб. [336, арк.7].

Наприклад, з 1793 по 1806 р. на Київщині на побудову військових споруд – полкових конюшень, лазаретів, гауптвахт, шлагбаумів, плац-форм, шільдер-гаузів, дворів тощо було витрачено близько 6,334 млн. руб., а на утримання поштових

коней, опалення і провіант для забезпечення військ, пошти і губернських штатів щорічно виділялося близько 216,9 тис. руб. [119, арк.2, 3]. У Волинській губернії щорічні витрати на 22 полки, які становили 26184 військових [293, арк.9-10], склали майже 345764 руб. Сума витрат на побудову і ремонт військових об'єктів Подільської губернії було витрачено понад 351 тис. руб., зокрема 50 тис. – на лазарет [107, арк.29, 32]. Загалом, із 1793 по 1806 р. на ці цілі було спрямовано близько 6 млн 334 тис. руб. [119, арк.2-3]. Податні стани сплачували понад 88 % коштів на будівництво, функціонування та ремонт поштових, караульних приміщень, будок, шлагбаумів, конюшень, доріг [432, арк.594-595].

За цих обставин стимулів до підвищення продуктивності праці у поміщицьких селян майже не було. Оброчний збір на користь держави для поміщицьких селян склав у 1797 р. 3 руб., а розмір данини поміщицьких кріпаків від казенних селян перевищував у 1,5 рази. На початку XIX ст. загальна сума подушного від поміщицьких і казенних селян Поділля складала щорічно понад 606 тис. руб. [494, арк.4; 495, арк.3; 497, арк.4]. Зважаючи на це, щорічне навантаження на одну податну особу на Поділлі становило 4 руб. 99 коп., на Київщині – 4 руб. 47 коп., а на Волині – 6 руб. 67 коп. [633, л.13-15]. Якщо врахувати, що в краї кількість дислокованих російських військ утричі перевищувала встановлений норматив, то і витрати на їх утримання зросли не менш, як у три рази і лягли тягарем на податне населення. На порядок вони збільшувалися, коли російські війська відправляли для нових завоювань чи коли вони поверталися з театрів бойових дій. Тоді їх реальна чисельність зростала в два і більше рази. Формально допомога військам організовувалася за рахунок поміщиків [180, арк.1-150], але реально – селян, а збитки, як правило, не поверталися [226, арк.1-2]. Можна погодитись зі словами Л. Когути про цілковитий: економічний, соціальний і культурний занепад України і що її природні багатства не служили українцям, а підтримували “ненаситний молох російського мілітаризму й імперіалізму” [1376, с.5].

Самодержавство і кріпосництво, мов сіамські близнюки, затягували все тугіше вузол безутішних проблем і трагедій у регіоні. У результаті зростала

тенденція до переходу селянських господарств від вищих у нижчі розряди. Селянське землеволодіння відзначалося тенденцією до зменшення його учасників. Дані подвірних описів свідчать, що розряд їх дворів не завжди відповідав кількості робочої худоби [1120, с.62]. Якщо парові чи поєдинкові господарства не мали достатньої кількості робочої худоби, то, очевидно, такі селяни свої наділи обробляли худобою односельчан чи поміщиків [1118, с.35].

Подвірні описи подільських помість за 1798 та 1809 рр. показують, що в с. Вишня, Людвиківка, Шереметка розрядних змін зазнало близько 40 % сел. дворів. З них дві третини перейшли в нижчий і лише третина у вищий розряд. Поєдинкові селяни опинились у категорії бобилів, піші стали поєдинковими [399, арк.18-19, 22-25; 564, арк.8-20]. Розшарування зумовило зміну розмірів земельних наділів, погіршення становища селян. З переходом у вищий розряд вони отримували більші земельні наділи, а в нижчий, потерпали їх зменшення, оскільки подвірний наділ перебував у прямій залежності від їх розряду. Відзначаючи високу розрядну мобільність, Т. Мацумура пише, що розрядні і земельні трансформації торкнулися 84 % селянських дворів. У 4 із 5 випадків переміщення відбулись униз і тільки 1 – вверх [1479, с.84]. Зменшення наділів зазнали 80 % селянських дворів. Відтак їх господарські можливості погіршилися.

На Поділлі розорення терпіли старостинські селяни від орендаторів графа А. Моркова [408, арк.147], поміщика Чайковського, колезького асесора Крижанівського та їх управителів [429, арк.225, 227]. По-хижацькому управляв с. Лисець Ушицького повіту дворянин Раціборський. Якщо в 1798 р. тут нараховувалося 23 парових господарства, то через 30 років їх не стало зовсім. Водночас кількість господарських дворів із одним волем зменшилася з 19 до 16, а піших зросло із 48 до 124 або в 2,6 рази. За цей же період кількість халупників виросла з 3 до 32, тобто більш як у 10 разів. Аналогічна ситуація спостерігалася в інших повітах [1240, с.103]. Наприклад, у Ямпільському маєтку з 1795 по 1805 р. число халупників збільшилося в 1,5 рази, а частка селянських господарств без земельних наділів зросла з 10,9 до 46,8 % [1406, с.88, 92] або майже в 4,3 рази.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість селянських дворів

Правобережжя зазнала подрібнення, особливо високих розрядів, які, як правило, включали декілька сімей. Наростаючий процес їх подрібнення Є. Сташевський пояснив виконанням рекрутської повинності та розвитком поміщицького господарства. Воно було викликане потребами економічного розвитку поміщицьких господарств: по-перше, незалежних молодих сімей – піших дворів; по-друге, городницьких дворів удів, і, по-третє, зарахування одиноких селян у малосімейні двори сімей їхніх дядьків, тіток, інших родичів або чужих людей. У 1809 р. з кожних 10 молодих відокремлених сімей 3 були тяглими, 3 – пішими, 2 – городниками і 2 – бурлаками [1478, с.76]. Так зменшувався базовий прошарок селянських господарств.

Вплив подрібнення на характер селянського землеволодіння японський учений Т. Мацумура мотивує кількома причинами: а) зростанням загальної кількості селянської землі в помістях і значним збільшенням панських ланів; б) посиленням частки господарств низьких розрядів при відносно стабільній кількості високорозрядних дворів; в) збільшенням частки селян низьких розрядів, викликаним природним рухом народонаселення; г) зменшенням у ході подрібнення долі складних господарств і переміщенням на перше місце односімейних дворів; г) збільшенням дворів, де главами були вдови, які поповнювали ряди городників. За його даними, середня кількість членів дворів, до складу яких входили одинокі, виросла з 3 у 1798 до 5,5 у 1809 р., середнє число членів селянських дворів зросло з 5,07 в 1798 до 5,29 осіб у 1809 р.

При старанності в домашньому наділі [1618, с.25] селяни регіону не були зацікавлені в істотному зростанні продуктивності праці у панському маєтку, бо всі результати привласнювали поміщики. К. Арсен'єв доводив підтверджену досвідом істину, що земля, оброблена вільними селянами, дає набагато більші плоди, ніж земля однакової якості, яка обробляється кріпаками. Найкращим засобом до цього виступала особиста свобода, єдине справжнє джерело переваг й досконалості усіх видів промисловості [825, с.65-66].

Хліборобство виступало головним заняттям мешканців регіону і слугувало основним джерелом їх добробуту [887, с.54]. Характерною рисою селянського

землекористування була стійка тенденція до подвірно-спадщинної форми. Землеробське господарювання селяни вважали чи не єдино правильним і справедливим джерелом добробуту, багатства та власності, визнавали “хазяїном” того, хто працював на землі, вільно розпоряджався вирощеною на ній продукцією, давав раду подвір'ю [1570, с.254].

Великоросійський селянин ненавидів землю, яку обробляв. У більшості їхня земля була ґрунтом для праці, додатком до них. Власність і багатство визначалися чисельністю душ. Імператори дарували помістя в регіоні, вказуючи лише кількість населених пунктів і душ. Продавали, ділили помістя відповідно до кількості душ чол. статі. Це стосувалося і росіян, котрі, як тільки траплялася нагода, продавали чи, як наводились приклади, передавали землю в оренду.

Іншим було ставлення українських селян до землі. Вони не просто любили її, а буквально прикипали до неї, обожнювали її. Взяти хоча б пісні, в яких виражалася їхня велика любов до матінки-землі. Ця глибоко закорінена традиція є характерною і до нині. Селяни були самостійними працівниками – технологами хліборобської справи, керуючими працею і головними виконавцями у сфері виробництва. Унаслідок малоземелля в деяких місцевостях помітною була чотирипільна система, але вона застосовувалась як сінокісна четверта зміна [1666, с.457]. Лінь, інертність, байдужість і відсутність турботи про своє господарство не були характерними для селян. Німецький учений Фрібе під час відвідань України у 1796 р. був вражений старанністю українців у веденні індивідуального домашнього господарства.

На своїй невеличкій ділянці селяни щоразу дбали про отримання кращих результатів при найменших затратах праці. Враховували ступінь родючості земельних ділянок, протяжність циклу виконання робіт, скорочення утримання худоби під час пізнього приходу, кількість і розподіл дощів тощо. Проявляли ретельність у використанні досвіду, виняткову спостережливість, кмітливість, високу працьовитість і старанність. Тому стверджувати про їх лінивість, повільність або ще більше – консерватизм було б необ'єктивно. Навіть в умовах посилення експлуатації їх зусиллями нарощувалась товарність поміщицького і

власного господарства. Щоправда, праця селян залежала від капризів природи і не підсилювалася фінансовими та матеріально-технічними можливостями.

Між тим, господарство поступово включалось у загальноцивілізаційні процеси. Зміни були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом [1240, с.49]. У тканину суспільства проникали буржуазні відносини. Їх суб'єктами ставали чиншові селяни, що мали по декілька пар волів і могли виробляти та реалізовувати продукцію значних обсягів [1513, с.61, 126-127].

Значна частина селян брала у власників додаткову землю, за яку сплачувала чинш. У Дубровицькому маєтку селяни тримали “заробні” або “прийомні” ґрунти “позбіглих”, “ушлих”, тобто обездолених і померлих і, очевидно, втікачів. Іноді вони орендували землю. Зокрема, К. Гаврилів у с. Берестя мав земельний наділ у 5 моргів або 2,8 га, за який відробляв 2 дні панщини на тиждень. Крім того, “зажинав фунт” по І. Гаврилову, “проч вишлиму”. В. Краско з цього ж села мав наділ 6 моргів і “заробляв” по 3-х втікачах 35 моргів, а всього тримав землі 1 волоку і 21 морг. Ф. Акимов із с. Селець мав земельний наділ 18 моргів і відробляв панщину по 2 дні на тиждень. Окрім “законних” наділів, спроможні селяни орендували додаткові ділянки землі. Названий щойно селянин орендував по “зубожілим” і померлому 3 “ґрунти”, а увесь його наділ був більше волоки. Те саме спостерігається в інших селах і повітах Волині [1466, с.380-381].

З проникненням у сільське господарство капіталістичних відносин вже наприкінці XVIII ст. з'явилась категорія селян, які жили з найму. Ревізія 1795 р. виявила багато селян, які “жили в робітниках і в чорній роботі”. За підрахунками І. Гуржія, в деяких селах краю вони становили 10-40 % сімей [1239, с.75]. Посполиті все частіше наймалися до купців, розносили їх товари, працювали в крамницях, доставляли вантажі на великі відстані. Частина з них працювала на підприємствах, зокрема на мануфактурах. Селянам дозволялося залишати домівки до трьох років [1240, с.65]. Цілком закономірно, що мотивація їх до праці в поміщицьких маєтках ставала дедалі меншою. Стимулом стало безпосереднє сусідство з європейськими країнами з динамічним зростанням міст й підвищенням

попиту на вироблені в регіоні продукти харчування. З утягненням помість у товарно-грошові відносини їх власники часто зверталися до послуг бурлаків [1636, с.17] і найманої робочої сили для збирання доброго врожаю. Це відкривало простір для зміцнення економічних позицій селян.

За своєю економічною природою господарський розвиток Правобережжя суперечив економічним тенденціям Росії. За висловом А. Ляхова, це була епоха серйозного перелому, становлення нової форми, коли поміщики осідали на землю, коли міцніло та росло свідомо організоване землеробство, в глибину і в ширину розвивалась фабрика, в пітьмі кріпосних відносин незримо формувався грошовий капітал, народжувалися люди-здобувачі наживи, міцніла промислова ініціатива, народжувалися міста, народжувалися й міцніли нові політичні та соціальні ідеали. У цьому полягала економічна природа антагонізму між Центром і українськими країнами [1451, с.26, 75]. Якщо європейські імперії створювали систему і відповідні організації в колоніях й через ринки, монополії та цінову конкуренцію сформували непрямі шляхи одержання вигод від придбання володінь, то Росія застосовувала пряме пограбування [1678, с.212].

Розвиток промисловості і торговельно-економічних зв'язків виявляв зростання ринкової, економічної корисності селянської праці та вартості їх продукції. Це зумовило певне пожвавлення господарсько-економічного життя. Селяни забезпечували навантажувально-розвантажувальні роботи, охорону, транспортування і навіть продаж продукції. Але царизм не був зацікавлений у розширенні та зміцненні внутрішньої торгівлі, тобто торгівлі регіону з іншими українськими регіонами. Віддавав перевагу руйнівним, непродуктивним процесам і явищам з їх негативними соціально-економічними наслідками. Тому М. Волобуєв розглядав українське господарство як “історично оформлений народногосподарський організм” із власним шляхом розвитку [1678, с.61].

Частково усвідомлюючи відставання імперії від передових європейських країн, уряд намагався модернізувати аграрний сектор, визначав підходи до його реформування [1326, с.313]. Павло I у 1799 р. дозволив селянам займатись торговельною діяльністю, Олександр I у 1804 р. – здійснювати дрібну торгівлю в

рядях і лавках [785, № 21244], а через 2 роки: а) торгувати в лавках, лотках різними товарами та власними виробами; б) складати товари у власні, наймані та купецькі амбари чи місця і продавати їх оптом; в) продавати в лавках іноземні товари [794, № 22030]. З'явилася категорія торгуючих селян [1589, с.96]. Однак можливості обмежувалися обтяжливими податками [797, № 25113].

На рубежі XVIII – XIX ст. відбувались істотні організаційно-структурні зміни в промисловому виробництві регіону, якому належало значне місце у випуску товарної продукції [1341, с.47]. Їх особливість полягала в тому, що в однакових умовах кріпосного господарства [1522, с.11] розвивались вотчинні або поміщицькі і купецькі та міщанські фабрики. Перші ґрунтувалися на примусовій, другі – на вільнонайманій праці. Найсуттєвіше полягало в поступовому переході до великого виробництва, орієнтованого на ринок, оснащеного технікою і базованого на вільнонайманій праці [899, с.265].

Через те, що промисловий розвиток Правобережжя висвітлений у науковій літературі, зазначимо найважливіше. По-перше, поряд з укрупненням й зростанням чисельності вотчинно-поміщицьких фабрик і заводів, формувалися нові галузі промисловості та селянські промисли. До того ж, вони набували капіталістичного характеру. По-друге, руйнуючи натуральний характер і засади підневільної праці, росла та міцніла міська промисловість. На підприємствах застосовувалась наймана праця, що свідчило про входження їх у товарно-грошові відносини. Взаємодія між ними створювала перехідну форму промисловості – передкапіталістичну фабрику, що відповідала розпаду кріпосного господарства і яка сприяла цьому розпаду [1522, с.12]. По-третє, поміщицькі підприємства розвивалися на сировинній базі з примітивним технічним забезпеченням, а купецько-селянські з самого початку працювали на купленій сировині, більш передових техніці і технологіях [1340, с.48-49]. По-четверте, промислове виробництво спочатку відзначалось спадом, зумовленим розірванням економічних зв'язків і численними обмеженнями. По-п'яте, воно перебувало під впливом політики уряду на аграризацію та консервування технічної відсталості виробництва. Фабрики регіону не витримували конкурентної боротьби, що

посилювало його залежність від історичних російських губерній імперії та розвиток сировинного “перекосу” [1736, с.234]. По-шосте, розвиток фабрик і заводів вирізнявся еволюційними особливостями в орієнтації на внутрішній і зовнішній ринок і взаємовідносини українського та російського капіталу.

На фоні розвитку промислового виробництва, що мало багатогалузевий характер [1239, с.51], дещо швидшими темпами розвивалась переробна галузь. Зросли виробництво скла і переробка продуктів зернового господарства і тваринництва. Завдяки казенним замовленням на зброю, сукно, полотно, взуття, одяг для потреб армії, збільшувалася зайнятість у промисловому виробництві [1329, с.12, 13]. Це допомагало посесійним і поміщицьким підприємствам витримувати конкуренцію з капіталістичними, що працювали на вільний ринок, який часто наводнювався іноземними товарами [1239, с.37].

Новим явищем стало поступове проникнення російського капіталу в господарство Правобережжя. По-перше, в ньому було досить сировини і дешевих робочих рук для налагодження промислового виробництва. По-друге, вільний доступ до Чорного моря, будівництво торговельного флоту, пільги російським купцям для переїзду активізували підприємців до переміщення капіталів. По-третє, причиною просування була конкуренція російських товарів з іноземними. Слабкий розвиток текстильної промисловості приваблював постачальників голландського і швабського полотна тощо.

Істотних змін зазнали торговельно-економічні відносини Правобережної України. Переорієнтація її ярмаркової мережі на імперські інтереси розпочалася зі спрямування у державну скарбницю виручених доходів [1677, с.37]. У 1795 р. був відмінений грошовий збір з багатьох товарів [203, арк.1, 5]. Спостерігалися поширення дієздатності внутрішнього та зовнішнього ринку імперії. Стійка тенденція до посилення зацікавленості європейських країн в сільськогосподарській продукції регіону посилила роль торговельної інфраструктури. На початку XIX ст. в краї було 1180 або 54,6 % загальної кількості ярмарків: у Волинській губернії – 714, Подільській – 250 та Київській – 216 [1239, с.86], які стали основним місцем продажу селянами продуктів їхніх

господарств [506, арк.6-54]. Ярмаркова мережа: по-перше, була діяльним чинником формування єдиного господарського комплексу України; по-друге, підвищувала ефективність розподілу внутрішніх ресурсів і консолідувала товарний ринок; по-третє, збільшувала купецькі капітали, сприяла зародженню кредитної та банківської справи. Ярмарки, особливо Київські контракти, названі іноземцями одними з найбільших [652, л.3-8], які порівнювали з торговельним центром у Лейпцигу [1175, с.81], та Бердичівські ярмарки, були засобом торгівлі між Заходом і Сходом. Щорічно туди приїжджало понад 300 купців і промисловців з більшості країн Європи [1489, с.224-225; 1736, с.145]. Роль Києва в зовнішній торгівлі посилило відкриття Одеського порту.

Справжніми рушіями торгівлі іноземними товарами виступали щорічні ярмарки у Бердичеві [1510, с.32; 74, арк.133; 900, с.560, 562, 564-566, 568; 1006, с.103]. Потужними були ярмарки Балти, Гусятина, Дунаєвець, Кам'янця-Подільського, Летичева, Літина, Ольгополя, Проскурова, Сатанова, Хмільника [1641, с.190], Чечельника, Ямполя, Ярмолинець Подільської [1308, с.17], Богуслава, Сквири, Умані Київської [1282, с.18], Дубно, Старокостянтинова Волинської губерній. З їх допомогою розвивалася торгівля з українськими і російськими губерніями та закордоном [1422, с.38]. Там були обладнані склади та крамниці, товари з яких відправлялися у Росію та Європу [524, арк.1-2].

На початку XIX ст. у розвитку ярмарків намітилась тенденція до: а) укрупнення, б) збільшення тривалості проведення, в) появи нових ярмарків, г) їх спеціалізації [530, арк.36; 550, арк.78, 429; 1429, с.294; 1758, с.10, 22]. Торговельна спеціалізація окреслилася в містах і містечках, коли в одній частині працювали торговельні лавки для “красних товарів”, в іншій зосереджували велику рогату худобу, коней, продаж сільгосппродуктів. На базари і торги все частіше стали завозити промислові товари: текстильні вироби, одяг, сільськогосподарські машини [1377, с.98]. Через те, що місцеві механічні майстерні швидко пристосувалися до виробництва різноманітної техніки для перспективних галузей, сюди доставляли чимало заліза та міді з російських губерній [841, с.73].

На межі XVIII – XIX ст. у Правобережній Україні активно розвивалася

постійна торгівля в крамницях і “гостинних дворах”. Лише в Києві нараховувалось 316 таких торговельних організацій [1748, с.132], які займались експортно-імпортною торгівлею. Окремі з них конкурували з відомим московським магазином Маслова [1239, с.86]. На Волині найбільше купецьких крамниць діяло у м. Дубно (194) та м. Острог (147). Значним торговельним центром став Кременець [1682, с.288]. Не відставав гостинний двір у Вінниці, де діяло 34 дерев'яних стаціонарних і 39 пересувних крамничок [1641, с.190]. Мережа кам'яних крамниць із 50 складами функціонувала в гостинному дворі містечка Меджибіж [524, арк.1-2]. У Бершаді працювало 17 крамниць [531, арк.58, 78]. Загалом, їх частка в регіоні коливалася між 40 і 42 % [513, арк.1-24] й свідчила про зростання долі стаціонарної торгівлі, посилення торговельних зв'язків із різними українськими та російськими територіями і за кордоном.

Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків зумовив появу великої кількості пунктів для експорту хліба, зокрема в Умані, Білій Церкві, Ржищеві, Богуславі, Златопілі, Сквирі, Ковелі, Ратному, Острозі, Корці, Луцьку, Дубно, Житомирі, Устилузі, Могилів-Подільському, Балті і Ямполі [1150, с.377-378]. На правому березі Дніпра функціонували хлібні склади, кам'яні триповерхові магазини, де одночасно знаходилося до 600 тис. пудів хліба [1831, с.16, 19, 20, 30]. Для перевезення його значних обсягів з маєтків Васильківщини та Білої Церкви були створені бригади “економічних візників”, які займалися цим круглий рік [1444, с.61]. Істотно змінилося й геополітичне положення Правобережжя, що посилювало його роль у розвитку господарства та торгівлі.

Експорту сільськогосподарської продукції сприяла митна політика царизму, що зазнала докорінних змін. Починаючи з 1805 р., підприємці та купці отримали дозвіл на вивіз тонкої вовни за кордон зі сплатою мита по 50 коп. за пуд [1559, с.156]. Остаточні перешкоди у торгівлі ліквідували в 1816 р. [692, № 17103]. Це сприяло зростанню інтенсивності й обсягів торговельних зв'язків з Бессарабією [1216, с.318], зокрема через набуття чинності закону про безмитну доставку товарів із одного порту імперії в інший [503, арк.154-165]. Це стимулювало поліпшення шляхів сполучення і транспорту. Порівняно добрі ґрунтові дороги

з'єднували з Кишиневом торговельні тракти, міста Одесу, Ізмаїл із виходом до кордонів Туреччини та Австрії [1311, с.177]. Шляхи транспортування цього товару пролягали через Поділля та Буковину [75, арк.25; 76, арк.3].

Попри відсутність своєї держави, українці торгували з іншими етносами і виробляли торговельно-економічні форми “народної дипломатії”, що сприяли зближенню з ними та опосередковано консолідували українство і зміцнювали його національну свідомість [1290, с.200]. Торгівля Правобережжя розвивалась в умовах захисту російської промисловості від західноєвропейської, заборони імпорту промислових товарів. Розширення внутрішнього споживання відбувалося переважно російськими виробами [1340, с.81] й гальмувало індустріалізацію. Втягування в російські торговельно-економічні зв'язки перетворювало його у місце їх збуту [1489, с.224-225], вело до економічного відставання і нещадної експлуатації ресурсів [1175, с.81]. Водночас перетворювало в один із головних експортерів “російського” хліба за кордон, худоби та інших продовольчих товарів.

З регіону постачали у великій кількості коней, іншу худобу в Австрійську імперію та Царство Польське. Щорічна чисельність проданої з Поділля в Австрію худоби коливалася в межах 5-30 тис. голів [1232, с.143], із Київщини –10-40 тис., а з Волині – до 65 тис. голів худоби [802, №27586]. Лише з Балтського повіту в 1808 р. експорт коней склав понад 29 тис. голів [1426, с.180]. В окремі роки їх вартість досягала 1,2 млн. руб. [199, арк.20-21]. Царизм керувався власними, а шляхта і купці своїми економічними інтересами. Українці відігравали роль холопів, у котрих тріщать чуби, коли пани б'ються [1091, с.27]. Разом з тим, розвиток промислового виробництва та торговельних відносин виявляв ринкову вартість результатів селянської праці і справжню ціну сільськогосподарської продукції. Це зумовило певне пожвавлення господарсько-економічного життя краю.

Висновки до розділу

Розвиток виробництва Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. відбувався в умовах інкорпораційної політики, спрямованої на перетворення в складник

господарсько-економічного комплексу імперії. Це проявилось у: а) кардинальних трансформаціях, утвердженні засад державно-дворянської власності та приведенні в послушність царизму магнатів і шляхти; б) перетворенні селян і міщан в податні стани й зміні подвірного подушним оподаткуванням, що багаторазово збільшило їх платежі та повинності; в) спрямуванні фінансових потоків в імперську скарбницю; г) нав'язуванні населенню численних державних, земських, панських повинностей і уроків; розквартируванні величезної армії і перетворенні його в своєрідну резервацію, гетто з абсолютно безправними мешканцями.

Споживацька поведінка мала екстенсивний характер господарського розвитку і зумовлювала посилення експлуатації кріпаків. Особливої шкоди завдавали насадження кріпосницької системи, пов'язана з нею власність на землю та селян, утвердження імперської психології і колонізаторське пограбування народу. Самодержавство не було лідером модернізації, провідником економічного та соціального прогресу країни. Цьому сприяли переважно українські чинники. Економічний сектор регіону зазнав істотних трансформацій. Інтегруючи його в імперський простір, уряд спочатку вивчив економічні і фінансові можливості, налагодив нагляд за функціонуванням власності на помістя, міста і містечка з їхнім населенням і виробничими потужностями, а тоді замість приватної утвердив державно-дворянську власність й спрямував податки в скарбницю Росії.

Господарство відзначалося помітним розширенням товарного виробництва. В основі його нарощування була гонитва магнатів за прибутками, задля яких ті виявляли все більшу підприємливість, закупаючи за позичкові гроші робочу та продуктивну худобу та сировину для промислових підприємств, орієнтованих на запити ринку, й застосовуючи найману робочу силу. Перезавантаження економіки спричинило деформаційну напруженість, що пояснюється інтегруванням виробництва в імперський комплекс, посиленням його ізолюваності від Західної України; владарюванням росіян. Водночас це зумовлювало тіснішу виробничу взаємодію з Лівобережною та Південною Україною.

Розділ V

СОЦІАЛЬНО-СТАНОВІ, ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

5.1. Еволюція соціально-станової структури населення

Події початку 90-х рр. XVIII ст. знаменували собою не лише приєднання Правобережжя до Росії, а початок глибинних соціальних процесів, заміну мотивованих зв'язків, характерних для Речі Посполитої. Це вносило істотні зміни в структуру соціальних відносин [1642, с.91], котрі почали відігравати важливу роль як у її соціально-станових, етнонаціональних і демографічних трансформаціях загалом, так і окремо у кожній зі сфер суспільного життя.

Соціально-становою еволюцією на його теренах відбувалася в період, коли в імперії зміцнилися два її стовпи – самодержавство та кріпосне право, а правляча еліта лише поверхово засвоїла нові європейські цінності [1783, с.468]. У самодержавній теорії ієрархічності всезагальної регламентації підданих поміщиків розглядали як органічну державну ланку, що управляла селянами і підпорядковувалася централізованому механізму “самодержавно-лицарської імперії”. У соціально-становій системі стала застосовуватися тактика, апробована в раніше інкорпорованих територіях, зокрема в Гетьманщині та Задніпров'ї. Але еліти там були нечисленними і частково зливалися з росіянами в процесі асиміляції [1138, с.71]. Крім того, у Лівобережжі М. Кречетников виявив порушення під час запису в дворянство і домігся визнання “справжньою шляхтою” лише трохи більше половини претендентів [1035, с.354-368; 1467, с.8-9]. клопотання решти були відкинуті або для кооптації їх у дворянство належало представити додаткові докази [162, арк.1-4; 163, арк.1-8; 295, арк.1-649; 296, арк.1-11; 297, арк.1-9; 298, арк.1-76; 299, арк.1-201; 300, арк.1-123].

З приєднанням регіону царизм цілеспрямовано формував й всіляко

утверджував характерну для Росії соціальну базу, розширюючи економічні позиції та правові повноваження російських, польських, іншоетнічних поміщиків, примушуючи їх до цілковитого служіння імперії [1342, с.139] при одночасному посиленні станової безправності українців [1735, с.51]. Розбір шляхти до імперської соціальної структури відбувався кількома етапами. Перший продовжувався до придушення повстання Т. Костюшка. Тоді їм надали право вибору: піти на альянс із царизмом і отримати дворянські привілеї або залишити терени держави. Другий період охоплював час до листопада 1796 р. й характеризувався масовою роздачею помість росіянам, котрі відзначилися при анексії, чисткою органів влади від підозрілих чиновників, більшою рішучістю щодо кооптації магнатів і шляхти на фоні покарання учасників повстання 1794 р. На третьому етапі, що припадав на роки правління Павла I, наступ на права замінили помилуванням більшості польських дідичів, поверненням їм маєтностей і привілеїв. Четвертий етап розпочався з приходом у березні 1801 р. до влади Олександра I, ліберальні реформи 1801-1804 рр. якого до шляхетства “не були ні абсолютним запереченням політики Павла, ні повним поверненням до методів правління Катерини” [1774, с.95]. Вони вчергове засвідчили, що суть імперського режиму не змінилася: добре почувалися магнати та шляхта, яким були збережені станова приналежність і власність.

Насаджені імперські варіанти ієрархії вибудовувалися за критеріями політичної лояльності, соціальної близькості до імперського режиму, приналежності до православ'я та укладу життя. Остання швидше відіграла роль ідеологічного прапора, ніж реальну основу лояльного ставлення влади. Адже урядова доктрина не залишала українцям місця як народу, хоч офіційно й проголосила, що вони насолоджуватимуться рівними з росіянами правами і однаковим благополуччям [738, №18248]. Але “медовий місяць” із ними закінчився, так і не розпочавшись.

Першими офіційними документами про заможні верстви Правобережної України, зокрема, маніфестом від 27 березня 1793 р., Катерина II гарантувала польським магнатам і шляхті збереження прав, котрими вони були наділені за

Речі Посполитої, а найбагатшу їх частину відразу ж кооптувала в дворянство. Суть інкорпорації магнатів і шляхти в дворянський стан полягала у тому, що обмін на лояльність царизм взяв на себе захист їх приватної власності на землю та їхньої влади над селянами [1296, с.76]. Відтак, вони набули тих самих прав, що й по всій державі, та отримали допуск до російської еліти. Кооптація шляхти в дворянський стан не викликала особливих труднощів через схожість соціального стану [1350, с.65]. Враховуючи величезну кількість дрібної шляхти, уряд запобігав узаконенню її дворянського стану [1815, с.28], примусивши юридично підтвердити дворянське походження. Визнання дворянського статусу найбільшніше відбилося на численній збіднілій і безземельній шляхті, яку мали намір ліквідувати як стан. Задля реалізації інкорпораційного процесу імператриця 3-го та 17-го травня 1795 р. підписала укази, якими веліла невідкладно провести ревізію документів на підтвердження дворянського походження шляхти [705, № 17327]. Вони були адресовані землевласникам – єдиним, кого уряд визнавав справжніми дворянами. Конкретні рекомендації щодо легітимації не торкнулися чиншової шляхти, що працювала на умовах усних домовленостей. У документах лише згадувалася околична (що жила на околицях) і чиншова шляхта (котра за користування землею сплачувала поміщикам чинш чи оброк). Її представників вносили у шляхетські реєстри за умови подачі необхідних доказів [63, арк.1-207]. Це були дрібні виробники, що самі обробляли землю, та частина чиншовиків, котра складала адміністрацію поміщицьких і державних маєтків. На Поділлі, як і в інших губерніях Правобережжя, чиншовики становили величезну більшість шляхти [1528, с.42], серед якої поміщиків у 1795 р. було трохи більше 9,0 % [197, арк.177-178; 1555, с.42]. Як доказ дворянського походження шляхта повинна була представити низку документів за вимогами “Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства” і зафіксувати приналежність прохачам чи їхнім предкам “нерухомих помість із селянами”, отримання чи застосування ними посад, чинів і звань, а також згадування в юридичних ситуаціях, які засвідчували про благородне походження [1435-1437]. Весь процес легітимації

тривав близько року, а то й більше. Щільнішим сито вимог було, якщо: претендент втрачав документи для підтвердження, був народжений у незаконному шлюбі або був причетний до судових вироків.

Першими на вимогу уряду відреагували місцева аристократія і зем'янство, посесори (орендатори), офіціалісти (управителі), економи й інші службовці поміщицьких маєтків. По-перше, вони були порівняно заможними, а по-друге, їх потомки зуміли зберегти соціальний статус. Землевласницька шляхта, що набула статусу “першого стану нації”, складала 38814 землевласників у Короні (тобто в Польщі) та Правобережжі [1138, с.61].

Масштабним заходом адміністративного впорядкування шляхетського питання стала ревізія 1795 р., під час якої претендентів записували в окремі шляхетські відомості. Для цього в повітові дворянські збори подавалася низка документів: а) метрики про народження та хрещення, які засвідчували їхнє народження в законному шлюбі; документи, які доводили дворянське походження найближчих рідних; документ з казенної палати про занесення в реєстр міщан чи однодворців і що кожен із них не платив подушний податок; б) документ, який підтверджував, що за судовим вирокком він не позбавлений дворянства. Усі матеріали з позитивною резолюцією дворянських зборів направляли в департамент Герольдії урядового Сенату. У разі підтвердження видавався імператорський указ про занесення прізвища позивача в дворянську книгу відповідної губернії. Незабитовських внесли у родовідні книги на основі схваленень від 4 грудня 1802 р. по Вінницькому повіту і від 23 вересня 1803 р. – по Могилівському повіту, оскільки перші “...перебували на чинші в дідичних маєтках графів Потоцьких й належали Вінницькому міському магістрату, а другі “сиділи” на чинші у володіннях Моркових” [1434, с.552].

Дворянство Правобережжя було поділено на три категорії: 1) затверджених дворянськими депутатськими зборами і не затверджених, але котрі володіли помістями і селянами без землі чи кріпосними і дворовими селянами; 2) затверджених депутатськими зборами, але які не володіли населеними помістями; 3) не затверджених дворянськими депутатськими

зборами і не власників помість. Перші не включалися до податного стану, не платили податків і не виконували військової повинності; другі звільнялися від повинностей до розгляду доказів на дворянство [898, с.192].

Родове дворянство поділялось на п'ять розрядів із відповідними правами та привілеями: одні мали право на родовий герб, другі – називатися поміщиками своїх володінь і вотчин, треті – встановлювати заповідні маєтки, четверті – ношення мундира в губерніях, де знаходилися їх маєтки, п'яті – на банківську заставу тощо. М. Гримич до шляхти зараховувала власників, володільців і користувачів (орендарів) землі [1207, с.73]. У Подільській губернії у 1802 р. шляхту поділяли на п'ять розрядів: 1) князів і графів; 2) поміщиків; 3) околицю шляхту, що проживала у власних будинках і мала успадкований чи придбаний шляхом купівлі; 4) посесорів заставних або напівдідичів, які позичали свій капітал вельможам за володіння їхніми селами та збирання з них процентів до повернення вотчинниками капіталу по закладних контрактах; 5) численну безземельну чиншову шляхту, що платила власникам поземельне як селяни оброк, вправляючись у хліборобстві, тваринництві, бджільництві і розведенні садів” [399, арк.28].

Царизм змушений був задовольняти польських панів утвердженням і розвитком кріпосного права над “возз'єднаним православним населенням” [1269, с.13]. Становлячи окрему корпорацію, потомствені дворяни наділялися особливими привілеями, обсяг яких значно зріс за Павла I та Олександра I. У губерніях були заведені дворянські родові книги, поділені на шість частин. До першої заносили дані з юридично підтвердженою давністю роду впродовж ста років, а також пожалувані дворяни; у другу вписували імена дворян, які отримали дворянство разом із військовим чином, у третю – тих, яким присвоїли дворянське звання з цивільним чином, у четверту – іноземних дворян, у п'яту – титулованих дворян, у шосту – відомих за документами “стовпових дворян” держави, що довели давність свого роду за більш як сто років [1180, с.71].

Абсолютна більшість шляхти, особливо дрібної, не змогла представити належних документів. Дрібношляхетські сім'ї найчастіше не володіли навіть

маленькими помістями; по-друге, частина з них володіла помістями, але вони знаходилися за кордоном; по-третє, багато з них відзначалося високою кар'єрною мобільністю, що ускладнювало збір підтверджуючих документів; по-четверте, для відшукування документів їм часто не вистачало фінансів і часу [1754, с.29]. Відтак, ревізія 1795 р. перекрила доступ до дворянського стану близько 40 % польської безземельної шляхти [1146, с.507]. У Київській губернії кількість збережених архівних справ по окремих родах перевищила більш як у 3 рази число визнаних у дворянстві [78, арк.114-302; 1435, с.48-60]. Частина, через свою крайню бідність і неосвіченість влилась у місцеве селянське середовище і не доводила свого дворянського походження. Це викликало істотне зростання частки декласованої шляхти [1139, с.175], що втратила можливості для господарювання і кар'єрного зростання і відчула на собі всю складність урядової політики. Зокрема, однодворці змушені були виконувати рекрутську повинність [65, арк.3-5]. Навіть визнані "справжньою шляхтою" мали чимало проблем і часто судилися за звільнення від податків, рекрутської повинності, за повноцінні права. Більшість їхніх подань задовольнялася, але цей процес тривалим і виснажливим [9, арк.1-21; 387, арк.1-158; 388, арк.1-244; 389, арк.1-192; 1374, с.73-74]. Тут у дворяни перейшли 13 поміщицьких селян, 212 міщан, 3744 козаки, 833 різночинці і 122 канцелярських служителі [1335, с.159]. За таких умов життя шляхти, особливо безземельної, було далеко від ідеального [1138, с.89].

Царизм мав намір зменшити частку шляхти Правобережної України за рахунок переселення від 4 до 8 тис. шляхетських родин на державні землі Причорномор'я [717, № 17469]. Проте задум не був реалізований. До того ж, у 1795 і 1816 рр. шляхта документально підтверджувала свої права. Щоправда, під час п'ятої ревізії частині мешканців все-таки вдалося добитися відновлення своїх прав. На шляхтичів, які не могли документально підтвердити дворянства, поширювався статус однодворців з позбавленням привілеїв. Але при наявності нерухомості та земельних маєтностей, вони могли перейти в стан міщан, купців, духовенства тощо, або відновити соціальний статус за допомогою

військової або цивільної служби. Можливості для реалізації ділових якостей у міської шляхти були значно ширшими, ніж у сільської.

Численні укази та циркуляри імператорів і рішення Сенату були пов'язані з наданням дворянству привілеїв і пільг й створенням механізму поневолення корінного населення. Шляхту вирізняли за національною та територіальною ознаками, віддаючи перевагу російським дворянам і чиновникам. Указом від 14 жовтня 1799 р. було ліквідовано дворянські збори й змінено порядок виборів губернських предводителів дворянства. Їх почали обирати лише з числа повітових предводителів. Одночасно дворян позбавили можливості звертатися до царя від імені дворян всієї губернії [753, № 19154]. Нововведення забезпечили посилення контролю російської адміністрації над дворянським самоуправлінням і швидшу імплантацію шляхти в російське дворянство.

Переломним в інкорпорації шляхти став 1800 р., коли з'явилося аж 5 указів, котрі окреслили її основні напрямки [1436, с.23]. Указом від 9 квітня регламентувалося, що в разі визнання дворянськими зібраннями достатніми документальні доведення дворянських прав осіб, які перебували в подушному окладі, для набуття ними повноцінних прав і звільнення від подушного податку потрібне було схвалення герольдії. Інший указ вимагав належного ведення родовідних книг і щорічного поновлення в герольдії відомостей про народжених чи поселених в повіті дворян. Головне полягало в тому, щоб до 1803 р. подати списки всієї шляхти, затвердженої в дворянських правах. Виконати такий обсяг роботи в короткий термін було неможливо. Наприклад, дворянське зібрання Волинської губернії в 1802 р. визнало шляхтичами 4288 осіб, у 1803 – 1917, а в 1804 р. – всього 44. Після неодноразових перенесень термінів легітимації дворян, за 1801-1830 рр. підтвердження дворянства отримали 10820 шляхтичів [1774, с.102]. Подібною була практика в Київській губернії, де впродовж 1800-1815 рр. було затверджено і внесено в родословну книгу 13065 шляхтичів [898, с.193-194]. Так, форми державної єдності були змінені властивими для Росії відносинами інкорпорації та унітаризму [1147, с.13]. У відповідь царизм розраховував, що вони будуть терпіти його режим і

опіку. Проте саме в цьому полягала суперечність: віддавши на відкуп магнатам приєднаний регіон, він відмовився від свого права власності на нього.

З включенням Правобережжя до складу Росії польські магнати склали повноправну частину його мешканців й виступили головною опорою самодержавства на місцях. Польські пани далі панували над українським селянством, а навіть панування їх стало ще тяжче, бо з того часу поліція й військо за кожний непослух панам тяжко карали селян. Стало панам ще ліпше й безпечніше, як за Польщі, а людям – ще гірше [1233, с.89]. Тому нову хвилю інкорпорації в соціальних відносинах підтримували як російські чиновники і військовики, так і частина магнатів і шляхти. Побувавши на початку XIX ст. в західному регіоні, К. Уілмон назвала поміщиків залізними ланками величезного ланцюга, котрим він був закований [1841, с.16].

Найвищу сходинку соціальної і майнової градації дворянства зайняли князі та графи [561, арк.1-290]. Дещо нижче розмістились поміщики, які мали вотчини чи села [652, л.1-22; 562, арк.1-88]. Ці категорії землевласників залишались соціально домінантними в регіоні [1789]. Нижчу сходинку посіла помісна шляхта, що мала успадковані або куплені володіння і проживала в містах. Частина її представників змінила австрійське на російське підданство [324, арк.11. Найнижчою за рангом, але найбільш чисельною була чиншова шляхта, що не мала земельної власності, але сплачувала поземельний податок. Подільський губернський землемір К. Екстер писав, що "оброчні дворяни" були дуже схожими на російських одnodворців [868, с.199]. Така шляхта розумілася, скоріше, як якість крові, а не як майновий стан [1621, с.113].

У загальному спектрі соціальних станів і прошарків Правобережної України наприкінці XVIII ст. дворяни складали 7,8 % [1338, с.31], що перевищувало цей показник загалом по Росії більш як у 3,5 рази [1335, с.161], а щодо Лівобережної та Південної України – відповідно – в 7,86 та 7,56 рази. При цьому в центральних губерніях дворяни складали близько 1 % [1297, с.76]. За даними І. Фундуклея, в Київській губернії у 1797 р. налічувалося 43677 дворян, в 1811 – 44095, а у 1816 р. – 40292. В 1795 р. один шляхтич припадав на 12 осіб

чол. статі, у 1810 р. – на 13, а в 1816 р. – на 14 [898, с.179, 191]. За офіційними даними, в 1802 р. у Подільській губернії налічувалося 94990 осіб дворянського стану, кожен десятий з яких був землевласником [1774, с.101-102]. Станом на 1834 р. Л. Тенгоборський нарахував у регіоні 25211 поміщиків і 410212 шляхтичів, які склали майже 8,0 % населення [1673, с.33]. Це свідчило про збільшення їх питомої ваги в складі мешканців, яка в окремих містах і містечках коливалась від 17 до 46 % [856, с.97].

За етнічною приналежністю більшість дворян мала неукраїнське походження. Зокрема, на Поділлі переважали поляки [1527, с.42]. У Київській губернії в 1812 р. нараховувалось 43,5 тис. дворян-поляків і лише 1170 чи менше 2,7 % росіян та українців [1277, с.8]. У загальному спектрі соціальних станів і прошарків, поділ на які жорстко фіксувався, місце панівного класу, поряд із поляками і незначною часткою українців, посіли росіяни, зокрема велика кількість чиновників губернського та повітового рівнів [80, арк.8]. Критеріями ієрархії імперської політики в Правобережжі на рубежі XVIII – XIX ст. виступали: а) політична лояльність; б) станово-соціальні фактори [1351, с.125]; в) культурні критерії, зокрема релігія, життєвий уклад і мовне питання [1788]. Місце кожної соціальної групи визначалося її відношенням до держави [1612, с.125]. У реаліях, які склалися, самодержавство балансувало між взаємодією інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій.

У ставленні до поміщиків принциповим було те, що в часі воно збіглося з розкріпаченням дворянства [1386, с.51] або істотним зменшенням їх залежності від держави і перетворенням у союзників самодержавства. Павло I вважав, що місцевій, у його розумінні, польській шляхті, необхідно було повернути привілеї та права. Для цього відновив чинність литовсько-польського законодавства і дозволили збирати сеймики для обрання маршалів та інших чиновників місцевих органів влади, зокрема судових, депутатів або засідателів, хорунжих тощо [719, № 17594; 726, № 17789; 735, № 18147; 753, № 19154]. Тим самим статус шляхти був значно підвищений.

У 1802-1804 рр. були регламентовані порядок скликання, функціонування

й компетенція шляхетських сеймиків у губерніях і повітах. Як наслідок, за 1801-1803 рр. із 106 тис. шляхтичів, які зібрали докази дворянського походження, документи були розглянуті лише 60 тис., або 22,6 % [1436, с.35]. Водночас було скасоване довічне обрання посадовців, а безземельна шляхта відсторонена від участі в дворянських зборах [1297, с.94]. Та кожна спроба самодержавства обмежити станові права і привілеї польських землевласників не тільки наштовхувалася на відчайдушний опір, а й підривала головну соціальну опору свого режиму. Тому уряд змушений був йти на компроміс: за адміністративний і військовий контроль він визнавав їх соціальне та культурне домінування в Правобережжі [1211, с.19], хоча не було жодної гарантії станової недоторканості казенним землевласникам [1623, с.XXXI-XXXII].

Загалом, у руках дворян була зосереджена політична влада та панівні позиції в економічній сфері. По-перше, будучи соціальною базою самодержавства, вони впливали на розробку життєво важливих питань суспільного розвитку. По-друге, потомственне дворянство було основою корпусу чиновників, особливо вищих класів. У нього фактично перебувала вся повнота влади і контроль. По-третє, воно мало свої корпоративні організації, відзначалось високою освіченістю. Від їхнього ставлення до перетворень здебільшого залежав кінцевий результат. По-четверте, і це головне, базовою їх становища була власність на землю і кріпаків, що прямо впливало на суспільно-політичні, соціально-економічні, духовно-культурні і релігійні процеси в регіоні. А вони, як відомо, жили надіями та сподіваннями про відновлення Речі Посполитої. Це сповільнювало темпи його інкорпорації в тіло імперії.

Як зазначав В. Антонович, поляки втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, але зате їх економічне панування було повністю визнане і захищене законом та належно організованою адміністрацією і міцною владою [1101, с.62; 725, № 17769]. Самодержавний устрій і кріпосництво в Росії функціонували за принципом сполучених посудин, які органічно доповнювали одна одну і слугували знаряддям гноблення волелюбних селян, майже без винятку українців за

походженням і найбільшим за чисельністю та питомою вагою станом.

Нові господарі, нещадно розтоптавши їх сподівання на визволення з-під польсько-шляхетського поневолення, накинули на них тяжке ярмо кріпосництва й включили до складу експлуатованих [882, с.8]. Більше того, виявляли не тільки фантастичну настирливість і винахідливість у посиленні гноблення, а й у зменшенні їх енергетичних, етнічних та інших можливостей за допомогою виконання численних повинностей. Перенесена російська кріпосна система мала низку особливостей. По-перше, селяни опинилися як в економічній та особистій залежності від поміщиків, так і від найбільшого кріпосника – держави. По-друге, їх віднесли до найнижчого, безправного та беззахисного стану, тоді як росіяни посіли верхню сходинку, поляки – другу зверху, а іноземці та євреї – третю сходинку соціальної ієрархії. По-третє, у регіоні виявились найвищими з усіх історичних російських губерній та національних окраїн кількість і частка поміщицьких селян, де практично майже не залишилось вільних хліборобів. По-четверте, сільські та міські низи були перетворені в основних донорів наповнення державної скарбниці. По-п'яте, однією з ключових рис кріпосницької системи в краї стало запровадження рекрутської повинності. Тут мав місце жорсткий поділ між простим народом і верхнім, польським прошарком, – розділ за народністю, за вірою, народними переказами та звичаями. Народ перебував у великому усамітненні [1403, с.9-10]. Соціально-етнічна нетиповість кріпацтва спричинила посилення і консервування експлуатації [1147, с.4] та переконливо свідчила, що правобережними губерніями управляв державний апарат і дворяни, переважно польського походження.

Оголосивши корінних мешканців єдинокровними братами, самодержавство не визнало жодних їх прав. За таких умов вони змушені були скласти жалісливу пісню рабства російсько-польського покрою [1714, с.219]. Адже інкорпорувати селян регіону було легко за допомогою кріпосного права і православ'я, що були інструментами анексії регіону [1138, с.71] та чинниками закріплення кріпосництва. Потрапивши під подвійну соціально-класову і

національну залежність, кріпосні селяни після 1795 р. стали залежними як від своїх панів, так і від російського самодержавства, в руках якого опинилися територія, населення, економіка та фінанси Правобережжя [87, арк.19-23].

Щоправда, з приходом на престол Павла I все селянство імперії, зокрема Правобережної України, вперше було приведене до присяги, чим підтверджувалося, що селяни нібито визнавалися громадянами. Однак їх правове і господарське становище майже не змінилося. Бо вже 29 січня 1797 р. з'явився указ про належну покірність селян своїм поміщикам: “всім поміщикам приналежні селяни, спокійно перебуваючи в попередньому їх званні, були послухні поміщикам своїм в оброках, роботах і словом всякого роду селянським повинностям, під побоюванням за непослух і сваволлю неминучого по суворості законного покарання” [1138, с.71].

Питома вага найчисельніших і найменш захищених у соціальному сенсі поміщицьких селян неухильно зростала [Див. Додаток Г]. До того ж, їх частка була найвищою з усіх територій України [1147, с.4], оскільки тут поміщицьке господарство було найбільшим. Селяни були єдиними, універсальними і відносно автономними працівниками, виступали головним енергетичним джерелом сільськогосподарського виробництва, самодіяльними працівниками: і технологами, і керівниками, і виконавцями в сфері свого та поміщицького господарств. Усі учені справедливо визнають за селянством самостійне економічне значення і відводять йому центральне місце в аграрній еволюції.

Вектор соціальної еволюції селян Правобережжя на межі XVIII – XIX ст. спрямовувався на закріплення та посилення кріпосної залежності. Унаслідок перерозподілу власності, перенесення та консервування соціально-станової приналежності, вони ставали дедалі біднішими на своїй етнічній (водночас не своїй) одвічній хліборобській землі. Їх станові ознаки доповнювалися поділом на розряди. Відмінності в статусі витікали з фактичного статусу власників землі, на якій вони “поселялись” (державна скарбниця, імператор і його сім'я, поміщик). За цим наприкінці XVIII ст. селяни поділялися на три юридично-правові категорії: приватновласницькі (поміщицькі); державні (належали

скарбниці), та удільні, котрі належали царській сім'ї.

Остаточне закріпачення селян регіону відбулось 1800, 1804, 1808, 1823 рр. Їх частка в Липовецькому, Сквирському, Радомишльському, Уманському, Чигиринському повітах Київської губернії коливалася від 98,6 до 99,9 % [88, арк.21-103]. Вони належали юрисдикції поміщиків, котрі регулювали усі сфери їх життя, не мали майнових прав, оскільки ті володіли всім їхнім рухомим і нерухомим майном. Їм заборонялося отримувати землю, будинок або лавку, вступати без дозволу господаря у винні відкупи, позичати гроші, залишати помістя, записуватися в купці, скаржитися на власника. Формально законодавство захищало кріпаків від зловживань з боку поміщиків, проте це положення майже не застосовувалося.

Із вростанням регіону в політичну структуру Росії зростало соціальне безправ'я й зубожіння селян, спричинені перенесенням на них кріпацтва у російській модифікації та подушної податі, що різко посилили їх експлуатацію [1511, с.21]. Якщо державні повинності офіційно регламентувалися, то поміщицькі залежали від волі, а точніше сваволі хазяїв. Повсюди бідність спричиняла панщина, яку селяни нерідко відробляли навіть у неділю [1887, с.343, 387]. Роль “нової” держави зводилася до збереження та посилення кріпацтва, нещадної експлуатації, і ще більшого їх закріпачення [382, арк.2-81]. Водночас розширювалася панщинна форма кріпосництва, що скорочувала час, необхідний селянам для обробітку своїх наділів [29, арк.3-8], і тим самим підживляла продуктивні сили їхніх господарств.

За виробничим принципом кріпацькі двори ділилися на чотири основні категорії: тяглих, які мали робочу худобу; піших або напівтяглих, тобто тих, що не мали робочої худоби, або в яких її було замало для обробітку свого наділу; городників, котрі мали тільки садибу чи город, і безземельних або бобилів [1388, с.309]. За інвентарними записами, в залежності від забезпечення землею і тяглом, були такі категорії поміщицьких селян, як: “почворні”, “потрійні”, “парові”, “поєдинкові”, “піші”, “загородники”, “халупники”, “коморники” [1340, с.106]. Їх господарства ділились на такі групи та розряди: а) тягли

(плугові, почворні, потрійні, парові, поєдинкові), б) піші і в) безземельні (городники, халупники і коморники).

Найголовнішою категорією були тяглі селяни, які мали робочу худобу та найбільші наділи землі. На них базувалося панське господарство і від них залежало становище інших категорій селян. Більшість господарств Правобережної України складали поєдинкові чи “піші” селяни. У піших або напівтяглих особиста робоча сила переважала над робочим реманентом і худобою. Тому вони обробляли свої землі в супрязі або наймали волів чи коней у заможніших господарів. Останні мали робочий реманент і за допомогу пішим і городникам орати, боронувати, сіяти, обробляти і збирати вирощений урожай, брали певний відсоток. Своєрідну категорію селян утворювали городники, що мали тільки присадибну ділянку і на прожиття переважно заробляли на людях. Халупники і бобилі повністю або частково звільнялись від повинностей, які правило, жили в новоутворених поселеннях і працювали у селян чи в якості дворової челяді – у поміщиків [1465, с.44].

Поміщицьких селян дошкуляло виконання повинностей і сплата податей і недоїмок за померлих, утікачів тощо [556, арк.50]. Це змушувало їх збувати робочу худобу, призводило до обезземелення, голодування, великої смертності. Нещадне гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби тощо призводили до зубожіння селян [2, арк.4] і, як наслідок, – до збідніння багатьох поміщицьких господарств [1415, с.131]. Вочевидь, економічні фактори вкупі з політичними чинниками перетворювали селян в збіднілу масу, яка становила їх більшість і опускалася по стратифікаційній драбині все нижче і нижче. Це, з одного боку, та інкорпораційна політика – з іншого, зумовили ще більшу їх соціально-станову диференціацію на заможних і бідних.

Наприклад, у 1795-1805 рр. кількість халупників серед селянських дворів Ямпільського маєтку Подільської губернії збільшилася більш як у півтора рази. За цей час частка селян повітового Ямполья, котрі користувалися землею, скоротилася в 4,3 рази, а кількість безземельних селянських господарств, навпаки, збільшилася майже в 6,4 рази [1406, с.88, 92]. Така тенденція

пояснювалася ще й тим, що прибутковість поміщицьких маєтків збільшувалася переважно не за рахунок зростання продуктивності виробництва, а внаслідок посилення експлуатації і занепаду селянських господарств. Губернський прокурор визнавав, що магнати доводили селян до розорення [408, арк.1082; 433, арк.279-280; 434, арк.377, 436, 487-488; 439, арк.37, 48]. Значних притіснень і розорень зазнавали селяни від дислокування військ [433, арк.334]. Повсюдно терпіли свавілля [439, арк.1-16; 478, арк.1-8; 520, арк.1-31; 560, арк.1-664; 672, арк.1-18], що впливало з суті люстрації 1798 р. Як правило, визначення розмірів орної землі і сінокосів обмежувалися загальними даними про забезпеченість ними фільварку і самих мешканців (“поля не міряні, але всякий користується ними в міру свого майна і можливості”, “пустуючих земель нема, жителі, що мали мало ґрунту для оранки, ... добували для себе поля, викорчовуючи пеньки”) [813, с.472, 474, 490, 528].

Після 1793 р. в Правобережжі сформувався розряд державних селян. Його склали селяни казенних і власних земель, козаки, військові (нащадки козаків і селян-втікачів), однодворці, конезаводські селяни, євреї-хлібороби, поселені на казенних або власних землях, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, відписні селяни, колоністи, поселені на казенних і власних землях, вільні хлібороби, приписані до навчальних закладів, вільні матроси, кантоністи, солдатські діти, нижні військові чини тощо [1425, с.6]. Їх представляли ленні селяни, солтиси колишніх коронних помість і вільні люди – монастирські чи економічні селяни секуляризованих церковних земель, колоністи з інших країн, колишньої Острозької ординації, конфіскованих у польської шляхти помість, колишня дрібна шляхта, яка не довела свого дворянства тощо. Будучи особисто вільними, вони користувалися казенною землею і, як податні стани, виконували державні повинності. Їхнє становище наближалось до приватновласницьких і дворових селян. Порівняно з державними селянами Лівобережжя і Півдня України, що сплачували державі грошовий оброк, вони відбували панщину у власників-орендаторів. Ці селяни поділялися на оброчних і господарчих. Основна їх частина віддавалася поміщикам в оренду та відбувала панщину за

люстраційними інвентарями. На час утворення Міністерства державних маєтностей у Подільській губернії налічувалося 38750 таких селян. На Волині їх кількість була меншою, а на Київщині – зовсім незначною.

За майновим становищем державні селяни, як і поміщицькі кріпаки, поділялися на тяглих, піших, лібертованих, городників, халупників, бобилів, слободян. Усі тягли селяни поділялися на поєдинкових, котрі мали одного вола, та парових, у господарстві яких налічувалося не менше 2 волів. Плугові селяни мали по шість волів, піші – лише земельні наділи. Лібертовані представляли тимчасово звільнених від повинностей на час виконання адміністративних посад або робіт у маєтках. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що тягли, піші і городні селянські двори були радше категоріями юридичними, ніж економічними. Головним критерієм їх розшарування була наявність робочої худоби, а не поділ дворів на тягли, піші та інші [1121, с.37-38].

Строкатість державних селян Т. Лазанська пояснює ступенем їх залежності від держави, походженням, розмірами платежів тощо. Їх об'єднували особиста свобода, сплата податків і виконання низки повинностей. Водночас між ними існували характерні відмінності, викликані різними формами експлуатації. Деякі помістя були передані в тимчасове користування; частина пожалувана чиновникам до 50 років за орендну плату або без неї. Такі державні селяни перебували на “господарському становищі” і відбували панщину на основі інвентарів чи контрактів. Незначну кількість державних селян здавали в оренду з публічних торгів. Ще менше разом із помістями передавалось у відання адміністрації, яка складалася з поміщиків [1425, с.7].

Державні селяни мали певну економічну самостійність і господарську свободу. Серед них дещо слабшим був позаекономічний примус, що, безперечно, менш негативно впливало на результати їх господарювання. Селянам казенного відомства, які не мали на кожну особу чол. статі 15 дес. землі, указом Сенату від 11 листопада 1797 р. було наказано доповнити наділи з оброчних казенних земель. У місцевостях, де їх було менше, селянам наділяли можливі земельні наділи. Однак істотно поліпшити ситуацію і перетворити їх у

справних платників казенних податків у регіоні не вдалося [79, арк.59].

Казенні селяни були носіями публічного права. Проте їх правове становище було хитким, оскільки в будь-який момент уряд міг перетворити кожного з них у кріпаків. Аналіз інвентарів с. Людвинівки Вінницького повіту Подільської губернії за 1792-1809 рр. засвідчує, що чисельність селянських дворів зросло з 20 до 22, робочої худоби – з 21 до 41 голови, середняків зросло з 5 до 6, заможних збільшилося з 3 до 7 дворів, а бідноти зменшилося з 12 до 9 дворів. Якщо у 1792 р. в бідних селян перебувало 5 % робочої худоби села, то в 1809 р. сільська біднота її не мала зовсім. Частка робочої худоби у середняків зменшилась із 48 до 29 %, тоді як у заможних вона зросла з 47 до 71 %. В 1792 р. лише одне селянське господарство мало 4 голови робочої худоби, а у 1809 р. їх було вже 5 і 1 двір мав 6 голів робочої худоби. Якщо у 1792 р. на одне заможне господарство в середньому припадало 3,3 голови робочої худоби, то в 1809 р. – майже 4,1. Як бачимо, протягом зазначеного періоду відбувалось деяке збагачення селянської верхівки. У 1792 р. налічувалося 1 парове, 4 поєдинкових, 11 піших і 4 господарства городників, а в 1809 р. – 1 парове, 7 поєдинкових, 7 піших, 1 городників і 6 коморників. Найбільші зміни відбулись серед селян нижчих розрядів. З'явилася категорія селян-коморників, які не мали ні хати, ні садиби. Вони становили 27 % селянських сімей. Число дворів, які втратили польові наділи, зросло на 75 %, натомість, кількість господарств із власними наділами зменшилося майже на 7 % [1120, с.38-40].

У с. Юзвині Вінницького повіту з 1798 по 1810 р. частка бідноти зросла з 58 до 67 %, натомість середняків зменшилася з 33 до 27 %, а заможних – із 9 до 6 %. Така тенденція спостерігалась і в с. Михайлівці Ямпільського повіту, де бідняцьких господарств зросло з 34 до 50. Кількість селян середнього достатку зменшилося з 26 до 22, а заможних – із 24 до 23. В Ямпільському маєтку за цей час питома вага халупників зросла більш як у 1,5 рази. У самому Ямполі частка селянських господарств, які мали в розпорядженні землю, скоротилася з 89,1 до 53,4 %, а безземельних, навпаки, зросла з 10,9 до 46,6 % (було 16, стало 102) [1406, с.88, 92] або майже в 4,3 рази. У містечку Теофіполь 95 родин не мали не

тільки землі, коней і корів, а й примітивного житла [1655, с.41].

Якщо в 60-х рр. XVIII ст. із 19,5 тис. селянських господарств Київського та Подільського воєводств 59 % мали тягло: 26 % – 1 голову, 31 % – 2-3, а 2 % – більше трьох [1316, с.210], то на початку XIX ст. частка бідноти досягла 59,9, середняків – 21,4 і заможних – 18,7 % (у т. ч. найзаможніших 3,8 %). Останніх, як правило, представляли кріпосна адміністрація чи близькі до панського двору (посланці фільваркові, до двору, присяжні, гуменні, війти, мисливці, дозорці лісу, лакеї тощо) [1121, с.38-40]. Отже, підвищення їх добробуту перебувало в прямій залежності від виконання адміністративних і управлінських функцій.

На межі XVIII – XIX ст. в Правобережжі окреслилася тенденція до поглиблення майнової та господарської нерівності селян, змін їхнього соціального статусу та політичних прав. Кількість бідніших селян постійно зростала. З них виникла категорія вільних “гулящих”, “гультяїв”, які жили тільки заробітками. Виявом їх масового розорення і зубожіння селян стало поширення бродяжництва або бурлакування (бродяга – зубожіла, бездомна людина) [1899, с.48] і зростання чисельності зубожілих людей, які втратили засоби і місця проживання [1165, с.10]. Це явище набувало масштабності передусім через накинення на селян кріпосництва і невпинне зростання їх експлуатації. Соціально-психологічною основою бродяжництва була декласація, що означала повний відрив від соціального ґрунту, відчуття частиною селян слабкості соціальних зв’язків, що зумовлювало їх бажання змінити місце, піти куди-небудь, “загубитися” в країні і т. п. Бродяги були чотирьох розрядів: а) які впали в зубожіння від нещасних обставин або котрі не могли через сирітство, дряхлість, старість, хвороби прохарчувати себе; б) ті, що не мали здібностей до роботи і заняті й впали в злидні; в) тимчасові чи випадкові бродяги, котрі втратили дім, житло; г) які могли б по літах і за станом здоров’я працювати, але через лінь, неробство і погану поведінку, зайнялись милостинею як ремеслом [1812].

Серед зубожілих бродяг (бурлаків) найбільшою була категорія тих, які за своїми фізичними даними могли б себе утримувати, але втратили здатність до

роботи та заняття ї стали злиднями. В 1808-1820 рр. число пійманих бродяг у Волинській губернії досягала 2400 осіб [594, л.184-185; 595, л.39, 40; 596, л.122-123]. Більшість з них повертали власникам, а частина направлялася у війська. Найбільше їх було у Бердичівському, Володимирському, Дубненському, Ізяславському, Луцькому та Новоград-Волинському повітах [605, л.11-12; 656, л.14-16]. Це турбувало владу, але тільки тому, що вони не платили податки, залишали необроблені маєтки, підривали імідж держави, вчиняли злочини. Розшарування селян було результатом господарювання росіян, які прибули у регіон задля збільшення території та розширення можливостей для задоволення імперських і власних інтересів. Уряд був найбільш зацікавлений у посиленні експлуатації мешканців, адже це давало більші надходження у скарбницю. Вкрай негативно на їх становищі позначився перехід на подушну подать, яка нещадно руйнувала родинно-господарські устої, підривала під корінь їхню хазяйновитість. Чи не найдошкульнішими були обезземелення, втрата робочої худоби, а з ними і засобів для нормального життя, що спричиняло фізичне виснаження селян. Цим і рекрутчиною на рубежі XVIII – XIX ст. закладались основи етноциду українців. Побувавши у Правобережній Україні в 1810 і 1817 рр., І. Долгорукий визнав, що “політичне сонце її не стільки зігріває, скільки світило небесне. Вона виснажена, терпить різні труднощі і відчуває повну втрату вільних її століть...” [921, с.101].

Та, попри вкрай тяжку і нестерпну кріпосну неволю, в соціально-становому розвитку селян відбувалися деякі зміни, поволі перетворюючи їх з жертви в суб’єкт історичної дії. Поміщики змушені були платити селянам грішми за додаткову працю, що порушувало натуральну форму розрахунків і свідчило, що останні не могли вести своє господарство виключно панщиною [1463, с.267]. Уже в 1795 р. виявилось багато селян, які жили “в працівниках у чорній роботі”. У деяких селах їх частка досягала 40 % [1239, с.75].

Внутрішньою організацією господарства, де поєднувалися натуральні і товарні риси, способами забезпечення основними засобами виробництва і землею та роллю сімейної праці і праці сторонніх [1372, с.42], кріпосні селяни

виявляли здатність налагоджувати товарне виробництво, підвищувати врожайність і збільшувати виробництво продукції на ринок. Втягування селянських господарств у товаризацію поглиблювало майнове розшарування селян, формувало певний тип хлібороба, задавало рівень напруженості його праці та господарської поведінки [1485, с.46-47].

Руйнуванню кріпосницьких відносин сприяв указ “Про вільних хліборобів” (1803 р.), ініційований графом П. Рум’янцевим. Через нього він “... посварився з усім російським дворянством” [1570, с.47]. Це був перший акт, який давав кріпакам шанс на волю. Особи, на яких поширювалася його чинність, отримували назву державних селян, поселених на власних землях. Передбачалося: 1) якщо поміщик бажав відпустити придбаних або родових селян поодиночі чи усім селом на волю і при цьому закріпити за ними земельні наділи або цілі дачі, то, уклавши з ними угоди, які за взаємною згодою визнавалися найкращими, мав представити їх міністру внутрішніх справ для розгляду і подання царю; і якщо той підписував звернення, умови записувалися в кріпосні справи з внесенням мита; 2) такі умови, складені поміщиком з його селянами і в кріпосні справи записані, зберігалися як кріпосні зобов’язання свято і непорушно. Після смерті поміщика його спадкоємець чи спадкоємці вступали у зазначені в умовах обов’язки; 3) коли селянин або й село не виконували зобов’язань, то поверталися у володіння поміщикові із землею; 4) відпущені селяни, які не бажали переходити в інші стани, могли залишатися на власних землях як вільні землероби; 5) вони володіли землею, сплачували подушне, відправляли рекрутську повинність, земські повинності, але оброчних грошей в скарбницю не платили; 6) одержану землю у власність вони мали право продавати, закладати і передавати в спадщину, не роздрібнюючи ділянок менше 8 десятин. Могли купувати землі, переходити з відома казенної палати в іншу губернію ; 7) в разі відпуску на волю із земельним наділом, що перебував у казенній або приватній заставі, могли з дозволу казенних місць і приватних кредиторів приймати на себе й погашати борги маєтків, а при їх сплаті учиняти з селянами, як із поміщицькими [854, с.291-292].

“Приховане каміння” указу дошкуляло селянам. По-перше, бюрократична тяганина не стимулювала поміщиків давати свободу своїм селянам. По-друге, багато кріпосників наживалося на селянських викупах за волю. До того ж, поміщицькі кредити, які брали на себе селяни і не погашали, часто заганяли їх назад у кріпацтво. По-третє, годі було сподіватися на високу мораль поміщиків, котрі з відпуском селян втрачали джерела своїх прибутків. Тому ліберальний указ лишився майже не поміченим. До польського повстання 1830-1831 рр. у Правобережжі випадків переведення кріпаків у розряд “вільних хліборобів” зафіксовано не було [1326, с.315]. І це тоді, коли свобода вільних селян була відносною. Показовим є конфісковане у Зіньковецького римо-католицького костьолу і передане в оренду поміщикам с. Грем’ячка, де вільні селяни за користування землею та сінокосами відбували панщину, підводну, подорожну, постоеву, інші повинності і платили подушне [537, арк.180].

У кожній губернії їх налічувалось не більше кількох сотень. У 1804 р. в повітах Київській числилося від 1 до 72 вільних селян [87, арк.49, 53, 74, 80, 88, 103], в 1830 р. – трохи більше як на 300 та ще 186 селян, які відсудили свою волю [1636, с.155], а наприкінці 50-х рр. у всіх українських губерніях – до 2484 осіб, або всього 16 % по імперії [1174, с.30]. Більше того, в регіоні число вільних людей зменшилося. Якщо у 1795 р. їх налічувалося 84520, то в 1811 р. – 76829 осіб чол. статі [1637, с.196]. Але чи могло бути інакше, якщо законом “Про відправку кріпосних людей за дурні проступки до Сибіру на поселення” не обмежувалося кріпосницьке свавілля, а ще більше розширилися права поміщиків? Це був апогей кріпосництва.

Винятком стало дарування селянам 15 подільських сіл волі господарем Міньковецького ключа графом І. Мархоцьким. Скасування панщини, реформування селянського укладу, зміцнення християнської моралі, розвиток освіти та місцевого самоврядування і запровадження прогресивних форм господарювання упродовж трьох десятиліть позитивно позначилися на розвитку “Міньковецької держави”. І хоч затрати на соціальну сферу та економіку збільшувалися, зростали й прибутки графа і населення. Щороку

звідси споряджали валки возів із продукцією на торги і ярмарки. Підприємливий магнат придбав 30 тис. дес. землі на Херсонщині, де успішно розвивав господарство буржуазного типу [1512, с.153-154].

Імпульсом до змін були умови переходу селян до міщанського стану, прийняті урядом 24 жовтня 1804 р. По-перше, ними селяни могли скористатися, якщо здавна прилучалися до властивих купецтву промислів чи рукоділля; по-друге, до подачі прохання вони мали переїхати до міста; по-третє, повинні були забезпечувати обробіток землі, на якій вели своє господарство; по-четверте, для цього потрібно було пред'являли посвідчення з підтвердженням, що на них не було повинностей і на момент переходу в новий стан мали внести авансом трирічний податок за обидва стани. За таких обставин лише незначна кількість селян могла потрапити до складу купецької гільдії [882, с.32].

Доповнення до указу від лютого 1803 р. дозволяло звільняти селян від кріпацтва лише цілими сім'ями. Але й воно було досить суперечливим. Згідно з указом від 23 січня 1808 р. поміщики могли обмінювати землю з казенними селянами “з причини черезсмугового володіння”. Маніфест 1810 р. дозволив продавати державні маєтності для покриття боргів, які зросли за час війни з Францією. Указ Сенату від 1815 р. забороняв селянам “шукати вольності” і скасовував закон 1754 р., чим остаточно закріпачував селян, записаних поміщиками під час двох ревізій першої половини XVIII ст. [1326, с.324].

На селі росіяни чисельної переваги створити не могли. Тому їх анклавними (осередками) з перевагою в управлінні та виробничій сфері і торгівлі стали міста і містечка. Вони першими відчували вплив росіян – військових, чиновників, купців, ремісників та інших [383, арк.3-9; 384, арк.5-280; 385, арк.1-2]. Можливо, тому кількість міщан регіону на рубежі XVIII – XIX ст. не збільшилася, а, навпаки, навіть дещо скоротилася. Якщо в 1794 р. вона склала 98847 осіб чол. статі, то в 1803 р. – 89562 [1590, с.55] або стала на 9285 осіб чи на 9,4 % меншою. На Брацлавщині у 1794 р. налічувалося 20325 міщан чол. статі, або більше 5,7 % населення, а всього в містах було 21704 особи чол. статі чи 6,1 % [198, арк.73, 77зв.-78зв.].

Суспільно-правові зміни серед міських станів відбулися в кількох напрямках. По-перше, поступово зменшувалася станова замкнутість. По-друге, виділялась заможна верхівка, яку звільняли від подушної податі, тілесних покарань, земських повинностей. По-третє, зміцнення, консолідація купецької верхівки спричинили втрату частиною купців деяких привілеїв, зокрема, права купляти землю, кріпосних селян, займатися винокурінням тощо.

Розглядаючи міста і містечка, особливо губернські та повітові, головними форпостами інкорпораційної політики [1733, с.45] і прагнучи створити в них всестанове суспільство, царизм поділив їх мешканців на городян, число яких зростало дещо більшими темпами, ніж у Лівобережжі, і меншими, як на півдні України [1674, с.189], на шість категорій за майновим і правовим становищем. Першу склали “справжні жителі” – власники розташованих у межах міст будинків і земельних угідь; другу – купці усіх гільдій, третю – цехові ремісники, четверту – приїжджі та іноземні гості, приписані до міст для торгівлі, промислової діяльності, але які не проживали в них, п’яту – “іменні громадяни” (чиновники, банкіри та ін.) і шосту – власне міщани [1211, с.93].

У їх становій структурі міщани складали майже половину мешканців; різні або різночинці, солдати, селяни та інші – більше третини, дворяни та чиновники – 5,5 %, купці – 4,5 %, духовенство – 1,4 % та почесні громадяни – близько 0,15 %. Міщани переважно мешкали в приватних будинках, займалися хліборобством і мало чим відрізнялися від селян. У них також мешкали селяни – жителі, які не були віднесені до стану міщан. В юридичному плані вони належали до різних категорій: одні були вільними, інші – безправними кріпаками. Різниця між міщанами і казенними селянами полягала в тому, що перших не могли перетворити в залежних селян [74, арк.3-18].

Міські обивателі – міщани платили подушну подать, виконували рекрутську, підводну, подорожну, постоялу та інші повинності. Володіли правом заводити “рукоділья і стани”, могли розпоряджатися придбаним за законом майном. Недоторканість рухомого та нерухомого майна міщан і купців охоронялася законом. Будь-який купець і міщанин мав право вийти зі свого

стану чи змінити місце проживання. Закон дозволяв міським мешканцям вільно переходити з міщанського в купецький стан і набувати відповідних привілеїв. Проте на межі XVIII – XIX ст. основну масу в містах і містечках регіону становили корінні мешканці, що займалися сільським господарством і не входили до міських станів. Вони були майже безправними, не виступали соціальним і національним джерелом нової адміністрації, місцевого самоврядування і управління. Їх витісняли з міського простору на околиці. Так, українці стали втрачати вплив на населені пункти як осередки, що визначали життя навколишньої території.

Одночасно зі структурними змінами в губернських і повітових містах й містечках, які все більше перетворювалися у торговельні центри, відбувалося зростання чисельності дрібних торгівців, ремісників і найманих робітників переважно іншоетнічного походження. Більш освічену, економічно і політично сильнішу групу міщан представляли дворяни, які здійснювали найбільший вплив на їх життя. Але, проживаючи в них із численною прислугою, вони не проявляли інтересу до економіки та соціальної сфери.

З 1793 р. самодержавство взяло під контроль соціальні процеси серед купців, які були кількісно незначним станом, провідної ролі в суспільному житті не відігравали і майже не відрізнялися від міщан. Вони об'єднувалися у гільдії, одержуючи від влади деяке самоуправління (магістрати, право окремого судочинства, словесні і совісні суди). Купецький стан поповнювався прибулими росіянами, євреями, розбагатілими міщанами і селянами. Нерідко купці виступали мануфактуристами та фабрикантами. До торгівлі, зокрема, потяглися промисловці, що реалізовували свої товари, відкривали власні крамниці, склади, займалися закордонною торгівлею [1510, с.207].

У 1793 р. в регіоні набула чинності “Грамота на права та вигоди містам Російської імперії” від 1785 р. [795, № 22418]. За її вимогами купцем міг стати будь-хто за наявності достатнього капіталу, незважаючи на стать, вік, вид діяльності та інше. Оформлення купецтва, що поділялося на гільдії, відбувалося з урахуванням оголошеної суми капіталу. Зростання гільдійського купецького

капіталу, по-перше, свідчило про динамічне збільшення кількості та ролі купців у господарському і соціальному житті; по-друге, було виявом державного контролю за змінами в їх середовищі та стимулювання цих процесів і пріоритетне ставлення до росіян і іноземців; по-третє, царизм всіляко зміцнював і розширював станові права та привілеї іншоетнічного купецтва. Посилення економічної ролі купців спонукало уряд і дворян рахуватися з ними як новим явищем [1782, с.80].

Олександр I 1 січня 1807 р. видав маніфест “Про дарування купецтву нових пільг, які сприятимуть посиленню розвитку торгівлі” [803, № 30115], яким дозволяв торгувати на основі торговельного свідоцтва. Купцям першої гільдії воно коштувало 2200, другої – 880, а третьої – 132 руб. [1155, с.66]. Для купців 1-ї гільдії сума капіталу була не меншою 10 тис., 2-ї гільдії – 5 тис. і 3-ї гільдії – 1 тис. руб. У наступні роки розмір капіталу для вступу в купецькі гільдії постійно підвищувався. У 1794 р. купцям 1-ої гільдії потрібно було мати не менше 16 тис. руб. капіталу, а з 1807 по 1824 р. вже 50 тис. руб. Збільшення його розміру стосувалося купців 2-ї та 3-ї гільдій, що відповідно складало 8 і 20 тис. та 2 і 8 тис. руб. У 1785-1824 рр. мінімальні суми купецького капіталу зросли для 1-ої гільдії у 5, 2-ої – в 4 та 3-ої – у 8 разів. У 1800 р. на Поділлі було близько 10 купців 1-ї гільдії, сума капіталу яких коливалася від 16 до 18 тис. руб. Вони вели торгівлю в регіоні, інших губерніях і за кордоном [1340, с.43]. Увесь купецький капітал губернії за 1808-1825 рр. зріс більш як удвічі – з 2 млн. до 4,3 млн. руб. [438, арк.24]. З обсягу капіталу розраховувався гільдійський податок у казну і частково до місцевого бюджету. Його ставка збільшувалася зі зростанням купецьких статків. У 1810 р. уряд додав до попереднього збору ще 0,5 % [1340, с.128], а в 1812 р. податковий збір з купецького капіталу досяг 4,75 % [528, арк.18].

Найбільше налічувалось купців третьої гільдії, водночас через нестачу необхідних капіталів і великі грошові збори за торговельні свідоцтва кількість купців першої та другої була значно меншою [1640, с.156]. Збільшення розміру купецького капіталу для включення до однієї з гільдій спричинило розорення в

уському Правобережжі купців і зменшення їх кількості протягом 1807-1821 рр., особливо купців 3 гільдії, які масово переходили в міщанський стан [1340, с.127]. Приміром, у Київській губернії в 1795 р. налічувалося 722 купці [1546, с.203], у 1800 р. – 474, у 1816 – 246, а в 1824 р. – 191. У Волинській їх було відповідно 975, 214, 214, а в Подільській – 1046, 207 і 131 [867, с.149-150]. Щоправда, М. Слабченко навів статистику змін купецького стану між 1793 і 1803 рр., яка засвідчує його зменшення більш як у 1,5 рази [1636, 193]. За перше десятиріччя перебування в складі Росії число купців у регіоні скоротилось більш як у 2,1 рази, зокрема у Волинській – майже в 2,1, в Київській – більш як у 4,1, у Подільській губернії – майже в 1,7 рази. З роками процес їх скорочення посилювався: з 1808 по 1816 р. – майже у 4,2 рази, а до 1824 р. – в 5,2 рази. Залежно від членства у гільдії купці регіону наділялися відповідними привілеями. Купцям першої гільдії дозволялося мати у своїй власності фабрики, заводи, морські судна; другої – фабрики і заводи; третьої – стани (заклади ремісницького типу), невеликі річкові судна, трактири, харчевні, постійні двори. Перші мали право організовувати зовнішню та внутрішню торгівлю, другі – внутрішню гуртову та роздрібну торгівлю, то треті – гуртову і роздрібну торгівлю у визначеному місті, повіті, окрузі.

З кінця XVIII ст., торговельний капітал все більше вростає у промисловий капітал, оскільки купці мали приватну власність майже в усіх галузях економіки Правобережжя. Вони виступали не тільки як торговці, але й мануфактуристи, фабриканти та заводчики. Набула поширення практика, коли купці викупляли поміщицькі ліси і відкривали великі деревопереробні фабрики [1155, с.74]. У такий спосіб відбувалося зрощення купецького, транспортного і промислового капіталів. Купцям належала більшість суден у Київській губернії. Завдяки цьому відбувалася активізація промисловості та забезпечувалось економічне зростання господарства. Купці виконували низку повинностей. Зокрема, сплачували 10 % із кожного оподаткованого карбованця на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення. Починаючи з 1816 р., для утримання доріг вони сплачували 5 % із податків, які вносили в скарбницю. Виплати по

земських і міських повинностях становили по 0,25 % від суми їх капіталу.

На зламі століть до розвитку торгівлі на теренах регіону найбільше заохочували росіян, яким цілеспрямовано прищеплювали усвідомлення належності до панівної нації [529, арк.574, 668-669]. Їх закріплення у західних теренах було викликано тим, що незначна їх частина займалася зовнішньою торгівлею без іноземних посередників. Пільги сприяли розширенню сфери діяльності купців-росіян та їх зосередженню в регіоні. Губернська влада була переконана, що їх заохочення дасть життя промисловості [833, с.129-130]. Натомість промисловість краю узалежнювалася від зосередженого в руках росіян капіталу і була приречена пристосовуватися до виробничої інфраструктури власне історичних губерній Росії.

Початок багатьом російським купецьким династіям було покладено в Києві, до якого виявляли зацікавленість поляки, євреї, російські переселенці та іноземці. Але їхні інтереси спрямовувалися не так на економічне зростання міста, як на нагромадження своїх капіталів. Сюди приїхали купці-підприємці з багатьох міст з метою “таранити” промисловість, яка почала потрохи ставати на ноги. Зокрема, родина Дегтярьових з Калуги, один з якої став першим київським міським головою, вела великі торговельні операції металовиробами, долучилась до промислового виробництва і взяла в свої руки місцеве управління [1167, с.20]. Наслідком такої політики була концентрація великого та малого бізнесу регіону в руках росіян і євреїв [1668, с.242].

Із залученням до торговельно-економічних зв'язків міського і сільського населення в Правобережній Україні з'явилася категорія торгуючих селян [776, № 20338; 795, № 22418; 804, № 1631]. Вони ставали конкурентами купців, особливо в гуртовій торгівлі, яка набула значних розмірів. Тому уряд почав юридично врегулювати їхні права. Зокрема, указом від 1799 р. зняв заборону селянам вести торгівлю в містечках і селах, які знаходились ближче, ніж за 5 верст від них. Право на торгівлю вони здобували з придбанням посвідчень 1-го, 2-го і 3-го розрядів й сплатою за них податку від 25 до 100 руб. У 1804 р. їм дозволили роздрібну торгівлю в крамницях і рядах. Плата за торговельні

свідоцтва коливалася від 25 до 2600 руб. Вони також отримали дозвіл на вільну торгівлю “із заморськими країнами”. З 1817 р. їм дозволили брати банківські кредити для торговельних операцій під заставу купленої землі. У 1802 р. селяни стали набувати майнові права засуджених родичів [1498, с.43-44].

З активізацією торговельно-економічних зв'язків у Правобережжі зростає роль чумаків. Багаті чумаки також належали до монастирських і поміщицьких селян [1634, с.25]. Найбагатші з них становили частину селянської верхівки, з якої формувалася сільська буржуазія, що зосередила значний торговельний і промисловий капітал. Але більшість залишалась бідною і більше займалась візництвом. Зусиллями чумаків через чорноморсько-азовські порти експортувалося близько 75,0 % хліба, а звідти імпортувалися “ступкова сіль”, риба, мануфактурні товари тощо [1240, с.278].

У цей час на фоні тісного переплетення інтересів держави, дворянства та церкви істотних змін зазнав стан духівництва регіону [26, арк.1-28; 27, арк.2]. Зокрема, збільшилась чисельність і доля православних, натомість зменшилась кількість і частка уніатських священників [20, арк.2-4]. Православний клір посів панівне становище як представник державної церкви і за своїми юридичними правами наблизився до особистого дворянства, хоча не брав участі в станово-представницьких установах і не мав корпоративної організації [1492, с.103, 104]. Позиції католицького духовенства похитнулися під тиском політики царизму, а уніатського – нещадно руйнувалися або витіснялися на узбіччя релігійного життя. По-перше, католицька церква втрачала провідну роль у суспільному житті; по-друге, з позицій домінантного віровизнання вона перейшла в розряд терпимої конфесії по-третє, уніати опинилися поза законом, зазнаючи зневаги від цивільної та церковної влади; по-четверте, основна частина уніатської пастви наприкінці XVIII ст. перейшла в православ'я; по-п'яте, загострилося давнє суперництво за паству між католицьким і уніатським духовенством; часткова секуляризація церковних земель підірвала позиції церкви як власника й посилювала її залежність від держави [1303, с.33].

Отже, переміщена в Правобережжя російська станово-класова система

покликана була трансформувати суспільство у напрямку колоніальної залежності від метрополії, поширити та посилити феодално-кріпосницькі відносини. Під впливом інкорпорації, розвитку продуктивних сил і капіталістичних відносин на межі XVIII – XIX ст. зазнав змін становий поділ населення. Водночас з інтеграцією станової структури із загальноімперською домінантною тенденцією стала диференціація мешканців на стани та прошарки. Кооптовані в дворянство польські магнати та шляхта перетворилися у залізну ланку велетенського кріпосницького ланцюга, яким царизм закував регіон.

5.2. Соціально-демографічні та етнонаціональні зміни і особливості міжнаціональних взаємин

Керівництво Росії усвідомлювало, що інкорпорація регіону була неможливою без розв'язання демографічного питання і закорінення в етносоціальну структуру, де абсолютну більшість населення складали корінні мешканці – українські селяни та міщани. Уряд намагався врахувати і змінити ситуацію на свою користь заходами у соціально-демографічній та етнонаціональній сферах, спрямованими на поглинення та переварювання суспільства як чужорідного соціального тіла і переслідування її етнографічних відмінностей [1173, с.9]. Соціально-демографічний розвиток, з одного боку, відбувався під впливом насильницької русифікації при посиленні польського чинника, з іншого, – демографічний і соціальний фактори ускладнювали асиміляцію особливостей українського етносу [1789]. Для українців величезне значення мав той факт, що “конкурентами” росіян були поляки [1660, с.33], що стримували русифікацію. В свою чергу, полонізація гальмувалася росіянами.

Даючи необхідні інструкції в квітні 1793 р., Катерина II наказала розділити всі населені пункти регіону на округи та приписати їх для зручності до міст, а у випадках їх нестачі, призначити нові, встановити для всіх службові

місця й подати їй на затвердження [694, № 17112]. Тим самим ставилось завдання навести чіткий облік населення.

Загалом його соціально-демографічний розвиток на межі XVIII – XIX ст. визначався: засадами великодержавної інкорпораційної політики та механізмами її реалізації; абсолютною перевагою серед населення титульної нації; зростаючою чисельністю росіян, євреїв та іноземців у містах і містечках, що робило їхні терени дедалі більш багатоетнічними; можливостями взаємодії представників корінного етносу з різними частинами етносів, які наповнювали споконвічний український хліборобський край; безконфліктним (за поодинокими випадками) співіснуванням українців з національними меншинами, кількість і частка яких дедалі збільшувалася; підлеглістю та національним пригнобленням українців з боку прибулих російських колонізаторів, поляків і здебільшого євреїв.

За підрахунками В. Кабузана, загальна чисельність мешканців регіону в 1795 р. становила 1737609, у 1811 – 1762196, а станом на 1815 р. – 1957045 осіб чол. статі [1157, с.23-25]. У перші 15 років приріст населення склав лише 1,4 %, а щорічний не перевищував 0,09 %. У наступних 5 років тенденція змінилася на краще. Як наслідок, за 20 років збільшення мешканців склало 219436 осіб чол. статі, або 12,6 %. Однак, щорічний приріст ледь досягав 0,63 %.

Аналізуючи демографічну динаміку, Я. Водарський, зазначав, що з 1795 по 1811 р. чисельність чол. населення регіону зросла з 1737609 до 1822196 або на 84587 осіб чи на 104,9 %, а щорічний приріст складав 0,27 %. Усіх жителів у 1795 р. налічувалося 3422000, а у 1815 р. – 3796000 осіб або майже на 10,1 % більше [1180, с.95-96]. Збільшення населення відбувалося переважно за рахунок жіночої частини, що значно перевищувала чоловічу, хоча різниця між ними, зазвичай, коливалася в межах кількох відсотків [489, арк.116-120]. Якщо в 1795 р. частка чоловіків у складі мешканців складала 50,8 %, в 1811 р. – 48,0 %, або на 2,8 % менше, то у 1815 р. – 46,4 % чи на 4,4 % менше від часу 5-ої ревізії. У Київській губернії різниця між чоловічою і жіночою частинами мешканців була найбільшою. Серед поміщицьких селян у 1803 р. вона на 3 %

перевищувала чоловіче [654, л.1-3].

Збільшення тут мешканців за цей час склало 46889 осіб чол. статі (майже 8,0 %), у Волинській – 24020 (4,2 %) і Подільській – 13678 чи 2,4 %. Ці показники ілюструють істотні відмінності в темпах приросту населення. Найбільше зростання відбувалось у Київській [384-386], а найменше – в Подільській губернії. За 20 рр. кількість селян у Київській губернії зросла на 41697 чол. душ (8,3 %), в Подільській – на 1370 ревільких душ (0,3 %), а у Волинській губернії, навпаки, відбулось їх зменшення на 29181 чол. душу (– 0,6 %) [1180, с.97]. Загалом природний приріст населення Правобережжя сповільнювався: у 1804-1810 рр. він складав 12,9 %, у 1811-1820 рр. – 12,0 % і в 1831-1840 рр. – 9,8 % [1337, с.174]. Порівнюючи його показники в періоди між 1796 і 1816 та з 1816 по 1834 рр., цілком очевидно, що в першому з них темпи були значно нижчими, ніж у другому, хоча він був меншим на 5 років. [Див.: Додатки Е, Ж]. Ще помітнішою була різниця в розрізі губерній. Якщо в 1796-1816 рр. у Київській губернії він складав 17,8 %, у Волинській – 11,1 %, то в Подільській губернії не перевищував 3,4 %, або був нижчим відповідно у 5,2 від Київської і в 3,4 рази – від Волинської губернії. У наступні 15 років приріст мешканців Київської та Волинської губерній суттєвих змін не зазнав, тоді як у Подільській він склав 30,9 % і перевищив попередній показник більш як у 9 разів (майже в 1,8 рази в Київській та у 2,5 рази – у Волинській) [1337, с.447].

На межі століть тут найбільшою була чисельність і питома вага селян. У 1795 р. вони склали 1473201 особу чол. статі або понад 84,8 % [1180, с.97], зокрема 1255633 поміщицьких (72,2 %), 217508 (12,6 %) непоміщицьких, 177474 (10,29 %) державних і 40004 (2,3 %) інших селян. Найбільше перших налічувалось у Київській губернії, дещо менше – Подільській і Волинській. Динаміку зростання чисельності населення і частку селянства в розрізі губерній можна простежити за такими показниками [1335, с.159]. При загальному незначному зростанні мешканців правобережних губерній між п'ятою та шостою ревізіями, тобто між 1795-1811 рр., що складало 84587 осіб, а селян – 54886 осіб. Частка останніх практично не змінилась, становлячи близько

84,4 %. Якщо частка кріпаків в імперії динамічно скорочувалась [1334, с.59-182; 1372, с.58; 1492, с.129], то у Правобережжі вона досягла 85,2 % [Див.: Додаток 3]. По Росії їх співвідношення склало відповідно 60 і 40 % [1619, с.27].

Серед селян кількісні зміни були неоднаковими. Зокрема, між 1794 і 1803 рр. зросла чисельність поміщицьких кріпаків. До 1793 р. в Правобережній Україні кріпаків було менше 10 %, а вже 1795 р. їх частка склала 72,2 %. І тільки в 1817 р. питома вага кріпосних селян набула тенденції до незначного скорочення, але й тоді їх доля на 38,0 % була більшою, ніж у Лівобережжі, та на 35,1 % – як загалом у Росії. Тут проживало близько 56 % усього кріпосного населення України [1397, с.75]. М. Слабченко це пояснив масовим переселенням до інших місцевостей, що є недостатньо переконливим, оскільки у наступні роки їх кількість помітно збільшилася, хоча переселенський рух не припинився. Важко також погодитися з В. Кабузаном, який цю тенденцію пояснює невисоким природним приростом та асиміляцією [1637, с.122, 182]. Адже авторитетному вченому відомо, що на демографічні процеси, крім народжуваності і смертності, впливали зовнішні чинники, зокрема соціально-економічні умови, зниження життєвого рівня тощо. Така інтерпретація демографічної динаміки, м'яко кажучи, позбавлена аналізу соціально-станових і етнонаціональних характеристик.

У 1795-1811 рр. чисельність селян регіону збільшилася на 13886, а з 1811 по 1815 р. – на 81291 особу, загалом зростання склало 95177 осіб чол. статі. При цьому їх частка у загальній кількості чоловічого населення в першому випадку скоротилася з 84,8 до 84,36 %, а в другому – з 84,36 до 80,94 %, разом на 3,86 %. На фоні зазначеного збільшення усіх категорій селян у 1795-1811 рр. чисельність поміщицьких кріпаків зросла на 17669, за 1811-1815 рр. – на 65518 осіб, а за весь період – на 83187 ревільських душ. Водночас, з 1795 по 1811 р. кількість державних селян зросла на 3690 осіб чол. статі.

В Київській губернії у 1797-1811 рр. кількість поміщицьких селян зросла з 443976 до 487984 ревільських душ або на 44008 осіб чол. статі, тоді як селян інших категорій – із 22175 до 54761 ревільської душі чи на 32586 осіб. У 1811-

1816 рр. чисельність поміщицьких селян скоротилася на 37707 душ або на 7,7 %. За той же період кількість інших селян зменшилася на 7990 осіб чол. статі, чи на 14,6 % [898, с.179]. Водночас, у Київській губернії з 1795 по 1815 р. кількість селян зросла на 61940 ревільських душ, у Подільській – на 41685 і лише в Волинській вона скоротилася на 8448 осіб [1337, с.116-117, 128-129, 140-141]. У ці роки чисельність поміщицьких селян у Київській губернії зросла на 40478 ревільських душ, тоді як упродовж 1811-1815 рр. вона зменшилась на 37883 особи чол. статі. Загальне їх збільшення за 20 років склало 2595 душ. У Волинській губернії в 1795-1811 рр. кількість поміщицьких селян зменшилася на 27702 ревільських душі, а за 1811-1815 рр. зросла аж на 92630 осіб чол. статі [1335, с.115-117, 128-129, 152-153]. Відтак, загальне збільшення поміщицьких кріпаків за два десятиліття склало 64928 ревільських душ. У Подільській губернії у 1795-1811 рр. зростання склало 4893 чол. душі, за 1811-1815 рр. – 7771, а за 20 років – 12664 ревільських душі. У період війни з Францією відбулось істотне скорочення не тільки селян, а й усього населення регіону.

Головною причиною збільшення чисельності державних посполитих О. Гуржій вважає переведення монастирських підданих і рядового козацтва на становище державних [1242, с.89]. Імовірно, воно відбулось і за рахунок включення представників інших категорій населення, зокрема збіднілої шляхти, що не отримала дворянства. Тим більше, що чимало з неї займалося сільськогосподарським виробництвом і за своїм становищем особливо не відрізнялося від селян. У Київській губернії, де збільшення поміщицьких селян відбувалося найбільш динамічно, в 1795-1811 рр. їх кількість зросла з 33445 до 51040 осіб, або на 17595 ревільських душ, а за 1811-1815 рр. – аж на 51653. Кількісно за 25 рр. зростання склало 69248 осіб чол. статі або більш як у два рази. На Поділлі в 1795-1811 рр. відбулося деяке зменшення числа державних селян, а у 1811-1815 рр. воно зросло на 32272 ревільських душі. Упродовж 20 років збільшення склало 26740 осіб чол. статі. Лише на Волині їх чисельність за цей час скоротилася з 107094 у 1795 р. до 29792 ревільських душ у 1815 р. [1335, с.116-153]. Тож, на межі XVIII – XIX ст. у Правобережжі відбувався складний і

суперечливий процес закріпачення селян, що спричинило істотні станові та демографічні зміни. Звільнення від кріпацтва було рідкісним явищем і затягувалося на роки [86, арк.1-22; 89, арк.4-64; 169, арк.2-12].

У цей час посилилася тенденція до кількісних та якісних змін у середовищі міщан регіону, станові права яких поступово зміцнювалися. Так, за першу чверть XIX ст. міське населення Волинської і Подільської губерній виросло на 47 тис. осіб у кожній [1589, с.104]. Було визначення 36 міст і містечок регіону губернськими та повітовими центрами, що супроводжувалося записом значного числа селян, які в них жили, у міщанський стан.

Нерідко міщанами ставали селяни при перетворенні сіл і містечок у міста [646, л.1-44], що, наприклад, відбулось у 1798 р. з мешканцями Василькова Київської губернії, який отримав статус міста [634, л.100]. Тоді міщанами став 351 селянин (кожний четвертий), решта 1145 залишилася в попередньому стані [147, арк.111]. Інколи нові власники, особливо росіяни, не визнавали міщанських прав у подарованих їм помістях. Зокрема, права заболоцьких міщан, що належали А. Моркову, були визнані аж через 60 р [676, арк.44], а до того перебували в селянському стані.

Наплив російського елемента серед міщан, особливо купців, переважно 1-ої та 2-ої гільдій, витісняв український елемент з їх традиційних економічних позицій, а українське міщанство – за межі міст або затримував у межах передмість. З формуванням фабрично-заводської промисловості на капіталах польських й російських поміщиків, євреїв і німців, серед купців переважали євреї, вірмени, греки, росіяни і менше – українці, а в середовищі найманих робітників – німці, поляки, євреї. У містах і особливо містечках торгівля та ремесло зосереджувались у євреїв [1884, с.1593]. Індустріально-промисловий розвиток Поділля, як і всього регіону, за висловом П. Клименка, підпорядковувався чужонаціональним силам і осередкам [1363, с.1057].

Якщо Подільська і Київська губернії були найбільшими в імперії за кількістю та щільністю населення, то за міщанами у числі останніх. Крім Києва і Бердичева, що мав статус містечка, всі міста мало чим відрізнялися від сіл, де

мешкали в своїх будинках і переважно займалися сільським господарством. Через заохочення росіян, євреїв і іноземців українці витіснялися на узбіччя суспільного життя регіону в географічному і соціально-економічному відношеннях. Збільшення числа та частки меншин посилювало ще більші етнічні зміни в їх структурі. Українське населення переважно поповнювалося найбіднішими верствами, концентруючи в них бідноту. Поряд з його нерегулярною садибною забудовою, будинками та палацами поляків, які не змінювали свого природного типу [1042, с.186], розширилася забудова євреїв і з'явилася росіян, а самі міста все більш русифіковувалися. Тим самим зазнавав змін соціальний простір міст і містечок, внаслідок чого, в їх складній поліетнічній структурі безперервно відбувалися перетини та поєднання різноманітних тенденцій. За першу чверть XIX ст. міське населення Волинській губернії виросло на 67 тис., а в Подільській – на 47 тис. осіб [1589, с.104].

Але для визначення долі українців у складі міського населення і питомої ваги міст у господарському житті регіону правильніше враховувати, крім міщан і купців, ще й селян. Нерідко ревізії та зміна власників чи орендаторів нерідко супроводжувалися переводом вільних міщан у кріпосних селян [409, арк.32]. Наприклад, староста Романівки І. Любомирський, користуючись покровительством влади, не визнав магдебурзьке право, привілеї, широкі громадянські та економічні права міщан, якими вони здавна користувалися, й примусив їх виконувати сільські повинності. Скарги розглядалися в судах роками і врешті-решт були передані окремим власникам [1062, с.619-620]. Лише в невеликих містах і містечках міщани, зайняті в торгівлі та ремісництві, зберігали свою перевагу, український дух і характер.

Якщо у 1800 р. в Правобережжі налічувалося 92267 купців і міщан, у 1808 – 99799, в 1816 – 108350, у 1824 – 189339, то в 1825 р. – 229253 ревізійські душі. Від початку XIX ст. їх кількість зросла майже в 2,5 рази. На думку П. Ридзюньського, темпи збільшення чисельності міського населення регіону були дещо вищими, ніж у середньому по Росії [1589, с.101, 295]. Ми, в свою чергу, зауважимо, що за 1800-1808 рр. зростання мешканців міст склало трохи

більше 8,1 %, у наступні 1809-1815 рр. – понад 8,5 %, а станом на 1824 р. – майже 17,5 %. Серед міст, населення яких зростало найбільш динамічно, виділявся Київ, де в 1811 р. налічувалося 1854 новоприписаних [130, арк.31].

Демографічну динаміку Росії визначали здебільшого природні чинники, однак впливали і “випадкові” фактори, передусім війни і пов’язані із ними людські втрати. Тільки великі війни спричиняли скорочення природного приросту населення на 40-100 %. До помітних непрямих втрат населення призводило зростання смертності цивільного населення, а також зниження кількості шлюбів і народжуваності [1857, с.15]. По-перше, Правобережна Україна з кінця XVIII ст. вирізнялася найбільшою чисельністю населення і високою народжуваністю дітей. Власне, В. Кабузан писав про збереження високого природного приросту на території розселення українців (Правобережжя та Лівобережжя) [1157, с.22]. За підрахунками Л. Похилевича, на межі XVIII – XIX ст. в Київській губернії на 1 господарський двір приходилось від 6 до 12 душ [896, с.57, 81]. Частка дітей до 16 р. тут переважала 50, а інколи 74 %. Те ж спостерігалось і в Подільській губернії [393, арк.96-120; 667, арк.2-5, 11]. По-друге, демографічні зміни визначались міграціями, продовженням освоєння її теренів представниками титульного етносу з Волині і Галичини [416, арк.75], польської та єврейської меншин й іноземців, а також масовими міграціями з її території в інші українські землі і регіони Російської та Австрійської імперій [324, арк.1-13].

Саме тому після 1793 р. в складі мешканців багатьох слабозаселених населених пунктів регіону переважала чоловіча частина. Наприклад, в уманських маєтках Потоцьких їх частка в 1797 р. переважала на 4,4 % [1410, с.59]. Незважаючи на припинення масової колонізації ще в першій половині XVIII ст., у Правобережжі й після 1793 р. існував прошарок вільних людей, котрі мігрували в межах регіону, промишляючи найманою працею [1464, с.141]. Їх чисельність була порівняно незначною, однак охоплювала неосілим населенням велику кількість населених пунктів [667, арк.2-5]. При цьому динамічно збільшувалася чисельність мешканців населених пунктів,

заснованих у XVIII ст., особливо в другій половині [909, с.591]. Повсюдно побутувала категорія “неосілих”. У Галичині навіть була поширена поговорка “пішов на Поділля”, а на Волині – “пішов на слободу” [895, с.689].

Один із міграційних потоків зумовлювався протекцією російського етносу. Як наслідок, демографічний розвиток відзначався припливом значної кількості росіян із центральної Росії – військових, чиновників, священників, поміщиків, управителів, економів, купців [147, арк.132-157; 182, арк.93], а також розкольників – пилипонів. На постійне проживання в ньому залишались відставні солдати [429, арк.63]. Інший міграційний потік був викликаний включенням регіону до смуги осілості євреїв: спорадичне розселення євреїв на її території доповнювалося значним їх переселенням із Білорусії [1285, с.457]. Ще один потік був спричинений заохоченням до поселення у давньому хліборобському регіоні [786, № 21254; 1578, с.13] іноземних колоністів, переважно німців, а також менонітів [780, № 20843; див.: Додаток М].

Великим був міграційний потік, пов’язаний із відтоком корінних мешканців, які тікали на південь, в інші регіони імперії і за кордон. Вони становили левову долю селян Південної України. Значні масштаби втеч селян у літературі пов’язують із ревізією 1816 р. [1326, с.322]. На демографічних змінах позначився потік переселенців з регіону в Лівобережжя, Новоросійську губернію, на Північний Кавказ [1596, с.39], в інші території держави. Це спричинило помітне скорочення питомої ваги українців у регіонах початкового зосередження українського етносу – Правобережній і Лівобережній Україні й Східній Галичині та істотне зростання їх частки в Новоросії і Кавказькому регіоні. Там більш швидкими темпами скорочувалася частка українців, порівняно з іншими територіями: в 1782 р. вони склали 30 % від їх чисельності на етнічних землях, а в 1815 р. – вже 27,4 % [1157, с.27, 28]. При цьому склад українських родин у регіоні майже не змінився: вони залишались великими упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. [87, арк.1-322].

Але чи не найголовнішими у демографічних процесах були повільні темпи, зумовлені виконанням запровадженої в 1794 р. рекрутської повинності

[514, арк.1-44; 552, арк.14-17; 573, л.1-14; 574, л.1-44; 575, л.1-8; 613, лл.1-18], яка тягарем лягла на податні стани, а згодом і духовенство та церковнослужителів [221, арк.1-4; 222, арк.4-6], спричиняючи вимивання трудових ресурсів й скорочення відтворювального потенціалу мешканців. Бути зданим у солдати (“бути забритим” чи “попасти під червону шапку”) вважалось найважчим видом покарань [78, арк.331; 1386, с.566]. Його часто використовували поміщики до непокірних підданих [312, арк.2-42]. Рекрутські жорна перетирали тисячі чоловіків [183, арк.4-5; 333, арк.92-144; 348, арк.1-3; 356, арк.1-15; 421, арк.1-4; 581, л.1-5; 601, л.17-32; 617, л.1-48].

За 25-років військової служби фізично здорові, енергійні та перспективні для родини і виробництва рекрути (солдати) старіли, ставали хворими й немічними, помирали. Частина з них оселялася в далеких краях, ставала інвалідами, а більшість гинула у війнах [601, л.1-171], які майже безперервно вів царизм. Рідня прощалась із бранцями як з людьми, що назавжди йшли з життя [227, арк.5]. У 1796 р. з Правобережжя взяли 11281 рекрута [902, с.258-268; див.: додатки И, К]. За квотою по 3-5 осіб із 500 душ пройшли рекрутські набори в 1797-1799 рр. [406, арк.74; 575, л.1-44; 576, л.1-132; 636, лл.1-14; 651, л.1-108; 1471, с.80]. Оскільки рекрутів брали у віці 20-35 років, то співвідношення числа бранців до кількості цієї групи населення фактично рівнялося 10 до 225 [1386, с.155-156]. Цю тезу підтверджують факти про відданих у рекрути в 1798 р., коли з міст відправили від 167 до 1500 рекрутів [257, арк.2-43].

Готуючись до війни з Францією у 1805 р., уряд провів поспіль три набори по 5 із 500 і 10 рекрутів із кожної 1000 душ чол. статі. Хвиля рекрутчини пройшла в 1807-1811 рр. [557, арк.1-57; 636, л.1-14]. Лише в Овручі у квітні 1807 р. було сформовано половину Волинського уланського полка [1184, с.40]. У 1811 р. з регіону забрали 14095 рекрутів. Ще важчим став 1812 р., за перших шість місяців якого було проведено три рекрутських набори [582, л.1-156; 583, л.1-354]. У серпні в Подільській і Волинській губерніях позачерговий набір забрав по 1 рекруту зі 100 душ [798, № 25211], а у вересні з Київської губернії –

ще по 2 рекрути зі 100 душ [799, № 25220]. Під час набору в листопаді в рекрути взяли по 8 із 500 душ [800, № 25279]. Загалом, за рік було 5 рекрутських наборів: весною по 1 з 500 душ, влітку – по 2 зі 100, у листопаді по 8 з 500 душ. У 1813 р. в солдати взяли по 8 осіб із 500 душ [1860, с.98-99]. Не обминув рекрутський набір і приєднаного в 1810 р. Тернопільського округу, з якого набрали по 1 рекруту з 18 душ, загалом 2236 осіб [1201, с.12].

За неповними підрахунками, в 1802-1815 рр. із Правобережної України в імперську армію було рекрутовано 131287 осіб [847, с.10] без урахування українського козацького війська [431, арк.1-94]. За 20 років після приєднання до Росії з цієї причини вона втратила щонайменше 180 тис. осіб. Вилучити з цивільного життя та інтегрувати в армію Росії таку кількість чоловіків могла лише влада, що керувалася виключно імперськими категоріями. Якщо до 1793 р. український елемент регіону зменшувався внаслідок економічної, культурної і політичної переваги польської державності, то після – головним чином за рахунок рекрутчини. Рекрутуючи чоловіків до армії, самодержавство підривало генетичний потенціал корінного етносу. Ці наслідки відбивалися на усіх сферах життя.

На рубежі XVIII – XIX ст. царський уряд організовано переселяв українців за межі Правобережжя, зокрема волинських селян у білоруські губернії. З Київської в Чернігівську губернію у 1797 р. передали 22359 колишніх монастирських і близько 4 тис. магістратських, коронних і рангових селян. У 1798 р. мешканців 20 сіл Ковельського та Луцького повітів Волинської губернії організовано переселили в повіти Мінської губернії [1426, с.9, 208; 303, арк.1-3]. Сотнями селян відправляли з Волині в Санкт-Петербурзьку, Костромську, Новгородську, Саратовську та інші губернії. Натомість поселяли переміщених зі Смоленщини [594, л.40-41], представників національних меншин та іноземців [1337, с.45]. Чимало своїх поселень заснували російські розкольники (пилипони) – представники старообрядництва, що тікали від переслідувань. До середини XIX ст. їх чисельність досягла 13 тис. осіб. Вони представляли переважно осілих мешканців міст і містечок [327, арк. 14-18].

Практикували переселення селян в інші губернії регіону [213, арк.1-6; 236, арк.1-14], у Сибір [428, арк.63] та Бессарабію [435, арк.817], а чиншову шляхту – в південні степи [206, арк.1-18]. Після 1793 р. з'явився іменний указ про переселення старовірів у російські губернії. Частина з них втекла на південь, але більшість залишилась на Поділлі. Поміщики, очевидно, не бажаючи втрачати платників податків, не спішили закріпачити старовірів. Все залишалось без змін 1825 р. [1670, с.29].

Великими партіями рекрутів відправляли на службу в інші регіони. Зокрема, сформоване в 1796 р. з козаків і чиншової шляхти Поділля та Брацлавщини вознесенське військо [245, арк.1-18] розділили на частини і перевели на південь країни [246, арк.1-8]. Створену для війни з Наполеоном Вознесенську кінно-козацьку дивізію перемістили на Слобожанщину [1168, с.65]. За межі регіону відправили в 1809 р. міліцію Київської губернії з майже 9 тис. осіб [897, с.294]. Так само у 1796 і 1816 рр. поступили з окремими козаками і козацькими полками, створеними з вільних селян і кріпаків Київської та Подільської губерній, переформувавши їх у регулярні уланські [363, арк.282-286; 1563, с.282].

У грудні 1797 – січні 1798 р. масові втечі відбувались із маєтків генерал-майора Шереметьєва та поміщика Савицького [1129, с.97]. З окремих сіл на південь втекло близько чверті чоловіків. У багатьох маєтках число втікачів досягало третини кріпаків [1302, с.40], а в окремих поміщиків через втечі їх чисельність скоротилася більше як удвічі. На Київщині в березні 1816 р. налічувалось 25 тис. втікачів [1330, с.72], “у втечах і невідомій відсутності” перебував кожний десятий мешканець [135, арк.1-140; 1240, с.72, 405]. Питання про втікачів щомісяця розглядали на засіданнях місцевих органів влади [392, арк.8, 24, 84]. Аналогічні процеси відбувалися на Волині, де кількість пійманих бродяг і дезертирів коливалася від 2035 до 2760 [594, л.228-229; 596, л.122-123] осіб. Основний потік втікачів, кількість яких істотно зростала в періоди рекрутських наборів, спрямовувався у Бессарабію, Молдавію, Волощину, Галичину, Південну Україну, Кубань і Дон [421, арк.3-8; 1235, с.16]. У 1795-

1811 рр. у Таврійську губернію нелегально переселилось близько 15 тис. селян і солдатів [1333, с.85-90], стільки ж у 1810-1811 рр. – в Буджак. Нерідко втікачам допомагали солдати [556, арк.111].

У таких умовах царизм діяв за принципом “батога і пряника”: з одного боку, вів боротьбу з втікачами, а з іншого, – заохочував переселення у Вознесенський степ [206, арк.1-14; 361, арк.12-44], Новоросію, російські губернії, санкціонуючи законодавчими актами їм право на притулок. Завдяки цьому переселення набуло значних масштабів. На думку В. Смоля, втечі й переселення були однією з найбільш ефективних форм антифеодального протесту і справляли помітний стримувальний вплив на політику панівного класу. Перед загрозою втрати робочих рук і зменшення джерел прибутків, він змушений був обмежувати непомірні апетити, переводити селян з панщини на чинш, запроваджувати так звані слободи тощо [1646, с.85]. Масова міграція суперечила сільським устоям, прив’язаності до рідних місць, що здавна склалася в українському середовищі [1264, с.208]. Нездоланною перешкодою цьому стало і кріпосництво. Втім, втрата значної кількості кріпаків не викликала крайньої стурбованості серед поміщиків і кардинально не змінила демографічного та етнічного складу населення Правобережжя [383, арк.3-16]. У потоці переселенців були і євреї з регіону [1588, с.200].

Демографічні зміни були спричинені повсюдним посиленням кріпосництва [1461, с.19], істотним погіршенням життєвого рівня, зниженням народжуваності, порівняно високою смертністю і численними самогубствами селян [96, арк.5, 9-10, 18; 1420, с.281]. Хоча останні не виходили за рамки загального плину процесів, а відсоток українців на селі, навпаки, збільшувався як завдяки еміграції неукраїнського елемента і натуралізації невеличких, розкиданих етнографічних острівців, так і “українщення українців, котрі перейшли перші стадії полонізації” [1188, с.22].

Безперечно, на демографічну ситуацію впливали епідемії, хвилі яких неодноразово прокочувалися в краї і були характерними для історичних російських губерній імперії. Тому потребує додаткового вивчення твердження

російських дослідників про те, що саме епідемії масово знищували людей і тим самим зумовлювали спад темпів приросту його населення. Не має підстав і висновок про зменшення народжуваності населення через нестачу продуктів харчування. На початку XIX ст. на 9 урожайних припадав 1 неврожайний і не менше як 2 рази на 10 років в окремих місцевостях – частковий неврожай. Під час неврожаїв селяни обмежували себе в харчуванні, нерідко голодували, а поміщики, керуючись, швидше, розрахунком, ніж філантропією [1307, с.6, 7, 9, 15], намагалися їм допомагати, що зменшувало загрозу смерті.

Росіяни застали в регіоні станово та етносоціально структуроване суспільство. У 1794 р. в Брацлавській губернії налічувалося 354046 ревізьких душ, у тому числі: 308878 приватновласницьких підданих у містах і повітах, 393 казенних і 15935 старостинських селян, 210 вільноосілих, 2199 неосілих, 739 купців, у тому числі 413 особи, чи 55,9 %, що записалися в гільдії християнського закону і 326 євреїв, або 44,1 %; 20325 міщан, із них 7421 християн, питома вага яких складала 36,5 % і 12904 єврейського походження, частка котрих складала 63,5 % [377, арк.16; 1545, с.172]. Доля поміщицьких селян у загальній масі населення склала 87,2 %, а міщан – трохи більше 5,7 %. Частка іноземців становила всього 0,11 %. За результатами ревізії 1795 р., тут налічувалося 135332 душі шляхти, зокрема у Волинській губернії 38448 осіб, Київській – 45300 та Подільській – 51584 [1335, с.164]. Найбільше їх було на Поділлі (38,1 %), менше – Київщині (33,5 %) і найменше – Волині (28,4 %).

Грунтовну картину соціально-станової та етнонаціональної структури населення регіону наприкінці XVIII ст. зафіксували топографічні описи Подільської та Київської губерній від 1801 і 1805 рр. [386, арк.1-144; 659, арк.1-37]. Дані засвідчують, що шляхти було 94990 осіб чол. статі (більше 8,3 %), 953336 селян, питома вага яких становила близько 83,9 %, зокрема 870044 особи чол. статі, чи понад 76,5 % поміщицьких і 83292, або 7,3 % осіб чол. статі селян інших категорій, 62988 осіб чол. статі (більше 5,5 %) міщан, 14633 особи (майже 1,3 %) духовенства, 2487 осіб чол. статі (більше 0,2 %) купців та 8077 чол. душ (понад 0,7 %) інших жителів. Найбільшими були Проскурівський

(102837 душ чол. статі), Брацлавський (101081 душа чол. статі), Ямпільський (99157 душ чол. статі) та Літинський (98917 душ чол. статі), а найменшими – Ушицький (86165 душ чол. статі) і Летичівський (88896 душ чол. статі) повіти.

За офіційними даними, в 1800 р. у Волинській, Київській, Подільській, Мінській, Білоруській, Литовській і Курляндській губерніях проживало 218025 душ чол. статі околичної та чиншової шляхти [387-389; 1309, с.16]. Найбільше її було в Кам'янецькому, Ушицькому, Літинському, а найменше – в Ольгопільському, Балтському і Гайсинському повітах [391, арк.1-12]. У 1811 р. В Київській губернії її представляли дідичні власники (1,1 %), асесори (2,6 %) і чиншовики (96,3 %) [351, арк.5-6]. Серед дворян було 87 % поляків, Подільської – 89 % і Волинської – 93 % [1461, с.20]. На Волині в 1834 р. налічувалося 139 тис. польської шляхти, на Поділлі – 141700 душ [1774, с.233].

У цей час почала формуватися буржуазія. У середовищі дворян, селян, міщан і купців регіону з'явилася категорія нового соціального типу, що спеціалізувалася на підприємстві, зосереджуючи в руках значну кількість основних засобів виробництва. Торговельний прошарок буржуазії складався з купців, чисельність яких зростала [1306, с.107]. Із розорених селян і ремісників формувався клас робітників. Подекуди були й солідні земельні посілости українців – Ханенків, Севруків, Піхнів, Гудим-Левковичів, Миклашевських, Терещенків та інших, які виводили родовід із литовсько-польських часів і доби Гетьманщини або походили з інших соціальних станів [1579, с.15]. Найбільшою кількістю купців вирізнялися Вінницький, Балтський, Брацлавський, а найменшою – Проскурівський, Гайсинський і Ушицький повіти. Чисельність міщан найвищою була в Літинському, Вінницькому, Брацлавському повітах [391, арк.1-12; 396, арк.3-8; 397, арк.14]. Їх частка тут становила відповідно майже 9,3 %, 8,0 % і 6,5 %, а в Ольгопільському, Гайсинському, Ямпільському – від 2,8 до 3,6 % [395, арк.3-7].

У Подільській губернії духовенство чисельнішим було в Ольгопільському, Брацлавському, Гайсинському повітах, де його частка у населенні коливалася від 1,6 до 1,8 %. На цьому фоні в Літинському,

Могилівському, Ушицькому воно складало 0,5-1,1 % [659, арк.36-37].

Усе податне чоловіче населення краю за 1795-1815 рр. зросло із 1737609 до 1957045 або на 12,6 %. Щодо селян, переважно українців, то їх кількість збільшилася всього на 44,2 тис. осіб. До кінця XVIII ст. їх питома вага тут зменшилася на 0,9 %, а за першу половину XIX ст. знизилася з 88 до 80 % [1337, с.194]. Етнографічний склад мешканців на межі XVIII – XIX ст. змінювався нелінійно завдяки меншинам, які: а) відрізнялися національним походженням, мовою та релігією; б) кількісно поступалися українцям; в) зберігали свою культуру, традиції, релігію та мову [1799, с.96]. Це зумовлювалося трьома основними групами факторів. Першу складали зовнішні чинники. До них належали політичні процеси у Європі та Малій Азії, політичні та військові конфлікти між Росією, Австрією і Францією. Унаслідок воєн і мирних договорів його територія, як і інші українські землі, була стратегічно важливим плацдармом для всіх сторін, що боролися за домінування у Європі. Внутрішні фактори здебільшого впливали з попередньої групи, оскільки зовнішня політика царизму зумовлювала ставлення держави до підданих з їх правовим статусом на підкорених землях. Третя група була пов'язана з природно-еволюційними процесами розвитку націй, торговельно-економічними та міграційними процесами, взаємопроникненням і взаємозбагаченням культур. Своїми діями самодержавство створило умови та правові основи для формування поліетнічного складу населення регіону.

У літературі утверджена думка, що регіон аж до 30-х рр. XIX ст. був колонізованою польською шляхтою областю Росії [1469, с.198]. Поляки складали основу поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, меншою мірою – серед “чиншової шляхти”, міщан і селян [1286, с.19]. Наприкінці XVIII ст. тут проживало 350 тис. поляків [1709, с.225], частка шляхти серед яких складала майже 38,7 %. Більшість її працювала в гутах, майстернях і на заводах. Прибульці опанували мову корінного населення, яке, в свою чергу, переймало польську мову як мову престижної культури і більш передової цивілізації і ці дві мови, постійно взаємодіючи, впливали одна на

одну [1034, с.302]. У поляків ці взаємовпливи породили польський кресовий південний діалект, який відзначався відчутним впливом української мови, коли ще не запроваджували “грандіозним потоком” російської мови [1188, с. 789].

Здебільшого вони розселялись спорадично або нерегулярно, поодинокі, окремими етнорелігійними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву. На Поділлі оселялися поляки, що повернулися з польських військ [207, арк.1-3]. А. Чарторийський низкою пільг залучав переселенців із різних місць [910, с.554]. Оскільки серед них кількісно переважала неосіла шляхта, це мало виразний шляхетський характер [1123, с.18]. Найбільший масив поляків мешкав на Поділлі та Поліссі. Своєрідність природно-географічних умов, віддаленість від розвинутих економічних і культурних центрів сприяли збереженню побуту та етнічних особливостей, що відображало їх соціальну диференціацію [1885, с.139]. Польський елемент, за висловом О. Гуржія, “особливо виразно проявився тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва” [1243, с.25]. Д. Бовуа пише про зрослий внутрішній розлам шляхетського стану, який проявився в розрізненні між землевласниками та безземельними [1138, с.51]. Ця тенденція час від часу набувала форми жорстких конфліктів. Чиншова шляхта скаржилась, що в неї відбирали нажиті потом і кров’ю маєтки, зганяли їх із прадавніх земель і садіб, переданих у спадок предками, видирали заслужений мужністю предків шляхетський герб, а частині змінили вільний статус на службовий.

Внаслідок експансії Росії в Правобережній Україні почали ще більше розширюватися магнатські латифундії [1578, с.13]. Земельні магнати Вишневецькі, Калиновські, Острозькі, Тишкевичі, Киселі, Жолкевські, Конецьпольські [1563, с.455-467], Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Сангушки, Собанські, Ярошинські, Радзивілли та інші володіли десятками і сотнями тисяч десятин землі. Латифундія “Уманщина” графів Потоцьких на початку XIX ст. налічувала 640 тис. дес. сільгоспугідь, 126,8 тис. дес. лісу та 108576 душ кріпаків [1867, с.7]. Власність Любомирського складалася з 1071 земельного маєтку від Кракова до Тетієва на Київщині. Поєднаний шлюбними

та політичними зв'язками з родинами Чарторийських, Понятовських і Замойських, він, безперечно, належав до найвпливовіших людей. Кожен із магнатів мав величезні статки, приватне військо й прибуток, більший за королівський [1248, с.603].

Питома вага поляків і їх вплив на життя регіону поступово зменшувалися. Але політичні та економічні позиції поляки в ці роки утримували міцно. Вони вели себе як ставропольські пани, свідомі прав над русинами [946, с.612]. Найбільше це стосувалося часів Олександра I, які О. Донік називає “справжнім піком толерантної політики” уряду [1262, с.19]. Унаслідок міграції російських ремісників, урядовців, військових у Правобережжі динамічно збільшувалася частка росіян. Тим, котрі прислужилися імперії, уряд передав значну частину конфіскованих польських маєтків [56, арк.1-12; 670, арк.1-18; 676, арк.1-2]. Ледве не вся титулована знать тут отримала маєтності розміром у тисячі і десятки тисяч десятин. Це – Демидови, Бобринські, Баскакови, Трепови, Бубнови, Урусови, Куракіни, Горчакові, Врангелі, Кудашеви, Черткови, Вітгенштейни, Гагаріни, Сумарокови-Ельстони, Трубецькі, Ігнатєви, Балашови, Орлови, Фредерікси, Муравйови, Уварови, Бобрикови, Долгорукови, Шувалови, Бутурліни, сотні інших князів, графів, баронів. За Павла I було роздано 600 тис. селян (Катерина роздала 800 тис.) [1320-1321; 1322, с.267-268]. На Поділлі в 1793-1795 рр. 65 власників, переважно росіян, отримали 70477 душ. Польські магнати і шляхта ще з більшою енергією розгорнули колонізаторський рух, проводячи нове закабалення народних мас і реставрацію режиму. Вони не помічали ставлення росіян до українців, росіяни заплющували очі на їхні взаємини з кріпаками.

Перша хвиля росіян-переселенців була викликана військово-політичними міркуваннями та анексією від Речі Посполитої. Зокрема, в Брацлавській губернії були розміщені єгерські, козачі та мушкетерські полки. У 1796-1797 рр. під виглядом запобігання небезпеці іноземного вторгнення самодержавство додатково розмістило ще армію О. Суворова із штаб-квартирою у м. Тульчині. У 1794 р. на Поділлі перебувало 20 полків [200,

арк.177], а у 1798 р. – 23 полки, підпорядковані Дністровській військовій інспекції. У той час на Волині дислокувалося 22 полки. Згідно з вимогами примірного Положення, загалом у регіоні мало розміщатися 25 полків, однак у 30-х рр. XIX ст. тільки в Київській і Подільській губерніях налічувалось понад 90 тис. військових [1707, 47, 49]. Під їх розквартирування було залучено близько 83 % господарських дворів [115, арк.10; 118, арк.1-133; 291, арк.40; 304, арк.1-5; 607, л.32]. Фактично, не змінюючи місця проживання, мешканці Правобережжя опинилися в суцільному оточенні імперських військ. Їх концентрація істотно змінила демографічну та етнонаціональну структуру.

На досягнення інкорпорації царизм з нечуваною енергією, безупинно і без послаблення застосовував каральні й попереджувальні заходи проти приватних осіб і станів. Вони часто реалізовувалися зі злістю, а деколи, незалежно від його бажання, із зловживаннями нижчих чинів і без урахування національностей і політичних переконань [1403, с.38]. Порядок і контроль за суспільним життям у губернських і повітових центрах забезпечували створені штатні команди. Їх чисельність у губерніях доходила до 374 осіб. Штатна команда Києва налічувала 132 військових [113, арк.8; 147, арк.11, 49, 130]. У більшості міст розташовувалися інвалідні команди, що охороняли рекрутів, арештованих і втікачів, виконували інші функції.

На початковому етапі переважала так звана державна колонізація – переселення різних категорій “служиво-ратних людей”. З них формувалося ядро місцевої адміністрації, що слугувала опорою імперської політики [1885, с.144]. Чимало військових переходило на посади – городничих, капітан-справників, поліцмейстерів, землемірів [185, арк.2; 240, арк.2; 251, арк.3]. Частина з них вступала в родинні стосунки з місцевим населенням [106, арк.1-2; 109, арк.1-4] і назавжди оселялась у регіоні [1683, с.82]. У Київській губернії в 1811 р. понад 79 % чиновників були штаб- і обер-офіцерами [898, с.202].

Водночас, у Правобережжя прибув великий загін чиновників для забезпечення управління помістями, що мало значне місце в соціально-демографічному розвитку регіону. У другому ешелоні мігрантів ключовим було

православне духовенство [272, арк.1-4], що здійснювало перехід уніатів у православ'я й прискорювало їх русифікацію заради створення “єдиної і нероздільної” колоніальної імперії [1285, с.426].

Насаджуючи російське поміщицьке землеволодіння, царизм активно стимулював переселення у Правобережжя російських поміщиків [717, № 17469] і в наступні роки. Сюди прибули фаворити, багаті вельможі, які отримали маєтності за заслуги перед короною. Активізація, масштабність, а головне – вигідність торгівлі зумовили наплив російських поміщиків, купців і фабрикантів. Із розвитком промисловості зростав притік росіян у міста. Якщо в 1794 р. їх налічувалось 4 тис., то в 1858 р. – 33 тис. осіб [1683, с.82, 145]. Із 5-ої по 10-ту ревізію їх чисельність зростає більш, як у 6 разів, а частка в складі населення підвищилася з 0,1 до 0,6 % [1555, с.44]. Вони ставали помітним елементом населення й суспільного життя краю. Основним сегментом російського суспільства були частина міщан і мешканці поміщицьких садиб [382, арк.4-8; 385, арк.2-7; 386, арк.8-22; 1780, с.15], подарованих вельможам або куплених російськими дворянами.

Присутність російського етносу мала значно глибші наслідки для регіону: де вони постійно знаходилися, навіть коли й мінялися – військові, чиновники і торговці, – там здійснювалася етнографічна робота [1403, с.335]. Очевидець тих пафосно наголошував, що тоді російський елемент потужним був не тільки в Києві, а й в усій Україні [1075, с.623, 624]. Вірно слугуючи імперії, вони робили все, щоб прищепити українцям національний нігілізм, ганебну сумирність і покірність, запобігання перед владою та байдужість до себе й долі батьківщини. “Малоросійська” рабська свідомість вкорінювалася наполегливо та послідовно.

Більшість міст, зокрема Київ [932, с.192], залишалася етнічно українськими, однак переживала зростаючу конкуренцію євреїв, поляків, росіян та іноземців. У складних взаємовідносинах і колонізатори, і корінні мешканці опинилися перед необхідністю адаптації до реалій. Дворянство, переважно польське та російське, пов'язане зі службово-становими, економічними, торговельними, культурно-освітніми інтересами і чимраз тривалішим, а то й

сталим побутом; чиновництво переважно російське і польське; військові, православне духовенство, нарешті, інтелігенція поволі змінювали соціальне, а разом і національне обличчя міст і містечок [1726, с.528, 529]. У такий спосіб скорочувався соціальний простір українців.

Русифікаторська політика, що перегризала наскрізь грубу кору українства [1430, с.30], найбільше збитків завдала 36 містам і містечкам – центрам губерній і повітів. Вони стали не лише анклавними інтеграції та асиміляції їх жителів і інкорпорації всього міського життя, а й форпостами модернізації на російській взірць прилеглої території, запровадження імперських стандартів через офіційні установи, одержавлену церкву, русифікацію освіти тощо. Цей сектор поступово розширювався, охоплюючи все більшу частину суспільства.

Якщо раніше царизм із терпінням і навіть симпатією ставився до українського руху як противаги до польського [1212, с.XI], то з 1793 р. його союзником і базовою соціальною опорою в російсько-польсько-українському трикутнику стала польська верхівка. Вона отримала захист держави від підданих селян. В імперії різко зросла питома вага польського питання у російсько-українських відносинах [1170, с.248]. Альянс самодержавства, польських дворян і шляхти діяв за принципом сполучених посудин, що не функціонували одна без одної. Він був нетривким, але важливим і необхідним. Кооптувавши заможних поляків у дворянство, уряд заручився союзом із ними, забезпечив їх нейтралізацію та унеможливив об'єднання їх з українцями. Втім, від суперечностей між росіянами та поляками, які нерідко загострювалися, більше вигравали українці.

Російський елемент збільшувався і через русифікацію міського населення. На це працював численний адміністративний, освітній і священицький апарат [1188, с.22]. Офіційні міста, опинившись у потоці трансформацій [1003, с.180], отримали більші можливості для перетворення в центри політичного, економічного, культурного та релігійного життя, залучення селян у громадян і, таким чином, кількісно зростати [1491, с.18-19].

Імперське законодавство забороняло православним створювати сім'ї з

нехристиянами. Але такі шлюби дозволялися, якщо одружені давали клятву виховувати дітей за православним обрядом [5, арк.1-14; 195, арк.4; 689, № 15088]. Ксьондзи вимагали виховувати в таких сім'ях дітей за римо-католицькими правилами [449, арк.7; 461, арк.1-24]. Для дозволу на шлюб із православним (ною), євреї приймали православ'я [286, арк.3].

На зламі XVIII – XIX ст. Правобережжя відзначалося значною концентрацією євреїв, що чисельно переважали поляків, або за А. Каппелером, етнічно-релігійні діаспорні групи з специфічним суспільно-економічним устроєм, в яких були відсутні як знать, так і селянство [1351, с.74]. За переписом 1764 р., тут проживало понад 160 тис. євреїв [1545, с.172], або близько 27,5 % із 580 тис., які мешкали в Речі Посполитій. Після 1793-1795 рр. відбулось їх значне переселення з Білорусії, особливо з Австрії, Пруссії, Франції, Саксонії, Баварії, Нідерландів тощо [1638, с.73-74]. У Київській губернії єврейська меншина, за підсумками 5-ої ревізії, склала 3,4 %, а восьмої (1834 р.) – 8,5 %; у Волинській губернії відповідно – 3,6 % і 13,1 % [384, арк.197]. На Поділлі їх кількість зросла з 44,1 тис. наприкінці XVIII ст. [1885, с.70] до 136,6 тис. душ обох статей у 1822 р. [1555, с.53] або втричі. Серед мешканців регіону в 1795-1834 рр. питома вага євреїв виросла з 3,6 до 10,9 % [1337, с.183]. Створення багатодітних родин заохочувала іудейська віра, про здоров'я дітей піклувалися всією громадою [64, арк.1-22]. Цьому сприяла традиційна взаємодопомога серед євреїв.

Уряд прагнув, з одного боку, “використати специфічні економічні здібності євреїв для модернізації імперії”, з іншого – привести стосунки з ними у відповідність із російськими підходами. Заможних євреїв приймали на рівних правах у купецькі гільдії, а основну масу бідних – у міщани [1351, с.74]. Євреям-ремісникам дозволялось тимчасове проживання в інших губерніях [783, №21163; 1260, с.303]. Більшість євреїв мешкала у маленьких містечках і містах [1285, с.461]. Павло I розпорядився не висилати з Кам'янця-Подільського самовільно осілих євреїв, приписаних до міщанства [1362, с.216], оскільки ті вільно жили в інших містах. Якщо в 1797 р. у місті було 869 міщан-християн

чол. статі і 1367 євреїв, то в 1799 р. – 899 міщан-християн і 2617 євреїв [1880, с.191]. Натомість, скоротилася частка поляків. Пізніше з цим, як dokonаним фактом, влада змушена була змиритися. Світ містечок застигнув у своїх архаїчних формах, став занепадати, руйнуватись, однак ще довго зберігав своє традиційне обличчя [1663, с.46]. У великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гетто), громадське самоврядування (кагал) [1286, с.25].

Євреї займалися посередництвом між містом і селом, утримували корчми, вели дрібну торгівлю [1286, с.97-98]. У 1807 р. вони отримали право працювати в будь-яких ремеслах, управляли маєтками. Цьому сприяло збереження за ними права орендувати дідицькі маєтки на умовах “кресценсії”, що дозволяла порядкувати ними на їх розсуд. У цей час визначились напрями господарської діяльності євреїв – торговельно-посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство [1885, с.102]. Утвердження капіталістичних відносин заохочувало їх до підприємництва [900, с.369]. У Волинській губернії – провідне з виробництва сукна в Україні, їм належали з 16 фабрик 11 (майже 69 %), інші орендували в поляків [1764, с.60]. На Волині та Поділлі в їхніх руках перебувало 98 % фабрик і вся закордонна торгівля [1885, с.274].

На користь євреїв змінився етнічний склад купецтва Правобережної України. На Брацлавщині в 1796 р. налічувалося 413 купців, з них 326 (79 %) єврейського походження [782, № 21126]. Топографічний і камеральний опис Подільської губернії за 1800 р. [391, арк.1-13; 395, арк.1-13] засвідчує, що майже всі купці були євреї, які вели торгівлю у внутрішніх губерніях і за межами імперії [1144, с.218], зосередивши в руках 75 % експорту та 10 % імпорту краю [1803, с.242]. За В. Рудлицьким, у 1819 р. в губернії вони утримували всю закордонну торгівлю [835, с.128]. У 1805 р. у краї купці-євреї становили більше 30 % гільдійського купецтва [488, арк.3].

Але життя євреїв у регіоні було не безхмарним. У 1794 р. їх обклали подвійним податком. Унаслідок запровадження в 1796 р. “смуги осілості”, до якої віднесли українські губернії, котрою російський царизм намагався відгородити російське купецтво [1507, с.151], вони були обмежені в свободі

пересування й могли жити переважно у південно-західних і західних губерніях. З часів Олександра I євреям почали присвоювати прізвища, які вибиралися, як правило, за місцем їх проживання або за видом занять [1748, с.114].

Царизм обмежував права євреїв, спонукав до фізичної та землеробської праці, змусив спочатку сплачувати складочні рекрутські гроші [341, арк.2-6], а пізніше виконувати рекрутську повинність фізично. Чинovníки нерідко висловлювалися негативно про їхню значну присутність після прийняття указу від 9 грудня 1804 р. про єврейський перепис і в період низки виселень у міста наприкінці 1807 р. Щоправда, ця переселенська акція була через рік зупинена. Однак, і в наступні роки ставлення уряду до євреїв носило дискримінаційний характер [1885, с.99]. Наприклад, у 1813 р. вийшов указ, що забороняв євреям володіти селами і поміщицькими селянами ні під якими назвами. Їхнє, регульоване спеціальними правилами і значно більшими, ніж для поляків, обмеженнями життя, – це окремий світ, який ми ледве помічаємо [1138, с.28].

У соціально-етнічному розвитку Правобережжя все більше місце стали посідали іноземці, переселення яких переважала на зламі XVIII – XIX ст. [1156, с.42]. Їх невеликі колонії з'явилися поблизу Житомира і Новоград-Волинського та на півдні Поділля [1400, с.169]. Стимулом стало заохочення до промислового розвитку і торгівлі [103, арк.1-6] та зарахування в розряд колоністів, або запис у стан міщан [786, № 21254]. Першими іноземцями в краї були 19 сімей менонітів з Пруссії, що поселились у 1801 р. в Острозькому помісті князя К. Яблонського [842, с.2-3]. На Київщині колонія іноземців – менонітів під назвою голендрів (голландців) з'явилася в містечку Самгородок у помісті П. Потоцького. Поміщик на пільгових умовах передав кожній сім'ї в користування від 18 до 90 моргів землі з правом вічного та спадщинного володіння. Тут налічувалося 126 господарств і близько 400 душ чол. статі [899, с.522-524]. У 1805 р. біля с. Вигнанка Дубнівського повіту поселилося ще 11 їх родин [1560, с.31].

Відтоді характер переселення іноземців змінився. Ними ставали не лише сектанти, а й сільське населення європейських держав, переважно з Пруссії, Австрії, Царства Польського [1560, с.32], яких вабили економічні вигоди

необроблених земель. Ареалами їх розселення стали Волинь і Поділля, де започатковувалось суконне виробництво [1252, с.55]. У 1804 р. уряд іноземцям: а) гарантував свободу віросповідання; б) звільнив на 10 років від сплати податі і виконання повинностей; в) надав 10-річні пільгові податі за користування землею; г) звільняли від військової та цивільної служби; ґ) дозволив пільгові позики на 10 р.; д) безплатно наділив земельними наділами площею у 80 дес.; е) створив можливості для заведення фабрик, ремесел, вступу в купецькі гільдії та торгівлі по всій імперії своїми виробами [783, № 21163]. В 1812 р. вони отримали низку нових податкових пільг [1156, с.43].

Попри незначну кількість іноземці збільшували вплив на господарський розвиток, зокрема на промисловість. Значна їх частина була прилаштована і забезпечена належним утриманням у помістях, де займала посади вівчарів, садівників, цукроварів, пивоварів, суконних фабрикантів. У містечках вони організовували промисли та ремесла, були здебільшого носіями нових технологій промислового виробництва. Основна їх маса була зайнята на текстильних підприємствах [1292, с.73]. У містах мешкали греки, серби і волохи, яким покровительствували власники заради розвитку торгівлі та промисловості. Зокрема, це було характерно для м. Немирова [1458, с.9].

На межі XVIII – XIX ст. міста набували главенства над селом і все більше слугували осередками мешканців неукраїнського походження. Маргінальність стала обумовленим атрибутом усіх, хто в них жив чи поселявся. Росіяни не тільки пристосовували до своїх стандартів українців й інші етноси, а й самі змушені були адекватно реагувати на суспільні зміни, в яких опинилися. Це позначилося послужило імпульсом для розвитку багатьох соціальних і культурних явищ, які не вписувалися в імперські параметри. Той факт, що царизм не зумів забезпечити свого впливу не тільки в селах, а й у приватновласницьких містах і містечках, свідчить, що їх мешканці із числа українців опинилися за межами імперського соціального простору, а населені пункти і регіон загалом не стали цілісним сегментом для його політики.

За таких умов становище українців, більшість яких складали кріпосні

селяни і міські низи, ставало дедалі беззахисним як перед росіянами, так і поляками з повноцінними політичними та громадянськими правами [171, арк.1-44]. Якщо раніше уряд з терпінням і навіть симпатією ставився до українського руху як противаги до руху польського, то з 1793 р. його союзником були поляки, що слугували базовою соціальною основою, на яку воно опиралося в реалізації інкорпораційного курсу. З роками в українсько-російських відносинах зростали напруженість і конфліктність, які продукував царизм, щоб не допустити об'єднання корінних мешканців з представниками інших етносів.

Якщо до 1793 р. в регіоні головним був конфлікт між росіянами і поляками, а його заручниками – корінні мешканці, то згодом ключовими стали російсько-українсько-польські відносини. Унаслідок цього українці попали в центр гострого російсько-польсько-українського політичного, економічного, соціального, культурного та релігійного суперництва за впливи на просторі, який кожна зі сторін вважала своїм. Самодержавство, виходило з того, що росіяни були панівною нацією, якій належала влада та управління, а місцеве населення приречене до покори та служіння імператору. В його свідомість цинічно вселявся міф про здавна єдину, але роз'єднану історичними обставинами і підступними діями поляків Російську державу, складовою якої було Правобережжя. Тим часом, його населення з самотужкою власною мовою й традиціями жило у виснажливій праці, але постійно згадувало про свою багатовікову історію [915, с.67].

За рахунок введення її до складу Росії різко зросла питома вага польського питання в російсько-українських відносинах [1170, с.248]. У російсько-польсько-українському трикутнику зацікавлення мали польські магнати і шляхта, що переважно вороже ставилися до українців [6, арк.5; 1306, с.92; 1561, с.30], намагаючись зберегти: а) панівне положення в економіці як власників більшості земель і людських ресурсів; б) стану залежність від них українців; в) визначальний вплив римо-католицької церкви й формування підґрунтя для відновлення Речі Посполитої. Так українці втягувались у російсько-польський конфлікт [1351, с.174], в якому була їх суттєва

конкуренція [1660, с.33].

Для мешканців, які не змирилися із черговим поневоленням, Росія ставала чужішою. “Націоналізація” царизмом підданих спричинила як їх асиміляцію, так і захисну контрмобілізацію. Вони визнали силу держави і царя, вели себе переважно покійно, але до його посередницьких агентів – поміщиків, їх прикажчиків, поліцейських, чиновників, священників ставилися стримано, а нерідко чинили відчайдушний опір. У суспільному житті посилювалися дві тенденції. Верхи, яким імперський устрій був ближчим, засвоювали російське, втрачали стимули та енергію протистояння його натиску. Але більшість жителів, потрапивши в напівпаралізоване становище, байдужіла і відверталася від російського. Виступаючи чи не єдиною силою, що протистояла його наступу, вона почала сприймати російське (як і польське) як загрозу, а прилучення до нього – як виключно небезпечне для себе. Об’єктивно частина російського проникала в середовище українців. Часто невпевнені в собі виявляли нерішучість, недостатню стійкість, потрапляли в залежність заможних. Однак серед українських селян і міщан, у яких ніколи не згасала іскра свободи [1422, с.20], котрі відзначалися незалежним характером і національним типом [968, с.583] і яких царизм разом з магнатами витісняли на маргінес життя, посилювалося усвідомлення пастки, в яку вони потрапили, “звільнившись” від польського гніту.

Помітніше проявлялася стійкість і здатність селян пристосовуватися до нових реалій. Спілкуючись поза своїм середовищем, вони виявляли захисну реакцію, перебільшуючи власну неосвіченість. Відчужено ставилися до тих, які занадто виділялися багатством, хистом чи знаннями [1326, с.346]. Очевидно, на цьому етапі позитивну роль відіграло те, що царизм не приділяв уваги розвитку шкільної мережі і не проводив через освіту русифікації селянських дітей. Поважали добрих хазяїв, умілих майстрів, людей, які знали закони, вміли писати і охоче використовували їхнє вміння. Вороже середовище і нав’язаний “діалог” культур стримували їх етносоціальний і культурний прогрес, але стимулювали до згуртування й спонукали до набуття виразніших рис власної

ідентифікації, своєрідності та регіональних особливостей. Серед них почало посилюватися усвідомлення окремішності від поляків [1271, с.70-71].

Соціально-демографічний розвиток засвідчував, що український етнос регіону формувався переважно як селянський [Див.: Додаток П]. Етнодиференційними рисами, що виокремлювали його від меншин, чисельність і частка яких дедалі зростали, були українська мова, історична пам'ять, особлива набожність, уявлення про рідну землю, національний характер, система господарювання, побутування тощо. Українці і поляки, росіяни, євреї, представники інших меншин та іноземці були приречені формувати як загальноросійські, так і загальноукраїнські особливості, спільні риси і ознаки, збагачували регіон своїм буттям, наповнювали його іноетнічним змістом.

Розвиток міської та сільської інфраструктури, що мала різні сфери виробництва, осередки культури та духовно-релігійної сфери, становив один із складників суспільного життя. Тісний зв'язок міст із селами та переважно однаковий характер економіки об'єктивно підтримували і розвивали своєрідний культурний простір, залишалися факторами збереження їх українськості. Саме тому в містах зберігалася і розвивалася традиційна культура.

5.3. Етнорелігійні перетворення у регіоні

Розвиток релігійної сфери, етноконфесійні трансформації в Правобережжі на межі XVIII – XIX ст. зумовлювалися кількома чинниками. По-перше, провідним, але негативним фактором було цілеспрямоване насадження представниками метрополії власної тоталітарної парадигми ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації. На його територію поверталась не материнська віра, а російське православ'я, що виконувало духовну підставу [1761, с.149] самодержавства. Православні храми, приходи та церковні освітні заклади ставали державними інституціями [481-

487; 604, л.1-9] і головними осередками контролю за українцями [443, арк.1-55; 490, арк.1-18]. По-друге, серед першочергових заходів уряду було запровадження в православ'ї російської ієрархії, російських канонів, введення в церковну службу російської мови, суворої регламентації церковно-релігійного життя, системи підготовки і призначення служителів культу [441, арк.1-2; 445, арк.1-132], організації освіти та виховання дітей [400, арк.1-7; 548, арк.1-16; 559, арк.3-4; 586, л.2-3; 587, л.1-5; 588, л.7-14; 591, л.1-57; 603, л.1-8]. По-третє, завдяки проведенню секуляризації і запровадженню для духовенства заробітної плати з державної скарбниці було завершено перетворення православної церкви в державну структуру. На утримання релігійних установ виділялося близько 10 % усіх видатків [495, арк.10]. Сплачуючи служителям культу казенне жалування, царизм водночас гарантував їм захист і незалежність від прихожан. За таких обставин священикам нічого не залишалось, як дякувати Богові і уряду за добробут, сумлінно виконувати пастирські обов'язки на користь церкви і Росії [1066, с.1128] й вселяти в мирян благонадійність і покору панам [701, № 17199]. Остаточне підпорядкування православ'я самодержавній владі було закріплене у квітні 1797 р. законом про престолонаслідування, яким Павло I оголосив себе її главою [1385, с.251], а обер-прокурор отримав більше влади над Синодом, ніж єпископ над своєю консисторією. По-четверте, одночасно з реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності корінних мешканців руйнуванню піддавалися уніатська церква, українські освіта та віра як засоби збереження, розвитку та передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ. У цю боротьбу включилися як православні, так і католики [1400, с.4]. По-п'яте, царизм заохочував релігійні конфлікти, загострював міжконфесійні суперечності між представниками релігійних конфесій. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що російська влада надала широкі можливості польській мові та римо-католицькій церкві не тільки для їх існування, а й активного розвитку.

До 1793 р. міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини тут були своєрідним “дисидентським питанням”, яке російська дипломатія

використовувала для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої [1228, с.279]. Після вони стали факторами церковного життя та внутрішньої політики уряду, спрямованими на нейтралізацію православ'я як конкурента за владу і чинника українського національного та політичного сепаратизму 1672, с.80].

Правобережжя відзначалося достатньо складною етнорелігійною панорамою, а релігійне життя – територіальними, покровительственними та поліцейськими завданнями [975, с.1006]. Більшість жителів складали уніати і незначну кількість православні українці. Поляки представляли римо-католицьку церкву. Євреї були носіями іудейського віросповідання. Поліконфесійністю вирізнялися навіть вулиці та квартали міст і містечок. Переплетення релігійних і політичних проблем “еволюціонувало так, що національний чинник став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою” [1246, с.80]. Питання віросповідання набуло політичного характеру [1639, с.114]. Ототожнення національної і релігійної належності переносилося на міжконфесійні відносини: росіяни ставилися до “іновірців” з такою ж неприязню, як до “іногородців” [1665, с.112]. Церковні заходи, що впливали з інкорпораційної політики, спрямовувалися на нейтралізацію польського централізму, українського сепаратизму і руху від панства (польського та католицького) до хлопства (російського і православного), який спостерігався в суспільстві [1271, с.244].

Державі належав верховний нагляд і керівництво церквою [442, арк.1-31; 1379, с.82]. Світська влада опікувалась поширенням та охороною православ'я [1380, с.94]. Безпосередньо за церковним управлінням і проведенням державної лінії в губерніях пильно контролювали прокурори [1494, с.77]. Взаємодія держави і церкви проявлялася в тому, що уряд взяв під контроль всі важливі питання всередині духовно-релігійної сфери. Православна церква, перемістившись у центр державного життя і суспільно-політичних процесів, спрямовувала зусилля на формування в новій країні соціокультурного простору російського типу й надавала релігійного забарвлення найважливішим заходам царизму. В свою чергу, вона визнавала державні закони джерелом

права у сфері церковних відносин [1200, с.17], приведення народного благочестя у відповідність із канонами православ'я, його уніфікації та суворого відділення священного від мирського [1490, с.155]. Виконувала роль батога, підмінюючи релігійні почуття мирян догматичним лицемірством.

М. Карамзін писав, що “недостатньо дати Росії хороших губернаторів, – потрібно дати і хороших священників”. Це зумовило суттєві зміни в релігійному житті, пов'язані з адаптацією до імперських взірців і зростаючою залежністю від держави. Відтак розпочалося поступове сходження православної церкви з національного ґрунту українців і мобілізація їх етносоціального і духовно-морального потенціалу як протипаги російсько-польському наступу задля захисту всього українського.

До 1793 р. панівні позиції в регіоні займала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно сильна римо-католицька церква [1039, с.1136], що спиралася на польських магнатів, численну шляхту і величезну власність. Попри кількісну перевагу і конфесійну близькість до католиків, уніати посіли третю сходинку конфесійної ієрархії. На другому місці перебувала кількісно невелика православна церква, 562 приходи якої [972, с.143] з 1785 р. об'єднувалися в Переяславську єпископію [690, № 16174]. З них 323 церковних приходи і 365 священо- і церковнослужителів [1416, с.132] були під управлінням Слуцького архімандрита В. Садковського [933, с.134; 955-964; 1001-1002], підпорядкованого Київському митрополитові та Московському патріарху й мали надійного захисника в особі Російської держави [934, с.771-774]. У межах Поділля налічувалося понад 160 тис. православних мирян, об'єднаних у Гранівську, Брацлавську, Вінницьку, Рашківську, Краснянську, Чечельницьку та Шаргородську протопопії із 266 священниками. У краї діяло 12 чоловічих і 3 жіночих монастирів із 254 монахами та монашками [1086, с.66].

В духовно-релігійній сфері краю виникло нове коло суперечностей, пов'язане з адаптацією до Росії, що відбувалася за допомогою насильницьких методів і народно-психологічних засобів. Вирішити ці проблеми можна було шляхом перетворення православної церкви в державний орган, покликаний

допомогти цивільній владі реалізувати ідею морального об'єднання з історичною Росією, імплантувати прихожанам російське начало і тим самим забезпечити їх духовне злиття з росіянами [965, с.1006]. М. Драгоманов писав, що російські політики “стали застосовувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової” [1269, с.9-10]. Поширення урядом імперської влади на Правобережну Україну тягло за собою репресії проти уніатів та їх насильницьке навернення в одержавлене російське православ'я (1793, 1795, 1839) [1795]. В особливому указі від 22 квітня 1794 р. Т. Тутолміну було поставлено чітке завдання викорінювати унію [701, №17199], оскільки возз'єднання їх у православ'ї є надійним засобом до утвердження народу в одностайності і спокої, а протидія цьому – кримінальний злочин [840, с.238]. Генерал-губернатор, опираючись на поліцію, контролював, щоб були відвернені всякий непорядок і неспокій [261, арк.3; 277, арк.2; 278, арк.7-8; 282, арк.1-16; 362, арк.1-208; 403, арк.1-28; 419, арк.2-412].

Вже на межі XVIII – XIX ст. стосунки державної влади з поліконфесійним населенням набули складної конструкції [1757, с.245] і рішуче повернулись на користь православної церкви. Держава взяла під жорсткий контроль церковне життя, а уніатів стала наполегливо перетворювати у православних [187, арк.1-3]. Наступ на уніатську церкву став загрозою для її існування, оскільки вона перетворилася чи не в єдиного виразника національних засад, культури українців, посіла важливе місце в їх духовному житті, й “стала непохитним оборонцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургійної практики” [1622, с.15]. Відтворила та оберігала слов'янське християнство з властивими їй традиціями і обрядами [1470, с.67]. Боролася проти полонізації, захищала рідну мову і сприяла формуванню національної інтелігенції – провідника нації. Безперечно, вплив унії на культуру і долю українців був неоднозначним: відіграла позитивну роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості, культури, мови, але відбилася на здатності православ'я підтримувати зростання національної самосвідомості українства, його снагу до опору [1588, с.71-72]. Тим більше, що

після 1772 р. в уніатів Правобережжя зародилося неприховане прагнення до очищення віри від латинських особливостей і зближення з православ'ям [1401, с.36]. Власне, й сама уніатська церква, внаслідок своєї слабкості, не вселяла до себе особливої поваги. Тому поляки і росіяни дивилися на неї, як на поприсце, зручне для утвердження свого впливу. Події Коліївщини 1768 р. послужили приводом до розправи над уніатами [934, с.773-774]. Спорожнілі уніатські парафії відразу ж зайняли православні священники. Протягом 1772-1775 рр. 800 храмів і близько 100 тис. уніатів перейшли в православ'я [1563, с.352].

Крім сільського неписьменного населення, яке міцно трималося свого обряду та пригніченого злиденним станом і нездатного до постійної боротьби духовенства, не було жодної сили, яка б захистила унію від загрози. Поляки вважали унію темною, мужицькою, погордженою, властивою неблагородній українській породі людей релігією, принизливо висловлювалися, що “Бог сотворив попа для хлопа, а плебана для пана” [1106, с.100-101]. Єзуїти, не приховуючи зверхності, говорили, що “обряди уніатської церкви варті посміховища, ...її вчення гірше віри турецької, єврейської і лютеранської, що ... церкви уніатські гірші єврейських синагог” [1102, с.340]. Усе це свідчило, що і російський царизм, і католицька церква вбачали в уніатстві уособлення чужого їм українського етносу. Але й повернення на православ'я ні в чому не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніатської церкви з її культурними установами спричинило тільки ослаблення одиноких культурних впливів, які досягли цієї мети” [1267, с.289]. Насправді, існування уніатської церкви стояло на заваді остаточного злиття Правобережжя з імперією.

Навернення уніатів у православ'я було зведене в ранг державної політики [448, арк.1-12; 678, арк.8]. Розв'язання релігійних проблем Катерина II розпочала з того, що в акті про поділ Речі Посполитої підтвердила нічим не обмежену свободу нових підданих публічно здійснювати релігійні потреби. При цьому уряд налагодив співпрацю з вищим католицьким духовенством з метою встановлення контролю над католиками. Православна церква, захист якої ще до поділів слугував однією з найважливіших підстав для обґрунтування

дій царизму, також була реорганізована та підсилена.

У літературі, за невеликим винятком, подається пафосна інформація про те, що перехід уніатів у православ'я впродовж 1793-1796 рр. був винятково добровільним і мав масовий характер. Проте документальних підтверджень такому демократичному волевиявленню автори, як правило, не наводили. Про це свідчить полеміка М. Кояловича і П. Бобровського [1136, с.2-30; 1402, с.7-60]. Якщо віряни виявляли намір перейти в православ'я, то про це неодмінно мали б залишитися зафіксовані факти. Можна пояснити незначну їх кількість тим, що тоді населення було суцільно неписьменним. Хоча це могли б зробити уніатські священики, які разом із прихожанами ставали православними. Принаймні, до таких послуг мешканці нерідко зверталися, коли колективно скаржилися на засилля й свавілля магнатів і шляхтичів. Більше того, на початку ХІХ ст., коли перехід у православ'я вже не носив масштабного характеру, уніати, представники різних релігій робили велику кількість письмових звернень (індивідуальних і колективних) [7, арк.2; 8, арк.3; 275, арк.1-3; 354, арк.11-16; 420, арк.17-18; 446, арк.1-4; 448, арк.1-6; 450, арк.1-89; 452-460].

Натомість численні архівні справи переповнені донесеннями та рапортами церковної і світської влади про перехід уніатів у православ'я з їх ініціативи [255-257; 260; 265-269; 271; 273; 284; 450]. Щоправда, серед них є відомості про церкви сіл і хуторів, населення яких з унії приєдналося до православного віросповідання [440, арк.3]. Водночас дуже багато документів і матеріалів засвідчують про боротьбу з впливом уніатських священиків на населення, обмеження уніатських єпархій [67, арк.1-9; 71, арк.1-14], заборону уніатським священикам проводити релігійну службу за греко-католицьким обрядом [447, арк.2-6; 218, арк.1-6; 451, арк.3-9], про висилку їх і передачу церковних земель православним священикам [68, арк.1-13]. В регіоні мали місце факти спротиву переходу в православ'я [270, арк.1-9; 272, арк.1-22; 280, арк.1-12; 281, арк.1-16; 289, арк.1-48]. Це було характерним для Волині, де унія пустила глибокі коріння [1400, с.359, 360]. Такі факти засвідчували, що зміна вірування була складним, суперечливим явищем й відбувалася під впливом

політики царизму. Більше того, у процесі переходу уніатів у православ'я майже зникли церковно-приходські заклади освіти.

Консультатор василіанської руської провінції Л. Сульжинський писав, що замість вільного переходу прихожан в панівну православну віру, в регіоні почалося переслідування уніатів. Прибули з глибинних країв нижче духовенство та місцеві люди, що прийняли православ'я. Щоб уникнути суду свого начальства за погані вчинки, стали за допомогою нижчих властей – городничих, нижчих судів і поліцейських – відбирати по селах, містах і містечках монастирські та приходські церкви чи нахабно переосвячувати їх, на що народ дивився з жахом і плакав. А коли пастирі й люди з громади не віддавали церковних ключів, відмовлялися приймати православ'я чи не хотіли ходити на богослужіння в переосвячені церкви, вважали їх бунтівниками проти уряду та відступниками і з цієї причини били, в'язали, забивали в колоди та пригнічували різними способами. Якщо із 200, 150, 50, чи 30 мешканців записувались у православ'я 3-5 або трохи більше гірших із громади, то всіх жителів місцевості записували православними і в такому вигляді доповідали про них начальству, а тих людей, які оскаржували дійсність своїх підписів, для покарання відправляли в суди [864, с.252].

Причиною конфліктних ситуацій, пов'язаних зі зміною конфесій, було ставлення уряду до уніатів. До цього приклав руку і св. Синод, який, зважаючи на те, що багатьох в унії утримує прив'язаність і довір'я до священників, а також прив'язаність до уніатських обрядів, дозволив це робити і велів православним єпископам допускати деякі обряди і хресні походи за участю уніатських священників. Особливою дієвістю у цьому відношенні відзначався благочинний Н. Ісаєвич, зусиллями якого у м. Кам'янці-Подільському православними стали Іоанно-Предтеченська, Миколаївська та Петропавловська церкви і Свято-Троїцький монастир [972, с.147-149]. Характерно, що одні активісти народились і виховувались у православних, інші – в уніатських чи єзуїтських сім'ях й виступали самовідданими борцями за навернення в православ'я. В. Садковський призначав їх на вищі посади – протоіереями міських храмів із

одночасним виконанням обов'язків протопопів тощо.

На зламі XVIII – XIX ст. царизм рішуче обмежував діяльність уніатів, вимагаючи приєднання уніатських громад до православної церкви. Спорудження, освячення і використання уніатських церков дозволялося тільки там, де проживало не менше ста мирян. Якщо в селі була переважна більшість православних, то, відповідно до запровадженого Синодом порядку, уніатська громада переводилася в православ'я і церква освячувалася за греко-східним обрядом. За цим здійснювався нагляд і контроль з боку губернатора, його канцелярії і губернської консисторії [3, арк.2; 1639, с.92]. До всіх інших релігійних конфесій, зокрема протестантських та іудейської, царизм виявляв недовіру і не визнавав їх рівноправними, але виявляв до них терпимість. Це не перешкоджало їм опікуватися канонічно належними сферами життя.

Повномасштабною і сповненою цинізму імперська політика ліквідації уніатської церкви стала на початку 90-х рр. XVIII ст. Підтвердженням цьому було оголошення Катериною II в Гродненському договорі від 1793 р. католикам двох обрядів на приєднаній до Росії території про гарантії їхніх привілеїв, маєтків [4, арк.1-96], що “ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів”. Це була політика “батога і пряника”. Услід за цим імператриця наказала, щоб ті, хто повертався в православ'я, “не взяли це за привід ухилитися від повинностей своїм поміщикам...”, і тут же застерегла, що з тими, “які з'єднуються з православ'ям, ...вчинено буде зі всією суворістю законів, якщо своє з'єднання вони вважатимуть за привід до непослуху й непідкорення поміщикам, чи до іншого якого свавілля”. Щоб уніатське духовенство на перехід у православ'я, самодержиця веліла забезпечити “ревний контроль” і суворими законами заборонила схилити уніатів у латинство. Однак, попри урядово-поліційні утиски, переслідування, а часом й судову відповідальність, українські селяни нерідко ставали римо-католиками [1602, с.77].

Самодержавство утвердило в краї нерівноправну поліконфесійність, провідні позиції в якій все більше відіграло православ'я [1133, с.174], а

каменем спотикання стали уніати, що уособлювали українство, засуджене під національним оглядом на поталу [1563, с.357]. Порушуючи дані уніатам гарантії, були видані укази з вимогою, щоб вони повернулися до православ'я. Відтак ключовими стали масовий перехід уніатів у православну віру і перетворення православ'я в державну інституцію [1721, с.411]. Його хвиля пройшла в період між поділами під впливом Маніфесту М. Кречетникова від 27 березня 1793 р. Початком цього етапу стало 4 травня, коли в Кам'янецькій кафедральній Іоанно-Предтеченській церкві уніатське духовенство склало присягу на вірність імператриці [974, с.952]. Тоді у православ'я перейшло понад 300 тис. подільських уніатів [1060, с.2073-2074]. І хоч результати були переконливими, офіційне православ'я ще не змогло довести справу до кінця. Тим паче, що уряд до неї охолов одразу після придушення повстання Т. Костюшка [1653, с.345].

Важливим кроком до утвердження православ'я став указ Катерини II від 13 квітня 1793 р., яким було створено Мінську православну єпархію [1036, с.143-147; 1082, с.158-161]. Її очолив звільнений із польської в'язниці В. Садковський [933, с.141-143; 1044, с.420], якому було присвоєно титул Мінського, Ізяславського і Брацлавського архієпископа [1042-1043]. У травні 1794 р. його помічником став архімандрит Варлаам з правами керуючого справами відомства Ізяславської і Брацлавської губерній [263, арк.1-3; 860, с.17; 972, с.147]. Варлаам (в миру – Г. Шишацький) уродженець Чернігівщини, закінчив Київську академію, працював учителем, ректором Переяславської, Новгород-Сіверської духовних семінарій, а перед переведенням на Волинь – архімандритом Новгородського Вяжицького монастиря [259, арк.2; 1076-1080].

Майже одночасно за розпорядженням імператриці з'явилося “Місійне товариство”, покликане здійснити акцію переходу уніатів у православ'я. Задля “встановлення тиші та спокою між благочестивими і уніатськими парафіями” Катерина II зажадала від військових губернаторів ліквідації уніатських монастирів, які не мали в структурі освітніх закладів і не займались організацією навчання юнаків [787, № 21291]. Їх ліквідація відбулась двома

шляхами: одні, переважно малі, були закриті, інші стали православними. Зробила це цивільна влада спільно з луцьким уніатським єпископом Левінським і римо-католицьким митрополитом Сестренцевичем (після нього – Беніславським) [1706, с.65].

Радикальні трансформаційні зміни в уніатській церкві настали після 1795 р., коли за рекомендацією самодержиці оприлюднили послання єпископа В. Садковського “До духовенства і руського народу” [941]. У ньому для маніпуляції пам’яттю українців говорилося, що “православної віри покровительниця... дозволила ... іновірним вільно сповідувати закон, від предків кожним успадкований...”. Однак прямо йшлося: “насильне впровадження унії повинно закінчитися возз’єднанням із православ’ям”. Контроль за виконанням пастирського послання в Правобережжі здійснював генерал-губернатор: по всіх містах і селах зі сприянням керівників земської поліції, щоб “всякий непорядок і хвилювання попереджені були” [680, арк.7].

Уніатська церква не була зарахована до благочестивих. Єдиними вірянами, на яких не було розповсюджено толерантність просвітницького абсолютизму, були уніати. З положення фаворизованої ця конфесія посіла становище терпимої [1684, с.214]. Імперські імперативи державно-церковної політики щодо уніатської церкви проявлялися з великою наполегливістю. Це тягло за собою репресії проти уніатів та їх насильницьке навернення на одержавлене російське православ’я (1772, 1795, 1839). План ліквідації уніатства відпрацьовувався і затверджувався центральною владою в Петербурзі [1573, с.103-160]. У таких умовах становище найчисельнішої уніатської церкви, що налічувала близько 4,5 млн. вірних і 1258 ченців, 9300 парафій і 122 василіанських монастирі, вкрай загострилося і з роками дедалі ускладнювалось.

Актом насильницької політики царизму щодо неї став указ імператриці від 1795 р., яким уніатські митрополича кафедра і всі чотири єпископії були закриті, митрополиче м. Радомишль переведене у державне підпорядкування, а ієрархи змушені були змінити своє місцеперебування за межами Правобережжя [1400, с.357]. Останнього Київського уніатського митрополита І. Лісовського

влада насильно вислала до Петербурга. Попри численну перевагу приходів і вірян, царизм не створив уніатської єпархії, а підпорядкував її православному білоруському архієпископу, який знаходився на великій для засобів пересування того часу відстані. Були затримані і в судовому порядку вислані у Сибір за наміри зупинити обнародування державних документів в уніатських церквах ректори Любарської, Луцької та Острозької уніатських семінарій та чимало вищих і нижчих священників, чим фактично їх обезглавили. В. Пероговський, який був ревним сповідувачем православ'я, писав, що деякі виконавці навернення уніатів діяли “надто ревно, були ревнителями не по розуму...” [874, с.256].

З позицій самодержавства ліквідація уніатства й перехід уніатів у православ'я покликані були забезпечити етноконфесійну єдність і утвердити “істинну природу російськості малоросів”. На вимогу самодержиці була розгорнута кампанія форсованого переходу “звабленого лестощами і насильством з шляху правого в об'єднання з римською вірою” населення в православ'я. Важливу роль у цьому відіграла благочинна інструкція 1795 р., якою уряд озброїв приєднаних до православ'я священників [941]. На виконання указу Синоду багато греко-католицьких монастирів ліквідовано. До держави та православної церкви перейшло майно уніатів, що “...безповоротно зруйнувало соціальне та культурне життя, знищило тисячі сімей середнього класу, який тільки почав формуватися...” [1678, с.82].

Але на цьому царизм не зупинився. Уряд і місцева адміністрація в особі генерал-губернатора не чекали, поки уніати добровільно стануть православними. Духовно-релігійне відомство відібрало в сусідніх єпархіях і направило у регіон значну кількість православних місіонерів й щорічно на діяльність виділяло 20 тис. руб [714, № 17391]. На місцях була розгорнута місіонерська діяльність десятків осіб, – ігуменів протопопів, священників. Перші священники-мігранти прибули в Ізяславську губернію влітку 1794 р., зайнявши посади благочинних і настоятелів приходських церков, котрі перейшли в православ'я. Низку церковних посад отримали київські, звенигородські та

перяславські священники. У січні 1795 р. на Волинь прибуло понад 115 священників [828, с.239]. На початку червня архімандрита Варлаама, який відзначився при наверненні уніатів у православ'я, хіротонували в єпископа Житомирського, вікарія Мінського із резиденцією в Острозькому Преображенському монастирі [260, арк.1-2].

Для успішного проведення місійної праці серед уніатів залучалися військові сили. Це означало, що з самого початку перехід уніатів у православ'я був насильницьким, відбувався не добровільно, а під дулом зброї. Про силовий підхід до “возз'єднання” з православ'ям свідчили імператорські укази від 28 березня 1794 р. про виділення частини військ для підтримання порядку в краї [120, арк.4-16] та від 22 квітня того ж року – про усунення перешкод із навернення уніатів у православну греко-російську церкву [827, с.128-129].

Православне духовенство Правобережжя після десятиліть поневірянь і принижень у Речі Посполитій було готове служити “вірою і правдою” російському самодержавству, одержуючи від нього надійний захист, матеріальну підтримку, привілеї та перспективу блискучої духовної кар'єри [1746, с.33]. Проте політика уряду щодо церковно-релігійних справ не була послідовною. Так, у квітні 1794 р. був виданий іменний указ, в якому під загрозою покарання попереджалися поміщики, тимчасові власники, світські і духовні чиновники римського та уніатського законів, щоб не осмілювалися робити найменших перешкод, утисків та образ тим, хто переходить у благочестя, тобто в православ'я [954, с.351-352]. Водночас вимагав неухильного дотримання вимоги, за якою перехід у православну віру не звільняв кріпосного селянства від покори поміщикам, які були переважно римо-католицького віросповідання [1642, с.91]. Указом Синоду від 5 травня 1797 р. духовенству всіх рівнів було наказано обов'язково взяти під нагляд свої приходи, а тих священників, які утримають селян від виступів, відзначати почестями або переводити на підвищення [728, № 17958].

Поширення православ'я відбулося різноманітними способами. Здебільшого організатори спочатку вивідували відомості про охочих прийняти

православ'я в тих чи інших селах. Як тільки отримували необхідну інформацію, в такі населені пункти відправляли експедиції із священників і причетників, які проводили освячення греко-католицьких храмів на православні. Якщо охочих перейти в православ'я у населеному пункті було багато, то вони збиралися біля церкви і там відразу утверджувалося православ'я. В архівних документах збереглися відомості і про випадки, коли греко-католики проганяли прибулих місіонерів і продовжували залишатися уніатами. Серйозних конфліктів у зв'язку з переходом у православ'я в документах архівів виявити не вдалося [14, арк.2-4; 15, арк.1-7; 16, арк.11-18; 17, арк.12-14]. Вони лише зафіксували масовий характер цього явища. Проте важко не погодитися з окремими дослідниками, які роблять небезпідставні висновки про те, що цьому сприяло розташування в населених пунктах краю великої кількості військових частин, проти яких не відважувалися виступати ні католики, ні уніати. У 1794-1796 рр. на Брацлавщині православними стало понад 1295470 осіб, 1442 приходів і 1032 священників [863, с.15; 1016, с.726].

За цей час уповноважені Петербургом місіонери при підтримці місцевих органів державної влади, застосовуючи антиуніатську агітацію, а інколи – примус і шантаж, навернули в православ'я на Київщині, Волині та Поділлі майже 4700 уніатських парафій і 87 із 103 василіанських монастирів [1787]. Смерть імператриці призупинила на деякий час акцію “возз'єднання”.

В Ізяславській губернії, де уніати не виявляли особливої активності щодо переходу в православ'я, а ті, що ставали вірними, часто зверталися з колективними письмовими проханнями до органів влади захистити їх права. Наприклад, мешканці с. Денисів Житомирської округи, у лютому 1795 р. писали про перехід у православ'я, “...враховуючи дозвіл імператриці від'єднатись від уніатів до православної греко-російської церкви...від якої лестощами і під страхом від латинів відступлені” [256, арк.1-5]. Цьому всіляко сприяла цивільна влада, яка за допомогою рапортів, донесень чиновників, громадських прохань, грамот із місць пильно слідкувала за тим, яка кількість приходів і чисельність мешканців ставала православними [268, арк.8-17, 24].

Благочинні і священники з великими труднощами схилили до цього церковні громади [271, арк.2]. Опір чинило уніатське, особливо монастирське духовенство [274, арк.6]. Тому губернатори суворо попереджали уніатського біскупа не погрожувати священникам, які перейшли в православ'я [258, арк.2].

Складність полягала ще й в тому, що траплялось, коли прихожани ставали православними, а священники залишалися в унії, або переводились у монастирі [262, арк.1-2]. Тоді вони залишались без батюшки [264, арк.1-3] або повертались в унію. Проблеми розв'язувались завдяки залученню священників із Росії або Лівобережжя [265, арк.3-10].

У 1795 р., прагнучи послабити позиції уніатів, за наказом уряду були закриті василіанські монастирі, які не мали навчальних закладів і богоділень [1413, с.148]. Цим було завдано удару по значній їх частині, яка не встигла відкрити шкіл і шпиталів й змушена була згорнути роботу [1046-1052]. Це спричинило занепад і зникнення майже всіх шкіл [18, арк.16; 187, арк.11], що діяли при уніатських парафіях. Дійшло до того, що збережені школи були підпорядковані різного роду піарам, домініканцям, єзуїтам [1038, с.1031].

Завдяки такому наверненню уніатів у православ'я [1272, с.533] уніатська церква втратила більшість парафій, монастирів і прихожан. У православ'я перейшли Кам'янецький, Шаргородський, Сатанівський, Коржівецький, Головчинецький, Бернадський, Гранівський чоловічі і Вінницький і Рожецький жіночі монастирі [931, с.1313; 1040, с.121; 1639, с.89]. У двох уніатських єпархіях, які збереглися, залишалося 1388 парафій і близько 1,4 млн. віруючих [1664, с.27]. Своїм становищем і підтримкою уряду [558, арк.3-4] скористався і С. Сестренцевич-Богущ, перетягнувши у католицизм понад 200 тис. уніатів.

На межі XVIII – XIX ст. православна церква вступило в нову фазу [966, с.1029], пройшовши через низку уніфікаційних заходів і зросійщення водночас із реалізацією курсу на ліквідацію унії. “Втративши останні риси своєї самостійності, церква до того часу повністю виявилася підпорядкованою царським адміністраторам” [1694, с.53].

Безперечно, зрослою кількістю нових православних вірян архієпископу з

невеликою групою помічників керувати було важко. Враховуючи, що лише в одній Брацлавській губернії станом на початок 1795 р. налічувалося 1442 православних церкви [863, с.16] та зважаючи на звертання преосвященного В. Садковського, указом від 12 квітня 1795 р. Катерина II утворила особливу Брацлавсько-Подільську єпархію [685, арк.2-4; 695, № 17113; 714, № 17391; 970, с.145; 1057, с.697] і Житомирське вікаріатство для Волині [828, с.244]. Першим архіпастирем став Іоанникій Полонський (в миру – Беркут) родом із Полонного [1002, с.777]. Після закінчення Київської академії він працював законоучителем Смоленської семінарії, Петербурзького сухопутного кадетського корпусу, ректором Тамбовської та Чернігівської семінарій. Останніх 6 років був настоятелем Московського Донського монастиря. Брацлавсько-Подільську єпископію Іоанникій очолював до 1819 р. [955-964; 1086-1087]. У його діяльності важливе місце займав захист православного духовенства та православних селян, церков і монастирів від гніту, якому вони піддавалися, особливо з боку магнатів-католиків [963, с.1088-1087].

Брацлавсько-Подільську єпархію склали Брацлавський, Тульчинський, П'ятигорський, Липовецький, Вінницький, Хмельницький, Махновський, Сквирський, Літинський, Могилівський, Ямпільський, Бершадський, Гайсинський, Кам'янецький, Ушицький, Вербовецький, Проскурівський, Зінковецький, Грудецький, Старокостянтинівський, Базалійський, Кременецький і Летичівський повіти. У 1797 р. Махновський, П'ятигорський і Сквирський повіти відійшли до Київської, а Базалійський – до Волинської єпархії. Брацлавсько-Подільську єпархію поповнили Балтський (Єлеонопольський), Ольгопільський (Чечельницький) повіти Вознесенської губернії [965, с.1006-1013; 966, с.1029-1052]. В 1799 р. Дубненський, Кременецький і Старокостянтинівський повіти підпорядкували Волинському єпископу [754, № 19156; 1057, с.697, 699].

Зусиллями Іоанникія в повітових центрах відкрили духовні правління [969, с.1301-1305], а єпархію поділили на благочинні округи на чолі з благочинними або десятоначальниками [953, с.38-39]. В липні 1799 р.

спеціальним розписом єпархію замість Брацлавської і Подільської стали називати Подільською і Брацлавською, а єпископа – Подільським і Брацлавським [685, арк.2-17; 1001, с.952]. Тоді ж її межі стали відповідати території Подільської губернії [1057, с.699].

У середині жовтня 1796 р. була створена Волинська православна єпархія, причислена до третього класу, а вікарій Мінської єпархії отримав титул єпископа Волинського і Житомирського. Центром його перебування залишався Преображенський монастир у м. Острог [283, арк.2]. Тоді ж оформилася Київська православна єпархія, межі якої збіглися з територією однойменної губернії [18, арк.7-32; 21, арк.1-194; 24, арк.1-16; 25, арк.1-147]. За кількістю приходів і вірян Подільсько-Брацлавська православна єпархія виявилася найбільшою в імперії; другою була Волинська; третьою – Московська, а четвертою – Київська єпархії. Втім, Київська єпархія стала базовою, а Подільсько-Брацлавська – основною. Якщо у 1795 р. в регіоні нараховувалося 1700 православних церков, 2 монастирі, 1032 священики та понад 1 млн. парафіян, то влітку 1799 р. кількість парафій досягла 4366. У Київській єпархії налічувалось 1327, Подільсько-Брацлавській – 1593 та Волинській – 1446 церков [754, № 19156; Додаток Н].

Остаточне врегулювання духовно-релігійної сфери й підпорядкування її цивільній владі відбулося на основі іменного указу від 1 грудня 1800 р. Клір і монахи підлягали законам, приписам і розпорядженням держави, мали вести смиренний спосіб життя та здійснювати належне їм судочинство [34, арк.8; 466, арк.2-7]. Повсюди священиків і церковнослужителів стали призначати [188, арк.2-5; 190, арк.1-14]. Держава закріпила за собою право власності на всі володіння церкви [194, арк.4]. Цивільна влада жорстко контролювала поведінку і благонадійність служителів культу [479, арк.2]. Без особливого монаршого дозволу церкві заборонялися будь-які операції із землею [28, арк.3]. Духівництву не дозволялося без згоди уряду будувати, перебудовувати чи добудовувати храми [463, арк.3-9; 577, арк.2-6; 579, арк.1-3; 589, арк.1-8], а без відома місцевої влади використовувати в своєму господарстві прихожан [192,

арк.3-4], виступати і публікувати твори на політичні теми [565, арк.29-30]. На початку XIX ст. були унормовані взаємини Київського митрополита та єпископів регіону [31, арк.1-4].

На функціонуванні православних приходів Правобережжя позначалася російська церковно-релігійна політика, що проводилася в усіх українських землях. Для її втілення активно експлуатувалися ритуали як засоби символічної дії, що забезпечували зв'язок окремих мешкаців з системою самодержавних соціальних відносин і цінностей. Їх застосування (слова, звуки, жести, процесії) конденсувало в єдиний акт державно-політичне та релігійно-обрядове життя, створювало враження безперервності, непорушності, а головне забезпечувало функцію соціального контролю, формувало і виражало соціальну солідарність, прийнятий облік влади над населенням у самого населення. Ритуали, по-перше, створювали реальність російської влади, підігрували їй і забезпечували її ауру священності та могутності; по-друге, в них сполучався баланс влади з моделями ідентичності спільноти; по-третє, були ідеальним засобом створення іміджу імперської влади, демонстрації політичного статус-кво в регіоні. Тим більше, що і цивільна, і церковна влада були покликані здійснити велику місію морального об'єднання Правобережної України з Росією, налагодити та піднести російський дух в корінного населення до повного злиття його з російським народом [975, с.1006].

Влада цілеспрямовано впроваджувала в її церковне життя московську вимову богослужбової церковнослов'янської мови та витісняла українську мову з храмів і церковно-приходських шкіл [32, арк.2; 976, с.1081-1085; 983, с.139-140; 984, с.131; 987, с.144-147]. Проте прихожани продовжували дотримуватися релігійних традицій незалежно і поза новим духом офіційної церкви. Цей церковно-народний побут, за словами І. Власовського, зберігав свої національно-релігійні традиції не звертаючи уваги на те, що церквою управляла бюрократична урядова рука в своїх політичних цілях [1179, с.267]. Переходячи в XIX ст., мешканці регіону розцінювали православ'я, в якому перебували батьки і прадіди як самоцінність, установу, створену не людьми, а для людей

від Бога. Сила самобутньої духовності пояснювалася природною селянською релігійністю з уявленнями про Бога, своєрідним баченням взаємин із церквою, гармонією розуму та віри.

З наповненням регіону російським або русифікованим православним духовенством [37, арк.1-20] діяльність православної церкви стала дедалі більше впливати на вірування та культуру корінних мешканців [982, с.1113-1115]. Але її вплив залишався незначним, оскільки поєднання православ'я з гуманізмом визнавали лише українці та інші іноземці [1374, с.157].

Абсолютна більшість корінних жителів сповідувала православну віру по-особливому, дистанціюючись від кліру [976, с.953]. Як наслідок, православ'я почало втрачати національно-обрядовий характер, все національне перебувало в пригніченні: у кращому випадку його терпіли, в гіршому – знищували [1662, с.9-14]. Бога миряни сприймали як поборника правди, останню надію. Дотримувалися релігійних приписів, беручи участь у церковних обрядах. Не завжди розуміючи їх сенс, мали тверду впевненість, що так належить чинити побожній людині, справжньому християнинові. Домашні молитви відрізнялися від церковних, але вважалися обов'язковими, дітей змалечку навчали молитов. Селяни передусім сприймали зовнішній естетичний бік культу: йдучи до церкви, вони одягали святковий одяг. Для них це був своєрідний “вихід у світ”. З особливою пишністю селяни відзначали храмові свята, на честь “своїх” святих. Церква була осередком громадського спілкування, біля неї часто проводилися народні сходи, збиралися послухати мандрівних співців. Разом з тим, у піснях, казках, приказках образ дяка або попа часом мав відверто негативну оцінку, а зустріч із батюшкою поза церквою взагалі вважалася недоброю прикметою [1494, с.77]. Все це гальмувало формування в регіоні стійкої конструкції російської православної церкви синодального зразка.

Наслідком церковної політики було те, що народ почав сприймати православну церкву, як “казенну” установу, а духовенство – як її чиновників. Клір виявився відчуженим внутрішньо від мирян, які звикли жити у внутрішній самотності з душею, закритою навіть від ближчого йому духовенства.

Важливим фактором, який визначав відносини росіян і поляків, українців і євреїв, виступала релігійна нетерпимість. Але повною мірою використовувати її урядовці та чиновники не могли. Російській владі доводилось враховувати релігійну ворожнечу іншого порядку: колективні соціальні установки населення. За висловом Дж. Клієра, тут ворожість до євреїв носила більш реальний характер, оскільки не виросла з абстракцій, як її російський варіант, а сформувалася на повсякденних контактах християн із євреями [1362, с.59].

Релігійна належність залишалася головним чинником, який визначав ідентичність в Правобережній Україні, а допоміжну, обмежену роль відігравала фольклорна самосвідомість українців як засіб боротьби проти поляків, збереження якої підтримували деякі елементи імперської адміністрації, що загалом керувалася принципами росієцентризму [1178, с.137]. Враховуючи, що римо-католицька і православна церкви, котрі слугували інструментами її колонізації, були для українців чужими, а уніатська знищувалася росіянами, їх свідома частина намагалася звільнитися з-під їх впливу влади й спрямувати свої зусилля на глибинні духовно-моральні цінності [1271, с.241]. Релігійну ситуацію ускладнювали і національні відмінності духовенства [24, арк.1-16; 25, арк.1-147] з числа українців, росіян, молдаван, волохів тощо.

У ході релігійних перетворень римо-католицька церква трансформувалася з панівної в другорядне, терпиме віросповідання. Паралельно вона зазнавала одержавлення шляхом підконтрольності владі, секуляризації її земель тощо. Однак, завдяки діяльності єпископів, позиції духовництва та підтримці з боку польських магнатів і місцевого самоврядування, вона не лише була захищена від натиску держави, а й зуміла зберегти свої позиції і вплив [229, арк.2], а в окремі роки навіть посилила його, особливо у віросповідній та освітньо-виховній сферах. Юридичною основою для цього став маніфест від 30 жовтня 1794 р., яким католикам надавалося право необмеженого публічного віросповідання та законного володіння своїм майном. Лише слід було принести присягу на вірність самодержиці і щоб католицькі священники не залежали від закордонної духовної влади і її розпоряджень [1676, с.140]. Царизм виявив

завидну послідовність у дотриманні своїх обіцянок про гарантування, що у землях, які відійшли до Росії, “ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання ...”. Іменним указом від 6 вересня 1795 р. [713, № 17379] була створена Летичівська римо-католицька єпархія для вірян Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній на чолі з Сераковським. На відміну від православної церкви, що переживала жорстку регламентацію [156, арк.3-3], римо-католикам лише заборонялося схилити в свою віру православних і християн інших законів.

Павло I надав католикам нові можливості для діяльності та впливу. Його позиція зводилася до: а) обмеження впливу католиків на мешканців і налагодження партнерських відносин; б) організації імперського управління римо-католицькою церквою і його перепідпорядкування від папи римського, позиції якого не відповідали державним інтересам Росії. Покровительствував єзуїтам і Олександр I, створивши “Британське біблійне товариство”, в яке ввійшли католицькі ієрархи. Останні активно засновували їх місії [1380, с.30].

Посилення та зміцнення католицької церкви під російською владою в цей час відзначав І. Скворцов [1039, с.1135]. Разом з тим, православні були в слабкому, незміцнілому релігійному стані і повсюдно піддавалися посиленням “впливам і спокушанням” римо-католиків. Всюди у регіоні панував польський дух і склад життя, розгорталася по всій широті польська культура, закриваючи доступ російському впливу [860, с.458]. На межі XVIII – XIX ст. кількість дворянських католицьких сімей стала збільшуватись. Підкоряючись законам держави, вони мали надійну підтримку влади [1379, с.82]. Не полишаючи сподівань відновлення унії та відродження Речі Посполитої, римо-католицьке духовенство відкривало парафії, будувало житло [558, л.2-4], нові костели і каплиці [578, л.1-4], збільшувало кількість парафіяльних шкіл й жорстоко переслідувало тих, хто переходив у православ'я [894, с.424-425].

Ураховуючи, що економічною основою могутності католицької та уніатської церков були земельні володіння, уряд став їх скорочувати, дарувати маєтки дворянству або передавати в оренду. У 1797 р. католицьким монастирям

встановили квоту – 30 дес. землі. Католицьким ієрархам дворянського походження було дозволено набувати маєтки. Але землями вони володіли лише на час займання посад [28, арк.5]. І хоча православна церква була державною, готувалася остаточна секуляризація її землеволодінь. За трансформаціями в духовно-релігійній сфері приховувались цинізм, недовіра, підозрілість і ворожість росіян як до уніатів, так і православних. Боротьба та витіснення уніатської церкви на узбіччя церковного і суспільного життя були не чим іншим, як колонізаторським наступом проти духовності українців, незмінними і надійними охоронцями якої були селяни [1617, с.26-27].

Якщо зрусифіковане духовенство для солідарності з мешканцями використовувало гасло “боротьби проти католиків-ляхів”, то скоро воно стало неефективним [1664, с.66]. Відбулася перебудова церковно-адміністративних структур, богослужбової, пастирської, місіонерської діяльності та духовної освіти [19, арк.2; 22, арк.4; 23, арк.1-18]. “Приєднання” до православ’я торкнулося римо-католиків та іудеїв. Після повстання Т. Костюшка воно посилювалося, але ослаблювалося за Павла I та Олександра I. Чимало католиків добровільно переходили у православ’я [440, арк.1-144]. Іудейська церква була віднесена до терпимих і в релігійній піраміді посіла третю після римо-католиків сходинку. Такий прагматичний підхід був спрямований на ґрунтовне перетворення відносин євреїв і не євреїв у “достойних” громадян, корисних для держави. Щоб забезпечувати порядок і слухняність нових християнських підданих, самодержавство змушене було йти на обмеження передбачених євреям прав [1362, с.59].

У цей час на релігійній карті регіону з’явилося нове явище – протестантизм [1004, с.41-44; 1005, с.59-64], пов’язане з поселенням іноземних колоністів. Їх було небагато, тому уряд і державні органи на місцях не обмежували їм релігійних прав, не забороняли і не переслідували їх. Ставлення до них було набагато кращим, як до російських старовірів, кількість яких також зростала.

Висновки до розділу

У Правобережжі на зламі XVIII – XIX ст. відбулись істотні соціально-демографічні процеси. На кількісні та соціально-станові зміни головним чином вплинули рекрутська повинність, міграційні потоки та запровадження смуги осілості для євреїв. Намітилася тенденція до зменшення темпів зростання населення, частки українців і зростання кількості євреїв, росіян та іноземців, що спричинило випереджувальні темпи збільшення чисельності й питомої ваги національних меншин та іноземців. Народна колонізація з регіону була важливим фактором відновлення виробничих сил у південноукраїнських землях і розширення та освоєння просторів та етнічної території України. Отже, царизм спочатку освоїв регіон з військово-адміністративного боку, продовжив господарським освоєнням з поєднанням заходів в інших сферах.

Кооптація в станову систему не лише істотно посилала позиції польських магнатів і шляхти в регіоні та імперії, а й можливості всього польського етносу. Становище українців ставало ще більш беззахисним. По-перше, через закріплення за шляхтою політичних і громадянських прав; по-друге, через розгляд регіону як “польських земель”. Складність зумовлювало те, що де-юре вона належала Росії, а де-факто залежала від поляків.

Рубіж XVIII – XIX ст. в церковному житті Правобережної України позначився істотними подіями і процесами. Визначальними в релігійній сфері стали: перехід самодержавства від зовнішнього нагляду за уніатами до їх спонукання та змушування перейти в православ'я після приєднання в склад Росії та інституціональне зміцнення православ'я як державної церкви, що відстоювала інтереси імперії. На ній позначилися неоднаковий правовий статус народностей і нерівність конфесій. Духовно-релігійне життя розвивалося в контексті з регіонально-інтеграційними тенденціями утверджувалася російська модель державно-церковних відносин. До 1793 р. а) всі приходи православної церкви перебували під юрисдикцією київського митрополита: б) між римо-католиками й уніатами почалася боротьба; в) єпископат з допомогою уряду

розпочав навернення уніатів у православ'я. Після 1793 р. їх об'єднали в Мінсько-Ізяславсько-Брацлавську єпархію.

Повернуте православ'я стало знаряддям імперського впливу на головні сегменти суспільного життя. Керівні посади в єпархіях переважно заповнили російські і зрусифіковані священики і частина уніатського духовенства. Якщо до приєднання в регіоні функціонував ідеологічно-духовний режим, який сприяв окатоличенню, полонізації та унізації православних, то після було утверджене середовище нетерпимого ставлення до уніатів, спонукання їх до переходу в православ'я, перенесення православно-російських начал і мовної уніфікації в православній церкві. З поверненням православної церкви релігійне життя відзначалось латентною, потенційно руйнівною конфліктогенністю міжконфесійних відносин. Водночас, у взаєминах держави і католицької церкви градус напруги знижувався.

ВИСНОВКИ

Вивчені архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, спеціальна література засвідчують, що в історії Правобережної України кінець XVIII – початок XIX ст. був винятково важливим періодом, що знаменував собою істотні трансформації її суспільного життя. Однак ця проблема у вітчизняній історіографії не знайшла достатнього висвітлення. Окремі аспекти, переважно соціально-економічного характеру, були розкрито авторами XIX ст., а також у працях радянських і сучасних учених. Проте, незважаючи на нагромаджений досвід, комплексне, синтетичне відтворення трансформаційних процесів у регіоні цього періоду досі не проводилося. Існуючі наукові праці унеможливають реконструкцію цілісного полотна історичного процесу того часу.

Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною і обширною (685 архівних справ, 229 публікацій документів і матеріалів, 15 одиниць мемуарної літератури, 157 кореспонденцій періодичних видань) для всебічного та цілісного вивчення теми дослідження. У процесі підготовки дисертації було вперше виявлено і введено до наукового обігу ряд нових документів і матеріалів. Це дозволило: а) реконструювати на новій методологічній базі весь комплекс подій і явищ, які відбулися на Правобережжі після входження до складу Російської імперії; б) з'ясувати специфіку та взаємодії соціальних змін і трансформацій, що мали місце у цей час; в) виявити змістовні аспекти і динаміку суспільної еволюції; г) простежити процес адаптації населення до нових історичних реалій.

Історична своєрідність соціальної природи змін, які відбулись Правобережній Україні з кінця XVIII ст., визначалися особливостями суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Росії та політикою, яку вона проводила на її теренах. Відтоді розпочався її цивілізаційний розлам. Як і в Наддніпрянщині, на нього суттєво вплинула політична та економічна

відсталість Росії, що унеможливлювала прогресивні зміни. Саме тоді в регіоні почав відбуватися тривалий, і надзвичайно суперечливий процес формування політичних, економічних, соціально-станових, етнонаціональних, релігійних й геополітичних відносин у межах єдиної держави.

Нові риси у політиці Росії щодо Правобережжя з'явилися наприкінці 60-х рр. XVIII ст. Це було зв'язано з допомогою Москви у придушенні Коліївщини 1768 р. та дислокацією тут регулярних військ. Відтоді розвиток регіону відбувався під дедалі сильнішим впливом російського фактору. Системного характеру він набув на початку травня 1792 р. із зосередженням 100-тис. армії (в часі це збіглося з послабленням Речі Посполитої). Розміщені війська стали потужним силовим чинником “умиротворення” населення, розв'язання політичних, економічних, етнонаціональних, внутрішньо-поліцейських і соціально-психологічних планів уряду, етноконфесійних і соціальних конфліктів тощо. Вони були інструментом безпечного перебування росіян. У корінного етносу складалося враження про їх повсюдну присутність і формувалося відчуття приналежності до імперії. Водночас вони перешкоджали об'єднанню населення для боротьби проти посилення гніту та протидії інкорпораційному курсу. Характерно, що утримання царських військ забезпечувалося за рахунок мешканців краю.

У результаті Правобережжя почало перетворюватись зі східної частини Речі Посполитої і європейської цивілізації, широкий простір якій відкрила Французька революція, в південно-західну національну окраїну євразійської імперії, центральними для якої були розширення території, зміцнення могутності та установка на екстенсивне виробництво.

Гасло про захист єдиноплеменників і єдиновірних українців було лише прикриттям імперського експансіонізму. Від початку їх витісняли на узбіччя суспільного життя та усували зі складних суспільно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних відносин. Саме Правобережжя в адміністративному відношенні царизм відніс до окраїнних територій, а Лівобережжя – до внутрішніх губерній імперії.

Оформлення державного кордону, територіальна організація, перманентні політико-адміністративні перетворення у регіоні стали інструментом, що забезпечував його входження до складу Росії. Запроваджена генерал-губернаторська влада мала статус найвищого регіоноутворюючого фактора та епіцентру політичного впливу на всі сфери суспільного життя. В руках намісника було зосереджено наглядово-політичні та господарсько-фіскальні повноваження, а також військово-колонізаційні, адміністративно-управлінські, соціально-економічні, законодавчі та культурно-освітні важелі. Спочатку було з колишніх чотирьох воєводств Правобережжя було створено Брацлавську та Ізяславську губернії та Кам'янецьку області, які ввійшли до складу Мінського генерал-губернаторства, згодом три окремі губернії – Волинську, Київську і Подільську, очолені військовими губернаторами, що стали важливими ланками єдиного державного організму імперії. Географічний простір організовувався за російськими підходами й абсолютним ігноруванням історичних традицій державного устрою з одночасним реформуванням державно-адміністративного апарату. Якщо в Лівобережній Україні процес реформування адміністративно-територіального устрою на російський зразок зайняв майже все XVIII ст., то у Правобережжі на це було витрачено трохи більше 10 років. Набутий у регіоні досвід був широко використаний у Південній Україні.

Царизм свідомо пішов на масштабне перейменування регіону в Південно-Західну Росію, нещадно розмиваючи в пам'яті мешканців їх національні ознаки та особливості, наполегливо насаджуючи в свідомість міф про здавна єдину, але роз'єднану історичними обставинами та підступними діями поляків Російську державу. Суспільні зміни, що відбулись у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст., стали результатом складної взаємодії історичних, політичних, економічних, культурних, соціально-психологічних, географічних факторів, зовнішніх впливів і внутрішніх процесів, викликаних перебуванням у складі Російської імперії. Створений адміністративно-управлінський апарат представляв, охороняв імперську владу на місцях і здійснював інкорпорацію та

русифікацію її суспільства.

Особливістю розвитку Правобережжя була його інтеграція у життєвий простір з єдиним адміністративно-територіальним поділом, політичним та економічним життям, судочинством і законодавством. Уряд поширив на нього чинність низки законів і нормативних актів, які становили правову основу політики царського уряду, визначили характерні ознаки діяльності місцевих органів влади щодо його інтегрування в загальноімперські адміністративно-політичні структури. Перенесення російського законодавства і нормативно-правової бази у досліджуваному періоді проводилося в три етапи: на першому вони охопили адміністративно-територіального устрою, управління і частково станової системи; другий відзначався значним пристосуванням до чинних за часів Речі Посполитої, на третьому розпочалася цілеспрямована реалізація щодо їх заміни на російські. Як наслідок, поступово в минуле відходила чинність традиційних норм Литовського статуту і звичаєвого права.

Але всюдишуща політика царського уряду не змогла проникнути в повсякденне життя мешканців регіону. Такі заходи лише посилювали протистояння та ворожість українців до нових господарів. Це спричинило нагромадження військ, збільшення кількості “своїх” чиновників, поліції, реформування системи судочинства.

Правобережна Україна відзначалася традиційними соціальними і політичними структурами, закоріненими у річпосполитських реаліях XVI – XVIII ст., віковими культурними традиціями, поліконфесійним християнським віросповіданням і менталітетом. Тому управлінська діяльність, підтримання необхідного правопорядку, збір податків і проведення рекрутських наборів із числа її мешканців можливі були лише в поєднанні з терпимістю до традиційного правового та культурно-побутового устрою. Саме тому уряд змушений був пристосовувати і трансформувати чинні звичаєво-правові норми до політичних реалій Росії.

Соціальною основою, на яку опиралася нова влада, незважаючи на різні позиції щодо перспектив розвитку польської державності, були магнати і

шляхта. У цій ситуації їх об'єднували питання збереження кріпосного права та великих земельних латифундій, підтримання традиційної схеми рентних відносин. Разом з тим, мали місце нові тенденції, пов'язані з початком перерозподілу власності на землю, залежних селян тощо. Суть змін зводилась до того, що механізми нового перерозподілу власності на землю і утворення нових прибутків органічно не доповнювали один одного, а, швидше, діяли у протилежних напрямках. Із кількома десятками магнатів царизм розпоряджався 80 % земельних і людських ресурсів, перетворивши регіон у стабільне джерело наповнення фінансами скарбниці, продовольчого забезпечення держави, резервуар для поповнення армії рядовим складом і вигідну в геополітичному відношенні територію.

У найбільш приниженому становищі залишалася основна маса безпосередніх виробників – селянство. Як і раніше, вони були позбавлені особистої свободи та елементарних громадянських прав. Здійснювані перетворення не містили жодних ознак захисту прав селян і простих міщан від насильницького відчуження результатів їх праці з боку поміщиків, шляхти, економів, чиновників, а також від зростання розмірів податків і повинностей. Певні зрушення в економічній і торговельній сферах життя позитивно не позначилися на виробниках та поліпшенні їх життєвого рівня. Навпаки, зубожіння та матеріальне розшарування стали основними реаліями життя селян. Все це породжувало у їх середовищі незадоволення і протестні настрої.

Вигідне геополітичне положення Правобережжя не лише сприяло зміцненню зовнішньополітичних позицій Росії на південно-західному напрямі, але й стимулювало розвиток товарного характеру господарств місцевих поміщиків. Завдяки активізації торговельних операцій в економічній сфері з'явилися нові тенденції, пов'язані із формуванням капіталістичних відносин. Втягнення в її розвиток широких мас формувало дедалі сприятливіші умови для самореалізації корінних мешканців та соборизації українських земель в економічній сфері.

На основі великого масиву статистичного матеріалу виявлено помітні

зміни у демографічній ситуації. Характерно, що при загальній високій народжуваності в регіоні темпи зростання чисельності українців почали сповільнюватися, а їх частка за 1795-1825 рр. скоротилася майже на 8%. Однією з головних причин такої тенденції була рекрутська повинність, виконання якої щорічно вилучало десятки тисяч селян і міщан, відправлених у солдати. Цьому сприяли переселенська політика царизму і масові втечі селян і міських низів, внаслідок чого значна їх частина оселилась у південноукраїнських землях, Бессарабії та інших регіонах. На демографічні та етнонаціональні зміни в Правобережжі суттєво вплинуло встановлення смуги осілості для євреїв, через що їх чисельність істотно зросла. Цьому сприяло заохочення до поселення іноземних колоністів. Вони оселялися переважно в містах і містечках, формуючи в них своєрідні анклавні, що робило їх дедалі більш поліетнічними. Водночас росіяни та вихідці з інших іноземних держав почали витісняти поляків та українців із судово-адміністративних органів влади. Найбільш моноетнічним залишалось село, яке продовжувало зберігати свою етнографічну окремішність, характер, мову, звичаї та культуру.

Формуючи міста і містечка як своєрідні анклавні, царизм перетворював їх дедалі більше в багатоетнічні поселення. Вони почали набувати переваг над селами, перетворювалися в місця зростаючої активності росіян, євреїв та інших мешканців. Але влада не зуміла забезпечити свій вплив у більшості міст і містечок. Тому регіон не став цілісним простором для політики самодержавства. На межі XVIII – XIX ст. самодержавство не зуміло забезпечити ані російсько-українського синтезу, ані фундаментального духовно-культурного проникнення в українське середовище.

Царизм розробив і втілював заходи, спрямовані на утвердження православного вирозповідання, витіснення уніатів та обмеження впливу католицької церкви. Були ліквідовані митрополія і всі чотири єпархії. Мирян, які залишалися в унії, підпорядкували білоруському уніатському архієпископу, а конфісковане у них майно передали державним установам чи православним приходом. Зрощена з державою православна церква почала виконувати важливі

ідеологічні функції, характерні для всієї імперської системи.

Події кінця XVIII ст. справили істотний вплив на геополітичну карту Європи. Поділи Речі Посполитої і розподіл її земель між Росією, Австрією і Пруссією позначилися на розстановці сил і зміні кордонів на континенті. На століття зникла Річ Посполита – активний політичний гравець та учасник знакових політичних подій XVI – XVIII ст. Щодо Росії, то прирощення її території за рахунок Правобережжя не лише зміцнило економічні можливості, але й позначилося на збільшенні людського потенціалу, який у майбутньому інтенсивно використовувався у зовнішньополітичних акціях імперії.

Загалом поділи Речі Посполитої та входження Правобережжя до складу Росії належить до складних і суперечливих подій в європейській історії. З одного боку, перестала існувати Річ Посполита, що, безумовно, вкрай негативно позначилося на історичній долі польського народу та приречило його на тривале бездержавне існування, з іншого боку – об'єднання більшості українських земель об'єктивно справило позитивний вплив на формування єдиного економічного простору, ліквідацію митних бар'єрів, посилило комунікативні зв'язки українців регіону з українським етносом Лівобережної та Слобідської України, а в майбутньому Півдня і Криму. Єдине мовне та культурне середовище позитивно позначилося на формуванні національної самосвідомості українців. Загалом XIX ст., що увійшло в історію, як доба національного відродження, відкрило нові можливості та перспективи в усіх сферах життя українського народу.

Логіка історичного розвитку та об'єктивні реалії економічного життя штовхали царський уряд у напрямі модернізаційних процесів, які через декілька десятиліть охопили Російську імперію. У цей складний і суперечливий процес були втягнуті українські землі та різні сфери їх господарського життя – промисловість, сільськогосподарське виробництво, торгівля, банкова система.

Мешканці Правобережної України були кинуті у вир політичних, соціально-економічних і духовно-культурних розламів, зумовивши соціальне напруження. Суспільного діалогу не відбулось ні на політичному, ні на

економічному, ні на становому, ні на релігійному рівнях. Це був період загострення соціальних суперечностей і негативних явищ, погіршення становища, переміщення більшості населення в найнижчі щаблі соціально-станової ієрархії.

Суперечливі суспільно-політичні й національно-культурні процеси в регіоні збіглися в часі з початком відродження. І хоч патріархально-натуральний уклад життя низів гальмував розуміння ними завдань і перспектив боротьби з поневоленням, у їх поглядах на соціальну суть самодержавства більш зримо та рельєфно відбувалося поступове усвідомлення національної ідентичності. Попри інкорпорацію, зростаючий національний і соціально-становий гніт, на його теренах міцнішала тенденція українського відродження й консолідації представників титульного етносу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ф. 12 Комісія Міністерства фінансів. 1793-1812 рр.

оп. 1

1. спр. 31. Про координацію роботи між Сенатом і військовими губернаторами, 1800 р., 16 арк.

ф. 120 Подільський головний суд. 1796-1832 рр.

оп. 1

2. спр. 120. Про звинувачення селян Г. Вакарюка і М. Шкфоматалюка у вбивстві шляхтича Павла Чайковського (с. Кочубіїв), 1812 р., 142 арк.

3. спр. 921. Про шляхтича Рогульського, який проголошував у церкві с. Сяброва під час богослужіння промови, спрямовані проти царя, 1813 р., 142 арк.

ф. 127 Київська духовна консисторія. 1700-1919 рр.

оп. 1

4. спр. 19. Призначення на службу, наділення землею, виплата жалування греко-католицькому (уніатському) духовенству, 1796 р., 96 арк.

оп. 5

5. спр. 125. Сімейні, родинні відносини, виховання дітей, розподіл спадщини іншими священиками, 1801 р., 44 арк.

оп. 53

6. спр. 54. Про священика с. Мала Салтанівка Корнелія Корженевського за побиття селянина Нечауса, від чого Нечаус помер, 1806 р., 152 арк.

оп. 196

7. спр. 100. Прохання римо-католика Яна Доброловського про приєднання його до православного віросповідання, 1802 р., 5 арк.

оп. 199

8. спр. 40. Прохання єврейського закону дівки П. Московичової про вихрещення в православну греко-російську віру, 1805 р., 7 арк.

оп. 200

9. спр. 72. Повідомлення губернського правління про прийняття в дворянське звання шляхтича Т. Григоровича, 1806 р., 21 арк.

10. спр. 90. За повідомленням Київського губернського правління про доставлення йому даних про поведінку міщанина Гладкого, 1797-1803 рр., 18 арк.

оп. 205

11. спр. 233. Про донесення Київського військового губернатора М. А. Милорадовича з повідомленням, що зібране в Київській губернії дворянство для виборів на майбутнє трьохліття чиновників повинно бути приведене в Києво-Печерській лаврі до присяги, 1811 р., 5 арк.

оп. 351

12. спр. 29. Приєднання територій до Київської губернії з інших губерній, 1797 р., 18 арк.

13. спр. 40. Про роботу селян на поміщиків у недільні і святкові дні, 1797 р., 49 арк.

оп. 354

14. спр. 44. Загальні відомості про Київську духовну дикастерію, 1800 р., 81 арк.

15. спр. 81. Донесення і рапорти духовних правлінь в Київську духовну дикастерію, 1800 р., 234 арк.

оп. 369

16. спр. 95. Рапорти духовних правлінь в Київську духовну дикастерію, 1815 р., 91 арк.

17. спр. 113. Рапорт від синодального члена Серапіона митрополита Київського і Галицького і кавалера в святійший урядовий Синод, 1815 рр., 116 арк.

оп. 1021

18. спр. 102. Відомості про села і церкви, які переходять з одного повіту в інші і штати священнослужителів у них по Київській єпархії, 1804 р., 102 арк.

оп. 1024

19. спр. 3765. Рапорт Уманського духовного правління про отримання указу дикастерії про заборону священикам одружувати військовослужбовців, 1806 р., 16 арк.

оп. 1043

20. спр. 131. Про надання відомостей про кількість уніатських церков, 1795 р., 32 арк.

21. спр. 145. Відомості про церкви і каплиці в Уманському, Черкаському і Уманському повітах Київської православної єпархії, 1796 р., 194 арк.

22. спр. 169. Про отримання протоієреєм Ольшевським указу про високоурочистості і векторіальні свята, 1796 р., 22 арк.

оп. 1044

23. спр. 21. Тексти проповідей священиків, рецензовані архімандритом і протоієреями Київської дикастерії, 1815-1816 рр., 18 арк.

24. спр. 46. Дані про священнослужителів і церковнослужителів Київської дикастерії, єпархії, 1811 р., 16 арк.

25. спр. 68. Відомості про приходи і священиків Київської єпархії, Радомишльське духовне управління, 1811 р., 147 арк.

26. спр. 85. Про виконання указу Синоду про влаштування священика І. Державіна в 40-й єгерський полк, 1794-1816 рр., 28 арк.

27. спр. 113. Рапорт Таращанського духовного управління від 3 липня 1816 р., 1816 р., 2 арк.

28. спр. 138. Про неправильне межкування церковних земель у Липовецькому повіті Київської губернії, 1797 р., 92 арк.

оп. 1076

29. спр. 207 а. Ревізькі сказки Звенигородського, Брацлавського повітів, 1795 р., 314 арк.

30. спр. 213. Сенатські укази, циркуляри Синоду. Військові постої, 1804 р., 116 арк.

ф. 182 Канцелярія Київського митрополита. 1771-1919 рр.

оп. 1

31. спр. 11. Вітальні листи Серапіону в зв'язку з його призначенням Київським митрополитом, 1803 р., 12 арк.

32. спр. 146. Рапорт священика Богуславського Миколаївського монастиря про можливість заснування при монастирі повітового і приходського училища, 1817 р., 4 арк.

ф. 193 Київське намісницьке правління. 1782-1799 рр.

оп. 1

33. спр. 1295. За рапортами земських судів про призначення на службу дворянських дітей. Формулярні списки чиновників Київської казенної палати, 1795 р., 144 арк.

34. спр. 1973. Протоколи Київського намісницького правління про припис Пирятинському нижньому суду “про приведення в послушність підданих прапорщика Тонкошкурова і інші питання, 1795 р., 33 арк.

35. спр. 2047. Рапорт Київського губернатора в Сенат про перейменування в повітові міста містечок Канів і Корсунь, 1795 р., 5 арк.

36. спр. 2056. За указом Сенату про приєднання частини території Брацлавської губернії, що відійшли від Польщі до Росії, до Київської губернії, 1795 р., 12 арк.

37. спр. 2078. Відомості про священо-церковних служителів по Київській, Ізяславській і Волинській губерніях, 1794 р., 20 арк.

38. спр. 2087. На клопотання польського вихідця студента Київської академії Павла Сучака, в якому вказано, з яких повітів складалася Київська губернія в кінці XVIII ст., 1795 р., 12 арк.

39. спр. 2090. Карта російсько-австрійського кордону, 1815 р., 16 арк.

40. спр. 2092. Рапорти справників, городничих і нижніх земських судів Київського намісництва про полки і військові команди, які пройшли через губернію, 1795-1796 рр., 19 арк.

41. спр. 2093. Копії указів Сената про заснування митниць і карантинів на кордоні Подільської, Волинської і Брацлавської губерній, а також на Мінському

кордоні від Волинської губернії до Балтійського моря, 1796 р., 3 арк.

42. спр. 2149. Журнал з розпорядженнями Київського губернатора, 1796 р., 52 арк.

43. спр. 2340. Документи про заснування повітів на кордоні між губерніями, 1793 р., 44 арк.

оп. 3

44. спр. 55. Про звільнення Київського губернатора Ширкова з посади і призначення на його місце генерал-майора Мілошевича, 1795 р., 12 арк.

оп. 5

45. спр. 1295. По рапорту земських судів про оприділення на службу дворянських дітей, 1795 р., 15 арк.

46. спр. 1304. По рапортах земських судів про оприділення на службу дворянських дітей, 1795 р., 84 арк.

оп. 6

47. спр. 203. Про оприділення в Київський нижній земський суд по справах колезького реєстратора, 1796 р., 197 арк.

48. спр. 205. Про призначення в Київський нижній земський суд до справ колезького реєстратора Г. Лушницького, 1796 р., 14 арк.

ф. 210 Подільське намісницьке правління. 1795-1796 рр.

оп. 1

49. спр. 8 а. Про укомплектування штату службовців Подільської губернії, 1796 р., 523 арк.

50. спр. 3. Листування з Брацлавським намісницьким правлінням і казенними палатами Брацлавського і Подільського намісництва про передачу у володіння фельдмаршалу П. А. Румянцеву-Задунайському казенних сіл Серебрянці, Ілляшівці, Юрківці та Ізмайлівка, 1795 р., 52 арк.

51. спр. 4. Про передачу у володіння графу І. Маркову казенних сіл Купавки і Ольчедаєва, реквізованих у польської поміщиці Касановської, 1795-1796 рр., 213 арк.

52. спр. 5. Про повернення польському поміщику Чесневському

конфіскованих сіл Цеценківці і Федошівки, 1795-1796 рр., 17 арк.

53. спр. 6. Про повернення синам А. Чарторийського конфіскованих помість, 1795 р., 16 арк.

54. спр. 8. Листування з нижніми земськими судами про розділення повітів на три податні столи з метою прискорення стягнення податків з міщан і кріпосних селян, 1796 р., 40 арк.

55. спр. 9. Про порядок судочинства, 1796 р., 15 арк.

56. спр. 10. Про передачу у володіння полковнику Ставинському казенного села Морозівки Зінківського повіту Подільської губернії, 1796 р., 12 арк.

оп. 2

57. спр. 4. Про облік осіб, які проїжджали через прикордонні митниці (Жванецьку) Подільської губернії, 1795 р., 933 арк.

58. спр. 5. Про роботу прикордонних митниць Подільської губернії, 1795-1796 рр., 407 арк.

59. спр. 6. Про приписи генерал-губернатора Тутолміна про зняття землемірами плану доріг губерній у зв'язку з організацією пошт, 1795-1796 рр., 20 арк.

60. спр. 7. Про організацію поштових станцій в губернії, 1795-1796 рр., 139 арк.

61. спр. 8 а. Про укомплектування штату службовців установ Подільської губернії, 1796 р., 1716 арк.

62. спр. 11. Про пропозиції Мінського, Волинського, Брацлавського і Подільського генерал-губернатора Тутолміна за 1796 р., 1796 р., 239 арк.

63. спр. 20. Про надання відомостей про кількість надвірних козаків, чиншової шляхти в містах поміщицьких і казенних помість губернії, 1797 р., 207 арк.

64. спр. 24. Про створення єврейських кагалів, 1796 р., 296 арк.

65. спр. 27. По указу урядового Сенату про прийняття в рекрути відпущених на "волю" однодворців, приписаних у поселяни, за той населений пункт, до якого вони приписані, 1797 р., 52 арк.

66. спр. 34. Книга для запису указів Сенату і пропозицій генерал-аншефа Мінського, Волинського, Брацлавського і Подільського за 1796 р, 1796 р, 771 арк.

ф. 212 Брацлавське намісницьке правління. 1794-1797 рр.

оп. 1

67. спр. 2. Про заходи боротьби з впливом уніатського духовенства на населення возз'єднаних областей колишньої Польщі і про обмеження уніатських епархій, 1795 р., 9 арк.

68. спр. 3. Листування з Брацлавською духовною консисторією і Махновським нижнім земським судом про висилку з с. Паленчинці уніатського священика Волковського і передачу уніатських земель православному священику Стефану Філятовичу, 1796 р., 13 арк.

69. спр. 7. Про захоплення майна з православної церкви в с. Чернятині Махновського повіту уніатським священиком І. Кудринським, 1796 р., 14 арк.

70. спр. 9. Про жителя м. Фастова Івана Слісаренка, арештованого за порушення порядку, 1797 р., 193 арк.

71. спр. 13. Про повідомлення Брацлавської духовної консисторії про вислання уніатського попа з Махновського повіту, 1796 р., 14 арк.

72. спр. 16. Про переведення уніатських церков у православ'я, 1795 р., 10 арк.

ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 1

73. спр. 297. Штат канцелярії Київського військового губернатора, 1810-1827 р., 215 арк.

74. спр. 1196. Рапорти, доповідні записки і інші матеріали про стан Київської, Подільської і Волинської губерній, 1812-1833 рр., 64 арк.

75. 1198. Відомості про кількість населених пунктів, населення, навчальних закладів і ін. Подільської губернії, 1811-1832 р., 25 арк.

76. спр. 1199. Переписка з Київським, Подільським і Волинським цивільним губернатором і ін. про від'їзд генерал-губернатора в Петербург та представлення йому статистичних описів губерній; статистичних відомостей

про кількість населених пунктів, населення, промислових підприємств, навчальних закладів і ін. по Київській, Подільській и Волинській губерніях, 1811-1833 рр., 18 арк.

76. 2037. Відомості про визначення кордонів Подільської губернії і виділення повітів, 1806-1836 рр., 114 арк.

ф. 484 Київський головний суд. 1796-1831 рр.

оп. 1

77. спр. 9. Матеріали розгляд департаментом кримінальних справ Київського головного суду різних справ про крадіжки майна, робочої худоби, за приховування втікачів, зловживання чиновників і службовців та ін., 1798-1804 рр., 253 арк.

оп. 2

78. спр. 20. За указом його імператорської величності від 30 травня 1800 р. Матеріали про визнання дворянських прав, надання поліцейським повноважень вирішувати питання про втечі дезертирів, віддачу в рекрути, покарання за кримінальні злочини, 1800 р., 334 арк.

79. спр. 42. Укази Київського губернського правління, 1803 рр., 538 арк.

80. спр. 77. Укази Київського губернського правління, 1809 р., 903 арк.

81. спр. 78. Протоколи суду за лютий – грудень 1809 року, 1809 р., 509 арк.

82. спр. 85. Протоколи засідань Київського головного суду за січень – грудень 1811 року, 1811 р., 422 арк.

оп. 3

83. спр. 1. Книга записів купівельних кріпостей, 1800-1801 рр., 166 арк.

84. спр. 33. Книга записів купівельних кріпостей на нерухоме майно у Київській губернії, 1810 р., 468 арк.

оп. 5

85. спр. 22. Покази свідків по справі про захоплення хліба в помісті кн. Яблонівської в с. Салеминцях Богуславського повіту Київської губернії, спадкоємцями поміщика Лещинського, 1810 р., 11 арк.

86. спр. 23. Укази Сенату, витяги з журналів засідань суду та інші документи зі справ, заведених на прохання селян про звільнення від кріпосної залежності, 1802-1819 рр., 22 арк.

87. спр. 26. Переписка з губернськими казенними і судовими палатами, 1808 р., 256 арк.

88. спр. 31. Відомості про кількість кріпосних селян по селах Київській губернії із зазначенням прізвищ поміщиків та інших власників, 1797-1831 рр., 322 арк.

89. спр. 77-а. Укази Сенату по справах про відшукання звільнення від кріпосної залежності селян Кравченка С. І., Стародубцева Ф. Е., Мервенка С. І., 1806 р., 64 арк.

ф. 486 Київська палата цивільного суду. 1782-1874 рр.

оп. 1

90. спр. 2980. Про пожалування в 1795 р. генерал-фельд-маршалу кн.. М. Кутузову-Смоленському помість в Радомишльському, Овручському, Житомирському повітах Волинської губернії, 1795 р., 39 арк.

ф. 533 Київський військовий губернатор. 1796-1832 рр.

оп. 1

91. спр. 17. Про розміщення військ у повітових містах і селах Київської губернії, 1800 р., 79 арк.

92. спр. 18. Переписка з Київським нижнім земським судом та ін. установами про виділення приміщень для розквартирування військових частин, забезпечення їх продовольством і фуражем, про забезпечення транспортом слідуючих на військову службу офіцерів та інші питання, 1800 р., 29 арк.

93. спр. 19. Переписка з Київським нижнім земським судом та ін. установами про відвід приміщень для розквартирування військових частин, забезпечення їх продовольством і фуражем, про забезпечення транспортом слідуючих на військову службу офіцерів та інші питання, 1800 р., 12 арк.

94. спр. 51. Пропозиція Богуславському нижньому земському суду про в'яснення справи про виплату жителям грошей за постій ескадрону драгунського полка, про затягування в суді і з інших питань, 1801 р., 9 арк.

95. спр. 70. Повідомлення Сенату про дозвіл Малоросійському генерал-губернатору в екстрених випадках викликати війська для наведення порядку без санкції інспекторів. Відомості про незадоволення селян сіл Старі Бобовичі і Вишкова Стародубського повіту Чернігівської губернії, 1802 р., 3 арк.

96. спр. 104. Про надзвичайні події, що трапились по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості, 1803 р., 20 арк.

97. спр. 105. Відомості Київського головного суду про вирішені і невирішені справи, 1803 р., 312 арк.

98. спр. 107. Переписка з Київським губернським правлінням про розгляд різних скарг, прохань та інших заяв, 1803 р., 6 арк.

99. Спр. 108. Про затвердження судових справ Київською палатою, 1803 р., 148 арк.

100. спр. 138. Про розквартирування в Київській губернії кавалерійських полків і побудову конюшень, 1803 р., 24 арк.

101. спр. 139. Про розквартирування військ у містах Київської губернії, забезпечення паливом і побудову конюшень, 1803 р., 44 арк.

102. спр. 147. Про надання Київською міською поліцією і жителями навколишніх сіл м. Києва коней для повітових землемірів і військових командирів, 1803 р., 14 арк.

103. спр. 224. Про дозвіл у Києві торгувати саксонському підданому Кестнеру, 1803 р., 6 арк.

104. спр. 285. Про поїздку Київського цивільного губернатора Панкратьєва по Київській губернії для її огляду, 1803 р., 2 арк.

105. спр. 397. Про найшвидше вирішення справ 115-ти осіб колодників, підсудних за різні злочини, 1803, 397 арк.

106. спр. 458. Про призначення в Київ поліцмейстером відставного підполковника Чеботаєва, 1804 р., 8 арк.

107. спр. 480. По відношенню Міністра внутрішніх справ графа Кочубея про правила і обов'язки маршалів стосовно їх дворянства, 1804 р., 81 арк.

108. спр. 492. Про прохання повіреного Махнівського міщанства Розлера про відновлення в Махнівці магістрату, 1804 р., 3 арк.

109. спр. 517. За указом урядового Сенату про вибори в повітові суди писарів і возних, а в підкоморські – коморників 1804 р., 144 арк.

110. спр. 593. Про збільшення числа возних у Сквирському і Махнівському повітах, 1804 р., 194 арк.

111. спр. 659. По представленню Київської казенної палати про розмежування землі між містами – колишніми старостинськими містечками і переселення з міста Василькова селян, 1804 р., 18 арк.

112. спр. 757. На клопотання Богуславського купецького і міщанського товариства про переміщення повітового центра з Богуслава в м. Канів, 1804 р., 39 арк.

113. спр. 773. Рапорти городничих повітових міст Київської губернії за 1804 рік про склад штатних міських команд, 1804 р., 44 арк.

114. спр. 778. Про розмежування Київської губернії від суміжних з нею губерній, 1804 р., 70 арк.

115. спр. 782. Про відновлення в м. Махнівці ліквідованого магістрату, 1804 р. Журнал вихідних документів, 1804 р., 166 арк.

116. спр. 919. По представленню Київського губернського правління про євреїв, які живуть у Києві, 1805 р., 42 арк.

117. спр. 1018. Про квартирне розташування військ в Київській і Мінській губерніях, 1805 р., 133 арк.

118. Спр. 1019. Про припущення дворянства Київської губернії на заснування в Києві з власних пожертвувань гімназії і про передачу під неї Кловського будинку, зайнятого цивільним губернатором, 1812 р. 54 арк.

119. спр. 1075. Відомості про стан Київської губернії, подані при вступі на посаду Київського військового губернатора Голенищева-Кутузова, 1806 р., 50 арк.

120. спр. 1076. Переписка з МВС про посилення в м. Києві військової

команди і про настрої польського населення в прикордонних польських губерніях, 1806 р., 238 арк.

121. спр. 1095. Про утворення губернського війська чи міліції (народного ополчення), 1806 р., 122 арк.

122. спр. 1102. Про штатні команди по Київській губернії, 1806 р., 112 арк.

123. спр. 1103. Про різні відомості по Київській губернії, 1806 р., 114 арк.

124. спр. 1130. На прохання проживаючих у м. Василькові казенних селян про відведення їм під поселення урочища незалежного Плошанка у зв'язку з примушуванням їх до переселення за міську землю, 1810 р., 133 арк.

125. спр. 1150. Про ремонт будинків, відведених для Київських приходських училищ, які відкриваються, 1810 р., 8 арк.

126. спр. 1172. Про призначення, переміщення і звільнення службовців установ м. Києва, 1810-1812 рр., 40 арк.

127. спр. 1186. Відомості про службовців канцелярії військового губернатора, 1810 р., 65 арк.

128. По скарзі поміщиці Борженської на земського справника, 1810 р., 12 арк.

129. спр. 1211. Про надання квартир військовослужбовцям і їх сім'ям, 1812 р., 16 арк.

130. спр. 1229. Відомість Київського головного суду в першому департаменті складена про справи різного роду вирішених і невирішених по 16 число генваря 1811 року, з свідченнями підсудних і збережених по них справах, 1811 р., 36 арк.

131. спр. 1370. Приписи Сената від 13 листопада 1807 р. про переведення повітового центру з м. Богуслава в м. Канів, 18 арк.

132. спр. 1400. Про самовільне розквартирування військ в населених пунктах, 1811 р., 338 арк.

133. спр. 1468. Про виклик повітових депутатів для участі в роботі Київських депутатських зборів, 1812 р., 8 арк.

134. спр. 1504. Про магістратські повітові вибори і Канівської ратуші, 1812 р., 21 арк.

135. спр. 1520. Про втечі селян Київської губернії, 1812 р., 148 арк.

136. спр. 1527. Про збільшення кількості засідателів нижніх земських судів в Київській губернії, 1812 р., 10 арк.

137. спр. 1528. Про різні відомості підданих при вступі на посаду Київського військового губернатора Голенищева-Кутузова, 1806 р., 50 арк.

138. спр. 1542. Про передачу Мінської губернії під управління Київського військового губернатора, 1801 р., 14 арк.

оп. 1а

139. спр. 4. Указ Павла I від 19.10.1798 р. про призначення генерал-майора Козловського Київським губернським маршалом дворянства, 1798 р. 88 арк.

140. спр. 5. Про відкриття Бершадського і Тульчинського повітових судів, 1798 р., 39 арк.

141. спр. 8. За указом Брацлавського намісницького правління про припинення дії польських нижніх і гродських судів, крім Вінницького, и про порядок завершення справ, які залишились невіршеними, 1796 р., 54 арк.

142. спр. 20. Переписка з Черкаським нижнім земським судом і іншими установами про відведення приміщень для розквартированих військових частин, забезпечення їх продовольством і фуражем, про забезпечення транспортом офіцерів, які слідують на службу і інших питаннях, 1798 р., 44 арк.

143. спр. 23. Про нагляд і відповідальність поміщиків і керуючих за поведінкою осіб польського походження, які проживають у їх помістях, 1798-1799 рр., 61 арк.

144. спр. 29. Відомості Чигиринського повітового и нижнього земського судів про кількість осіб, які знаходяться під арештом, про вирішені і не вирішені справи, 1798 р., 28 арк.

145. спр. 37. За указом Брацлавського намісницького правління про направлення відомостей про відмову селян відбувати повинності на поміщиків, 1797 р., 61 арк.

146. спр. 49. Про стягнення казенної недоїмки по Київській губернії, 1799 р., 32 арк.

147. спр. 51. Списки службовців колишніх київських палат кримінального і цивільного суду, 1798 р., 157 арк.

148. спр. 59. Рапорт депутатів цивільного департаменту Київського головного суду про необхідність введення в склад суду службовця, який володіє польською мовою. 1798 р., 4 арк.

149. спр. 64. Донесення. Принципати про зміст повідомлень, розміщених у закордонних газетах і просування російської армії на півдні; про настрої французьких емігрантів, які проживають у Росії, 1798 р., 25 арк.

150. спр. 69. Укази урядового Сената, 1799 р., 126 арк.

151. спр. 88. Про розшук різних осіб і направлення їх за призначенням, 1799 р., 47 арк.

152. спр. 128. Список службовців Переяславського земського суду, 1799 р., 14 арк.

153. спр. 209. Про розорення колезького постоем будинку Круглова, 1803 р., 11 арк.

оп. 2

154. спр. 20. По скарзі селян сіл Рубежівки і Махайлівки Київського повіту на поміщика Ружича за збільшення панщини, жорстокі побої, продажу їх дітей, захоплення хліба та ін., 1811-1827 рр., 42 арк.

155. спр. 37. Про нагородження орденом засідателя Уманського нижнього земського суду Сбитнева за участь у придушенні виступу селян с. Підвисокого Уманського повіту Київської губернії проти їх поміщика і арешт солдата Дніпровського піхотного полку Семенова, який брав участь у селянському виступі, 1811-1828 рр., 121 арк.

156. спр. 69. По скарзі священника с. Мовчанівки Сквирського повіту Київської губернії Васильківського за заборону селянам працювати в його господарстві у вільні від панщини дні, нанесення йому кривд та ін., 1806-1827 рр., 34 арк.

157. спр. 83. Скарги селян с. Степанівки Черкаського повіту Київської губернії за збільшення панщини, стягнення підвищеного чиншу, захоплення

їхнього лісу та ін. і рапорти Черкаського земського справника про результати перевірки ним селянських скарг, 1802-1827 рр., 63 арк.

158. спр. 115. Про розгляд справ селян с. Бутова за захоплення їх землі, примушування працювати в дні церковних свят і недільні дні, нанесення побоїв та ін., 1800-1827 рр., 144 арк.

159. спр. 199. Скарги міщан, купців, дворян і ін. на поліцейських і судових чиновників, магістрати, Київське губернське правління та на інших осіб і установи за неправильні судові рішення з майнових спорів, за образи, арешти, побої і ін., 1812-1828 рр., 64 арк.

160. спр. 202. Формулярні списки чиновників Київської губернії, 1827 р., 498 арк.

оп. 3

161. спр. 55. Про звільнення Київського губернатора Ширкова з посади і призначення на його місце генерал-майора Мілошевича, 1795 р., 12 арк.

ф. 850 Каменський Василь Опанасович – з 1823 р. київський, з 1832 волинський губернський прокурор. 1793-1843 рр.

оп. 1

162. спр. 8. Витяг з книги про герби, дані Каменському В. А. Подільською дворянською комісією про походження родинного герба Каменських, 1807 р., 4 арк.

163. спр. 14. Приписи Подільського цивільного губернатора і Могилівського коменданта всім справникам і городничим про надання допомоги і сприяння Каменському В. А., відрядженому в Балтський повіт, 1809 р., 8 арк.

ф. 1147 Брацлавський верхній земський суд. 1796-1797 рр.

оп. 1

164. спр. 1. Укази Сенату; Брацлавського намісницького правління і палати цивільного суду і ін., 1796-1797 рр., 48 арк.

165. спр. 4. За указом Брацлавського намісницького правління про відкриття правління, 1796 р., 16 арк.

166. спр. 5. Про відкриття Бершадського і Тульчинського повітових судів, 1796 р., 5 арк.

167. спр. 8. За указом Брацлавського намісницького правління про припинення дії польських нижніх і гродських судів, крім Вінницького, и про порядок завершення справ, які залишились невіршеними, 1796 р., 28 арк.

168. спр. 21. За указом Брацлавського намісницького правління про порядок представлення кримінальних справ на ревізію у верхній земський суд, 1796 р., 8 арк.

169. спр. 37 а. За указом Брацлавського намісницького правління про направлення відомостей про відмову селян відбувати повинності на поміщиків, 1797 р., 144 арк.

ф. 1196 Київське відділення Російського військово-історичного товариства. 1760-1925 рр.

Оп. 1

170. спр. 79. Опис кордонів з Австро-Угорщиною (французькою мовою), 1815 р., 144 арк.

ф. 1392 Колекція військово-історичного товариства. 1745-1914 рр.

оп. 1

171. спр. 23. Лист генерал-губернатора Тутолміна предводителю дворянства Подільського намісництва Потоцькому про привілеї, надані Катериною II польському дворянству, 1796 р., 44 арк.

ф. 1508 Чернігівський верхній земський суд. 1782-1797 рр.

оп. 1

172. спр. 1514. Копія указу про утворення Волинського намісництва. Рапорти цивільної, кримінальної палат, совісного суду, верхнього земського суду, 1795 р., 8 арк.

173. спр. 1515. Копія указу його Імператорської величності із урядового Сенату від 22.08.1795 р. під № 5143 про утворення Волинського намісництва з округів: Новоград-Волинського, Лабунського, Заславського, Острозького, Рівненського, Домбровського, Овручського, Радомишльського, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирівського, Ковельського, 1795 р., 15 арк.

174. спр. 1518. Копія указа про утворення Брацлавського намісництва в

складі округів: Брацлавського, Вінницького, Хмільницького, Сивчарського, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махновського, Липовецького, П'ятигорського і Бернадського, 1795 р., 2 арк.

ф. 1821 Бахмутський повітовий суд, м. Бахмут Катеринославської губернії. 1784-1799 рр.

оп. 1

175. спр. 32. Копії указів про утворення Вознесенського і Подільського намісництв із земель, придбаних від Туреччини і тих, що відходять від Брацлавської і Катеринославської губерній з губернським містом Вознесенським поблизу м. Солковов на р. Буг, 1795 р., 205 арк.

ф. 2168 Колекція. 1619-1912 рр.

оп. 1

176. спр. 283. Про надання губернаторам права під час проїзду через губернію вирішувати і розбирати прохання людей всякого звання, 1798 р., 12 арк.

ф. 2194 Колекція карт. 1751-1918 рр.

оп. 1

177. спр. 368. Карта російсько-австрійського кордону, встановленого Віденським конгресом 1815 р. По опису, 1815-1816 рр., 2 арк.

ф. 2227 Колекція документів Волинського музею. 1400-1932 рр.

оп. 1

178. спр. 42. Список членів комісії з встановлення кордонів Волинської губернії, 1800 р., 18 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Вінниця

ф. Д-177 Могилів-Подільське повітове казначейство. 1795-1920 рр.

оп. 1

179. спр. 1. Списки осіб, які прибули і вибули з м. Могилів-Подільський за 1795-1796 рр., 1795-1796 рр., 134 арк.

ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1824-1916 рр.

оп. 1

180. спр. 103. Про продовольче забезпечення військових частин з боку

предводителів дворянства за рахунок поміщиків і населення Вінницького повіту, 1796-1828 рр., 152 арк.

181. спр. 161. Про розквартирування російських військ у Вінницькому повіті, 1797-1827 рр., 16 арк.

ф. Д-210 Мировий суддя

оп. 2

182. спр. 8 а. Про укомплектування штату службовців установ Подільської губернії, 1796 р., 523 арк.

ф. Д-222 Літинський повітовий суд. 1796-1872 рр.

оп. 1

183. спр. 263. Про неправильну віддачу селянина Лисовенкова Миколу Максимовича в рекрути, 1815-1870 рр., 40 арк.

184. спр. 702. Про звинувачення графа Безбородька в захопленні землі і кріпосних селян, які належать поміщику Гузовському, 1801-1806 рр., 144 арк.

ф. Д-455 Тульчинська міська поліція. 1812-1815 рр.

оп. 1

185. спр. 1. Про затвердження на посаді поліцейського чиновника, поручика Труневського і про призначення на допомогу поліцмейстеру квартальних і інших канцелярських чинів, 1812-1814 рр., 34 арк.

ф. Д-474 Ямпільський повітовий суд. 1794-1872 рр.

оп. 1

186. спр. 1. Матеріали про відкриття Брацлавського намісництва, 1796 р., 68 арк.

ф. Д-506 Вінницьке духовне правління. 1800-1860 рр.

оп. 1.

187. спр. 1. Про перехід жителів сіл Вінницького повіту з православного віросповідання в уніати, 1800 р., 12 арк.

188. спр. 3. Про заборону священнослужителям без дозволу правління брати на службу дячків, 1800-1801 рр., 11 арк.

189. спр. 17. Про перехід Атамановської Марії – дружини колишнього президента з православного віросповідання в старообрядництво, 1808-1811 рр., 14 арк.

190. спр. 47. Укази консисторії і рапорти благочинних про права і обов'язки священослужителів, 1812 р., 14 арк.

191. спр. 57 Про заходи боротьби з епідеміями (Указ консисторії, рапорти благочинних, переписка), 1818 р. 3 арк.

192. спр. 58. Про заборону священнослужителям використовувати в своєму господарстві втікачів, 1813-1815 рр., 21 арк.

193. спр. 63. Про порядок розгляду судових справ осіб духовного і світського звання, 1813 р., 3 арк.

194. спр. 69. Про відновлення права власності священника Стиринкевича, 1814 р., 5 арк.

Ф. 513 Могилів-Подільське духовне правління. 1795-1860 рр.

Оп. 1

195. спр. 3. Про накладання стягнення на священника с. Лозове Танасевича за здійснення обряду вінчання особам римсько-католицького віросповідання, 1802 – 1807 рр., 10 арк.

ф. Д-521 Брацлавська казенна палата. 1794-1798 рр.

оп. 1

196. спр. 3. Відомості про ревізські душі в Подільській губернії, 1795-1811 рр., 30 арк.

197. спр. 6. Повідомлення військової експедиції Брацлавської казенної палати, 1796 р., 188 арк.

оп. 2

198. спр. 3. Протоколи засідань Брацлавської казенної палати, 1796 р., 82 арк.

199. спр. 5. Укази і резолюції Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 43 арк.

200. спр. 6. Протоколи Брацлавської казенної палати, 1796 р., 272 арк.

оп. 3

201. спр. 51. Відомості про маєтки, секвестровані у власників по Брацлавській губернії за неповернення до 1 січня 1795 р. в межі імперії з-за кордону, 1797 р., 447 арк.

ф. Д-533 Бершадський нижній земський суд. 1796-1797 рр.

оп. 2

202. спр. 4. Про призначення Ульятовського засідателем нижнього земського суду Бершадського повіту для нагляду за прикордонними місцями в повіті, 1796 р., 4 арк.

203. спр. 9 Укази Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 122 арк.

204. спр. 16. Про видачу Ладозькому піхотному полку квитанції про розквартирування його в селах Бершадського повіту, 1796 р., 2 арк.

оп. 3

205. спр. 6. Припис Бершадського нижнього земського суду про присутність земського справника і дворянських засідателів при рекрутському наборі, 1796 р., 9 арк.

206. спр. 11. По ордеру Брацлавського губернатора про переселення чиншової шляхти на поселення у Вознесенський степ, 1796 р., 18 арк.

207. спр. 12. Про складання відомостей про осіб, які повернулись із польських військ на проживання в Бершадський повіт, 1796 р., 3 арк.

208. спр. 16. По ордеру Брацлавського губернатора про доставку зброї з Стародубського карабінерного полку, розташованого в м. Ольгополі, 1796 р., 2 арк.

209. спр. 17. Повідомлення Тульчинського земського справника про виділення пасовища для коней Херсонського полку і про зустріч Воронежського гусарського полку, який проходить через повіт, 1796 р., 8 арк.

210. спр. 18. Про виділення пасовищ для розташованого в м. Тульчині Смоленського драгунського полку, 1796 р., 12 арк.

211. спр. 20. По скарзі селян с. Волчок про нанесені збитки у зв'язку з постійами в їх селі роти Херсонського гренадерського полка, 1797 р., 3 арк.

212. спр. 25. Про залишення на службі в Брацлавській губернській роті і міській штатній команді на добровільній згоді, 1796 р., 8 арк.

213. спр. 26. Про відправку в м. Брусилів кріпосних селян генерал-губернатора Тутолміна, які перебували в поміщика с. Кирейки, 1796 р., 8 арк.

214. спр. 41. Про відокремлення з Брацлавської і Подільської губерній Хмільницького, Літинського, Вінницького, Бершадського і інших повітів. Указ Брацлавського намісницького правління, 1797 р., 7 арк.

215. спр. 42. Про приєднання Бершадського і інших повітів до Подільської губернії і про підвідомчість Бершадського нижнього суду Подільському губернському правлінню, 1797 р., 6 арк.

216. спр. 45. Про відкриття Брацлавського намісництва, 1797 р., 18 арк.

217. спр. 55. Про вимогу командира гусарського полку Дуніна про забезпечення його полку квартирами і службовими приміщеннями, 1797 р., 18 арк.

ф. Д-546 Липовецький нижній земський суд. 1801-1857 рр.

оп. 1

218. спр. 3. Про заборону уніатським священикам залучати осіб православного віросповідання до проведення богослужінь і слухання проповідей в уніатських церквах, 1795 р., 6 арк.

ф. Д-569 Могилівська прикордонна карантинна контора. 1801 р.

оп. 1

219. спр. 1. Укази Подільського губернського правління про порядки в прикордонних карантинних конторах, 1801 р., 685 арк.

ф. Д-606 Ольгопільське духовне правління. 1796-1860 рр.

оп. 1

220. спр. 16. Про заборону євреям використовувати в своєму господарстві осіб православного віросповідання, 1804-1837 рр., 42 арк.

221. спр. 18. Про призив у рекрути пономаря церкви с. Бритавки, Наджольського, 1807 р., 4 арк.

222. спр. 48. Порядок віддачі синів священнослужителів на військову службу, 1813 р., 8 арк.

ф. Д-634 Бершадська повітова дворянська опіка. 1795-1796 рр.

оп. 1

223. спр. 2. Укази Брацлавського намісницького правління і Брацлавського верхнього земського суду про правила користування новим календарем, переміщення по службі посадових осіб і ін., відомості про відкриття в містах Подільської губернії нижніх судів, городових магістратів і словесних судів, 1796 р., 65 арк.

ф. Д-675 Тульчинський нижній земський суд. 1796-1797 рр.

оп. 1

224. спр. 9. Про перевірку діловодства намісництва Брацлавської губернії, 1796 р., 12 арк.

225. спр. 11. Указ його імператорської величності самодержця Всеросійського з Брацлавського намісницького правління Тульчинському нижньому земському суду від 31 грудня 1796 р., 1796 р., 5 арк.

226. спр. 20. Про встановлення збитків, понесених жителями м. Тульчина в зв'язку пошкодженням посівів хлібів легкокінними полками, які перебувають на постійі при містечку, 1796 р., 28 арк.

227. спр. 21. Про порядок проведення рекрутського набору. Указ Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 6 арк.

228. спр. 22. Про заборону надавати місце для селян, солдат і інших осіб, які втекли, без письмових видів. Указ Брацлавського нижнього земського суду, 1796 р., 3 арк.

229. спр. 30. Про заборону займати під постій військ будинки, які належать духовенству католицького віросповідання. Указ Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 2 арк.

230. спр. 38. Про розподіл повітів між губерніями Правобережної України у зв'язку з утворенням Подільської і Волинської губерній і про порядок передачі справ ліквідованих установ, 1797 р., 36 арк.

231. спр. 46. Про складання відомостей про військовополонених колишніх польських військ, які проживають на території Брацлавської губернії в зв'язку з указом Сенату про повернення їх і поляків, висланих в Сибір, на місце попереднього проживання, 1797 р., 14 арк.

ф. Д-677 Липовецький повітовий землемір. 1799-1873 рр.

оп. 2

232. спр. 3. Про зрівняння казенних волостей Київської губернії і про складання на них планів і описів. Указ губернського правління, 1803 р., 11 арк.

233. спр. 4. Про розмежування кожного повіту Київської губернії. Укази, 1804 р., 31 арк.

234. спр. 26. Про відправку в Брусилів кріпосних селян генерал-губернатора Тутолміна, які проживали в поміщика с. Киреївки, 1796 р., 23 арк.

235. спр. 39. Про стан карт повіту із зазначенням кордонів, річок, містечок, церков, сіл, лісів, поштових, етапних і інших трактів, відмежування церковних земель. Приписи губернського землеміра, укази, 1797 р., 84 арк.

оп. 3

236. спр. 14. Про відправку в Брусилів кріпосних селян генерал-губернатора Тутолміна, що знаходяться в поміщика с. Киреївки, 1796 р., 14 арк.

ф. Д-678 Бершадське міське правління поліції. 1794-1797 рр.

оп. 1

237. спр. 1. Накази і розпорядження Брацлавського губернатора Ф. Берхмана, 1796 р., 12 арк.

238. спр. 4. Про стягнення з міщан єврейських товариств грошей замість поставки рекрутів. Указ Брацлавського департаменту рекрутського прийому, 1794 р., 18 арк.

239. спр. 15. Про встановлення поліцейського нагляду за військовослужбовцями розпущених польських військ, 1795 р., 5 арк.

240. спр. 33. Про призначення капітана Бартмана городничим м. Бершадь, 1795 р., 13 арк.

241. спр. 40. Про направлення відомостей про надзвичайні події в повіті. Указ Брацлавського губернатора Ф. Берхмана, 1797 р., 10 арк.

242. спр. 45. Про відкриття Брацлавського намісницького правління та інших установ намісництва, 1796 р., 8 арк.

243. спр. 46. Про указ Брацлавського намісницького правління про відкриття

Подільського намісницького правління та інших установ намісництва, 1796 р., 4 арк.

244. спр. 56. Про приведення жителів м. Бершадь до присяги Павлу I, 1796-1797 рр., 24 арк.

245. спр. 64. Про складання списків козаків і чиншової шляхти для формування козачого вознесенського війська. Указ Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 24 арк.

246. спр. 99. Про заснування єврейських товариств (кагалів). Указ Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 12 арк.

247. спр. 68. По ордеру Брацлавського губернатора про заборону пересування і взяття на поруки за місцем проживання солдатів і офіцерів із розпущених загонів колишніх польських військ, 1796 р., 82 арк.

248. спр. 72. По указу Брацлавського намісницького правління про направлення реєстра про число домів, відведених в м. Бершадь під постій військ і кількість розташованих в них людей, 1796 р., 10 арк.

249. спр. 74. Про збір реєстра про число домів, відведених в м. Бершадь під постій військ і кількість розташованих в них людей, 1797 р., 22 арк.

250. спр. 78. По указу Брацлавського намісницького правління про направлення реєстра про число домів, відведених в м. Баршаді під постій військ і про кількість розміщених в них людей, 1796 р., 10 арк.

251. спр. 105. Про призначення прапорщика Шеранова бершадським повітовим стряпчим. Указ Брацлавського намісницького правління, 1796 р., 4 арк.

252. спр. 118. Про ліквідацію намісницьких судів і про передачу справ в архів губернського правління. Указ Подільського губернського правління, 1797 р., 8 арк.

ф. Д-799 Брацлавське духовне правління. 1796-1860 рр.

оп. 1

253. спр. 13. Про призначення представників духовного правління для участі в проведенні слідств, 1801-1802 рр., 14 арк.

ф. Д-895 Брацлавське намісницьке правління. 1796 р.

оп. 1

254. спр. 1. Скарги міщан на чиновників губернії, 1796 р., 396 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Житомир

ф. 1 Волинська духовна консисторія. 1741-1921 рр.

оп. 1

255. спр. 17. Про жителів, приєднаних із унії до благочестя Житомирської округи, 1795 р., 3 арк.

256. спр. 25. Справа про приєднання жителів с. Денишів із унії в православ'я, 1795 р., 24 арк.

257. спр. 28. За рапортом Жаботинського Святооунуфріївського благочестивого монастиря ігумена Мельхіседека, 1795 р., 52 арк.

258. спр. 36. Справа благочинного про звільнення від податі під назвою, щоб її не збирали з православного духовенства, 1795 р., 14 арк.

259. спр. 40. Послужні списки канцелярських служителів, які знаходяться в духовній консисторії, 1795 р., 15 арк.

260. спр. 43. На прохання Ямпільського повіту с. Бортівки уніатського священика Леонтія Кораленського про приєднання його до греко-православної церкви і про призначення його на вказаний приход як і раніше, 1795 р., 8 арк.

261. спр. 48. За представленням духовного правління про дозвіл перетворити каплицю в с. Бороданів ці на приходську церкву, 1795 р., 8 арк.

262. спр. 62. Клопотання Ізяславської округи благочинного Медведовського Миколаївського монастиря ігумена Віссаріона про видачу йому з помічниками за працю з приєднання народу з унії в благочестя жалування, 1795 р., 14 арк.

263. спр. 63. Про утворення Житомирської єпархії під егідою Мінського вікаріатства і названням ним єпископом Житомирським архімандрита Дятловського монастиря Варлама і хіротонії останнього в Києві, а також про передачу цій єпархії ліквідованої Устюжської єпархії, 1795 р., 38 арк.

264. спр. 68. По скарзі священиків Житомирського повіту і взятках протоієрея Павла Кизимовича, 1795 р., 103 арк.

265. спр. 74. Про клопотання ставленика Павла Леневича про рукоположення в м. Ізяславі з церкви Миколаївської єпархіального священика, 1795

р., 44 арк.

266. спр. 76. На прохання Василіанського загорського монастиря уніатського ієромонаха Інокентія про приєднання до греко-російського віросповідання, 1795 р., 50 арк.

267. спр. 79. На прохання вихідця з цісарського кордону уніатського священика Павла Германського про приєднання його до православної греко-російської церкви, про непорядні його поступки і ін., 1795 р., 14 арк.

268. спр. 82. Рапорт Ізяславського округу благочинного Медведовського Миколаївського монастиря ігумена Віссаріона з приєднанням описів, проведених в окрузі з приєднання з унії в православ'я, 1795 р., 24 арк.

269. спр. 85. На відношення його преосвященству генерал-губернатора Тутолміна про освячення колишніх уніатських монастирів і храмів в м. Корець і інших їм подібних, 1795 р., 63 арк.

270. спр. 94. За рапортом Радомишльського повіту благочинного протоієрея Никифора Скліяницького про непослух священиків Черетовича і Фіалковського і про притягнення їх до відповідальності в консисторії, 1796 р., 13 арк.

271. спр. 101. За рапортом колишнього благочинного Василіанської округи свящ. Гаскевича про здачу прав з приєднання в окрузі від унії в благочестя містечка Білогородка свящ. Вас. Лятецькому з дорученням йому і посади благочинія, 1795 р., 4 арк.

272. спр. 102. По рапорту Кременецького повіту благочинного протоієрея Леонтія Двірницького про неможливість приєднати в м. Кременці до православ'я від унії церкви, 1795 р., 22 арк.

273. спр. 110. За рапортом округи Корецької благочинного Богуславського Миколаївського монастиря ігумена Аркадія про нинішнє закінчення тієї округи приєднання церков і народу з унії на благочестя і про обрання священиків депутатами з відомостями про це, 1795 р., 8 арк.

274. спр. 126. З повідомленням Мінського архієпископа Віктора, яким вимагає отримати жалування його тамошньої семінарії префекту Іллікевичу і про відпуск всемілостивому Варламу, єпископу Житомирському 2000 руб., 1795 р., 44

арк.

275. спр. 336. Про прохання римського віросповідання жінки Марії Кишницької про приєднання її до греко-російської віри, 1796 р., 6 арк.

оп. 3

276. спр. 13. За рапортом Луцького духовного правління про відібрання в селі Городку поміщиком Ст. Загорським церковних земель, 1806 р., 22 арк.

277. спр. 15. За рапортом Заславського духовного правління в с. Шельфові церковної школи про підпал її нібито тамтешнім священиком, 1806 р., 18 арк.

278. спр. 16. За рапортом Старокостянтинівського духовного правління про зваблення того ж повіту с. Новоставець селянина Мережка дочки Фросини з греко-російського віросповідання та латинський обряд, 1806 р., 32 арк.

279. спр. 18. На прохання Дубненського повіту с. Мокрого священика І. Канкевича про недопущення його тамтешнім власником ксьондзом Вікінським користуватися церковним лісом, відібраним тим самим ксьондзом землі і сінокошу та нанесені сину його побоїв, 1806 р., 14 арк.

280. спр. 20. За рапортом Старокостянтинівського духовного правління про схилення того ж повіту с. Лазучин жительки Ганни Вознюкової з православ'я на римський обряд, 1806 р., 12 арк.

281. спр. 21. За рапортом Старокостянтинівського духовного правління про схилення того ж повіту с. Волиці Дубінської дячкової дочки Марфи з православ'я на римський обряд, 1796 р., 16 арк.

282. спр. 26. За рапортом Рівненського духовного правління про нанесення поміщиком Крушинським с. Пустомит священику Компаневичу і дячку Червінському першому обляяння, а другому – побоїв і образ, 1806 р., 21 арк.

283. спр. 38. За указом святішого Синоду з присилкою 20 примірників книг історичних про чини греко-російської церкви, 1806 р., 41 арк.

284. спр. 41. За повідомленням Волинського губернського правління з супроводом вихідця Церського уніатського віросповідання Петра Ясинського про приєднання його на благочестя і про прийняття у відомство єпархії, 1806 р., 46 арк.

285. спр. 44. По рапорту Новоград-Волинського духовного правління про

відібрання у поміщика Яблоновського комісаром Щипановським в с. Мокролі частини церковного сінокосу, 1806 р., 68 арк.

286. спр. 91. За рапортом Дебненського духовного правління про бажання єврейки Сури просвітитися святим хрещенням, 1806 р., 14 арк.

287. спр. 96. По рапорту Луцького духовного правління про заміну церковної землі в с. Бурянах того ж повіту поміщиком Кашею, 1806 р., 18 арк.

288. спр. 97. По рапорту Житомирського духовного правління про відібрання поміщиками Леонардом і Філіпом Олізарами церковної землі в с. Судинці того ж повіту, 1806 р., 81 арк.

289. спр. 104. За визначенням духовною консисторією про призначення виправок, які уніатські священики після переходу в с. Крок церков і народу з унії у благочестя, про відомості про безмісних священиків і про недопущення духовним правлінням і благочинними Острозького повіту рукоположення уніатських священиків, 1806 р., 48 арк.

290. спр. 225. Повідомлення Волинського губернатора, 1812-1813 рр., 410 арк.

ф. 70 Канцелярія Волинського цивільного губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1

291. спр. 2. Про умови використання (оренди) приватних приміщень під адміністративні органи, 1795 р., 132 арк.

292. Спр. 3. Реєстр вхідних документів за 1796-1801 рр., 1796-1801 рр., 444 арк.

293. спр. 7. Про розквартирування військ у населених пунктах губернії, 1801 р., 444 арк.

оп. 2

294. спр. 2. Про виконання земських повинностей, пов'язаних із ремонтом доріг. Ордери, відношення, пропозиції з вирішення тяжких справ, 1799 р., 48 арк.

ф. 146 Волинське дворянське депутатське зібрання. 1800-1905 рр.

Оп. 1, т. 1

295. спр. 1. Укази Сенату про затвердження в дворянстві осіб Волинської

губернії, 1803-1824 рр., 649 арк.

Оп. 1, т. 3

296. спр. 2655. Про дворянське походження роду Калиновських, 1806-1848 рр., 11 арк.

297. спр. 2656. Про дворянське походження роду Калиновських, 1806-1848 рр., 9 арк.

298. спр. 2657. Про дворянське походження роду Калиновських, 1806-1848 рр., 76 арк.

299. спр. 2661. Про дворянське походження роду Калиновських, 1806-1848 рр., 201 арк.

300. спр. 2662. Про дворянське походження роду Калиновських, 1806-1848 рр., 123 арк.

ф. 263 Волинський губернський землемір. 1797-1876 рр.

оп. 1

301. спр. 8. Про забезпечення губернського і повітових землемірів казенними інструментами, про складання губернської і повітових карт, 1797-1798 рр., 19 арк.

302. спр. 13. Про виправлення кордону в усіх повітах Волинської губернії, 24.01. – 20.11.1798 р., 5 арк.

303. спр. 20. Про переселення деяких населених пунктів Луцького і Ковельського повітів Волинської губернії в Мінську губернію, Мінський повіт, 1798 р., 6 арк.

304. спр. 21. Про складання карти Волинської губернії з нанесенням на неї всіх міст і сіл, в яких розташовані полки, 1798 р., 5 арк.

305. спр. 23. Про межі Волинської і Подільської губерній, 1798 р., 6 арк.

306. спр. 24. Відомості про міста Волинської губернії, які ввійшли в таке число і з якою кількістю населення, 1798 р., 11 арк.

307. спр. 28. Про прокладення кордону Волинської губернії відповідно до Литовської губернії, 1798 р., 4 арк.

308. спр. 36. Про кордон Волинської і Подільської губерній, 1798 р., 6 арк.

309. спр. 37. Копія польового журналу про відмежування Подільської від

Волинської губернії, 1799 р., 111 арк.

310. спр. 44. Про зняття на план казенних і старостинських помість, 1800 р., 5 арк.

311. спр. 59. Про складання правильних відомостей Волинської губернії про відстань верстов між містами і селами, 1801 р., 12 арк.

ф. 353 Новоград-Волинське тимчасове рекрутське присутствіє. 1798-1830 рр.

оп. 1

312. спр. 28. Відомості про осіб, відданих поміщиками в рекрути, 1798 р., 43 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Київ

Ф. 1 Київське губернське правління. 1796-1919 рр.

оп. 3

313. спр. 374. Рапорти про склад повітів і міст Київської губернії, 1797 р., 175 арк.

314. спр. 630. Про видачу посланнику від короля Пруського таємному раднику документів з архівів Київської губернії про поділ Польщі в частині Пруського володіння, 1799-1800 рр., 32 арк.

315. спр. 922. Про заборону поміщиком Васьковським вільних людей в Костянтинівці Київського повіту, 1801 р., 7 арк.

316. спр. 923. На прохання князя Голицина про розшук плану розмежування Оржевської округи від Волинської губернії, де знаходяться рудні, приналежні Голицину та ін., 1801 р., 39 арк.

оп. 295

317. спр. 1267. Про пропозицію Київського губернатора і кавалера про з'їзд дворян – 28 березня 1797 р. для виборів чинів за штатами, 1797 р., 250 арк.

318. спр. 1276. На пропозицію його превосходительства пана генерал-фельдмаршала Київського військового губернатора кавалера графа Салтикова про виклик бажаючих взяти на себе постачання коней для кавалерійських полків 1797 року травня 21 дня, 1797 р., 87 арк.

319. спр. 1277. За повідомленням державних мануфактур колегії про оголошення фабрикантам про відкриття фабрик для виробництва кирзи і різних кольорів шерстяних тканин і шляп солдатських на обмундирування кінної гвардії полків кірасирських, 1797 р., 11 арк.

320. спр. 1284. За повідомленням державної військової колегії комісаріатської експедиції про оголошення утримувачам фабрик таких, з яких в комісаріатське відомство сукна не постачається; про проведення постачання у відомства комісаріату сукна, 1797 р., 36 арк.

321. спр. 1446. Про переведення присутствених місць з містечка П'ятигори в казенне м. Таращу, 1800 р., 89 арк.

322. спр. 1759. Про прийняття поляками російського підданства, 1803 р., 94 арк.

323. спр. 1847. На пропозицію генерал-інженера фон Сухотіна про доставку карт із щойно створених губернських і повітових кордонів для створення детальної карти Російської імперії, 1804 р., 91 арк.

324. спр. 1985. Про прийняття австрійськими підданими російського підданства, 1806 р., 34 арк.

325. спр. 3391. За указом Сенату про призначення радника Київської казенної палати Катеринича Київським віце-губернатором, 1811 р., 22 арк.

326. спр. 3782. Рапорти і донесення повітових городничих і нижніх земських судів про квартирування військових частин, 1812 р., 69 арк.

оп. 336

327. спр. 4. Опис приватних міст губернії, які відійшли до Росії після третього поділу Польщі, 1790-1797 рр., 172 арк.

328. спр. 10. Описи повітів і повітових міст губернії (географічне, економічне становище, клімат, адміністративне управління, склад і рух населення), 1797 р., 149 арк.

329. спр. 46. На пропозицію Київського військового губернатора графа І. П. Салтикова про найпильніший нагляд у містах і повітах, щоб втікачі військового звання ніде ховатися не могли, 1803 р., 236 арк.

330. спр. 119. Про укомплектування на службу канцелярських служителів в канцелярії генерала від інфантерії Беклешова, 1799 р., 17 арк.

331. спр. 123. По відношенню Київської губернської контори у зв'язку з повним не обладнанням поштової контори в м. Радомишль, 1803 р., 30 арк.

332. спр. 124. Відомості про облік євреїв, які підлягають сплаті рекрутських окладних грошей, 1808 р., 4 арк.

333. спр. 125. По рапортах земських комісарів нижніх земських судів про пересування через довірені їм місця полків і військових команд. Рапорти про виконання рекрутських наборів, 1808 р., 144 арк.

334. спр. 126. По відношенню Київського губернатора про забезпечення підводами військових частин, відправлених у Брест-Литовськ для укомплектування військових корпусів фельдмаршала Суворова-Римського Корсакові, 1799-1808 рр., 14 арк.

335. спр. 251. За указом губернського правління про створення запасних хлібних магазинів по Київській губернії, 1799 р., 71 арк.

336. спр. 263. Про стягнення з дворянських помість грошей на утримання адміністративно-поліцейських установ, 1799 р., 210 арк.

337. спр. 288. На пропозицію Київської казенної палати щодо приписів повітовим судам пришвидшити розгляд справ про закріпачення поміщиками "вільних" селян, 1800 р., 21 арк.

338. спр. 334. Пропозиція генерала від інфантерії Київського військового губернатора Фенша про постачання жителями квартирваних в Уманському повіті полків дровами, 1800 р., 4 арк.

339. спр. 342. За рапортом Уманського городничого про відмову графа Потоцького в постачанні розквартированого мушкетерського полка паливом, 1800 р., 18 арк.

340. спр. 344. Припис генерал-майора шефа драгунського полку Львова 2-го про ремонт в м. Торговиці і с. Підвисокому конюшень, 1800 р., 8 арк.

341. спр. 442. Рапорт Богуславського повітового маршала про труднощі при стягненні рекрутських складочних грошей за не представлення рекрутів за 1799-

1800 рр., 1799-1800 рр., 6 арк.

342. спр. 478. Про закріпачення студента Київської академії Сученка поміщиком – власником м. Обухова Берзеєвим, 1803 р., 14 арк.

343. спр. 689. Про встановлення кордонів Київської і Волинської губерній і причисленні м. Бердичева з Волинської губернії в Київську, 1805 р., 46 арк.

344. спр. 719. Рапорти нижніх земських судів і городничих про розквартирування військових частин по Київській губернії, 1805 р., 96 арк.

345. спр. 786. Рапорти нижніх земських судів і городничих про розквартирування військових частин по Київській губернії, 1806 р., 93 арк.

346. спр. 801. Указ Сенату про розмежування Київської і Волинської губерній, 1807 р., 7 арк.

347. спр. 873. Про утримання з поміщиків штрафу за несвоєчасне постачання рекрутів, 1808 р., 50 арк.

348. спр. 874. Відомості розкладки рекрутів на міщан міст губернії, 1808 р., 4 арк.

349. спр. 1112. Табелі штатів Київської міської поліції і пожежної команди за 1799, 1804, 1806, 1810 рр. із зазначенням грошового утримання, 1799-1810 рр., 84 арк.

350. спр. 1148. Рапорти, донесення про адміністративно-територіальні зміни в губернії, 1804 р., 91 арк.

351. спр. 1158. Відомість про народонаселення Київської губернії за становими і соціальними групами, 1811 р., 6 арк.

352. спр. 1246. Про ремонт гауптвахти, караульних приміщень і інших військових будівель у Києві, 1813 р., 19 арк.

353. спр. 1847. Відомості про адміністративно-територіальний устрій губернії, 1804 р., 24 арк.

оп. 351

354. спр. 8. Відомості про кількість населення, його станово-класовий, національний склад, статі і релігійну приналежність, 1802 р., 28 арк.

ф. 2 Канцелярія Київського цивільного губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1

355. спр. 978. Відомості про заміну в установах чиновників-поляків чиновниками російського походження, 1805 р., 14 арк.

оп. 3

356. спр. 188. Рапорти начальників рекрутських партій, 1794 р., 15 арк.

357. спр. 198. Про відведення квартир для військових частин у Київському повіті, 1794-1795 рр., 15 арк.

358. спр. 220. Листування з Остерським нижнім земським судом про застосування військової сили для збирання подушної податі, 1795 р., 111 арк.

359. спр. 224. Листування з намісницьким правлінням про об'їзд губернії губернатором. Копії повідомлень про формування дивізій, корпусів і бригад із військ, які знаходились у Меджибожі, 1795 р., 85 арк.

360. спр. 228. Переписка і прохання поміщиків про повернення їм селян, які втекли, 1795-1796 рр., 148 арк.

361. спр. 249. Відомість про рух населення за даними четвертої і п'ятої ревізій по Київській губернії, 1795 р., 10 арк.

362. спр. 335. Рапорти нижніх земських судів, городничих про надзвичайні події в Київській губернії, 1796 р., 208 арк.

363. спр. 350. Представлення Київської казенної палати про ревізькі сказки; про захоплення губернським прокурором землі, яка належала казенним селянам; про козаків, які виявили бажання переселитися в Катеринославську губернію, 1796 р., 296 арк.

364. спр. 374. Рапорти про склад повітів і міст Київської губернії, 1797 р., 538 арк.

365. спр. 379. Про перетворення Київської губернії за розподілом її на повіти, 1797 р., 203 арк.

366. спр. 380. Рапорт і відомості про розміщення військових частин в містах Київської губернії, 1797 р., 129 арк.

367. спр. 385. Листування, відомості про розподіл обивателів на утримання коней у місцевостях, де квартирують війська, 1797 р., 158 арк.

368. спр. 388 Листування про розквартирування Київського і Малоросійського полків у м. Києві; відомості про дислокацію постів і пікетів в районах Києва, 1797 р., 329 арк.

369. спр. 401. Про розквартирування військ, забезпечення їх обозів фуражем. Про представлення і ремонт приміщень для лазаретів і постачання останніх паливом, 1797-1798 рр., 253 арк.

370. спр. 410. Листування Київської казенної палати з питань постачання продовольством Васильківської штатної команди; про перевірку кількості населення, яке не числиться за переписом 1795 р. і не обкладене податками. Відомості монастирських сіл в Київській губернії, що мали відкуп на продажу вина, 1797-1798 рр., 211 арк.

371. спр. 457. За рапортами городничих і повітових судів про стан міст і повітів у зв'язку з поїздкою губернатора по губернії, 1797-1798 рр., 38 арк.

372. спр. 464. Рапорти, переписка Київської обер-квартирмейстерської комісії і ін. Про видачу приписів і подорожних для проїзду чиновників і офіцерів з службових справ і видачу паспортів і свідоцтв дворянам, міщанам в губернії, 1797 р., 130 арк.

373. спр. 727. Рапорти про осіб, які знаходяться під наглядом, 1800-1801 рр., 100 арк.

374. спр. 806. Відомості про населення губернії із зазначенням станово-класової приналежності, 1800 р., 36 арк.

375. спр. 808. Про переведення присутственних місць з Богуслава в Канів, 1807 р., 16 арк.

376. спр. 2211 а. Дані про населення губернії із зазначенням населених пунктів і станової приналежності, 1810 р., 14 арк.

оп. 351

377. спр. 8. Відомості про кількість населення губернії, 1802 р., 3 арк.

ф. 3 Київський губернський прокурор. 1790-1882 рр.

оп. 1

378. спр. 247. Про введення в судочинство російської мови, 1811-1832 рр.,

52 арк.

ф. 280 Київська казенна палата. 1795-1919 рр.

оп. 162

379. спр. 113. Відомості про природний рух населення, 1796 р., 16 арк.

380. спр. 206. Рапорти, доповіді, донесення з питань адміністративного поділу губернії, 1797 р., 44 арк.

оп. 166

381. спр. 3514. Про кількісний склад населення, 1793 р., 62 арк.

оп. 200

382. Рішення і розпорядження Київського губернського правління, 1797-1804 р., 276 арк.

оп. 202

383. спр. 51. Історичний опис міст і повітів Київської губернії, 1797 р., 141 арк.

Ф. 324 Богуславський повітовий землемір. 1796-

оп. 1

384. спр. 11. Статистичні відомості про населення по селах із зазначенням віддаленості від повітового міста, 1811-1839 рр., 280 арк.

ф. 331 Липовецький повітовий землемір. 1796-

оп. 1

385. спр. 3 Відомості про кількість населення по селах і містечках, 1803 р., 2 арк.

Ф. 333 Радомишльський повітовий землемір. 1796-

оп. 1

386. спр. 3. Топографічні плани населених пунктів в Радомишльському повіті, 1801 р., 183 арк.

ф. 782 Губернське дворянське депутатське зібрання. 1795-1917 рр.

оп. 2

387. спр. 1 б. Укази імператора, Сенату про визнання дворян, 1803 р., 158 арк.

388. спр. 1 в. Укази Сенату за 1811-1820 рр., 252 арк.

389. спр. 89 а. Журнали і протоколи Київських дворянських депутатських зборів, 1796-1814 рр., 192 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, м. Хмельницький

ф. 1 Кам'янецький повітовий суд. 1786-1872 рр.

оп. 1

390. спр. 360. Про недостатній провіант для продовольства рекрутів, 1806 р., 14 арк.

ф. 29 Проскурівський міський магістрат. 1797-1861 рр.

оп. 1

391. спр. 2. Топографічний і камеральний опис Подільської губернії. Склав губернський землемір Екстер, 1800 р., 13 арк.

392. спр. 4. Протокол засідань Проскурівського міського магістрату від січня 15 дня 1798 р., 1798 р., 328 арк.

393. спр. 8. Укази урядового Сенату і Подільського намісницького правління за 1796 рік, 1796 р., 289 арк.

394. спр. 15. Межовий журнал про встановлення кордонів між Подільською і Волинською губерніями, 1799 р., 9 арк.

ф. 115 Подільська губернська креслярня. 1798-1878 рр.

оп. 1

395. спр. 2. Топографічний і камеральний опис Подільської губернії. Створив губернський землемір Екстер, 1800 р., 13 арк.

396. спр. 8. Опис м. Літина і сіл Літинського повіту, 1801 р., 227 арк.

397. спр. 9. Короткий опис м. Літина і Літинського повіту, 1797-1801 рр., 121 арк.

398. спр. 19. Межова книга губернського кордону між Київською і Подільською губерніями, 1804 р., 19 арк.

Оп. 2

399. спр. 1. Топографічний і камеральний опис з різними відомостями, Подільської губернії, 1802 р., 38 арк.

ф. 122 Кам'янецький повітовий предводитель дворянства. 1802-1912 рр.

оп. 2

400. спр. 27. Про забезпечення учнів Подільської духовної семінарії навчальною літературою, 1802 р., 32 арк.

ф. 226 Подільська казенна палата. 1795-1919 рр.

оп. 78

401. спр. 2789. Про люстрацію 1798 року в Подільській губернії, 1798 р., 344 арк.

Оп. 79

402. спр. 52. Про призначення в казенну палату канцелярських службовців, 1798 р. 312 арк.

Оп. 80

403. спр. 487. Про захоплення церковних земель с. Корочинець поміщиком Свентуховським, 1803 р., 28 арк.

404. спр. 524. Інвентарі і опис фільварка Людвиківського та різні економічні реєстри, 1805-1809 рр., 296 арк.

405. спр. 7447. Про видачу генерал-губернатору Тутолміну помістя в Подільській губернії взамін однакового помістя, яке знаходиться у Волинській губернії; Іменні списки селян Слободи Повлюської, Розбійної, Детинівки і ін., 15 травня 1798 – 7 квітня 1799 р., 1798-1799 рр., 144 арк.

ф. 227 Подільське губернське правління. 1796-1919 рр.

оп. 1

406. спр. 6. Справа за указом урядового Сенату про набір рекрутів з 500 по 3 чоловіки, 1797-1799 рр., 683 арк.

407. спр. 7. Формулярні списки за 1797 рік, 1797 р., 768 арк.

408. спр. 17. Про землі графині Браницької. (16 березня 1797 – 21 лютого 1812 р.), 1797-1812 рр., 1526 арк.

409. спр. 23. Про стягнення з графа Прота Потоцького належного з нього за міст Ямпіль і Вінниця старого податку за установленням Польської республіки (17 травня 1797 – 10 травня 1807 р.), 1797-1807 рр., 493 арк.

410. спр. 25. Про заснування по Подільській губернії проїжджих доріг,

гребель, мостів, 1801 р., 114 арк.

411. спр. 43. Протоколи засідань правління, переписка з установами, прохання чиновників про прийом їх на роботу, підвищення на посадах і ін. питань, 1798-1800 р., 1027 арк.

412. спр. 44. На пропозицію графа І. В. Гудовича про переведення з нагоди виявлення в м. Могилеві заразної хвороби місцевого повітового казначейства в м. Бар, 1798-1799 р., 5 арк.

413. спр. 79, Т. 1. За повідомленням урядового Сенату герольмайстерної контори про направлення в дану контору списків службовців в Подільській губернії, а також залишених після ліквідації присутственних місць, вибулих у зв'язку зі смертю чи інших випадках і неслужбових чиновниках, 1799-1800 р., 1261 арк.

414. спр. 105. Укази і пропозиції урядового Сенату і Подільського генерал-губернатора за 1800 р., 1800 р., 1645 арк.

415. спр. 199, Т. 1. Про надання послужних списків всіх установ Подільської губернії, 1802 р., 1199 арк.

416. спр. 201. Про призначення і переміщення по службі та формулярні списки службовців, 1802 р., 175 арк.

417. спр. 276. Про зарахування на службу, звільнення, переміщення і підвищення в чинах службовців присутственних місць губернії і формулярні списки. 20 лютого 1803 – 28 серпня 1803 року, 1803 р., 1163 арк.

418. спр. 402. Формулярні списки службовців установ Подільської губернії, рапорти нижніх земських судів про отримання указів урядового Сенату і ін. 7 сепня 1805 – 27 листопада 1805 р., 1805 р., 1448 арк.

419. спр. 504. Приписи Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору Павловському з різних питань внутрішнього життя, 1818 р., 684 арк.

420. спр. 567. Донесення преосвященному архієпископу Подільському і Брацлавському, 1811-1830 рр., 15 арк.

421. спр. 683. Про переслідування селян сіл Балтського повіту поміщиками за

їх клопотання про звільнення від кріпосної залежності і про віддачу їх синів у рекрути, 1811 р, 644 арк.

422. спр. 757. Указ урядового Сенату про відновлення західного сухопутного кордону із зазначенням де будуть встановлені митниці і застави, 1813 р., 593 арк.

ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1

423. спр. 1. Приписи Київського військового, Подільського, Волинського генерал-губернатора за 1795-1796 рр., 29 арк.

424. спр. 2. Укази урядового Сенату за 1796 р., 401 арк.

425. спр. 6. Книга реєстрації указів урядового Сенату за 1796 р., 1205 арк.

426. спр. 8. Укази урядового Сенату за 1800 р., 341 арк.

427. спр. 9, Т. 1. Циркуляри і постанови урядового Сенату. Скарги на ім'я губернатора, 1800 р., 311 арк.

428. спр. 9, Т. 2. Приписи військового губернатора за 1800 р., 444 арк.

429. спр. 11, Т. 1. Приписи і розпорядження Подільського військового губернатора за 1801 рік. Заходи властей зі збору податків. Щомісячна звітність про стан в губернії, 1799-1801 рр., 618 арк.

430. спр. 19. Приписи Подільського військового губернатора за 1803 р., 1803 р., 349 арк.

431. спр. 40. Маніфест Олександра I про запровадження щорічного святкування з нагоди вигнання Наполеона з Росії; укази урядового Сенату; розпорядження військового міністерства про мобілізацію ополченців; про призначення військового губернатора м. Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта Бахметєва, 1810-1814 рр., 265 арк.

432. спр. 44, Т. 1. Приписи Приписи Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору. Документи інспекторського департаменту головного штабу Його імператорської величності про недоїмкових рекрутів у Подільській губернії, 1812-1818 рр., 871 арк.

433. спр. 44, Т. 2. Приписи Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору. Рапорти і повідомлення нижніх земських

судів, повітових маршалів щодо недоїмок за минулі часи, 1812-1818 рр., 454 арк.

434. спр. 44, Т. 3. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору. Рапорти і повідомлення нижніх земських судів, повітових маршалів щодо недоїмок за минулі часи, 1812-1818 рр., 596 арк.

435. спр. 44, Т. 4. Відношення Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору, Кам'янець-Подільському поліцмейстеру Смелянову і губернському стряпчому Редькіну, 1816-1818 рр., 856 арк.

436. спр. 45, Т. 2. Циркуляри і приписи Міністерства поліцій, фінансів, внутрішніх справ. Відношення Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору з додатком прохання казенних поселян староства Вінницького. Розпис про караули і пости в губернському м. Кам'янці-Подільському від внутрішньої сторожі, 1816-1819 рр., 598 арк.

437. спр. 53, Т. 1. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору, 1812-1822 рр., 786 арк.

438. спр. 104. Звіт виконувача обов'язки військового губернатора Бахметьєва, 1822 р., 785 арк.

439. спр. 1322, Т. 1. Про притіснення селян поміщицею Вільховецького староства Ушицького повіту Держковою, 1819-1820 рр., 565 арк.

ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795-1920 рр.

оп. 1

440. спр. 1. Відомості про церкви, села і хутори, населення яких із унії приєднались до православного віросповідання по колишній Брацлавській губернії, 1795 р., 44 арк.

441. спр. 13. Про призначення на посаду парафіяльного священика с. Кодими Смержевського Максима, 1798 р., 7 арк.

442. спр. 34. Укази святішого Урядового Синоду, 1801-1802 рр., 259 арк.

443. спр. 35. Рапорти духовних правлінь про проповіді в церквах, про дії юродивих і "чаклунів", 1801-1802 рр., 55 арк.

444. спр. 48. Про представлення відомостей св. Синоду про збір повинностей

по містах і земським відомствам по єпархії за 1799-1801 рр., 1799-1801 рр., 12 арк.

445. спр. 90. Про призначення і звільнення духовенства і учителів церковно-приходських шкіл по повітах єпархії, 1810 р., 132 арк.

446. спр. 1094. Клопотання і свідчення мешканця с. Кошаринці Могилівського повіту Хаймовича Г. про приєднання до православного віросповідання, 1798-1805 рр., 4 арк.

447. спр. 1095. Про заборону уніатському священику с. Рів Літинського повіту проводити релігійну службу за уніатським обрядом в православній церкві (30 травня 1798 – 15 грудня 1800 р.), 1800 р., 40 арк.

448. спр. 1096. Рапорти духовних правлінь єпархії про отримання ними указів консисторії про порядок приєднання до православного віросповідання осіб з інших вір, 1799 р., 13 арк.

449. спр. 1100. Про вимоги ксьондзів Проскурівського повіту давати розписки про виховання дітей за католицькими обрядами особам православного віросповідання, які беруть шлюб з католиками, 1800-1805 рр, 29 арк.

450. спр. 1101. Про приєднання до православного віросповідання різних осіб із інших вір, 1801 р., 89 арк.

451. спр. 1104. Про заборону відправляти релігійну службу на руській мові уніатському священику в Літинському Кармелітському костьолі із залученням осіб православного віросповідання , 1798 р., 37 арк.

452. спр. 1105. Про приєднання до православного віросповідання жителя м. Литвиновець Ушицького повіту Шабаловича С., 1802 р., 8 арк.

453. спр. 1106. Про приєднання до православного віросповідання жителів Могилівського повіту, 1802-1803 рр., 8 арк.

454. спр. 1107. Про приєднання до православного віросповідання осіб різних вір. (25 січня 1802 – 19 лютого 1803 р.), 1802-1803 рр., 223 арк.

455. спр. 1208. Про приєднання до православного віросповідання жителів Могилівського повіту (15 січня 1802 – 7 січня 1803 р.), 1802-1803 рр., 16 арк.

456. спр. 1112. Про приєднання до православного віросповідання жителів єпархії за 1803-1804 рр., 1803-1804 рр., 120 арк.

457. спр. 1114. Про приєднання до православного віросповідання жителів Ольгопільського і Ушицького повітів, 1804-1806 рр., 20 арк.

458. спр. 1117. Про осіб, які приєднались до православного віросповідання по Подільській єпархії за 1807 рік, 1807 р., 92 арк.

459. спр. 1120. Про приєднання до православного віросповідання осіб інших вір, 1809 р., 14 арк.

460. спр. 1123. Прохання і рапорти про приєднання до православного віросповідання різних осіб, 1810 р., 18 арк.

461. спр. 1162. Рапорти духовних правлінь Подільської єпархії і журнали засідань консисторії про хрещення дітей за католицьким обрядом особами православного віросповідання, 1812-1832 рр., 24 арк.

462. спр. 2332. Відомості про економічне становище церков Брацлавського повіту і про укомплектування їх церковнослужителями, 1798-1799 рр., 194 арк.

463. спр. 2377. Про проведення ремонту церкви в с. Сказинці Проскурівського повіту після пожежі, 1807 р., 10 арк.

464. спр. 3578. Про використання прибутків, одержаних від церковного колодязя на утримання Ушицького духовного правління, церкви і священика с. Сокілець Ушицького повіту, 1798-1804 рр., 131 арк.

465. спр. 3585. Про захоплення бджолиних десятин графом Морковим у церков Летичівського повіту, 1799-1801 рр., 12 арк.

466. спр. 3587. Про конфлікт священика церкви с. Чорніводи Кам'янецького повіту Задмевського з уніатським попом Уманським через будинок, 1800-1812 рр., 183 арк.

467. спр. 3588. Про захоплення поміщиком с. Карабчіївки Кам'янецького повіту Старостинським церковної землі і школи, 1802-1804 рр., 61 арк.

468. спр. 3588 а. Про захоплення поміщиком Дульським церковної землі с. Жилинці Проскурівського повіту, 1802-1806 рр., 51 арк.

469. спр. 3589. Про скаргу священика с. Чечелівки Гайсинського повіту Зозулевича про захоплення церковних земель посесором Нелицьким, 1802-1820 рр., 25 арк.

470. спр. 3590. Про скаргу священника с. Зеленче Кам'янецького повіту про захоплення церковних земель посесором Шележинським, 1802-1803 рр., 17 арк.

471. спр. 3605. Про захоплення землі Покровської церкви м. Могилева графом Потоцьким, 1803-1804 рр., 11 арк.

472. спр. 3612. Про захоплення церковної землі с. Броніївки Проскурівського повіту поміщиком Красновським, 1804-1815 рр., 20 арк.

473. спр. 3613. Про захоплення церковної землі с. Броніївки Проскурівського повіту поміщиком Красновським, 1804-1812 рр., 43 арк.

474. спр. 3615. Про звинувачення поміщика с. Отроків Ушицького повіту Мархоцького в захопленні церковної землі, 1804-1812 рр., 39 арк.

475. спр. 3621. Про захоплення поміщиками Могилівського повіту ділянок церковної землі, 1806-1807 рр., 7 арк.

476. спр. 3623. Про скаргу священника Ушицького повіту Левицького на поміщика Третицького про захоплення церковної землі, 1806-1820 рр., 14 арк.

477. спр. 3637. Про захоплення поміщиками церковної землі с. Тростянець Брацлавського повіту, 1808-1835 рр., 31 арк.

478. спр. 5103. Про жорстоке побиття селянина с. Глибочка Гайсинського повіту Ланова священником Богдановим, 1804 р., 8 арк.

479. спр. 5119. За звинуваченням священника с. Семигородки Брацлавського повіту Косинського П. в нанесенні побоїв дячку Горбачовському, 1809 р., 12 арк.

480. спр. 6279. Інструкція про церковних старост і річні відомості приходу і витрат грошових сум, 1808 р., 12 арк.

481. спр. 6666. Відомості про церковнослужителів по церквах єпархії за 1795 р., Вінницький повіт, 1795 р., 164 арк.

482. спр. 6698. Клірові відомості про духовенство Вінницького повіту за 1797 р., 1797 р., 83 арк.

483. спр. 6699. Клірові відомості про духовенство Брацлавського повіту за 1797 р., 1797 р., 130 арк.

484. спр. 6701. Клірові відомості про духовенство Ушицького повіту за 1797 р., 1797 р., 289 арк.

485. спр. 6704. Клірові відомості про духовенство Ямпільського повіту за 1797 р., 1797 р., 181 арк.

486. спр. 6705. Клірові відомості про духовенство Гайсинського повіту за 1797 р., 1797 р., 160 арк.

487. спр. 6706. Клірові відомості про духовенство Ушицького повіту за 1797 р., 1797 р., 17 арк.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ МІСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ, м.

Кам'янець-Подільський

ф. 115 Подільська губернська креслярня. 1798-1878 рр.

оп. 1

488. спр. 1. Настольний реєстр вхідних документів, 1796 р., 289 арк.

489. спр. 8. Відомості про населені пункти, їх господарський розвиток. Подільська губернія. Опис м. Літина і сіл Літинського повіту, 1795 р., 227 арк.

ф. 120 Подільський головний суд. 1796-1831 рр.

Оп. 1

490. спр. 918. Про шляхтича Рогульського, який виголошував у церкві с. Сяброва під час богослужіння промову, спрямовану проти царя, 1813 р., 18 арк.

491. спр. 921. За звинуваченням селян Григорія Вакарюка і Михайла Шкформаталюка у вбивстві шляхтича Павла Чайковського з с. Кочубіїв, 1812 р., 142 арк.

ф. 226 Подільська казенна палата. 1795-1919 рр.

оп. 78

492. спр. 2789. Про люстрацію 1798 року в Подільській губернії, 1798 р., 152 арк.

оп. 79

493. спр. 19. Повідомлення намісницького правління про прийняття Ларіоновим графства, 1796 р., 56 арк.

494. спр. 7140. Розпис про доходи і видатки по Подільській губернії. Фінансування і утримання губернських установ, 1801 р., 288 арк.

495. спр. 7141. Розпис про доходи і видатки в Подільській губернії.

Фінансування і утримання релігійних установ подільського єпископату, 1801-1802 рр., 156 арк.

496. спр. 7161. Звіт Подільської казенної палати про прибутки, витрати і залишки державних доходів в 1803 р., 1803 р., 306 арк.

497. спр. 7162. Розпис про доходи і видатки по Подільській губернії в 1803 р. 1803 р., 241 арк.

ф. 227 Подільське губернське правління. 1796-1919 рр.

оп. 1

498. спр. 1. Реєстр вхідних документів по столах, 1796 р., 289 арк.

499. спр. 2, Т. 1. Укази урядового Сенату за 1797 рік, 1797 р., 391 арк.

500. спр. 3. Приписи з базування полків в містах і найближчих селах Подільської губернії. Донесення, відомості, рапорти про церковне життя в губернії, 1795 р., 148 арк.

501. спр. 3, Т. 1. Донесення, відомості, рапорти про церковне життя в губернії, 1795 р., 948 арк.

502. спр. 6. За указом урядового Сенату, 22 вересня 1797 – 28 лютого 1799 р., 1797-1799 рр., 620 арк.

503. спр. 7. Формулярні списки за 1797 рік, 1797 р., 768 арк.

504. спр. 9, Т. 1. Про розмежування між Подільською і Волинською губерніями – Плоскирівським і Старокостянтинівським повітами. Повідомлення Екстера про його завершення, 1798-1804 рр., 357 арк.

505. спр. 9, Т. 2. Про розмежування між Київською і Подільською губерніями; переведення населених пунктів з однієї в іншу губернію, 1801-1804 рр., 346 арк.

506. спр. 10. Указ правління про надання городничими, земськими судами відомостей про ярмарки і їх дані, 1797 р., 52 арк.

507. спр. 11. Про направлення землемірів для зняття планів доріг Подільської губернії. 6 березня 1797 – 27 квітня 1797 року, 1797 р., 27 арк.

508. спр. 17. Про землі графині Браницької, 1796 р., 1894 арк.

509. спр. 23. Про стягнення з графа Прота Потоцького передбаченої за його

міста Ямпіль і Вінницю старого податку за установленням Польської республіки недоїмки, 1797-1807 рр., 32 арк.

510. спр. 28, Т. 1. Про зміни форм власності староств Подільської губернії, 1793-1797 рр., 354 арк.

511. спр. 34. Про заснування в м. Умань магістрата, 1798-1804 рр., 9 арк.

512. спр. 46. Про призначення, переміщення і звільнення чиновників присутственных місць губернії, 1798-1801 рр., 44 арк.

513. спр. 51. З повідомлень різних губернських правлінь про заснування в містах ярмарків, 1798 р., 238 арк.

514. спр. 63. Про неправильно внесених в ревізькі сказки ревізькі душі, 1798 р., 16 арк.

515. спр. 71. Про уніатські приходи в губернії і заборону уніатським священикам вести церковну службу в православних церквах, 1799 р., 192 арк.

516. спр. 77. Про заснування в Подільській губернії міських поліцій, 1799-1800 рр., 34 арк.

517. спр. 80. Відомості про винокуренні заводи в Подільській губернії, 1799 р., 48 арк.

518. спр. 85. На клопотання поміщика Завадського про ліквідацію заснованих поміщиками Урбановськими в с. Студенній ярмарків тут саме і про відкриття їх як таких, 1799-1805 рр., 12 арк.

519. спр. 87. Про притіснення казенних міщан Ушицького повіту Бапшинського староства старостою Чайковським, 1799 р., 14 арк.

520. спр. 88. Про притіснення казенних селян Ушицького повіту Бапшинського староства старостою Чайковським, 1794-1800 рр., 31 арк.

521. спр. 95. На клопотання Хмільницького товариства повіреного Узбановського про віддачу неправильно князем Безбородьком 4 сіл, 5 млинів і пивоварного заводу в громадське розпорядження, 1797-1805 рр., 28 арк.

522. спр. 103. На клопотання повіреного Балтського товариства Фоміна і єврея Гершковича про заборону проживаючим в Балті поселянам торгувати в лавках, ліквідацію їх і дозволів приїжджаючим купцям на ярмарках збирати міські

доходи, 1799 р., 35 арк.

523. спр. 338. Формулярні списки службовців присутственних місць губернії і їх рапорти про надання списків і ін. 28 липня 1804 – 30 вересня 1804 р., 1804 р., 1317 арк.

524. спр. 412, Т. 1. Про перейменування помістя Жабокрича в містечко і дозвіл в ньому торгівлі і ярмарків. 5 грудня 1805 – 8 листопада 1820 р., 1805-1820 рр., 41 арк.

525. спр. 465. Формулярні списки службовців правління, повітових стряпчих і інших службовців губернії. 20 червня 1807 – 25 вересня 1807 р., 1807 р., 828 арк.

526. спр. 519. Відомості Подільської казенної палати про купців, торговельні справи, 1804 р., 656 арк.

527. спр. 1341, Т. 1. Про посів і врожай хліба з 1823 р., 1823 р., 95 арк.

528. спр. 1421. За указом урядового Сенату про влаштування гільдії і про зменшення повинності торговельним класам. 9 грудня 1824 – 2 лютого 1827 р., 1824-1928 рр., 325 арк.

529. спр. 1529, Т. 1. Укази, журнали засідань правління, приписи Подільської казенної палати, рапорти повітових ратуш і поліцейських управлінь про записи купців у гільдії, видачу їм і торговцям свідоцтв, білетів, видачу бань в оренду, списки купців і інше. 28 серпня 1825 – 2 квітня 1828 р., 1825-1828 рр., 756 арк.

530. спр. 3725, Т. 1. Про самовільно заведені в м. Балті ярмарки, призначені на громадські потреби. 20 січня 1841 – 29 серпня 1853 р., 1841-1853 рр., 50 арк.

531. спр. 7524. На прохання повіреного поміщика Ярошинського про заснування в м. Дзигівка двох річних ярмарків. 18 листопада 1848 – 29 грудня 1850 р., 1848-1850 рр., 110 арк.

ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1

532. спр. 1. Розпорядження, приписи губернатору Брацлавської губернії, 1795 р., 241 арк.

533. спр. 2. Укази урядового Сенату за 1797 р. Розпорядження, приписи губернатора Брацлавської губернії, 1797 р., 401 арк.

534. спр. 3. Укази урядового Сенату за 1797-1798 рр., 1797-1798 рр., 209 арк.

535. спр. 7. Формулярні списки за 1797 р., 1797 р., 184 арк.

536. спр. 9, Т. 2. Циркуляр урядового Сенату про заборону ввозити будь-яку літературу на будь-якій мові без відповідного дозволу, 1800 р., 287 арк.

537. спр. 11, Т. 1. Указ Державної військової колегії Росії від 16 квітня 1800 р. про формування губернських рот з числа непридатних для польової служби унтер-офіцерів і рядових солдатів. Розпорядження і резолюції губернатора Розенберга з питань створення умов для проживання Кам'янецького біскупа. Прохання і повідомлення чиновників Подільської губернії, 1801-1802 рр., 191 арк.

538. спр. 11, Т. 2. Рапорти земських комісарів і резолюції та приписи до них військового губернатора Розенберга за 1801 р., 1801 р., 522 арк.

539. спр. 25. Приписи військового губернатора за 1805 р., 1805 р., 415 арк.

540. спр. 26. Приписи військового губернатора за 1805 р., 1805 р., 376 арк.

541. спр. 33. Приписи військового губернатора за 1808 р., 1808 р., 317 арк.

542. спр. 40. Укази імператора; циркуляри Міністра поліції Росії. Місцеві адміністративні установи Подільської губернії, 1813 р., 142 арк.

543. спр. 44, Т. 1. Приписи Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору Павловському. Прохання шляхтичів. Рапорти повітових маршалів, 1817-1818 рр., 577 арк.

544. спр. 44, Т. 2. Розклад полкам 13-ої піхотної дивізії по квартирам височайше затверджений. Подільського військового губернатора Бахметєва; представлення повітових маршалів; прохання поміщиків, 1818 р., 619 арк.

545. спр. 44, Т. 3. Відношення, резолюції, розпорядження Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору Павловському, 1818 р., 596 арк.

546. спр. 44, Т. 4. Приписи Подільського військового губернатора Бахметєва Подільському цивільному губернатору Павловському про передислокацію військ у губернії, 1818 р., 866 арк.

547. спр. 53, Т. 1. Маніфести, укази, правила повернення недоїмків в західних губерніях. Про переговори з питання передачі австрійській стороні дезертира М.

Федусева (Морозова). Приписи військового губернатора, 1811-1822 рр., 415 арк.

548. спр. 1315. Повеління урядового Сенату про проведення ревізії підручників, посібників і книг у подільських навчальних закладах, 1796-1801 рр., 214 арк.

549. спр. 1327. Матеріали про придбання у казенну власність фільварків Поберезького помістя у князя Любомирського, 1795 р., 72 арк.

550. спр. 9602 Переписка з генерал-губернатором, Балтським ярмарковим комітетом, прохання купців про спорудження ярмаркових приміщень, відомості про витрати і доходи міських сум по м. Балті, 1819-1860 рр., 602 арк.

Оп. 2

551. спр. 1. Рапорти посадових осіб за 1796-1802 рр., 1796-1802 рр, 426 арк.

ф. 228-57 с Канцелярія Подільського губернатора. Секретна частина. 1796-1917 рр.

оп. 1

552. спр. 1. Укази, розпорядження імператора, урядового Сенату, генерал-губернатора, 1795 р., 317 арк.

553. спр. 15. Переписка правлячого губерніями Подільською і Волинською генерала від інфантерії Розенберга з Міністром внутрішніх справ графом Кочубеєм. Приписи Подільського військового губернатора, 1802 р., 328 арк.

554. спр. 16. Приписи Подільського військового губернатора Подільському цивільному губернатору. Клопотання на ім'я імператора відкрити дворянське військове училище, 1802 р., 132 арк.

555. спр. 19. Приписи Подільського військового губернатора Подільському цивільному губернатору Чевкіну, 1803 р., 338 арк.

556. спр. 25. Приписи і розпорядження Подільського військового губернатора Ессена Подільському цивільному губернатору Чевкіну про виявлення і вилучення біглих підданих в Молдавію, 1805 р., 348 арк.

557. спр. 26. Укази імператора Олександра I, урядового Сената про рекрутські набори і недоїмки з виконання рекрутської повинності, 1807 р., 421 арк.

558. спр. 33. Приписи Подільського військового губернатора Подільському

цивільному губернатору про спорудження будинка для біскупа Кам'янецького Демовського, 1808 р., 138 арк.

559. спр. 49. Про матеріальні труднощі в системі навчальних закладів (пожари), 1814-1821 рр., 258 арк.

560. спр. 53, Т. 3. Скарги, прохання жителів Подільської губернії про притіснення, насильства, шантажі до них з боку поміщиків, економів, чиновників, 1818-1822 рр., 768 арк.

ф. 230 Подільське дворянське депутатське зібрання. 1801-1914 рр.

оп. 1

561. спр. 1. Іменний список дворян 1 і 2 розрядів, які виявились поміщеними в одному і тому ж визначенні. Складений Подільськими дворянськими депутатськими зборами на виконання височайше його імператорської величності указу, даного урядовому Сенату. Рішення, протоколи, рапорти Подільських депутатських зборів, 1793-1798 рр., 290 арк.

оп. 3

562. спр. 12. Грамоти, свідоцтва, інші документи про підтвердження шляхетського стану, 1794-1795 рр., 88 арк.

563. спр. 16. Родослівні списки дворян за 1802 р., 1802 р., 129 арк.

ф. 241 Подільський губернський комітет з розгляду та складання інвентарів на поміщицькі землі та мастки. 1837-1854 рр.

оп. 1

564. спр. 416. Про інвентар помістя с. Свинець поміщиків Йосипа і Терезії Косецьких. 22 листопада 1845 – 25 лютого 1850 р., 1845-1850 рр., 47 арк.

ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795-1920 рр.

оп. 1

565. спр. 34. Укази св. урядового Синоду про заборону публікувати твори на політичні теми, 1804 р., 31 арк.

ф. 593 Ушицький земський суд, м. Ушиця Подільської губернії. 1808-1849 рр.

оп. 1

566. спр. 4. Про виклик полка солдат для придушення виступів селян с. Мукарова Ушицького повіту проти гноблення поміщиків, 1824 р., 47 арк.

ф. 678 Подільський військовий губернатор. 1796-1945 рр.

оп. 1

567. спр. 1, Ч. 2. Про розквартирування польових полків російської армії у Подільській губернії. Кількісний склад митного департаменту, 1798-1799 рр., 466 арк.

568. спр. 10 Укази імператора, укази урядового Сенату, державної військової колегії за 1799 рік, 1799 р., 473 арк.

569. спр. 26. Укази імператора Олександра І, урядового Сенату, доповіді і відношення міністрів внутрішніх справ князя Кочубея, комерції, міністра морських справ Чичагова про стягнення недоїмок по Подільській і Волинській губерніях, про реорганізацію медичного управління, про роботу комісії зі складання проекта нового уложення про заборону запровадження в Росії пруської монети, положення про селян Ліфляндської губернії і ін., 1803-1804 рр., 462 арк.

ф. 685 Подільська римо-католицька духовна консисторія. 1796-1922 рр.

оп. 1

570. спр. 10. Матеріали про особовий склад і діяльність митного департаменту Подільської губернії, 1804-1808 рр, 468 арк.

**РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ**

ф. 13 Департамент министра комитета. 1806-1808 гг.

оп. 1

571. д. 479. О постройке в Киеве двух гостинных дворов, 1806 г., 57 л.

ф. 571 Департамент разных податей и сборов Министерства финансов

оп. 1

572. д. 1344. О положении Каменец-Подольского комитета для управления городских повинностей, 1808-1825 гг., 38 лл.

ф. 796 Канцелярия Синода

оп. 75

573. д. 372. По велению Сената об укомплектовании карабинерных полков, драгунских и егерских корпусов из мещан и крестьян казенных и помещичьих губерний Изяславской, Брацлавской, Минской, Полоцкой и Могилевской, 1794 г., 112 л.

574. д. 373. О рекрутском наборе, 1794 г., 44 л.

Оп. 79

575. д. 201. О рекрутском наборе по империи, 1798 г., 44 л.

576. д. 301. О рекрутах и мерах борьбы с дезертирами (По велению Сената), 1798, 132 л.

оп. 92

577. д. 698. Об отпуске денег на ремонт Андреевского собора в Киеве, 1811 г., 48 л.

оп. 111

578. д. 803. О разрешении Святейшего Синода достроить римско-католический костёл в с. Рудом Сквирського уезда Киевской губернии, принадлежащем помещику Виктору Михайловичу Залевскому, 1804 г., 73 л.

Ф. 797 Канцелярия обер-прокурора Синода

Оп. 5

579. д. 19894. О постройке церкви в г. Тараще Киев. губернии, 1807 г., 5 л.

ф. 958 Граф П. Д. Киселёв

оп. 1

580. д. 674. Всеподданейший отчёт гр. П. Д. Киселёва для применения Министерством государственного имущества за 1838-1856 гг., 1838-1856 гг., 22 л.

ф. 1147 Непременный совет

оп. 1

581. д. 326. О запрещении отдавать в рекруты крепостных, купленных без земли, ранее чем через 3 года после приобретения их, 1805 г., 14 л.

ф. 1263 Комитет Министров

оп. 1

582. д. 33. Журнал по проектам указов о сборе с Волынской и Подольской губерний лошадей за половинное число рекрут (7 декабря 1812 г.), 1812 г., 156 л.

583. д. 35. Именные указы Сената о проведении рекрутских наборов в Подольской, Волынской и Киевской губерниях, 1812 г., 354 л.

584. д. 64. Журнал регистрации разрешений Петербургского главнокомандующего Подольскому гражданскому губернатору определять и освобождать с должностей чиновников, 1814 г., 318 л.

585. д. 108. О вскрытии злоупотреблений при ревизии сенатором Сиверсом Волынской губернии, 1815 г., 144 л.

586. д. 156. О разрешении выдать 1063 рубля на приобретение и ремонт частного дома в г. Черкасы Киевской губернии для приходского и уездного духовных училищ с денег, предназначенных на строительство церквей, 1818 г., 47 л.

587. д. 174. Журнал на представление Министра духовных дел и народного образования о выделении средств на пристройку и реконструкцию в помещениях Киево-братского училищного монастыря и уездного и приходского училища, 1808-1819 гг., 250 л.

588. д. 186. Об отпуске средств на устройство в Киевском училищном Братском монастыре учебных и жилых комнат для профессоров и воспитанников Киевской духовной академии, 1811-1819 гг., 330 л.

589. д. 222. О разрешении построить деревянную церковь в г. Чигирин Киевской губернии, 1820 г., 178 л.

590. д. 253. О прибавке в Подольское губернское правление одного советника и одного секретаря, 1809 г., 12 л.

591. д. 255. О выделении с капитала комиссии духовных училищ 303959 рублей 50 копеек для сооружения корпуса Киевской духовной академии в Киевском братском монастыре. По проекту архитектора Шарлемана, 1821 г., 389 л.

592. д. 465. Об утверждении плана г. Тараща Киевской губернии, составленного архитектором В. И. Гесте. Представление управляющего МВД, 1808 г., 188 л.

ф. 1281 Совет Министра внутренних дел

оп. 1

593. д. 31. Отчёты Волынского губернатора, 1804-1810 гг., 364 л.

оп. 11

594. д. 31а. Отчёты Волынского губернатора, 1810-1812 гг., 248 л.

595. д. 32. Ведомости о посевах и урожае хлеба в губерниях Юго-Западного края. Записки о неповиновении населения против установленной власти на местах. Ведомости об успехах взимания податей, 1811-1812 гг., 89 л.

596. д. 33. Ведомости о числе людей и дел решенных и нерешенных по Подольской губернии, 1818-1821 гг., 148 л.

ф. 1285 Департамент государственного хозяйства МВД

Оп. 8

597. д. 16. Об отпуске средств на строительство помещений присутственных мест в г. Тараща Киевской губернии, 1803-1805 гг., 42 л.

598. д. 40. О покупке в Вахмана дома для гражданского губернатора в г. Каменце-Подольском, 1803-1805 гг., 14 л.

ф. 1286. Департамент полиции исполнительный

оп. 1

599. д. 3. Об увеличении штатов в Волынской губернии, 1808 г., 9 л.

600. д. 16. Об отпуске средств на строительство помещений присутственных мест в г. Тараща Киевской губернии, 1803-1805 гг., 42 л.

601. д. 20. По представлению Волынского губернского маршала о доставлении гражданскому начальству сведений о смерти рекрут и др., 1808 г., 171 л.

602. д. 40. О покупке в Лахмана дома для гражданского губернатора в г. Каменце-Подольском, 1803-1805 гг., 14 л.

603. д. 52. Об отводе места для Киевской гимназии и военного училища, 1805 г., 8 л.

604. д. 54. О предписании генерал-губернатора о публичном оглашении в церквях именных и сенатских указов, 1808 г., 9 л.

605. д. 65. По донесениях Волынского губернатора о состоянии разных частей губернии, 1806 г., 453 л.

606. д. 70. О построении в г. Киеве казарм со ссудой городу от казны, 1806 г., 123 л.

607. д. 133. По жалобам граждан киевских на обтягощение их повинностями, вследствие чего создан там комитет, 1802 г., 32 л.

608. д. 138. На прошение городского головы г. Сквиры Киевской губернии Кузманенко с товарищами об утверждении привилегий города, 1803 г., 14 л.

609. д. 165. О памятнике, сооруженном жителями г. Киева на честь коронации Александра I, 1802 г., 10 л.

610. д. 191. О правилах выделения в Киеве городских мест под застройку, 1802-1804 гг., 18 л.

611. д. 194. Об учреждении комитета для уравнивания повинностей в г. Каменце-Подольском, 1802 г., 12 л.

612. д. 205. По запросу Киевского военного губернатора о том, следует ли в Киеве быть городничему или полицмейстеру, 1802 г., 11 л.

613. д. 273. О взимании в Подольской губернии рекрутской подати вместо рекрутского набора, 1804 г., 18 л.

614. д. 300. О переименовании в местечка сёл Радомышльского уезда Киевской губернии с владений помещиков Ганского, Долгорукова и Ивановского, 1807-1808 гг., 95 л.

615. д. 345. О передаче Киевской гимназии дома, находящегося на месте, называемом “Клов” и о прилегающем к нему саде, 1810 г., 25 л.

оп. 2

616. д. 105. Об утверждении в Волынскую губернию чиновников на места освобожденных с должностей сенатором Сиверсом, 1815 г., 89 л.

617. д. 161. О взыскании в Подольской и Волынской губерниях лошадей вместо рекрут в дополнение к прежнему рекрутскому набору по манифесту от 1 июля 1812 г., 1812 г., 48 л.

618. д. 355. По представлению Подольского военного губернатора о переименовании селения Кузьминец местечком, 1811 г., 10 л.

619. д. 759. О донесении Волынского губернатора об обозрении вверенной ему губернии и награждении чиновников, 1817 г., 163 л.

оп. 4

620. д. 122. Об увеличении асигнований на содержание государственных структур в губерниях Юго-Западной России, 1809 г., 14 л.

оп. 7

621. д. 63. Штат Уманской городской ратуши, с наличными при ней совестным судом и городским старостой, утвержденными царем в 1840 г., 1840 р., 318 л.

ф. 1287 Хозяйственный департамент МВД

оп. 5

622. д. 744. Об утверждении плана города Тараща Киевской губернии, 1807-1827 гг., 139 л.

623. д. 746. Об утверждении плана для постройки каменных лавок в г. Киеве на Дворцовой площади, 1807-1833 гг., 54 л.

оп. 31.

624. д. 184. Об учреждении ратуши в г. Умани Киевской губернии, 1805 г., 12 л.

ф. 1293 Технический строительный комитет МВД

оп. 166

625. д. 1. Карта Киевской губернии, 1796 г., 42 лл.

оп. 168

626. д. 13. План и фасад карантина и таможни в м. Исаковцы Подольской губернии, 1808 г., 84 л.

627. д. 29. Планы г. Радомышля Киевской губернии, 1808-1827 гг., 119 л.

628. д. 33. Планы г. Тараща Киевской губернии, 1808 г., 12 л.

629. д. 35. Планы г. Тараща Киевской губернии, 1808 г., 169 л.

630. д. 98. План и фасад каменного хлебозапасного магазина в г. Киеве, 1-я четверть XIX в., 38 л.

ф. 1341 Правительственный Сенат 1-й департамент

оп. 1

631. д. 1. О таможах Киевской губернии, 1797-1799 гг., 21 л.

632. д. 73. О присутственных местах и штатах местных учреждений Киевской губернии. О замене города Катеринополя Звенигородом, 1797 г., 38 л.

633. д. 211. О казармах Волынской губернии. Представления и предложения Волынского гражданского губернатора статского советника Гревса о сборе необходимой суммы на строительство для полков там размещенных караулом военных объектов, 1799-1801 гг., 229 л.

634. д. 269. Об учреждении в городах за новым разделом губерний в штатное состояние магистратов и ратуш, которые раньше не вошли, 1798 г., 152 л.

635. д. 364. О штатах местных учреждений Киевской губернии, 1808 г., 98 л.

оп. 9

636. д. 3286. О наборе с 500 душ 5 рекрутов, 1808 г., 14 л.

оп. 21

637. д. 72. О ревизии Д. О. Барановым Волынской губернии, 1820 г., 452 л.

оп. 38

638. д. 503. Об упразднении ратуши в заштатном г. Смотрич Подольской губернии, 1837 г., 14 л.

639. д. 516. Об учреждении городской думы и преобразовании канцелярии магистрата в г. Каменце-Подольском, 1837 г., 45 л.

ф. 1350 Межевой департамент

оп. 312

640. д. 10. Генеральное описание Волынской губернии, 1795 г., 242 л.

641. д. 62. Экономические примечания к атласу Волынской губернии, 1795 г., 52 л.

642. д. 216. Описание городов и уездов Подольской губернии. Ч. III, 1799 г., 114 л.

ф. 1374 Генерал-прокурор Сената (Канцелярия генерал-прокурора)

оп. 1

643. д. 85. Реестры, рапорты, донесения о месторасположении приграничных застав, таможен на западе Российской империи, 1796 г., 14 л.

644. д. 149. Топографическое описание г. Вербовец, 1797 г., 23 л.

645. д. 183. Переписка о числе душ и доходах с приложением ревизских сказок, 1797 г., 55 л.

646. д. 188 б. Переписка с губернаторами всех губерний о выполнении повелений верховной власти о направлении описей городов, переименованных из сёл и ведомостей о них. Ведомости и рапорты губернатора о населенных пунктах Волынской губернии, 1797 г., 474 л.

647. д. 297. Об учреждении в Волынской губернии надворного суда и городской ратуши, 1797 г., 19 л.

648. д. 395. Ведомости о численности жителей в селах и местечках Каменецкого уезда Подольской губернии, 1799 г., 438 л.

649. д. 419. О сборе рекрутов в Воронежской, Нижегородской и Волынской губерниях, 1797 г., 138 л.

650. д. 454. О жалобе мещан г. Липовца Брацлавской губернии на незаконные поборы, введённые городничим ротмистром Каратаевым. О жалобе магистрату г. Литина Брацлавской губернии на городничего Корфа, который, используя жителей на личных своих работах, нанес им побои и угнетения, 1797 г., 107 л.

оп. 2

651. д. 1756. Об укомплектовании рекрутами армии и флота (с прибавлениями многочисленных ведомостей), 1799 г., 108 л.

оп. 3

652. д. 2432. Переписка по поводу донесений сенаторов кн. К. А. Багратиона, А. И. Голохвастова, гр. А. И. Ильинского, И. А. Заборовского о ревизии по губерниям Белорусской, Волынской, Киевской, Курской, Орловской, Подольской и Слободско-Украинской, 1802-1809 гг., 426 л.

оп. 4

653. д. 258. На прошение кн. Любомирської о пожаловании ей староства Романовского взамен г. Сквиры, взятого в казну и превращённого в уездный город, 1801 г., 48 л.

ф. 1399 Карты, планы и чертежи Петербургского сенатского архива (коллекции)

оп. 1

654. д. 72. Генеральная карта Киевской губернии, 1803 г., 95 л.

655. д. 625. Планы и фасады казенных строений Подольской губернии, 1800 г., 223 л.

ф. 1405 Общая канцелярия Министерства юстиции

оп. 514

656. д. 4. О личном составе; донесения губернских прокуроров о чрезвычайных событиях по губерниях, 1811-1831 гг., 451 л.

ф. 1488 Планы и чертежи гражданской архитектуры (Коллекция)

оп. 3

657. д. 539. Дом мацермейстера Тиренберга, приобретённый для размещения казначейства и денежных кладовых, 1808 г., 23 л.

658. д. 556. Дом чиновника Лахмана в городе-крепости по улице Долгой, 1805 г., 42 л.

**2. ИНСТИТУТ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

ф. 1 Літературні матеріали

659. спр. 1. Топографічний опис Подільської губернії, 1802 р., 37 арк.

ф. 6 Матеріали Інституту економіки УРСР

660. спр. 103. Контракт, укладений між генерал-фельдмаршалом Іваном Петровичем Салтиковим і генерал-майором у відставці Федором Єрмолайовичем Блюмом про взяття першим у дванадцятирічну посесію Побережзького помістя, яке знаходиться в Балтському і Ольгопільському повітах Подільської губернії, 1804 р., 6 арк.

661. спр. 104. Контракт про віддачу в дванадцятирічну орендну посесію коморнику Івану Баєвському села із казенного Побережзького помістя в Балтському повіті, 1804 р., 5 арк.

662. спр. 360. Рапорти комісії з опису Вінницького староства для продажу казенних помість в Подільській губернії, прохання монастирів і приватних власників про уточнення кордонів помість, які продаються, про помилкове включення приватновласницьких земель в казенні помістя і ін. документи з цього питання, 1811-1819 рр., 140 арк.

663. спр. 558. Контракт про оренду графом Аркадієм Івановичем Морковим ключа Кам'янецького і чотирьох фільварків, 1810 р., 6 арк.

664. спр. 559. Контракт між його величністю дійсним таємним радником різних орденів кавалером і графом Аркадієм Івановичем Морковим, з одного боку, і з другого колишнім військ російських майором Гнатом Маєвським на 6-річну орендну посесію в наступних 4 пунктах в Летичівському повіті і 4 фільварків в Кам'янецькому повіті, 1810 р., 23 арк.

665. спр. 593-595. Коротке пояснення міського магістрату про права на землі, які належать м. Кременцю і інші документи, 1806 р., 12 арк.

666. спр. 1617. Люстрація Вінницького староства, опис фільварка Гаврилівського (села Гаврилівка і Телепенки) і табель доходів із них, 1789-1810 рр., 90 арк.

667. спр. 2633. Феденко Микола Якович. Склад населення сіл Ярок, Борибес, Гончарія, Железнячки Звенигородського староства Вознесенського намісництва Катеринопільського повіту за ревізькими сказками 1795 року, 1795 р., 6 арк.

668. спр. 2775. Доповідь про претензії селян Шкуринецького староства Вінницького повіту і резолюція господарського відділення Подільської казенної палати, 1826 р., 117 арк.

669. спр. 3834. Донесення і рапорти подільського і київського головних і повітових судів комісії для розпродажу казенних помість в Подільській губернії, про ціну панщинних робочих селянських днів і про все, що поступає від них на користь поміщиків, 1810 р., 93 арк.

670. спр. 3353. Подільській казенній палаті від домобудівної експедиції. Доповідь про передачу у вічне користування Трощинському Д. П. сіл Житники, Дурняки і с. Златогірки в старостві Вербицькому Подільської губернії від 1800 р., липня 19 числа, 1800 р., 18 арк.

671. спр. 3872. Донесення і рапорти подільського і київського головних і повітових судів комісії для розпродажу казенних помість в Подільській губернії, про ціну панщинних робочих селянських днів і про все, що поступає від них на користь поміщиків, 1812-1813 рр., 61 арк.

672. спр. 4053-4059. Прохання селян, підданих графа Браницького з с. Синяви і приватних власників хорунжому Чигиринського повіту на притіснення поміщика і важке становище, 1810 р., 19 арк.

673. спр. 4061-4062. Лист Пилипа Четверикова Подільському віце-губернатору і обчислення панщинних днів по старостах Подільської губернії, 1811 р., 4 арк.

ф. 10 Археографічна комісія АН УРСР

674. спр. 7167. Його високопревосходительству пану генералу від інфантерії Київському військовому губернатору, інспектору Київської дивізії по інфантерії, керуючому Київською і Мінською губерніями, Московського мушкетерського полку шефу і кавалеру Андрію Семеновичу Феньшу від таємного радника Київського губернського маршала, сенатора і кавалера Т. Козловського, 1802 р., 62 арк.

675. спр. 7169. Відомість про обраних в Київській губернії на різні посади чиновників із зазначенням кандидатів і скільки на кого випало виборчих і невиборчих шарів, 1802 р., 84 арк.

676. спр. 11631. Карачківський Михайло. Летичівське староство в роках 1794-1795 (Сторінка з історії утворення великого російського землеволодіння на Правобережній Україні), 1794-1795 рр., 14 арк.

677. спр. 15063. Шамрай Сергій. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797-1837). Стаття. [20-ті рр. XX ст.], 1797-1837 рр., 34 арк.

ф. 22 Архів Костомарова М. І.

678. спр. 15. Думки південоруса. Християнство і кріпацтво, 1861 р., 12 арк.

679. спр. 16. Костомаров М. Український сепаратизм. Стаття. 3 січня 1864 р., 1864 р., 8 арк.

680. спр. 466. Костомаров М. І. і Україна. Стаття. Рукопис. 30 березня 1861 р., 1861 р, 9 арк.

ф. 38 Воблий Костянтин Григорович та інші

681. спр. 144. Товарообмін між Царством Польським, Росією і Україною. Вступ і 3 глави (1-2, 3). – 35 арк.

682. спр. 248. Виписки із “Записок Дмитра Миколайовича Свербеєва (1799-1826)”. – М., 1899: Про побут поміщиків, 1799-1826 рр., 3 арк.

683. спр. 295. Нач.: “...хазяїн піший чи навіть халупник” (Пояснення до праці про докапіталістичну ренту на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. (1980-ті рр.), 12 арк.

ф. 61 Архів А. Кістяковського

684. спр. 11. Магістрати і ратуші. 1718-1802 рр., 28 арк.

ф. 304 Дисертації Київської духовної академії

685. спр. 1075. Подільські архієреї з часів заснування єпархії Подільської і Брацлавської (в 1795 р.). Студент 4 курсу Київської духовної академії Василь Лосицький, 1887 р, 101 арк.

3. ВІДДІЛ РІДКІСНОЇ, РУКОПИСНОЇ ТА СТАРОДРУКОВАНОЇ КНИГИ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

686. спр. 1721. Генеральний опис Волинської губернії, 13 арк.

4. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

687. 1768. Февраля 15 (24). Трактат вечный между Всероссийскою империею и Речью Посполитою Польской // ПСЗРИ-1. – Т. 18. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 13071. – С. 448-471.

688. 1772. Мая 28. Именной, данный генерал-майорам Каховскому и Кречетникову, с приложением наказа, по коему они должны поступать при

исправлении должностей губернаторов в присоединённых от Польши губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 19. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 13808. – С. 507-511.

689. 1780. Ноября 20. Сенатский. – О воспитании детей в Белоруссии, рождаемых от супругов разных исповеданий, сыновей в отцовской, а дочерей в материнской вере // ПСЗРИ-1. – Т. 20. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 15088. – С. 1016.

690. 1782. Марта 27. Именной, данный Синоду. – О подчинении монастырей и церквей, находящихся в Киевском Наместничестве, Митрополиту Киевскому, в Черниговской Губернии, Епископу Черниговскому; о переводе Епископа Переяславского в Новгород-Северский и о именовании его Новгород-Северским и Глуховским. – ПСЗРИ-1. – Т. XXII. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – № 16174. – С. 329-330.

691. 1792. Декабря 8. Именной, данный генералу Кречетникову. – О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17090. – С. 388-391.

692. 1793. Февраля 17. Именной, данный действительному тайному советнику графу Безбородко и правящему должность генерал-прокурора. – О запрещении ввоза французских товаров в Россию // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17103. – С. 406.

693. 1793. Марта 27. Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по Высочайшему повелению в стане Российских войск при Полонно. – О присоединении Польских областей к России // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17108. – С. 410-412.

694. 1793. Апреля 25. Именной, данный Сенату. – О присоединении к России от Польши некоторых областей и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения

Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17112. – С. 417-419.

695. 1793. Апреля 13. Именной, данный Синоду. – Об учреждении епархий в новоприобретённых от Польши областях // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17113. – С. 419.

696. 1793. Апреля 13. Манифест. – О невзыскании окладных доходов в казну с новоприобретённых от Польши областей, до 1795 года // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17114. – С. 419-420.

697. 1793. Апреля 19. Именной, данный Синоду. – Об учреждении в городе Моздоке Викарного епископа Астраханской епархии для ближайшего попечения о просвещении Христианским учением обитающих близ Кавказских линий народов // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17117. – С. 422-423.

698. 1793. Апреля. Указ из военной коллегии. – О неподаче прошений военнослужащим, мимо команды своей, в Коллегию // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17119. – С. 226-427.

699. 1793. Мая 6. Именной, данный Военной коллегии. – О преобразовании польских войск, вступивших в российское подданство, и о переименовании бригад по прилагаемому у сего расписанию // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17122. – С. 248.

700. 1794. Апреля 19. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О праве владения коронными имениями по привилегиям всем тем, кто в верность подданства присягу учинил // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17198. – С. 508-509.

701. 1794. Апреля 22. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – Об устранении всяких препятствий к обращению Униатов к Православной Греческой Церкви // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17199. – С. 509-511.

702. 1794. Октября 30. Именной, данный Лифляндскому, Естляндскому и Литовскому генерал-губернатору князю Репнину. – О разпределении Великого Княжества Литовского на три части и о образе управления оными. – С приложением Манифеста обнародованного князем Репниным // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17264. – С. 572-585.

703. 1795. Апреля 12. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17316. – С. 661.

704. 1795. Мая 1. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О принятии присяги от жителей вновь присоединённых к России от Польши, при последнем ее распределении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17323. – С. 691-692.

705. 1795. Мая 3. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17327. – С. 694-695.

706. 1795. Мая 16. Манифест правящего должность генерал-губернатора

Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручика Тутолмина. – О присяге жителей сих губерний на верность подданства // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17332. – С. 697-699.

707. 1795. Мая 22. Именной, данный Сенату. – О составлении Брацлавского наместничества из 13 округов // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17334. – С. 700-701.

708. 1795. Мая 22. Высочайше утвержденный штат Брацлавского наместничества // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17335. – С. 701.

709. 1795. Июля 5. Именной, данный Сенату. – О учреждении Волынской и Подольской губерний первой их 13, а последней из 12 уездов // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17352. – С. 727-728.

710. 1795. Июля 5. Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. – О разных распоряжениях касательно устройства Волынской и Подольской губерний // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17354. – С. 728.

711. 1795. Июля 13. Манифест. – О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Ружского воеводств // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17356. – С. 730.

712. 1795. Июля 26. Сенатский. – О выдаче третнаго жалованья не в зачёт перемещаемым в новоприобретённые губернии: Минскую, Изяславскую и Брацлавскую, чинам и канцелярским служителям // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17363. – С. 737-738.

713. 1795. Сентября 6. Именной, данный Сенату. – Об учреждении для Римского исповедания в губерниях: Минской, Волынской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двух епархий, под наименованием Пинской и Летичевской // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17379. – С. 761-762.

714. 1795. Сентября, без числа. Именной, данный генералу, Минскому, Волынскому, Подольскому и Брацлавскому генерал-губернатору Тутолмину. – О учреждении в губерниях: Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской Православной епархии и об устройстве униатских церквей // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17391. – С. 791-793.

715. 1795. Декабря 14. Именной, данный Сенату. – О присоединении к Российской империи всей части Великого Княжества Литовского, которая по прекращении мятежей в Литве и Польше занята была войсками. С приложением состоявшегося по сему предмету Манифеста // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17418. – С. 845-846.

716. 1796. Марта 24. Сенатский. – Об открытии присутственных мест в Брацлавском наместничестве по Учреждению о губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17448. – С. 874.

717. 1796. июня 5. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору князю Зубову. – О переселении в сии губернии на казённые земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши губерний // ПСЗРИ – 1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17469. – С. 897-900.

718. 1796. Сентября 22. Сенатский. – Об открытии Волынского наместничества в городе Житомире // ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17512. – С. 940.

719. 1796. Ноября 30. Именной, данный Сенату. – О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним обрядам // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17594. – С. 212-213.

720. 1796. Декабря 12. Именной, данный Сенату. – О новом разделении государства на губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17634. – С. 229-230.

721. 1796. Декабря 14. Именной, объявленный Военной коллегии президентом ея графом Салтыковым. – О порядке расположения войск на неперменные квартиры по городам и уездам // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17646. – С. 239.

722. 1796. Декабря 22. Именной, данный государственному казначею Васильеву. – О строке разбора и сдачи дел присутственных мест, упраздняемых по случаю нового образования губерний // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17677. – С. 249-250.

723. 1796. Декабря 31. Штаты губерний: – 1) Московской, 2) Санкт-Петербургской, 3) Новгородской., 18) Киевской., 33) Волынской и 34) Подольской // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17702. – С. 269.

724. 1797. Генваря 15. Конвенция между Их Величествами Императором Всероссийским, Королем Прусским и Императором Римским об окончательном разделе Польши и акт отречения Его Величества Короля Польского Станислава Августа от Королевства своего // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17736. – С. 280-285.

725. 1797. Генваря 29. Манифест. – О должном послушании крестьян своим помещикам во всех повинностях, и о обязанности в отношении сего губернских

начальств и приходских священников // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17769. – С. 305-306.

726. 1797. Февраля 6. Именной, данный Сенату. – О выборе дворянству в Малороссийских губерниях кандидатов для Главных и Генеральных судов и о представлении об оных в Сенат для испрошения Высочайшего утверждения // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17789. – С. 319.

727. 1797. Февраля 11. Именной, данный Сенату. – О секвестровании дворянских имений, в случаях малейшей медленности в поставке хлеба в губерниях, от Польши к России присоединённых // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17798. – С. 327-328.

728. 1797. Мая 7. Синодский, вследствие Именного февраля 19. – О наблюдении епархиальным архиереям за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян старались отвращать от онаго // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17958. – С. 606-608.

729. 1797. Августа 1. Именной, данный Государственному казначею. – Об отдаче пиезуитских доходов, собираемых с имений и капиталов езуитских, назначенных на содержание училищ, школ и других дачи, в ведение Приказа общественного призрения // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18069. – С. 664-665.

730. 1797. Августа 7. Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства. – О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18082. – С. 672-677.

731. 1797. Августа 12. Сенатский. – О подтверждении межевым конторам,

чтоб они при отправлении землемеров не требовали воинских служителей из полков для нахождения при межевании // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18089. – С. 680.

732. 1797. Августа 29. Высочайше утвержденный доклад Сената. – О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18117. – С. 706-709.

733. 1797. Августа 31. Наставление прокурорам, учрежденным по Именному Его Императорского Величества Высочайшему указу 13 июня 1797 года для надзора за течением дел и соблюдением порядка в межевых Канцелярии и конторах; составленное во исполнение того Высочайшего указа Правительственного Сената Межевым департаментом, сообразно изданным о должностях Прокуроров инструкциям и прочим узаконениям и указам // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18119. – С. 710-713.

734. 1797. Сентября 8. Именной, данный генералу от инфантерии Беклешову. – О невысылке евреев из Каменца-Подольского // ПСЗРИ -1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18132. – С. 725-727.

735. 1797. Сентября 19. Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об оставлении в Минской, Волынской и Подольской губерниях сроков для апелляции и подписания неудовольствий на решение дел, тем самым, кои существовали до присоединения сего края, и о суждении тамошних чиновников в преступлении должностей по Литовскому Статуту // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18147. – С. 737-738.

736. 1797. Сентября 26. Именной, данный Сенату. – О присоединении Слободы Балта к городу Еленску, с переименованием онаго Балтою // ПСЗРИ-1. –

Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18164. – С. 753.

737. 1797. Сентября 27. Именной, данный Сенату. – Об учреждении надворного суда в Волынской губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18165. – С. 753.

738. 1797. Ноября 16. Именной, данный Сенату. – О возмутителях, оказавшихся в присоединенных от Польши областях // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18248. – С. 800-802.

739. 1797. Ноября 22. Высочайше утвержденный доклад Сената. – О распространении в губерниях Малороссийской и Киевской, на Главные суды годового апелляционного срока в Сенат и о наблюдении внутри тех губерний прежнего шестинедельного срока // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18252. – С. 805-806.

740. 1797. Декабря 18. Именной, данный Сенату. – О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям судебных мест; о содержании на счёт городов городских полиций; о взыскании подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по 1/4 процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цен за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особливой бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в таможенных и о сложении недлоимок по 1797 год // ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18278. – С. 846-850.

741. 1798. Генваря 11. Высочайше утвержденный доклад Синода и Сената. – О обрабатывании церковных земель прихожанами // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830.

– № 18316. – С. 24-26.

742. 1798. Генваря 27. Именной, данный Сенату. – О переводе Ямпольских поветовых судов в местечко Цекиновку // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18349. – С. 51.

743. 1798. Февраля 13. Высочайше утвержденный доклад Экспедиции государственного хозяйства, Опекунства иностранных и сельского домоводства. – О умножении и усовершеннии виноградного садоводства // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18475. – С. 68-74.

744. 1798. Апреля 29. Сенатский, вследствие Именных указов. – О комплектовании губернских рот и штатных воинских команд Военной коллегии, и об отставках нижних чинов и обер-офицеров чрез Сенат // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18508. – С. 228-229.

745. 1798. Августа 29. Именной, данный Сенату. – О разделении свободного от присутствия времени, коим пользуются заседатели Главных судов Подольской, Волынской и Минской губерний; и о распространении права пользования отпусками от присутствия на председателей и советников // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18643. – С. 358-359.

746. 1798. Сентября 17. Именной, данный Сенату. – О бытии магистратам Киевской губернии по делам старостинским и городovým под апелляциею Надворного суда для Минской, Волынской и Подольской губерний учрежденного; о произведении по Киевской губернии люстрации; об определении в Киевской Главный суд секретарей, знающих язык польский и судопроизводство сего края // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18670. – С. 386.

747. 1798. Ноября 4. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – О жалованьи цензорам учреждаемой для губерний Волынской, Подольской и

Минской при таможене Радзивиловской цензуры // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18738. – С. 440-441.

748. 1799. Января 25. Именной, данный Сенату. – Об учреждении фискалов в Подольской, Волынской, Минской, Литовской и Киевской губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18826. – С. 541.

749. 1799. Февраля 7. Сенатский. – О порядке производства дел в присутственных местах Киевской губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18850. – С. 552-554.

750. 1799. Марта 28. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – О прибавке в нижние земские суды заседателей и о сборе на содержание их суммы с дворянских имений // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18908. – С. 594-596.

751. 1799. Мая 16. Высочайше утвержденный доклад Сената. – О назначении пограничной стражи в Литовской, Волынской и Подольской губерниях для надзора за провозом товара, по случаю уничтожения там некоторых таможен // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18969. – С. 652-655.

752. 1799. Мая 31. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – Об устройстве градских полиций в губернских городах // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 18985. – С. 668-671.

753. 1799. Октября 14. Именной, данный Сенату. – О дворянских выборах в уездные места и губернские предводители; о распространении права, указом 1797 года и предоставленным Литовской губернии, определять исправников и выбирать заседателей, на Минскую, Волынскую, Подольскую, Киевскую и Белорусскую губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19154. – С. 812-813.

754. 1799. Октября 16. Высочайше утверждённый доклад Синода. – О приведении епархиальных границ сообразно границам губерний и об учреждении новых епархий // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19156. – С. 811-816.

755. 1799. Декабря 1. Высочайше утвержденные пункты. – Служащие в наставление и руководство гг. Сенаторам, избранным для объезда и осмотра губерний // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19212. – С. 905-909.

756. 1799. Декабря 8. Высочайше утвержденный доклад генерал-прокурора. – О должности фискалов, учрежденных в Литовской, Минской, Вольнской, Подольской, Киевской и Белорусской губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19218. – С. 913-914.

757. 1800. Февраля 8. Сенатский. – Об употреблении денег, потребных для сочинения и копирования губернских атласов, из сумм, определённых на канцелярские расходы // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19269. – С. 33.

758. 1800. Февраля 15. Сенатский. – О несмешивании положенных по штатам на расходы межевых контор сумм с определёнными на расходы для землемеров // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19276. – С. 36.

759. 1800. Февраля 25. Сенатский. – О предписании всем межевым конторам, дабы землемеры тщательно разыскивали о точном владении тяжущих и об урочищах значущихся в писцовых книгах, и не упуская ничего, наносили на планы // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19293. – С. 53-54.

760. 1800. Июня 4. Сенатский. – О предписании всем гражданским губернаторам, дабы они по представлении Сенату об отставке служащих в губернских ротах и штатных командах нижних чинов, ожидали на те разрешения, и до получения онаго, не относились бы в военную коллегию о комплектовании тех

рот новыми // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19441. – С. 168-170.

761. 1800. Июня 4. Сенатский. – Об отпуске положенных на расходы межевых контор сумм в начале каждого года // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19442. – С. 170.

762. 1800. Июля 9. Сенатский. – Об обязанности землемеров, отправленных из межевой канцелярии для размежевания владельческих дач, в ведомстве коих состоят селения и земли смежные с теми, кои межевать надлежит // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19478. – С. 226.

763. 1800. Ноября 22. Высочайше подтвержденный доклад Сената. – О переименовании городом местечка Таращу на место бывшего города Пятигоры и о переведении туда присутственных мест // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19661. – С. 596-599.

764. 1801. Января 16. Именной, данный Сенату. – Об учреждении генерального земель размежевания в Малороссийской губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19717. – С. 497-499.

765. 1801. Января 27. Сенатский с разъяснением Высочайше утвержденного в 17 день декабря 1800 года доклада Сената. – О правилах наделения и уравнении казенных крестьян землями // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19735. – С. 512-514.

766. 1801. Февраля 25. Высочайше утвержденный доклад Сената. – Об учреждении во всех губернских городах ратгаузов. С присовокуплением Устава и штата оным // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19763. – С. 542-547.

767. 1801. Марта 15. Именной, данный Сенату. – О восстановлении

дворянских выборов // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19790. – С. 590-591.

768. 1801. Апреля 17. Именной, данный Сенату. – О выборе чиновников и урядников в губерниях: Малороссийской, Литовской, Минской, Волынской, Подольской, Киевской и Белорусской по тамошним правилам // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19839. – С. 610-611.

769. 1801. Июля 21. Именной, объявленный Военной коллегии генералом от инфантерии Татищевым. – О шляпах, какие иметь в гарнизонах генералам, штаб и обер-офицерам // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 19950. – С. 722.

770. 1801. Сентября 9. Именной, данный Сенату. – О восстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20004. – С. 775-778.

771. 1801. Сентября 9. Именной, данный Сенату. – Об определении губернаторов и о выборе для сего кандидатов в некоторых губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20005. – С. 779-780.

772. 1802. Февраля 27. Сенатский, по высочайше утверждённому докладу. – Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской и белорусских: Могилевской и Витебской // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20162. – С. 59-60.

773. 1802. Апреля 7. Сенатский. – О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, о разрешении споров и выдачи планов // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20219. – С. 91-93.

774. 1802. Мая 19. Именной, данный Сенату. – О избрании чиновников в

губерниях от Польши присоединенных, также в малороссийских и белорусских на места, от избрания дворянства зависящие, по порядку в Учреждении о губерниях изображенному // ПСЗРИ-I. – Т. 26. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20273. – С. 146-147.

775. 1802. Именной, данный Сенату. – О допущении к выборам в губерниях, присоединенных от Польши, только таких дворян, которые платят подать или имеют в оброчном содержании землю казенную или частную // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20288. – С. 159.

776. 1802. Июля 22. Высочайше утверждённый доклад Министра коммерции. – О восстановлении Волочисской таможни // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20338. – С. 198-199.

777. 1802. Октября 22. Именной, данный Государственному казначею. – Об уступлении города Житомира графом Ильинским навсегда казне // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20481. – С. 328-329.

778. 1803. Марта 27. Именной, данный Сенату. – О новом разделении Малороссийской губернии на поветы // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20684. – С. 509-510.

779. 1803. Июня 17. Высочайше утверждённый доклад Сената. – О выпуске в аренду частным людям казённых имений в губерниях Волынской, Подольской и Киевской. – С приложением формы контракта // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20801. – С. 672-678.

780. 1803. Июля 11. – Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. – О менонистах, поселённых в Киевской губернии на землях графа Протопотоцкого // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 20843. – С. 731-734.

781. 1803. Октября 24. Именной, данный Сенату. – О средствах к исправлению полиции в городах // ПСЗРИ-1. – Т. 27. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21007. – С. 947-954.

782. 1804. Генваря 15. Высочайше утверждённый доклад Министра коммерции. – О дозволении провозить сенокосные косы, получаемые из Цесарских владений, чрез Дубоссарскую и Могилёвскую таможи // ПСЗРИ-I. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21126. – С. 19-20.

783. 1804. Февраля 20. Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. – О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21163. – С. 138-140.

784. 1804. Февраля 29. Сенатский. – О зависимости губернским и уездным стряпчим от губернских правлений и прокуроров, на основании статей постановленных в Учреждении о губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21189. – С. 174-175.

785. 1804. Апреля 9. Высочайше утверждённый доклад Комитета для уравнивания повинностей в Санкт-Петербурге учреждённого // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21244. – С. 242-245.

786. 1804. Апреля 12. Высочайше утверждённый доклад Министра внутренних дел. – О позволении помещикам водворять колонистов на своих землях // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21254. – С. 260-261.

787. 1804. Мая 17 Сенатский. – О учинении Римско-католической духовной коллегии положения, какие из униатских монастырей следуют к упразднению и какие могут быть оставлены // ПСЗРИ – 1. – Т. 28 – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21291. –

С. 312-316.

788. 1804. Июня 24. Именной, данный Подольскому военному губернатору Эссену. – Об оставлении города Житомира губернским городом Волынской губернии // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21364. – С. 404.

789. 1804. Июня 24. Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору. – О составлении инструкции для размежевания земель в малороссийских губерниях // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21366. – С. 404-406.

790. 1805. Марта 3. Именной, данный Сенату. – О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединённых // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21646. – С. 883-884.

791. 1805. Марта 3. Именной, данный Сенату. – О порядке определения земских исправников некоторых губерний // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21648. – С. 885.

792. 1805. Июля 4. Высочайше утверждённые штаты полиции городов: 1) Житомира, 2) Каменца-Подольского, 3) Балты, 4) Винницы, 5) Могилёва, 6) Кременца, 7) Дубнов, 8) Бердычева // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21824. – С. 1116.

793. 1805. Августа 1. Высочайше утверждённая Инструкция сенаторам, назначаемым для осмотра губерний // ПСЗРИ-1. – Т. 28. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 21861. – С. 1150-1152.

794. 1806. Февраля 25. Именной, данный Сенату с приложением доклада Комитета учреждённого в Москве для уравнивания городских повинностей. – О городских доходах и расходах // ПСЗРИ-1. – Т. 29. – СПб. : Тип. II Отделения

Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 22030. – С. 71-102.

795. 1807. Генваря 1. Манифест. – О дарованных купечеству новых выгод, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий // ПСЗРИ-1. – Т. 29. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 22418. – С. 971-979.

796. 1807. Декабря 20. Сенатский, по Высочайше утверждённым докладам. – О продовольствовании добываемою в России солью тех губерний, ком доселе пользовались иностранною, привозимою к Балтийским портам // ПСЗРИ-I. – Т. 29. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 22723. – С. 1342-1358.

797. 1812. Мая 22. Положение Комитета министров. – Об отсрочке торгующим крестьянам следующих с них податей по Манифесту 11 февраля // ПСЗРИ-1. – Т. 32. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 25113. – С. 322-323.

798. 1812. Августа 25. Именной, данный Сенату. – О наборе рекрут в Волынской и Подольской губерниях со ста душ по одному человеку // ПСЗРИ-1. – Т. 32. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 25211. – С. 414.

799. 1812. Сентября 7. Именной, данный Сенату. – О наборе рекрут в Киевской губернии со ста душ по 2 человека // ПСЗРИ-1. – Т. 32. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 25220. – С. 420.

800. 1812. Ноября 30. Манифест. – О наборе рекрут с 500 душ по 8 человек; о исключении некоторых губерний от сей повинности, и об освобождении от онной дворянских имений, поставивших ратников в ополчение // ПСЗРИ-1. – Т. 32. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 25279. – С.466-467.

801. 1818. Апреля 24. Положение Комитета министров. – О свободном выпуске хлеба за границу // ПСЗРИ-I. – Т. 35. – СПб. : Тип. II Отделения

Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 27353. – С. 218-219.

802. 1818. Декабря 19. Дополнительный акт к Трактату 21 апреля (5 мая) 1815 года, заключенный в Санкт-Петербурге, между их величествами Императором Всероссийским и Королём Прусским. – О объяснении и дополнении условий Венского Трактата, касающихся до торговли и промышленности польских провинций // ПСЗРИ-1. – Т. 35. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 27586. – С. 625-637.

803. 1824. Ноября 14. Дополнительное постановление. – Об устройстве гильдий и о торгах прочих состояний // ПСЗРИ-1. – Т. 39. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 30115. – С. 588-612.

804. 1827. Декабря 21. Именной, данный Сенату. – О некоторых отличиях по гильдийским повинностям // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (Далі – ПСЗРИ-II). – Т. 2. – № 1631. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1827. – С. 1088-1090.

805. 1833. Января 5. Высочайше учреждённое мнение Государственного Совета. – О причислении к дворянству купцов и мещан бывших членами магистратов в возвращенных от Польши губерниях, до Манифеста 27 марта 1793 года // ПСЗРИ-2. – Т. VIII. Отделение первое. – № 5888. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1834. – С. 10.

806. 1833. Февраля 4. Высочайше утверждённое Положение об устройстве города Кронштадта // ПСЗРИ-2. – Т. VIII. Отделение первое. – № 3857. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной его императорского Величества канцелярии, 1834. – С. 73-83.

807. 1841. Декабря 24. Именной, данный Сенату, опубликованный 30 декабря. – О льготе купцам и мещанам западных губерний // ПСЗРИ-II. – Т. 16. – Ч. 2. – № 15145. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1841. – С. 132-133.

808. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442

– 1760 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. АЮЗР / В. Б. Антонович. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – 575 с.

809. Архив Государственного Совета. Т. 3. Ч. I: Царствование Александра I-го (1801-1810 гг.). – СПб. : Тип. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1878. – 884 с.

810. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Ч. 4. Т. I: Акты о происхождении шляхетских родов Юго-Западной России. – К. : Тип. Е. Федорова, 1867. – 505 с.

811. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. Сост. В. Б. Антонович. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 747 с.

812. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов, учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 3. – 484 с.

813. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 3: Акты о заселении юго-западной России XVI – XVIII вв. – К., 1905. – 552 с.

814. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши // Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – С.429-433.

815. Павел I. Конвенция между их величествами императором Всероссийским и королём Прусским, за приступлением к оной и его Величества императора римского об окончательном разделе Польши между взаимными их державами, заключенная в Санкт-Петербурге генваря 15/26 1797 г. – СПб., 1797. – 22 с.

816. Под стягом России: Сборник архивных документов / Сост., примеч.

Г. Н. Герасимовой, О. А. Глушковой, С. Н. Кистерова. – М. : Русская книга, 1992. – 432 с.: 16 л. ил.

817. Сборник истрических материалов, документов, относящихся к новой русской истории XVIII – XIX веков. Изд. М. Михайловым. – СПб., 1873. – 388 с.

818. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в западных губерниях с решениями правительствующего Сената / Сост. Т. Рафальский. – К. : Киев. отделение, 1895, 1895. – XII+250 с.

819. Свод уставов о повинностях рекрутской и земских. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Император. Величества Канцелярии, 1833. – 578 с.

820. Собрание малороссийских прав 1807 г. / АН Украины, Ин-т государства и права и др.; Сост. К. А. Вислобоков и др. – К. : Наук. думка, 1992. – 368 с.

821. Указ об отделении части войск для поддержания порядка в крае // Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губерн. правления, 1882. – С. 161-164.

822. Устав Таможенный // Собрание законов Российской империи / Под ред. А. А. Добровольского. – Кн. 2. – Т. 5-9. – СПб. : Законоведение, 1913. – С. 599-755.

823. Штат Подольскаго наместничества, состоящаго из двенадцати уездов: Каменецкаго, Ушицкаго, Вербовецкаго, Грудекскаго, Зинковскаго, Летичевскаго, Проскуровскаго, Староконстантиновскаго, Базилийскаго, Ямпольскаго, Кременецкаго и Дубенскаго. [Утв. июля 5-го 1795]. – Б. м., 1795. – 11 с.

824. Александр Андреевич Беклешов (1743-1808) [Малороссийский военный генерал-губернатор, Киевский военный губернатор, генерал-прокурор. В. С. Иконникова: Оттиск из “Киевской старины”]. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1850. – 50 с.

825. Арсеньев К. И. Начертание статистики Российского государства: (Число жителей по 1-7 ревизиям). О состоянии народа / К. И. Арсеньев. – СПб. : Тип. Императорской Академии наук, 1818. – Ч. 1. – 118, 96 с.

826. Батюшков П. М. Атлас народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям / П. М. Батюшков. – СПб., 1863. – 148 с.

827. Батюшков П. М. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. М. Батюшков. – СПб. : Тип. Тов-во. “Общественная польза”, 1888. – 208+144 с.

828. Батюшков П. М. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. М. Батюшков. – СПб. : Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1887. – 848 с.

829. Батюшков П. Н. Подолія – историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1891. – XXXI, 264, 99 с.: ил., карты. – Библиогр. С. 1-22.

830. Батюшков П. Н. Атлас населения Западно-Русского края по исповеданиям / П. Н. Батюшков, А. Ф. Ритих. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1864.

831. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчикова. – Житомир : Тип. Губерн. правления, 1868. – Вып. 1. – 129 с.

832. Братчиков А. Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Б. Братчикова. – Житомир : Тип. губерн. правления, 1868. – Вып. 2. – 129 с.

833. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – В Т. 10, ч. 1: Киевская губерния. – СПб : Тип. Департамента Генерального Штаба , 1848. – [2], 333 с., [13] л. табл.

834. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении департамента Генерального штаба. В 10 т. – Ч. 2: Волынская губерния. – К. : Тип. Штаба Киев. воен. окр., 1848. – XXXVI, 368 с., 8 л. табл., 1 л.

835. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении департамента Генерального штаба. В Т. X. – Ч. 3: Подольская губерния. – СПб. : Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. – 284 с.

836. Воейков Д. Киевская губерния: Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле: с 2

хромолитографированными картами / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб. : Тип. Безобразова и комп., 1867. – 146, 3 с.

837. Высокородный и превосходительный господин генерал-майор Брацлавский губернатор и кавалер // Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губерн. правления, 1882. – С. 82-89.

838. Высокородный и превосходительный господин генерал-майор Брацлавский губернатор и кавалер // Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подол. стат. комитета. – Каменец-Подольск : Тип. Подольск. губерн. правления, 1882. – С. 89-96.

839. Волинская губерния. Географическо-исторический очерк / Сост. С. Каретников. Изд. первое. – Ковель : Типо-литография Вигенберга, 1905. – 92 с.

840. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П. Н. Батюшковым. – СПб. : Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1888. – 280 с.

841. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. Ч. I: Исторические сведения / А. Воронин. – К. : Е. Я. Федорова, 1869. – 140 с.

842. Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях. 1871 р. / А. Воронін. – К., 1942. – 28 с.

843. Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния. – Т. 4. Подольская губерния. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1864. – 131 с.

844. Гульдман В. К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. Издание Подольского губернского статистического комитета / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губерн. правления, 1889. – 414 с., прилож., табл.

845. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып. 1: Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности /

Н. Данильченко. – Каменец-Подольский, 1869. – 56 с.

846. Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией. Виктор Садковский, епископ Переяславський и Бориспольский (1793-1795), а затем архиепископ Минский, Изяславский и Брацлавський (1793-1795) / К. Доброловский. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. Правл., 1893. – 54 с.

847. Журавский Д. П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год / Д. П. Журавский. – СПб. : К. Вульфа, 1859. – 232 с.; табл.

848. Зябловский Е. Ф. Землеописание Россиской империи для всех состояний, Санкт-Петербургского педагогического института, ординарного профессора Евдокима Зябловского / Е. Ф. Зябловский. – СПб. : Тип. Ф. Дрекслера, 1810. – 753 с.

849. Иванишев М. Д. Архив Юго-Западной России / М. Д. Иванишев. – К. : Времен. комиссия для разбора древних актов при Киев., Волын. и Подол. генерал-губернаторе, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – 77, 554 с.

850. Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов (1743-1808), малороссийский военный генерал-губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор. Оттиск из “Киевской старины” / В. С. Иконников. – К. : Тип. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1890. – 50 с.

851. Ильенко А. К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы извлеченные: 1) из Московского отделения общего Архива главного штаба; 2) Из Военно-ученого Архива того же штаба и 3) из Московского главного Архива министерства иностранных дел и напечатанные штабс-капитаном А. К. Ильенко / Под ред., с предисл. и объясн. запискою ординарного проф. Николаевской Академии ген. штаба полк. П. А. Гейсмана с табл. / А. К. Ильенко. – СПб. : Тип. Военно-книжн. магаз. Н. В. Васильева, 1898. – I-LVIII, 286 с. : Табл. : с. 217-286.

852. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вып. 3. Изд. ред. неофициальной части Киевских губернских ведомостей А. А. – К. : Тип. губ. правления, 1882. – 173 с.

853. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений о губерниях 1775 г. до последнего дня / Сост. Е. Анучиным. – СПб. : Тип. МВД, 1872. – 238 с.

854. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. докум. і матер. / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К. – Чернівці : Книги – XXI, 2008. – 986 с.

855. Карачківський М. Розмежування Волинської та Подільської губерній 1799 р.: Окремий відтиск / М. Карачківський. – 24 с.

856. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького (До історії Поділля початку ХІХ ст.) / М. Карачківський // Студії з історії України. Науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 3 – К. : Друкарня УАН, 1927. – С. 96-111.

857. Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира / С. М. Каретников. – Почаев, 1912. – 131 с.

858. Картина Европы в начале ХІХ столетия и отношение к ней России (Записка графа Ф. В. Ростопчина) // Сб. ист. матер., докум., относящихся к новой истории ХVІІІ и начала ХІХ века. Изд. М. Михайловым. – СПб., 1873. – С. 102-111.

859. Кассо Л. Россия на Дунае и образование Бессарабской области / Лев Аристидович Кассо. – М. : Печ. А. Снегиревой, 1913. – 230 с.

860. Краткое описание города Житомира / Составленное Т. И. Вержбицким. – Житомир : Волгубтипография, 1887. – 28 с.

861. Краткое описание города Житомира. – Могилев на Днестре, 1887. – 28 с.

862. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни / Л. Крушинский. – Житомир, 1867. – 352 с.

863. К столетию воссоединения Подолии с Россией. Сб. ст., печатавшихся в Подольских епархиальных ведомостях под ред. свящ. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1893. – 172 с.

864. Материалы для истории Волыни / Соч. В. Пероговского. – Житомир : Волын. губерн. типография, 1879. – 498 с.

865. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796). – Каменец-

Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1885. – Вип. 1. – 316 с.

866. Материалы для истории Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1885 г. – № 5. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правления, 1885. – 396 с.

867. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения при Статистическом отделении Совета Министра внутренних дел. Т. 1. – СПб.: Совмин, 1839; Атлас. – 150 с.; 34 л: ил. карт.

868. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці / Упоряд. А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. – Ч. I. – 276 с.

869. Музей Подольского Церковного историко-археологического общества. Описание предметов старины / Сост. Прот. Е. Сецинский. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. Свято-Троицкого Братства, 1909. – 108 с.

870. Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в. Ученые записки Императорского Московского Университета: Отдел юридический: Вып. 21. Т. 1–2 / В. Э. Ден. – М. : Унив. типография, 1902. – 719 с.

871. Общее учреждение губернское // Собрание законов Российской империи. – Т. 1. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830.– 621 с.

872. Объяснительная записка П. А. Гейсмана “Что такое представляла из себя известная в истории “Польша”? // Ильенко А. К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы извлеченные: 1) из московского отделения общего Архива Главного штаба. 2) из Военно-учётного Архива того же штаба и 3) из московского Главного Архива Министерства иностранных дел и напечатанное штабс-капитаном А. К. Ильенко / Под ред., с предисл. и объяснит. запискою ординарного проф. Николаевской Академии Ген. штаба полк. Н. В. Гейсмана. С табл. / Н. В. Гейсман. – СПб. : Тип. воен.-книжн. магаз. Н. В. Васильева, 1898. – С. I-LVIII.

873. О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой //

Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине (1792-1796). – Вильна : [Б.и.], 1903. – 342 с.

874. Пероговский В. И. Материалы для истории Волыни / В. И. Пероговский. – Житомир : [б.и.], 1879. – 496 с.

875. Пероговский В. И. Местечки Заславского уезда / В. И. Пероговский. – Житомир, 1868. – 155 с.

876. Петров Н. И. Волынь: Историческая судьба Юго-Западного края. С Высочайшего соизволения издано при Министерстве Внутренних дел П. Н. Батюшковым. С 2-мя хромолитографиями и 69-ю гравюрами. К девятсотлетию крещения Руси. – СПб. : Тип. Тов-ва “Общественная Польза”, 1888. XV, 288, 128 с.; с иллюстрациями в тексте и 3 иллюстрациями на отдельных листах.

877. Подолия: краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / Сост. В. Г. Онацкий. – К. : Тип. Т-ва “И. Н. Кушнеров и Ко”, 1913.

878. Польский катехизис. Польское дело по отношению к Западной России: Сб. ст. Вып. первый. – Вильно, 1885. – 216 с.

879. Польский катехизис или как мирными средствами завоевать Россию. – Варшава : Тип. Русского общества, 1911. – 46 с.

880. Проект Безбородько по польским делам 1791 года // Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. – М. : Междунар. отношения, 2002. – С. 652-653.

881. Ролле И. Статистические описания Подольской губернии. / И. Ролле, А. Демяненко. – Каменец-Подольск, 1866. – 65 с.

882. Российское законодательство X – XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юрид. лит., 1988. – 432 с.

883. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 180 с.

884. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К., 1892. – 282 с.

885. Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине (1792-1796). – Вильна : б/и. – 1903. – LXXXVIII. – 350 с.

886. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1880. – 210 с.

887. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. II. – Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1882. – 202 с.

888. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. III. Издание Подольского статистического комитета – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правления, 1884. – 102 с.

889. Сборник сведений по Киевской губернии / Сост. В. Г. Мозговой. – К. : Тип. Подол. губ. правления, 1887. – 248 с.

890. Селянський рух на Україні: Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: Л. З. Гісцова (старший упоряд.) та ін.; Ред. кол.: М. Н. Лещенко (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 534 с.

891. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.

892. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. XI. – С. 1-144.

893. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. XII. – С. 145-208.

894. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии М. Симашкевича. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правления, 1872. – 528 с.

895. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. –

К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

896. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2009. – ХХІІ + 642 с.: 8 іл.

897. Статистические расходы на военные потребности с 1711 по 1825 год // Военный сборник. – 1859. – № 12. – С. 294-298.

898. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. В 3 т. В 4 ч. – Ч. 1. – СПб. : Тип. МВД, 1852. – 549 с.

899. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. В 3 т. В 4 ч. – СПб. : Тип. МВД, 1885. – Ч. 2. – 534 с.

900. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – Ч. III. – СПб. : Тип. МВД, 1852. – 572 с.

901. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Ин-т государства и права АН Украины и др.; Сост. К. А. Вислобоков и др. – К. : Наук. думка, 1992. – 368 с.

902. Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование вооруженных сил России до 1902 г. – Ч. I. – Кн. I. – СПб. : Тип. “Бережливость”, 1902. – 317 с.

903. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях / Н. П. Столпянский. – СПб., 1866. – 200 с.

904. Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. Сочинение графа Валериана Стршмень-Стройновскаго, графства Гороховскаго помещика и польских орденов Белаго Орла и св. Станислава кавалера; перев. с польск. В. Анастасович / В. Стройновский. – Вильно : Тип. И. Завадскаго, 1809. – 208, 26, [10] с.

905. Трактат между ея величеством императрицею Всероссийскою съ

одной стороны и его величеством королем и яснейшею Речью Посполитой Польскими съ другой, подписанный в Гродне июля 11(22) дня 1793 года. – СПб., 1793. – С. 10-11.

906. Труды Волынского губернского статистического комитета. – Вып. первый. – Житомир : Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – 359 с.

907. Труды Волынского губернского статистического комитета. Вып. третий. – Житомир : Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – 351 с.

908. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженный императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1872. – 612 с.

909. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е. И. Сецинского. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губерн. правления, 1893. – Вып. 6. – 560 с.

910. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е. И. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9: Церкви и приходы Подольской епархии. – 884 с.

911. Указ об отделении части войск для поддержания порядка в крае // Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правления, 1882. – С. 161-168.

912. Хозяйственная статистика России / Сост. В. Андросов. – М. : Тип. Селиванского, 1827. – 282 с.

913. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К. : Универ. типография, 1851. – 358 с.

914. Шипович И. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии / И. Шипович. – Винница : Тип. гор. управления, 1914. – 24 с.

5. МЕМУАРИ ТА ЕПІСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ

915. Варварцев М. Україна: інтерпретації першої половини ХІХ століття / М. Варварцев // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 66-67.

916. Волынская революция первой четверти ХІХ столетия: Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой. Письмо первое 1818 года, июля дня из Вены // Киев. старина. – 1883. – № 1. – С. 121-144.

917. Волынская революция первой четверти ХІХ столетия: Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой. Письмо второе. Из Вены, августа дня, 1818 года // Киев. старина. – 1883. – № 2. – С. 319-365.

918. “Волынские записки” Степана Русова // Держава. Культура. Право. Хроніка – 2000. – Вип. 27-28. – С. 105-118.

919. Воспоминания русских крестьян ХVІІІ – первой половины ХХ века / Вст. ст., сост. В. А. Кошелева; коммент. В. А. Кошелева, Б. В. Мельгунова и В. П. Бударagina. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 784 с.; ил.

920. Воспоминания старожила о временах крепостного права // Киев. старина. – 1898. – Т. LХ. – С. 47-51.

921. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / И. М. Долгорукий. – М. : Изд-во Императ. общ-ва истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1870. – 208 с.

922. Крашановский М. Из писем помещиков Киевской губернии к Киевскому гражданскому губернатору Панкратьеву / М. Крашановский // Киев. старина. – 1884. – № 1. – С. 171-182.

923. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / Перев. с фр. А. Дмитриевой; пер. и вступ. ст. А. Кизеватора. – Т. I. – М. : Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1912. – 366 с.

924. Мемуары князя Л. Сапеги. Предисл. Ст. Тарнавского; вст. ст. и прим. Бр. Павловского; перевод с польск. Л. Я. Круковской. – Петроград : Кн-во “Прометей” Н. Н. Михайлова, 1915. – 316 с.

925. О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I. Сочинение Ю. Гагемейстера. – СПб. : Тип. Н. Греча, 1835.

– 302 с.

926. Письмо от 27 пловноза X года (4 – 10 февраля 1802 г.) // Сборник Русского исторического общества. – Т. 70. – С. 338-339.

927. Россия первой половины XIX века в глазах иностранцев / Сост. Ю. А. Линь. – Л. : Лениздат, 1991. – 719 с.

928. Сегюр Л.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Л.-Ф. Сегюр // Россия XVIII в. глазами иностранцев / Подготовка текстов и вст. ст. и комплект Ю. А. Лимонова. – Л. : Лениздат, 1989. – С. 313-456.

929. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / Володимир Січинський. – Львів : Червона калина, 1938. – 212 с.

6. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

930. А. Л. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства / Л. А. // Киев. старина. – 1890. – № 8. – С. 310-316.

931. Александро-Невский храм в г. Каменец-Подольском // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 48. – С. 1312-1317.

932. Андриевский А. Архивная справка о составе Киевского “общества” в 1782-1797 годах / А. Андриевский // Киев. старина. – 1894. – № 2. – С. 192-203.

933. Барановский С. Минско-волынский архиепископ Виктор Садковский / С. Барановский // ВЕВ. Прибавление. – 1878. – № 3. – С. 134-146.

934. Барановский С. Сведения об административно-религиозном распорядке Волыни перед ее присоединением к России: 1723-1794 гг. / С. Барановский // ВЕВ. Прибавление. – 1876. – № 22. – С. 771-774.

935. Бачинский М. Воспоминания о прошлом из жизни Подольской семинарии, по случаю исполнившегося 26 сентября 25-летия со дня открытия семинарии в занимаемом ею главном здании / М. Бачинский // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 44. – С. 990-1001.

936. Бачинский М. Из истории Подольской духовной семинарии / М. Бачинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1894. – № 10. – С. 179-185.

937. Бачинский М. Из истории Подольской духовной семинарии /

М. Бачинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1894. – № 11. – С. 204-210.

938. Бачинский М. Основание семинарии и первые годы её существования / М. Бачинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1898. – № 17. – С. 432-442.

939. Быт священников – дедов и отцов и священников-внуков нашего края // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 11. – С. 222-235.

940. Благочинный, как нравственный руководитель духовенства своего округа // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1898. – № 47. – С. 1251-1262.

941. Благочинческая инструкция 1795 года, новоприсоединенным из унии в православие священникам // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 48. – С. 963-970.

942. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 31. – С. 513-517.

943. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 32. – С. 537-541.

944. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 34. – С. 575-579.

945. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 35. – С. 591-596.

946. Борьба культур польской и русской в Юго-Западной России // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 36. – С. 611-616.

947. Венгрженовский С. Из моей записной книжки / Сергей Венгрженовский // Киев. старина. – 1892. – № 12. – С. 468-472.

948. Викул П. Г. Винница и ея торжества 19 сентября 1893 года / П. Г. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 48. – С. 853-864.

949. Викул П. Г. Винница и ея торжества 19 сентября 1893 года / П. Г. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 49. – С. 885-898.

950. Викул П. Г. Винница и ея торжества 19 сентября 1893 года / П. Г. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 50. – С. 922-926.

951. Викул П. Празднование столетия Подольской епархии / П. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. – № 37. – С. 893-899.

952. Викул П. Прошедшее Подолии (По поводу исполнения столетия

воссоединения Подолии с Россией) / П. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 1. – С. 1-12.

953. Викул П. Прошедшее Подолии (По поводу исполнения столетия воссоединения Подолии с Россией) / П. Викул // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 2. – С. 30-48.

954. Высокопреосвященный Антоний, архиепископ Подольский и Брацлавский (1819-1821 гг.) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 21. – С. 351-366.

955. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 40. – С. 799-810.

956. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 41. – С. 828-840.

957. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 42. – С. 855-866.

958. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 43. – С. 875-884.

959. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 44. – С. 908-914.

960. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 45. – С. 949-995.

961. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 46. – С. 973-980.

962. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 47. – С. 1003-1010.

963. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 49. – С. 1080-1088.

964. Высокопреосвященный Иоанникий, первый православный пастырь Подолии (1795-1819) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 51. – С. 1125-1130.

965. Главные моменты развития православно-русского дела в столетний период существования Подольской епархии // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. –

№ 41. – С. 1005-1013.

966. Главные моменты развития православно-русского дела в столетний период существования Подольской епархии. Продолжение // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. – № 42. – С. 1029-1056.

967. Голос “Малороссии” конца XVIII в. (Стихи по поводу назначения Кречетникова малороссийским генерал-губернатором) // Киев. старина. – 1890. – № 3. – С. 454-457.

968. Горленко В. Киев в 1799 году / В. Горленко // Киев. старина. – 1885. – № 3. – С. 581-592.

969. Город Брацлав и его храмы (По поводу 100-летия Подольской епископской кафедры, именовавшейся сначала Брацлавской и Подольской // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. – № 50-51. – С. 1299-1323.

970. Греченко В. Православие в Подолии по данным статистики / В. Греченко // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 16. – С. 264-278.

971. Григоренко Г. Город Брацлав и его храмы. Продолжение / Г. Григоренко // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1896. – № 7. – С. 143-149.

972. Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией / К. Доброловский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 9-10. – С. 139-153.

973. Древнейшие православные церкви в Подолии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 40. – С. 915-919.

974. Древнейшие православные церкви в Подолии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 42. – С. 952-959.

975. Древнейшие православные церкви в Подолии // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. – № 41. – С. 1006-1012.

976. Древние дьячки и новые псаломщики // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 40. – С. 1074-1086.

977. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла / П. Жукович // Журн. Министерства народного образования. – 1916. – Ч. LXIII, июнь. – С. 183-226.

978. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла /

П. Жукович // Журн. Министерства народного образования. – 1916. – Ч. LXIV, август. – С. 207-263.

979. Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла / П. Жукович // Журн. Министерства народного образования. – 1916. – Ч. LXV, октябрь. – С. 186-275.

980. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Журн. Министерства народного просвещения. – 1914. – Февраль. – С. 265-315.

981. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Журн. Министерства народного просвещения. – 1914. – Май. Ч. LI. – С. 1-60.

982. Из епархиальной хроники // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 41. – С. 1112-1116.

983. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах // ПЕВ. Прибавление. – 1891. – № 7. – С. 138-140.

984. Исторические сведения о бывших в м. Шаргороде (Могилевского уезда) духовной семинарии и духовном училище // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1894. – № 7. – С. 129-134.

985. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // ВЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 4. – С. 103-107.

986. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // ВЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 23. – С. 637-651.

987. Исторические сведения о Каменецком и Барском духовных училищах / ПЕВ. Прибавление. – 1891. – № 7. – С. 132-150.

988. Исторические сведения о церковных братствах (Из Киев. епарх. ведом.) // ПЕВ. Прибавление. – 1862. – № 24. – С. 836-842.

989. Историческое описание уездного города Балты // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 5. – С. 155-161.

990. Историческое описание уездного города Бара Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 18. – С. 722-730.

991. Историческое описание уездного города Брацлава Подольской губернии. Свящ. Мих. Орловского // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 1. – С. 8-25.
992. Историческое описание уездного города Винницы // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 8. – С. 299-312.
993. Историческое описание уездного города Гайсина Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 23. – С. 883-888.
994. Историческое описание уездного местечка Пылява прихода Св. Георгиевской церкви Литинского уезда. Свящ. Семашкевича // ПЕВ. Прибавление. – 1874. – № 23. – С. 639-658.
995. Историческое описание уездного местечка Пылява прихода Св. Георгиевской церкви Литинского уезда. Свящ. Семашкевича // ПЕВ. Прибавление. – 1874. – № 24. – С. 702-712.
996. Историческое описание уездного местечка Черноострова Проскуровского уезда Подольской губернии // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 20. – С. 780-787.
997. Историческое описание уездного города Проскурова // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 5. – С. 181-187.
998. Итоги епархиальной жизни за прошлый 1897 год // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1898. – № 1. – С. 15-27.
999. Каменецкая православная Св.-Николаевская церковь как древнейшая христианская святыня в Каменце // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1898. – № 18. – С. 464-473.
1000. Каменецкий униатский приход в Подольской епархии до окончательного воссоединения униатов с православными // ПЕВ. Прибавление. – 1889. – № 20. – С. 39-43.
1001. К биографии высокопреосвященного Иоанникия, архиепископа Подольского и Брацлавского // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 41. – С. 952-959.
1002. К биографии высокопреосвященства Иоанникия, архиепископа Подольского и Брацлавского (1795-1819 гг.) // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 42. – С. 777-779.

1003. Киевское представительство прежнего времени // Киев. старина. – 1882. – Т. 11. – С. 180-190.
1004. Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии / Ф. Китченко // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. 2. – № 4. – С. 30-44.
1005. Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии / Ф. Китченко // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. 4. – № 11. – С. 43-64.
1006. Ковальский Ф. Бердичевская ярмарка / Ф. Ковальский // Киев. старина. – 1893. – Т. 6. – С. 103-112.
1007. Корнаковский Х. Города на Волыни / Х. Корнаковский // Волын. губ. ведомости. – 1863. – № 9. – С. 33-38.
1008. Корнаковский Х. Города на Волыни / Х. Корнаковский // Волын. губ. ведомости. – 1863. – № 11. – С. 41-43.
1009. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 41. – С. 724-730.
1010. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 28. – С. 467-473.
1011. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 31. – С. 517-520.
1012. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 32. – С. 535-537.
1013. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 34. – С. 596—601.
1014. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 35. – С. 517-520.
1015. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 37-38. – С. 649-653.
1016. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 41. – С. 724-730.
1017. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 42. – С. 749-756.

1018. К- И. Политическая сатира конца XVIII в. / И. К-ъ // Киев. старина. – 1890. – № 5. – С. 369-373.

1019. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение II / И. Левицкий // Киев. старина. – 1884. – № 5. – С. 88-116.

1020. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение III / И. Левицкий // Киев. старина. – 1884. – № 6. – С. 267-285.

1021. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение IV / И. Левицкий // Киев. старина. – 1884. – № 8. – С. 655-680.

1022. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение V / И. Левицкий // Киев. старина. – 1884. – № 12. – С. 586-680.

1023. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение / И. Левицкий // Киев. старина. – 1885. – № 1. – С. 133-156.

1024. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение VI / И. Левицкий // Киев. старина. – 1885. – № 8. – С. 631-681.

1025. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Продолжение VIII / И. Левицкий // Киев. старина. – 1885. – № 9. – С. 85-127.

1026. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.): Окончание / И. Левицкий // Киев. старина. – 1885. – № 11. – С. 466-519.

1027. Лев-ий О. Две Малорусские оды из эпохи наполеоновских времен (1807-1812) / О. Лев-ий // Киев. старина. – 1886. – № 1. – С. 187-198.

1028. Левковский А. О поземельном сборе с духовенства / А. Левковский // ВЕВ. Часть неофициальная. – 1908. – № 32. – С. 567-570.

1029. Малорусская политическая сатира XIX века // Киев. старина. – 1887. – № 6-7. – С. 510-522.
1030. Материалы для истории православия в Подолии // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 40. – С. 808-810.
1031. Материалы для истории Подольской губернии. Изд. редакции Подольских губернских ведомостей // Киев. старина. – 1885. – № 8. – С. 693-696.
1032. Материалы по истории Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 41. – С. 938-942.
1033. Мацевич Л. Политическая сатира конца XVIII в. / Л. Мацевич // Киев. старина. – 1890. – № 5. – С. 369-373.
1034. Мацевич Л. Поляки и русины (К истории их бытовых отношений / Л. Мацевич // Киев. старина. – 1882. – № 2. – Т. 1. – С. 301-312.
1035. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение малорусской старшины в дворянство / Д. Миллер // Киев. старина. – 1897. – № 3. – С. 354-368.
1036. Об учреждении православной епископии в Польше // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 8. – С. 141-149.
1037. О митрополите Литовском Иосифе Семашко и воссоединении униатов в 1839 году // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1894. – № 18-19. – С. 311-317.
1038. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 45. – С. 1029-1032.
1039. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 51. – С. 1126-1136.
1040. Орловский П. Архимандрит Гавриил, настоятель Шаргородского первоклассного монастыря Подольской епархии (1796-1800) / П. Орловский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 7. – С. 121-126.
1041. Орловский П. Архимандрит Гавриил, настоятель Шаргородского первоклассного монастыря Подольской епархии (1796-1800) / П. Орловский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 8. – С. 134-138.
1042. Орловский П. Историческое описание уездного г. Проскурова

Подольской губернии / П. Орловский // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 5. – С. 181-187.

1043. Орловский П. Материалы для описания административной деятельности преосвященного Иоанникия, первого архипастыря Подольской епархии, с половины сентября 1795 по 22 октября 1797 г. / П. Орловский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 27. – С. 457-460.

1044. Орловский П. Официальные документы по делу Виктора Садковского / П. Орловский // Киевская старина. – 1892. – № 9. – С. 414-420.

1045. Пероговский В. И. Исторические воспоминания о Волыни / В. И. Пероговский // Вестник Западной России. – 1867. – № 6. – С. 140-145.

1046. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 2. – С. 32-40.

1047. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 3. – С. 49-58.

1048. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 4. – С. 59-71.

1049. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 5. – С. 75-87.

1050. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 6. – С. 91-97.

1051. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 7. – С. 101-107.

1052. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих Н. И. Петров // ВЕВ. Прибавление. –

1867. – № 8. – С. 135-148.

1053. Подольский народный катехизис // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1898. – № 48. – С. 1285-1296.

1054. Подолия сто лет тому назад и в настоящее время // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 1. – С. 10-17.

1055. Православная церковь в Западной России. Извлечение из всеподданнейшего отчёта обер-прокурора св. Синода за 1883 год // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 49. – С. 987-993.

1056. Подольская старина. Окончание // ПЕВ. Прибавление. – 1880. – № 37. – С. 453-456.

1057. Пределы Подольской епархии с 1793 г. // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 31. – С. 697-699.

1058. Проект казенного сельского хозяйства в присоединенных от Польши к России областях // Киевская старина. – 1875. – № 5. – С. 746-747.

1059. Раев А. О продаже государственных имений в России / А. Раев // Журн. Министерства госуд имуществ. – 1859. – № 3. – С. 32-93.

1060. Речь, сказанная преподавателем Подольской духовной семинарии Шиповичем 6 октября 1888 года в собрании преподавателей и воспитанников той же семинарии, которое было почтено присутствием преосвященного Подольского Доната и Балтского Дмитрия // ПЕВ. Прибавление. – 1888. – № 47. – С. 2065-2077.

1061. Романовское староство и судьба его жителей // Киев. старина. – 1885. – № 8. – С. 607-630.

1062. Романовское староство и судьба его жителей // Киев. старина. – 1885. – № 4. – С. 610-617.

1063. Русские мастерские в Каменце-Подольском // ПЕВ. Прибавление. – 1867. – № 14. – С. 526-531.

1064. 7 ноября. Анекдоты и факты / Публ. подготовил А. М. Песков // Дружба народов. – 1993. – № 11. – С. 52-54.

1065. Село Кропивна Винницкого уезда // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 44. – С. 1003-1006.

1066. Сельские батюшки и матушки в отношении к сельскохозяйственным занятиям // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1897. – № 42. – С. 1125-1146.

1067. Сецинский Е. Архипастыри и губернаторы Подолии за истекшее столетие (1793-1893) / Е. Сецинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 16. – С. 267-273.

1068. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Ушицкий уезд / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Вып. XI. – С. 145-208.

1069. Сецинский Е. К истории унии в Подолии / Е. Сецинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1889. – № 20. – С. 433-445.

1070. Сецинский Е. К истории унии в Подолии / Е. Сецинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1889. – № 21. – С. 455-463.

1071. Сецинский Е. К истории унии в Подолии / Е. Сецинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1889. – № 22. – С. 488-500.

1072. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904. – Вып. X. – С. 417-494.

1073. Сецинский Е. Переход г. Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. / Е. Сецинский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 16. – С. 257-267.

1074. С. П. Ответ на вопрос о малорусских одах из времени наполеоновских войн / П. С. // Киев. старина. – 1886. – № 4. – С. 809-814.

1075. Сулима С. Заметки старого киевлянина (Киев в 1812-1824 гг.) / С. Сулима // Киев. старина. – 1884. – Т. 4. – № 12. – С. 623-624.

1076. Уводский Н. Историческое исследование об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 г. / Н. Уводский // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 1. – С. 9-19.

1077. Уводский Н. Историческое исследование об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 г. / Н. Уводский // ВЕВ. Прибавление. –

1867. – № 9. – С. 167-171.

1078. Уводский Н. Историческое исследование об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 г. / Н. Уводский // ВЕВ. Прибавление. – 1867. – № 20. – С. 593-602.

1079. Уводский Н. Историческое исследование об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 г. / Н. Уводский // ВЕВ. Прибавление. – 1869. – № 22. – С. 868-879.

1080. Уводский Н. Историческое исследование об епископах Волынской епархии со времени её учреждения до 1867 г. / Н. Уводский // ВЕВ. Прибавление. – 1869. – № 24. – С. 945-948.

1081. Уманец Ф. Александр I и русская партия в Польше / Ф. Уманец // Исторический вестник. – 1883. – № 10. – С. 5-47.

1082. Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православною церковью в Подолии // ПЕВ. Прибавление. – 1885. – № 9. – С. 157-176.

1083. Федоров И. Освящение храма и годичный акт в Подольской духовной семинарии / И. Федоров // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1894. – № 1. – С. 5-15.

1084. Ф. Н. Отношение романцев к ремесленному образованию 90 лет тому назад / Н. Ф. // Киев. старина. – 1898. – № 4. – С. 5-6 (172-173).

1085. Яворовский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н. Яворовский. – Каменец-Подольский : Тип. Св.-Троицкого братства, 1912. – 69 с.

1086. Якубович А. Високопреосвященный Иоанникий, архиепископ Подольский и Брацлавський (1796-1819 гг.) / А. Якубович // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 4. – С. 61-69.

1087. Якубович А. Високопреосвященный Иоанникий, архиепископ Подольский и Брацлавський (1796-1819 гг.) / А. Якубович // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1892. – № 6. – С. 108-112.

7. НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

1087. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года / Б. С. Абалихин // Вопросы военной истории России. XVIII и

первая половина XIX веков. – М. : Наука, 1969. – С. 187-204.

1088. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К. : Держполітвидав УРСР, 1962. – 63 с.

1089. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы: монография / Под общей ред. д. экон. н., проф. В. М. Володина – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2007. – 288 с.

1090. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914) / Олег Айрапетов. – М. : Узд-во “Європа”, 2006. – 672 с.

1091. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. Аксаков. – СПб. : Акад. наук, 1858. – 383 с.

1092. Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России VIII – начало XIX в. / В. А. Александров. – М. : Наука, 1984. – 255 с.

1093. Алисов Н. В. Экономическая и социальная география мира (общий обзор): учебн. / Н. В. Алисов, Б. С. Хорев. – М. : Гардарики, 2000. – 700 с.

1094. Аманжолова Д. А. Историография изучения национальной политики / Д. А. Аманжолова // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1996. – С. 309-310.

1095. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсен; пер. з англ. В. Морозова. – Львів : Каменяр, 2001. – 270 с.

1096. Андреев Д. А. Размышления американского историка о “сценариях власти” в царской России / Д. А. Андреев // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 96-116.

1097. Анисимов Е. В. Императорская Россия / Е. В. Анисимов. – СПб. : Питер, 2008. – 640 с.

1098. Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799): Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1870. – С. 1-64.

1099. Антонович В. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442-1760 гг.) / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. Ч.

4-я. – К., 1867. – Т. 1. – 348 с.

1100. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисл.) / Под ред. В. Антоновича // Архив Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К. : Тип. И. и А. Давыденко, 1870. – Ч. V. – Т. 1. – С. 1-96.

1101. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700 – 1798 / В. Антонович // Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. – К. : Тип. И. и А. Давыденко, 1870 – 64 с.

1102. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – 351 с.

1103. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. / В. Б. Антонович // Записки Юго-Западного отдела Русск. географ. общества. Т. I. – К., 1874. – С. 179-191.

1104. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650 – 1798) / В. Б. Антонович. – К. : Изд-во “Универ. типография”, 1871. – 99 с.

1105. Антонович В. О Содержание актов об околичной шляхте / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. Ч. IV. – Т. 1. – С. 1-64.

1106. Антонович В. Що принесла Україні Унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. / В. Б. Антонович. – Вінніпег : Видавничча спілка “Екклесія”, 1991. – Ч. I. – 132 с.

1107. Антонович М. Завдання в галузі історії України XIX ст. (резюме) / Марко Антонович // Укр. історик. – 1972. – № 1-2. – С. 150-156.

1108. Антонюк М. Через віхи історії. Краєзнавчі нариси / М. Антонюк. – Вінниця : О. Власюк, 2004. – 350 с.

1109. Аркас М. М. Історія України-Русі / Микола Аркас; Переднє слово П. М. Гвоздецького; 3-тє факс. вид. – К. : Вищ. шк., 1993. – 414 с.

1110. Ахиезер А. Где искать самобытность? / А. Ахиезер // Дружба народов. – 1995. – № 1. – С.113-128.

1111. Багалея Д. И. Новый историк Малороссии. Отчёт о 32-м присуждении наград графа Уварова / Д. И. Багалея. – СПб. : Тип. Архитектурное наследие, 1891.

– 148 с.

1112. Багале́й Д. И. Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III) / Д. И. Багале́й. – М. : Тип. И. С. Сытина, 1914. – 513 с.

1113. Бадзьо́ Ю. Знищення і русифікація української історичної науки в Со́ветській Україні / Ю́рій Бадзьо // Укр. історик. – 1981. – С. 83-97.

1114. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.

1115. Баженов Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ – ХХ столітті / Л. В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського відродження: Наук. зб. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 334-339.

1116. Баженов Л. В. Професор Л. А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / Л. В. Баженов // АСАСЕМІА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. пед. ін-т, 1997. – Т. 1. – С. 9-12.

1117. Баженова С. Е. На шляху до реалізму. Історія України в творчості представників “української школи” в польській літературі 40-90-х років ХІХ століття / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. – 160 с.

1118. Барабой А. З. Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации / А. З. Барабой // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг.: Сб. ст. М. В. Нечкина, отв. ред.; В. А. Дьяков, Я. И. Линков, И. С. Миллер, А. Ф. Смирнов; АН СССР, Ин-т истории. – М. : Наука, 1960. – С. 31-39.

1119. Барабой А. З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України / А. З. Барабой // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 122-125.

1120. Барабой А. З. Расслоение и начало разложения крестьянства на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX века / А. З. Барабой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига, 1963. – С. 38-62.

1121. Барабой А. З. Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. / А. З. Барабой // Укр. іст. журн. – 1960. – № 4. – С. 37-40.

1122. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.

1123. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині / О. Баранович // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 1. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С. 1-90.

1124. Баранович А. И. Хозяйство фольварка на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович // Материалы по истории земледелия СССР: Сб. 1 / Редкол.: Б. Д. Греков (отв. ред.), В. И. Шунков, Т. С. Парсек и др. – М. : АН СССР, 1952. – 449 с.

1125. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль, 2006. – 288 с.

1126. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : Вид-во Астон, 2007. – 515 с.

1127. Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких поселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст. / М. Бармак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Вип. 10. – Тернопіль : ТДПУВГ, 2000. – С. 52-64.

1128. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй / Ю. Бачинський // Націоналізм. Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 140-145.

1129. Бачинський А. Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) / А. Д. Бачинський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 97-101.

1130. Беккер С. Россия и концепт империи / Сеймур Беккер // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского,

А. Б. Могильне, А. М. Семёнова. – Казань : “Центр Исследований Национализма и Империи”, 2004. – С. 67-80.

1131. Биллингтон Д. Икона и топор // Россия между Востоком и Западом: Традиционные и современные концепции / Д. Биллингтон. – М. : Мысль, 1994. – 214 с.

1132. Блажевич О. Ю. Віктор Садковський – архієпископ Мінський Ізяславський і Брацлавський (1793-1795) / О. Ю. Блажевич, Ю. І. Блажевич // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Кам’янець-Подільський – Хмельницький : Поділля, 1994. – Ч. I. – С. 380-382.

1133. Блажевич Ю. І. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст. / Ю. І. Блажевич, А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам’янець-Подільського державного університету: Іст. науки. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. – С. 160-179.

1134. Блажевич Ю. І. Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст. / Ю. І. Блажевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 8. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 76-97.

1135. Блюок И. С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика. – Т. 1 / И. С. Блюок. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – 543 с.

1136. Бобровский П. О. Ответ на критику г. Кояловича по поводу сочинения “Русская греко-униатская церковь при Александре I” / П. О. Бобровский. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1890. – 30 с.

1137. Бовсунівська Т. Хотів бачити її такою...Проблема фальсифікацій в українській романтичній історіографії / Т. Бовсунівська // Віче. – 1996. – № 7. – С. 117-124.

1138. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. Даніель Бовуа; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів. : Кальварія, 2007. – 296 с.

1139. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

1140. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Василь Боєчко, Оксана Ганджа, Борис Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.

1141. Болебрух А. Г. Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века / А. Г. Болебрух. – Днепропетровск : ДГУ, 1988. – 84 с.

1142. Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З. Є. Болтарович. – К. : Наук. думка, 1976. – 138 с.

1143. Большакова О. В. Власть и политика в России 19 – начала 20 века. Американская историография / О. В. Большакова. – М. : Наука, 2008. – 263 с.

1144. Бондаренко І. В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) / І. В. Бондаренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. – Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 218-222.

1145. Боднарчук Г. В. Поляки в системі адміністративно-територіального управління Подільської губернії на рубежі XVIII – XIX століть / Г. В. Боднарчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 118-122.

1146. Борисевич С. О. Дворянський рід Маньковських на Поділлі / С. О. Борисевич // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 506-511.

1147. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): монографія / С. О. Борисевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

1148. Борисевич С. О. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. / С. О. Борисевич, Н. Р. Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – Вип. 1. – 2008. – С. 93-102.

1149. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) / С. О. Борисевич // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 84-91.

1150. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст.: навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.

1151. Борисенок Ю. А. Формирование белорусско-российского порубежья / Ю. А. Борисенок, В. А. Лобач // Вопр. истории. – 2002. – № 4. – С. 143-146.

1152. Бородін К. Piesni Polsie i Ruskie ludu galicyjskiego Вацлава з Олеська в рецепції західнослов'янських учених ХІХ ст. / Ксенія Бородін // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 39-46.

1153. Борщевский В. Я. “Путешествие из Петербурга в Москву” – выдающийся памятник передовой русской исторической мысли конца ХVIII – начала ХІХ столетия / В. Я. Борщевский // Актуальные историографические проблемы отечественной истории ХVII – ХІХ вв. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1982. – С. 21-26.

1154. Браичевський М. Ю. Конспект історії України / М. Ю. Браичевський. – К. : Вид. поліграфічний центр “Знання”, 1993. – 208 с. (Б-ка журн. “Пам'ятки України”)

1155. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму (соціально-економічні нариси й матеріали): В 2 т. / І. М. Бровер. – Одеса : Пролетар, 1931. – Т. 1. – 178 с.

1156. Брук С. И. Миграция населения в России ХVIII – ХХ в. (Численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41-59.

1157. Брук С. И. Численность и расселение украинского этноса в ХVIII – ХХ в. / С. И. Брук, В. М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31.

1158. Брянцева Т. П. Генеральний перепис 1795-1796 рр. про міста Волині / Т. П. Брянцева // Вісник Київ. університету. Серія історія. – 1975. – № 17. – С. 69-76.

1159. Брянцева Т. П. До питання про соціально-економічний розвиток міст Волині в кінці 18 ст. / Т. П. Брянцева // Вісник Київ. університету. Серія історія. – 1976. – № 18. – С. 75-81.

1160. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення сіст Волині кінця 18 ст. / Т. П. Брянцева // Вісник Київ. університету. Серія історія. – 1981. – № 23. – С. 79-87.

1161. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. Серія “Історичні місця України” / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.

1162. Булгаков В. Степан Рудницький – теоретик “чорноморсько-балтійського” геополітичного вектора України / В. Булгаков // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького / В. І. Сергійчук (заг. ред.) Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 107-115.

1163. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / М. І. Бутич // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. II. – С. 45-50.

1164. Бушков А. А. России, которой не было-2. Русская Антлантида: Историческое исследование / Александр Бушков, Андрей Буровский. – Красноярск : БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 510 [2] с.

1165. Буянов М. Бродяги / М. Буянов. – М. : Российское общество медиков-литераторов, 1999. – 304 с.

1166. Велика історія України: У 2-х т. / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. – К. : Глобус, 1993. – Т. 2. – 400 с.

1167. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. В. Г. Сарбей / В. О. Венгерська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 42 с.: табл.

1168. Верига В. В. Нариси історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / Василь Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.

1169. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія / Ярослава Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

1170. Верменич Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початок XX ст.) / Я. Верменич // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України,

2005. – Вип. 1. – С. 246- 260.

1171. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

1172. Верменич Я. В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2006. – № 6. – С. 177-189.

1173. Вернадський В. Українське питання і російське суспільство / В. Вернадський // Наук. світ. – 1998. – № 4. – С. 3-10.

1174. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: историко-статистический очерк / В. Вешняков. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1858. – 330 с.

1175. Вигель Ф. Ф. Записки / Ф. Ф. Вигель. – М. : Универ. типография, 1891. – 242 с.

1176. Виттрио С. В свете конца, в предверии начала / Страда Виттрио // В раздумьях о России (XIX век) / Отв. ред. Е. Л. Рудницкая. – М. : Археографический центр, 1996. – С. 12-28.

1177. Вихованець В. Й. “Ksiecia Eustachego Sanguszki Pametnik. 1786-1815” як історично-літературна пам’ятка / В. Й. Вихованець // Літопис Хмельниччини – 2007: красзн. зб. – Хмельницький : Хмельницький обл. красзн. музей, 2007. – С. 138-139.

1178. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон; пер. з англ. – К. : “КІС”, 2004. – 552 с.

1179. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : В 4 т., 5 кн. 2 вид. / І. Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук : Укр. автокефальна правосл. церква – К., 1990. – Т. 3. – С. 360 с.

1180. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) / Я. Е. Водарский. – М. : Просвещение, 1973. – 159 с.

1181. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред.

И. В. Герасимова та ін. – Казань : “Центр Исследований Национализма и Империи”, 2004. – С. 7-71.

1182. В пошуках історичної правди (“круглий стіл”) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С. 3-8.

1183. Высшая администрация России XVIII. Генерал-прокуроры / Соч. А. Градовского. – СПб. : Тип. Ивана Бочкарева, 1866. – XVI, 284 с.

1184. Гаврилюк В. К. З історії волинських полків / Передм. В. Ворона / В. К. Гаврилюк. – Луцьк : Ініціал, 2000. – 144 с.

1185. Гатагова Л. С. Империя: идентификация проблемы / Л. С. Гатагова // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1996. – С. 333-340.

1186. Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. – Т. 2 / Михаил Геллер. – М. : МИК, 1997. – 320 с.

1187. Геринович В. О. Кам'янецьчина. Ч. II / В. О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Т. 2. – Кам'янець на Поділля : Друкарня Леніна, 1927. – С. 1-138.

1188. Гогоцкий С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России / С. Гогоцкий // ПЕВ. Прибавление. – 1863. – № 20. – С. 788-803.

1189. Годованый Є. Ф. Український світ у польському дзеркалі. Українська історія і культура у сприйнятті польськомовної преси (поч. XIX – 60-ті рр. XIX ст.): монографія / Євгеній Годованый. – Одеса : Астропринт, 2010. – 160 с.

1190. Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – 175 с.

1191. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Нью-Йорк – Париж – Торонто : Українське слово, 1987. – 551 с.

1192. Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст / О. П. Реєнт (ред.) / Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2008. – 280 с.

1193. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст.: монографія / Гордуновський О. М. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 319 с.

1194. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с.

1195. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (ХІХ – начало ХХ в.) / Л. Е. Горизонтов. – М. : Индрик, 1999. – 272 с.

1196. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини ХVІІ – першої чверті ХVІІІ ст. / В. М. Горобець. – К. : Ін-т Історії України НАН України, 1995. – 69 с.

1197. Горобець В. М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії / В. М. Горобець // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міжнародних стосунків (Матеріали науково-практичного семінару). – К., 1995. – С. 15-31.

1198. Горобець В. М. Політичний устрій українських земель другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу) / В. М. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 96 с.

1199. Горобець В. Слово до читача / В. Горобець // Важкий шлях: перша половина ХVІІІ ст. / Упоряд. і авт. передм. В. М. Горобець; ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Україна, 2002. – С. 3-7.

1200. Горчаков М. И. Церковное право: Краткий курс лекцій. Испр. и доп. изд. / М. И. Горчаков. – СПб. : [б. и.], 1909. – 338 с.

1201. Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810 – 1815 рр.). Доповідь на засіданні науково-методичної ради / Ю. Г. Гошко. – Львів : Львів. держ. іст. музей, 1957. – 30 [1] с.

1202. Грабович Д. Плоди колоніалізму та постколоніалізму / Д. Грабович // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 57-63.

1203. Грабовський П. А. Вибрані твори / П. А. Грабовський. – К. : Держ

видав. художньої літератури УРСР, 1949. – 366 с.

1204. Градовский А. Д. Собрание сочинений А. Д. Градовского. Т. 9: Начала русского государственного права. – Ч. 3. Органы местного самоуправления / А. Д. Градовский. – СПб., 1904. – 599 с.

1205. Григоренко В. О. Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 131-135.

1206. Григорчук П. С. Правове становище м. Вінниці у XVII – XVIII ст. (за працями В. Д. Отамановського) / П. С. Григорчук, В. П. Воловик // Історія України: Маловідомі імена. – К. – Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 128-135.

1207. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – XX століття / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.

1208. Гримич М. В. Інститут власності на землю та земельні відносини у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.

1209. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. – 588 с.

1210. Грицак Я. Двадцять дві України // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 216-228.

1211. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст: навч. посіб. для учнів, гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

1212. Грицак Я. Передмова // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Перекл. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун / Я. Грицак. – Львів. : Вид-во Укр. Католич. Ун-ту, 2005. – С. III-XII.

1213. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и

раз'ясненнями / С. Г. Громачевский. – СПб., 1904. – 176 с.

1214. Гроссул В. Я. Система управления Молдавии в составе России (XVIII – начало XX в.) // Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / В. Я. Гроссул. – М. : Наука, 1997. – С. 162-185.

1215. Гроссул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гроссул. – Кишинёв: Госиздат Молдавии, 1958. – 397 с.

1216. Гроссул Я. С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) / Я. С. Гроссул, И. Г. Будаков. – Кишинев : Карта молдовеняска, 1967. – 398 с.

1217. Гроссул В. Я. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гроссул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская и др. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 440 с.

1218. Грушевський М. С. Галичина і Україна // Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002 – С. 379-380.

1219. Грушевський М. С. Єдність чи розпад [Росії]? / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – Львів : Світ, 2002. – С. 405-412.

1220. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні: історична література / М. С. Грушевський; Укр. Євангельське Об-ня в Північній Америці. – 2-ге удоскон. вид. / в ред. Д. Куликовського. – Вінніпег (Канада) ; Мюнхен (Німеччина) ; Детройт (США) : [б. в.], 1962 (Мюнхен: Viblos) . – 160 с : портр.

1221. Грушевский М. С. Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов / М. С. Грушевский. – Петроград : Тип. Имперской академии наук, 1916. – 22 с.

1222. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року / Михайло Грушевський. – К. : Україна, 1991. – 524 с.

1223. Грушевський М. С. Історія України / М. С. Грушевський. – Кам'янець на Поділля, 1919. – С. 230.

1224. Грушевский М. С. История украинского народа: Авторский сборник /

М. С. Грушевский. – М. : Изд-во “Монолит-Евролинц-Традиция”, 2002. – 416 с.

1225. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. і вст. ст. Л. Винара / Михайло Грушевський . – Львів – К. – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.

1226. Грушевський М. Наша політика / Михайло Грушевський. – Львів : Друк. НТШ, 1911. – 119 с.

1227. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки / М. Грушевский. – СПб. : Тип. Т-ва “Общественная Польза”, 1907. – VIII, 292, [4] с.

1228. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 397 с.

1229. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / Укр. соціол. ін-т / М. Грушевський. – Відень : Укр. соціол. ін-т, 1921. – 328 с.

1230. Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова / М. С. Грушевский. – Пг. : Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 1-37.

1231. Грушевский М. С. Украинский вопрос / М. С. Грушевский. – СПб. : Тип. Об-ва “Общественная польза”, 1907. – 32 с.

1232. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? / Михайло Грушевський. – К. : Знання України, 1991. – 240 с.

1233. Грушевський М. С. Як жив український народ. Коротка історія України. Репринтне відтворення видання 1915 р. / Михайло Грушевський. – К. : “Укрвузполіграф”, РВЦ “Орбіта”, 1991. – 112 с.

1234. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Б. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.

1235. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-

кріпосницького гніту (з кінця 80-х років XVIII до першої половини XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Рад. шк., 1958. – 168 с.

1236. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України за соціальне і національне визволення (XV – XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Знання, 1967. – 48 с.

1237. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.

1238. Гуржій І. О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – пер. пол. XIX ст. / І. О. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1960 – № 5. – С. 51-63.

1239. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р. / І. О. Гуржій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.

1240. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.

1241. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С. 36-52.

1242. Гуржій О. І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. – 296 с.

1243. Гуржій О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / Олександр Гуржій, Василь Орлик. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.

1244. Данилевский Н. И. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому / Н. И. Данилевский. – М. : Эксмо; Алгоритмы, 2003. – 514 с.

1245. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Даніель Бовуа . Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К. : ІНТЕЛ, 1996. – С. 3-48.

1246. Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти //

Берестейська унія (1596-1996). Статті і матеріали / Ярослав Дашкевич. – Львів, 1996. – С. 80-94.

1247. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. / В. В. Дегоев. – М. : МГИМО; РОСССПЭН, 2004. – 496 с.

1248. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с.

1249. Демагнатаризация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX в.): Уманские имена Потоцких // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – Саррого – М. : РОСССПЭН, 2005. – С. 8-29.

1250. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму / М. Демкович-Добрянський. – Львів – Краків – Париж: Вид. спілка “Просвіта”, 1993. – 205 с.

1251. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX ст. / З передм. В. Янева / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен, 1969. – 116 с.

1252. Дерев’янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т. І. Дерев’янкін. – К. : В-во АН УРСР, 1960. – Т. 1. – 205 с.

1253. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. Наук. зб. / За ред. В. М. Олуйка, А. М. Колодного. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ін-ту управління і права, 2003. – 182 с.

1254. Дзюба І. Інтернаціоналізм і русифікація / І. Дзюба. – Мюнхен : Сучасність, 1968. – 262 с.

1255. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : ВД “КМ “Академія”, 1998. – 272 с.

1256. Діак І. В. Україна – Росія: Історія та сучасність. Наук. вид. / І. В. Діак. – К. : [б.в.], 2001. – 400 с.

1257. Дмитриев Ю. А. Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания (Сложный путь от патриархальной традиции к

цивилизации) / Ю. А. Дмитриев, Е. Ю. Черкашин // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная история: Реферативный журнал. Серия 4. Государство и право. 2. – М., 1996. – С. 3-16.

1258. Дмитрієнко М. Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) / М. Ф. Дмитрієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 105-124.

1259. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі / М. Дністрянський. – Львів : Світ, 2000. – 310 с.

1260. До історії ремісної праці між євреями на Україні // Зб. праць єврейської історико-археологічної комісії. – К., 1929. – Т. II. – 343 с.

1261. Домаш А. М. Українсько-польські суперечності та їхній вплив на етнополітичну ситуацію Правобережної України (перша третина XIX ст.) / А. М. Домаш // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 36-43.

1262. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / Олександр Донік. – К. : Кріон, 2011. – 248 с.: іл.

1263. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / НАН України. Ін-т історії України / О. М. Донік. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

1264. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення): монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.

1265. Дорошенко Д. И. К украинской проблеме / Д. И. Дорошенко // Вестник Московского университета. Серия А. Филология. – 1990. – № 5. – С. 55-67.

1266. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Дмитро Дорошенко. – К. : Вид-во “Українознавство”, 1996. – 256 с.

1267. Дорошенко Д. Історія України: В 2 т. – Т. 2. (від половини XVII

століття) / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – 349 с.

1268. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 9-25.

1269. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов. – К. : Тип. М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.

1270. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 531 с.

1271. Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины / М. Драгоманов. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 486 с.

1272. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 461-558.

1273. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1: Предпосылки и сущность реформы / Н. М. Дружинин. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 635 с.

1274. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. II: Реализация и последствия реформы / Н. М. Дружинин. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 617 с.

1275. Дружинина Е. Н. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е. Н. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 382 с.

1276. Друнин В. П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки / В. П. Друнин. – М.– Л. : Госиздат, 1928. – 219 с.

1277. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина ХІХ століття). Конспект лекцій / А. Б. Дубровіна. – К. : [Б.в.], 1966. – 112 с.

1278. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук.-краєзнав. праць / Наук. ред. П. Т. Тронько – Київ – Дунаївці – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. III. – 331 с.

1279. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Ч. I: Матер. міжнар. наук.-

практ. конфер., 9-11 вересня 1994 р. Кам'янець-Подільський – Хмельницький : Поділля, 1994. – 432 с.

1280. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.

1281. Елисеєва О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / Отв. ред. А. Н. Сахаров; РАН Ин-т рос. истории / О. И. Елисеєва. – М. : Ин-т российской истории РАН, 2000. – 342 с.

1282. Ернст Ф. Контракты та контрактівий будинок у Києві. 1798-1932 : Культурно-історичний етюд. Вид. 2 / Федір Ернст. – К. : Друкарня ВУАН, 1923. – 96+VI с.

1283. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений в дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 351 с.

1284. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты / Н. П. Ерошкин. – М. : Мысль, 1981. – 352 с.

1285. Етнографія України: навч. посіб. / За ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.

1286. Етнонаціональні трансформації в Україні / Відп. ред. Б. В. Попов. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.

1287. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.

1288. Ефименко А. Я. Очерки истории Правобережной Украины / А. Я. Ефименко. – К., 1895. – 320 с.

1289. Єсюнін С. Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997) / С. Єсюнін // Матер. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 26 вересня 1997 року. – Хмельницький : Доля, 1997. – С. 342-350.

1290. Жалоба І. В. Питання вільного судноплавства Віслою, Дністром і Прутом у міждержавних стосунках Австрії та Росії (остання чверть XVIII – 70-і роки XIX ст.) / І. В. Жалоба // Матеріали IV Буковинської міжн. іст.-краєзн. конф. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 198-203.

1291. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
1292. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / Андрій Задорожнюк, Олександр Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.
1293. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
1294. Заичкин И. А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II / И. А. Заичкин, И. Н. Почкаев. – М. : Мысль, 1994. – 767 с.
1295. Залізник Л. Як не танцює, то плаче / Леонід Залізник // Дніпро. – 1998. – № 11-12. – С. 135-139.
1296. Западные окраины Российской империи / Науч. ред.: М. Долбилов, А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил.
1297. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.
1298. Зашкільняк Л. Державна еліта України / Леонід Зашкільняк // Україна. Наука і культура. – К. : НАН України; “Знання”, 2008. – Вип. 34. – 464 с.
1299. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 660 с.
1300. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. „Визвольні” проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К. : Критика, 2007. – 360 с.
1301. Зеленева И. В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века / И. В. Зеленева; отв. ред. В. С. Ягая. – Изд. 2-е испр. – СПб. : Изд-во СПб-го ун-та, 2005. – 270 с.
1302. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 37-40.
1303. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : ОП “Білоцерківська друкарня”, 1994. – 178 с.

1304. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1963. – 191 с.

1305. Зоммер В. Крепостное право и дворянская культура в России XVIII века / В. Зоммер // Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского. – М. : Тип. И. Д. Сытина, 1910. – С. 257-412.

1306. Иванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. Наук. розвідки / Л. Г. Иванова. – К. : Вид-во Київ. нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 340 с.

1307. Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И. И. Игнатович. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 310 с.

1308. Ігнат'єва Т. В. Ярмарки Подільської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Т. В. Ігнат'єва // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К. – Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 17-22.

1309. Имеретинский Н. К. Дворянство Вольнской губернии. Польская Геральдика / Н. К. Имеретинский. – Житомир : Тип. Вольн губ. правления, 1867. – 354 с.

1310. Історіографія історії України: курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.

1311. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К. : Наук. думка, 1980. – 322 с.

1312. История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М. : ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 579 с.

1313. Історія держави і права України. Ч. I: підруч. для юрид. навч. закладів і фак. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – Х. : Основа, 1993. – 432 с.

1314. История дипломатии. В 5-ти т., 6 кн. Т.4: Дипломатия второй мировой войны. Изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1975. – 752 с.

1315. История дипломатии. В 5 т., 6 кн. / Под ред. А. А. Громько. – М. :

Госполитиздат, 1959. – Т. 1. – 896 с.

1316. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. / Голов. редкол. І. І. Лукінов та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 418 с.

1317. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – 567 с.

1318. История России в XIX веке. Дореформенная Россия. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 589 с.

1319. История России с начала XVIII до конца XIX века: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и спец. “История” / А. Н. Сахаров, Л. В. Милов, П. Н. Зырянов, А. Н. Боханов; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : АСТ, 1996. – 542 [1] с.: ил.

1320. История России: С древнейших времен до конца XX века: В 3 кн.: учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по направл. и спец. “История” / Ин-т рос. истории РАН; редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др. – М. : АСТ, 2001. – Кн. 2: История России с начала XVIII до конца XIX века / Отв. ред. А. Н. Сахаров. – 543 с.

1321. История России XVIII – XX веков / Под ред. акад. РАН Л. В. Милова. – М. : Эксмо, 2006. – 784 с.

1322. История России с начала XVIII до конца XIX века / Л. В. Милов, А. Н. Боханов; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Изд-во АСТ, 1996. – 544 с.

1323. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.

1324. Історія України: нове бачення / Авт кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2000. – 464 с.

1325. Історія України: нове бачення: У 2 т. Т. 1 / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – 350 с.

1326. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

1327. Історія української культури. У п'яти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура XIX століття. – К. : Наук. думка, 2008. – 1007 с.

1328. Історія української культури: у 5 т. – Т. 4. – Кн. 2: Українська культура

другої половини ХІХ століття. – К. : Наук. думка, 2005. – 1293 с.

1329. Історія Української РСР. В 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 3: Україна в період розвитку і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.) / М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абалахін та ін.; редкол.: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – 615 с.

1330. История Украинской ССР: В 8-ми т., 10-ти кн. / Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (ХІХ в.) / Б. С. Абалихин, А. К. Волощенко, В. Ф. Горленко и др.; редкол.: Н. Н. Лещенко (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 694 с.

1331. Історія Української РСР: В 8-ми т. 10-ти кн. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 2. – 615 с.

1332. Кабузан В. М. Євреї на Україні, в СРСР і в світі / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 6. – С. 56-68.

1333. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / В. М. Кабузан // Укр. іст. журн. – 1969. – № 12. – С. 85-90.

1334. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в ХVІІІ – первой половине ХІХ века: по материалам ревизий / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1971. – 192 с.

1335. Кабузан В. М. Изменения в удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153-169.

1336. Кабузан В. М. Народы России в первой половине ХІХ века: Численность и этнический склад / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1992. – 128 с.

1337. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы ХVІІІ – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 658 с.

1338. Кабузан В. М. Численность и удельный вес украинского населения на

территории СССР. 1795-1939 гг. / В. М. Кабузан, Г. П. Махнова // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 29-37.

1339. Кабытов П. С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – 237 с.

1340. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова. – К. : ТОВ “Міжн. фінан. агенція”, 1998. – 174 с.

1341. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловійова // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 140-143.

1342. Каменский А. Б. Россия в XVIII веке / Александр Каменский. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 190 с.

1343. Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками міжн. наук.-практ. конф. “Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків” (16-17 травня 2003 р.) / Редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Філінюк А. Г. (заст. голови), Савчук В. О. (відп. секр.). – Кам’янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – 188 с.

1344. Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками 2-ої міжн. наук.-пркт. конф. “Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків” (14-15 травня 2005 р.) / Редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Філінюк А. Г. (заст. голови), Савчук В. О. (відп. секр.). – Кам’янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2005. – 252 с.

1345. Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками 3-ої міжн. наук.-практ. конф., 5-6 жовт. 2006 р. / Хмельниц. облдержадмін. та ін.; заг. ред. Завальнюк О. М. – Кам’янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2010. – 319 с.

1346. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России 1810 – 1919 гг. (проекты и их реализация) / Т. Н. Кандаурова // Вестник Моск.-та. Серия 8: История. – 1990. –

№ 1. – С. 61-71.

1347. Кандаурова Т. Н. Социальная организация военных поселений в России / Т. Н. Кандаурова // Вестник Моск. ун-та. Серия 8: История. – 1997. – № 4. – С. 56-71.

1348. Каппелер А. Мала історія України / Андреас Каппелер; пер. з німецької. – К. : “К.І.С.”, 2007. – 264 с.

1349. Каппелер А. Передмова автора до українського видання / Андреас Каппелер // Каппелер А. Мала історія України / Андреас Каппелер; пер. з нім. – К. : “К.І.С.”, 2007. – С. 5-7.

1350. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / Пер. с нем. Червонная С. М. / Андреас Каппелер. – М. : Традиция – Прогресс – Традиция, 2000. – 344 с.

1351. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун [= Історія країн світу, 2]. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт.

1352. Карамзин Н. М. История государства Российского. Книга третья. Т.Т. IX-XII / Н. М. Карамзин. – М. : Книга, 1989. – 279 с.; 165 с.; 183 с.; 199 с.; Примечания: 183 с.; 86 с.; 83 с.; 147 с.; Приложения: XLVII с.

1353. Карамзин Н. М. Отрывок из рукописи: О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин // Карамзин Н. М. История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания 1842-1844 гг. в трёх книгах с приложениями. Кн. третья. – М. : Книги, 1989. – С. XXXVIII-XLVII.

1354. Карашевич П. Очерк православной церкви на Волыни / П. Карашевич. – СПб. : [Б.и.], 1855. – 157 с.

1355. Карліна О. Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. / О. Карліна // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Міжн. наук. конф., присв. 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького, Кременець 8-11 вересня 1999 р. – Тернопіль : СМП “Астон”, 2000. – С. 124-125.

1356. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви: В 2 т. / А. В. Карташев. – М. : Наука, 1991. – 317 с.

1357. Карташев А. В. Церковь. История. Россия / А. В. Карташев. – М.: Пробел, 1996. – 304 с.

1358. Касьянов Г. “Пикник на обочине”: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии / Георгій Касьянов // Новая имперская история постсоветского пространства / Редкол.: Глебова С. В., Герасимова И. В., Каплуновский А. П. и др. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 81-108.

1359. Киняпина Н. С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20 – 50-е годы XIX ст.) / Н. С. Киняпина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 453 с.

1360. Кирчів Р. Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму / Р. Ф. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1965. – 131 с.

1361. Китанина Т. М. Изменение парадигмы крепостного права в первой половине XIX века. Законодательство об ослаблении крепостничества / Т. М. Китанина // Землевладение и землепользование в России. XXVIII сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений (Калуга, 24-28 сентября 2002 г.). – М., 2002. – С. 50-52.

1362. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825 / Д. Дж. Клиер. – М.; Иерусалим: Гешарим: Мосты культуры, 2000. – 351 с.

1363. Клименко П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. / П. В. Клименко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К. : Укр. академія наук, 1927. – 1198 с.

1364. Ключевский В. О. Неопубликованные произведения / В. О. Ключевский. – М. : Наука, 1983. – 415 с.

1365. Ключевский В. О. Русская история / В. О. Ключевский. – М. : Узд-во Эксмо, 2006. – 912 с. : ил.

1366. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. – Т. 5. Курс русской истории. Ч. 5 / В. О. Ключевский; под. ред. В. Л. Янина, послесл. и ком. сост. В. А. Александров, В. Г. Зими́на. – М. : Мысль, 1989. – 476, [1] с.

1367. Ковалевский Н. Ф. История государства Российского. Жизнеописания знаменитых военных деятелей XVIII – нач. XX в. / Н. Ф. Ковалевский. – М. : Изд-во “Кн. палата”, 1997. – 416 с.; ил.

1368. Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений России / М. М. Ковалевский. – М. : Изд. дом “Территория будущего”, 2007. – 240 с.

1369. Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л. А. Коваленко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 168 с.

1370. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції: навч. посіб. / Л. А. Коваленко. – К. : Вищ. шк., 1983. – 120 с.

1371. Коваленко Л. А. Про приєднання Правобережної України до Росії / Л. А. Коваленко // Наук. записки Житом. пед. ін-ту. – Житомир, 1950. – Т. 1. – С. 41-68.

1372. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. / И. Д. Ковальченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 468 с.

1373. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (Источники и методы исследования) / И. Д. Ковальченко, Т. Л. Моисеенко, Н. Б. Селунская. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 222 с.

1374. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

1375. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

1376. Когут Л. Україна і московський імперіалізм / Л. Когут. – Львів : [Б. м.], 1916. – 216 с.

1377. Козлов В. П. Тайны фальсификации: пособие для преподавателей и

студентов вузов. – 2-е изд. / В. П. Козлов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 272 с.

1378. Козловский П. Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П. Г. Козловский. – Минск : Наука и техника, 1982. – 206 с.

1379. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XX века / Ю. Е. Кондаков. – СПб. : Изд-во Российская национальная библиотека, 2003. – 360 с.

1380. Кондаков Ю. Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская и православная оппозиция (1801-1825) / Ю. Е. Кондаков. – СПб. : Нестор, 1998. – 223, [2] с.

1381. Кондратюк Р. Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) / Р. Кондратюк // Житомирщина: кризь призму століть: наук. зб. – Житомир : Журфонд, 1997. – С. 57-59.

1382. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X – XIX ст. / А. А. Кондрацький. – Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 83-96.

1383. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння православної церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / Ю. В. Коптюх // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка: Історія. – К., 2003. – Вип. 14. – С. 95-100.

1384. Копыстьянский В. Возможно ли отделение Украины от России / В. Копыстьянский // Украина – это Русь. – СПб., 2000. – С. 88-89.

1385. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в. – 1917 г. / М. С. Корзун. – Мн. : Беларусь, 1984. – 255 с.

1386. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов; вст. ст. А. А. Левандовского. – М. : ООО “Изд-во Астрель”; “Изд-во АСТ”, 2004. – 862 с.

1387. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. Исторические очерки / А. А. Корнилов. – Петроград : Огни, 1915. – 95 с.

1388. Корнілович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку / М. Корнілович. – К. : ВУАН, 1930. – 266, 320 с.

1389. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І. С. Коропецький. – К. : Либідь, 1995. – 240 с.

1390. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист. биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутила. – К. : Изд-во при Киевс. ун-те, 1989. – 736 с.

1391. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории / Н. И. Костомаров. – СПб. : Тип. Академии наук, 1861. – Т. 1: источники русской истории (о летописях). – 100 с.

1392. Костомаров Н. И. Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 г. / Н. И. Костомаров // Малорусский литературный сборник. – 1859. – С. 179-353.

1393. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Кн. 1. Вып. I-III / Н. И. Костомаров. – М. : Книга, 1990. – 737, [2] с.

1394. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: Репринтное воспроизведение издания 1873-1888 гг. – Кн. II. – Вып. 4-5 / Н. И. Костомаров. – М. : Книга, 1991. – С. 537 с.

1395. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. 7. – Т. XVII и XVIII / Н. И. Костомаров. – СПб., 1905. – 932 с.

1396. Котляр М. Г. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Г. Котляр, С. В. Кульчицький. – К. : Україна, 1993. – 380 с.

1397. Коцієвський І. О. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / І. О. Коцієвський // Укр. іст. журн. – 1961. – № 2. – С. 75.-81

1398. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.

1399. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен / М. Коялович. – СПб. : Тип. Второго отд. Е.И.В. канцелярии, 1873. – 498 с.

1400. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен (до 1800 г.) / М. Коялович. – Минск : Лучи Софии, 1999. – 400 с.

1401. Коялович М. О. Лекции по истории Западной России / М. О. Коялович. – СПб. : Тип. Бахметева, 1884. – 393 с.

1402. Коялович М. Разбор сочинения П. О. Бобровского “Русская Греко-Униатская Церковь в царствование императора Александра I. Историческое исследование по архивным документам” и указание на основании архивных документов иной постановки всех главных униатских вопросов того времени / М. Коялович. – СПб. : Тип. Балашова. 1890. – 71 с.

1403. Коялович М. О. Чтения по истории Западной России / М. О. Коялович. – СПб. : Тип. Бахметева, 1881. – 341 с.

1404. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 295 с.

1405. Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) Приложение 1 / Владимир Кравченко // Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литерат. обозрение, 2007. – С. 466-483.

1406. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 2. – К. : Держвидав України, 1927. – 92 с.

1407. Красняков Н. И. Формирование имперских характеристик в форме Российского государства XVIII – начала XIX вв. / Н. И. Красняков // Научный вестник Уральского академии государственной системы. Серия: История государства и права. – 2007. – Вып. 1. – С. 104-109.

1408. Кремень В. Г. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : “ARC – Ukraine”, 1996. – 796 с.

1409. Кремень В. Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ВЦ “Друк”, 1999. – 446 с.

1410. Кривошея І. І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56-69.

1411. Кривошея І. І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття

(Науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України XIX ст.) / І. І. Кривошея. – К. : Знання, 1999. – 33 с.

1412. Кривошея І. І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття / І. І. Кривошея // Сангушківські читання: Зб. наук. праць I всеукр. наук. конф. (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 161-167.

1413. Крижановська О. О. Благочинність католицької церкви на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. / О. О. Крижановська // Історіографічні дослідження в Україні. Наук. зб. – Вип. 9. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 148-153.

1414. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент): монографія / Ін-т історії України НАН України; О. Крижановська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 186 с.

1415. Крижановська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130-142.

1416. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб. для вузів: У 3-х кн. – Кн. 3 / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.

1417. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вищ. шк., 1991. – 127 с.

1418. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Г. Крикун. – К. : Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 152 с.

1419. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали / Микола Крикун / Український Католицький Університет. – Львів : Український Католицький Університет, 2011. – 733 с.

1420. Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. ред.: Ф. П. Шевченко,

Б. З. Якимович. 2-ге вид., переробл. і доп. / Іван Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 560 с. (“Пам’ятки історичної думки України”)

1421. Крисаченко В. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – 623 с.

1422. Кулиш П. Повесть об украинском народе / П. Кулиш. – СПб. : Тип. Академии наук, 1846. – 114 с.

1423. Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів : Астериск, 1993. – 222 с.

1424. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.

1425. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская; Ин-т истории АН УССР; отв. ред. Е. И. Луговая. – К. : Наук. думка, 1989. – 116 с.

1426. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. Лазанська; Ін-т історії НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.

1427. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії в ХІХ ст. / Т. Лазанська // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65-74.

1428. Лазаревський К. Київські цехи в другій половині ХVІІІ та на початку ХІХ віку / К. Лазаревський // Київ та його околиця в історії і пам’ятках // Записки Українського наукового товариства. – К., 1926. – Т. 22. – С. 275-308.

1429. Лановик Б. Д. Історія України: навч. посіб. 2-е вид., перероб. / Б. Д. Лановик, В. М. Матейко, З. М. Матисякевич; за ред. Лановика Б. Д. – К. : Знання, 1999. – 574 с.

1430. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинский. – Женева : Издание укр. с.д. рабочих Канады, 1917. – 105 с.

1431. Левицький В. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. / Віталій Левицький // Наук. записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія:

Історія. – Тернопіль : ТНПУВГ, 2007. – Вип. 2. – С. 193-199.

1432. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Нью-Йорк, 1953. – 305 с.

1433. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень, 1926. – 398 с.

1434. Лисенко С. М. “Вінницько-могілівська” лінія роду Незабитовських (сер. XVIII – XX ст.): шлях від польської чиншової шляхти до українського селянства / С. М. Лисенко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 551-555.

1435. Лысенко С. Незабитовские на Правобережной Украине / Сергей Лысенко, Евгений Чернецкий // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 48-60.

1436. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). 2-ге вид., виправ., доп. / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.

1437. Лисенко С. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / Державний комітет архівів України; Центральний держ. іст. архів України (м. Київ) / Сергій Лисенко, Євген Чернецький. – Біла Церква : Вид-во Тов-ва охорони старожитностей Київщини, 2002. – 393 с.

1438. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской Империи (18 – начало 20 века) / Л. М. Лысенко. – М. : Изд-во МГПУ, 2000. – 350 с.

1439. Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795-1995 / Анатолій Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.

1440. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: У 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

1441. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній

Україні XIX – початку XX ст. / О. А. Лобко // Наук. записки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Т. 65. – С. 17-25.

1442. Лобко О. А. Поземельні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. (за матеріалами маєткових комплексів родини Потоцьких) / О. А. Лобко // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 186-195.

1443. Лоутон Л. Українське питання / Ланселот Лоутон. – К. – Лондон: “Спадщина” ЛТД, 2006. – 168 с.

1444. Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний огляд / Л. М. Лукашевич. – К. : МАУП, 1997. – 208 с.

1445. Лукашук В. С. Битва 1792 року під Зеленцями / В. С. Лукашук, С. С. Кучерук // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзн. зб. – Хмельницький : Хмельницький обл. краєзн. музей, 2007. – С. 206-208.

1446. Лукин Н. Царизм и Французская буржуазная революция 1789 г. по донесениям И. М. Симолина / Н. Лукин // Литературное наследство. – М., 1937. – Т. 29/30. – С. 345-354.

1447. Лурье С. Российская империя как этнокультурный феномен / С. Лурье // Общественные науки и современность – 1994. – № 1. – С. 56-64.

1448. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века / М. К. Любавский; отв. ред. А. Я. Дегтярьов; вст. ст. А. Я. Дегтярёва, Ю. Ф. Иванова, Д. В. Карева. – М. : Изд-во Мокс. ун-та, 1996. – 688 с.

1449. Лютш А. Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского / А. Лютш. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 488 с.

1450. Лютш А. Русский абсолютизм XVIII века / А. Лютш // Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – С. 1-160.

1451. Ляхов А. Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I-го (Опыт определения общего абриса

народнохозяйственного целого) / Арс. Ляхов. – М. : Тип. Т-го Дома “М. В. Балдин и К^о”, 1912. – 170 с.

1452. Макарий, митрополит. История русской церкви: В 4 т. – Т. 2. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 374 с.

1453. Макаров Н. А. Колонизация северных окраин Древней Руси в XI-XIII веках / Н. А. Макаров. – М. : Наука, 1997. – 368 с.

1454. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вышш. шк., 1983. – 256 с.

1455. Максимович М. А. О малороссийских народных песнях / Михайло Максимович // Максимович М. Вибрані твори / Упоряд. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – 360 с.

1456. Максимович М. А. Собрание сочинений М. А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности / М. А. Максимович. – К. : Тип. Е. Керер, 1880. – 743 с.

1457. Максимович М. Сотник Петро Невіровський та його син, герой дванадцятого року / Михайло Максимович // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник / За ред. Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смоля. – К. : Українські пропілеї, 2002. – С. 442-252.

1458. Малахов Д. В. Минуте Немирова / Д. В. Малахов. – К. : Оранта, 1998. – 112 с.

1459. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – 5-е изд. / А. З. Манфред. – Сухуми : Алашара, 1989. – 713 с.

1460. Манько А. В. Блюстители верховной власти: Институт губернаторства в России: Исторический очерк / А. В. Манько. – М. : Аграф, 2004. – 240 с.

1461. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – К. : Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1979. – 316 с.

1462. Мариновский Ю. Ю. Черкаська минувшина у 2 кн. Кн. 1 / Ю. Ю. Мариновський. – Черкаси : Відлуння, 1997. – 207 с.

1463. Маркина В. А. К вопросу о применении наземного труда в крестьянском и помещичьем хозяйстве Правобережной Украины во второй половине XVIII – начале XIX века / В. А. Маркина // Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. – М. : Наука, 1968. – С. 246-267.

1464. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (Соц.-экон. развитие) / В. А. Маркина. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 234 с.

1465. Маркіна В. О. Про грошову і відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. / В. О. Маркіна // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2. – С. 44-54.

1466. Маркина В. А. Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. / В. А. Маркина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1971. – С. 374-385.

1467. Маркович А. М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черн. губернии. – Материалы для статистики Российской империи, 1841 г., том. 2, отд. 4. 2 изд. / А. М. Маркович. – Чернигов, 1894. – 324 с.

1468. Маркович Я. М. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях. Ч. I / Я. М. Маркович. – СПб., 1798. – 98 [6] с.

1469. Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. / М. І. Марченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – 258 с.

1470. Марчук В. Церква, духовність, нація –Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ с. / Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника / Василь Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.

1471. Массон Ш. Секретные записки о России времени царствования Екатерины и Павло I / Ш. Массон. – Москва : Новое литературное обозрение, 1996. – 208 с.

1472. Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. – Кам'янець-

Подільський : Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – 560 с.

1473. Матеріали XI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – 600 с.

1474. Матеріали XII-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: О. М. Завальнюк (співголова), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – 512 с.

1475. Матеріали XIII-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції: присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура / О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – 744 с.

1476. Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / Кимитака Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред. И. В. Герасимова и др. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 427-458.

1477. Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность / Кимикато Мацузато // УГО. – 2002. – Вып. 7. – С. 69-82.

1478. Мацумура Такеси. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения / Мацумура Такэси // Acta Slavica Laponica. – 2004. – Т. 21. – С. 67-87.

1479. Мацумура Такеси. Трансформация деревни Правобережной Украины накануне освобождения крестьян и роль инвентарных правил / Мацумура Такэси // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 61-88.

1480. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / НАН України. Ін-т історії України / О. М. Машкін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

1481. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с.

1482. Миллер А. Империя Романовых и национализм / Алексей Миллер. – М.: Нов. литер. обозр., 2006. – 248 с. (Серия: История. Исторические науки).

1483. Миллер А. Россия и Украина в XIX – начале XX в.: непредопределенная история / Алексей Миллер // Украина и Россия: общества и государства / отв. ред.-сост. Д. Е. Фурман. – М. : Права человека, 1997. – С. 71-87.

1484. Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л. В. Милов. – М. : РОССПЭН, 2001. – 576 с.

1485. Милов Л. В. Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.) / Л. В. Милов // Материалы междун. конференции. – Москва, 14-15 июня 1996. – С. 46-56.

1486. Милов Л. В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса / Л. В. Милов // Вопр. истории. – 1992. – № 4-5. – С. 47-53.

1487. Милов Л. В. Формирование аграрно-товарного рынка европейской России в середине XVIII – конце XIX в. / Л. В. Милов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 296 с.

1488. Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1797-1917) / Сост. Т. Е. Леонтьева. – Мн. : ДелНИИДФД, 2006. – 392 с., [22] с. : ил.

1489. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / Б. Н. Миронов. – Л. : Наука, 1981. – 259 с.

1490. Миронов Б. Н. Новое видение истории России XVIII – первой половины XIX века / Б. Н. Миронов // Вопр. истории. – 2001. – № 11-12. – С. 155-168.

1491. Миронов Б. Н. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Н. Миронов. – Л. : Наука, 1990. – 271 с.

1492. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII –

начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.

1493. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / Б. Н. Миронов; под ред. А. Г. Манькова. – Л. : Наука, 1985. – 301 с.

1494. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760-1861 гг.): учеб. пособ. / П. Я. Мирошниченко. – Донецк : ДонИИИ, 1999. – 244 с.

1495. Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – 240 с.

1497. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм. Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 147-158.

1498. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. X. – С. 43-44.

1499. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К. : Знання, КОО, 1999. – 429 с.

1500. Мысли о России // Современные записки. – Париж, 1927. – XXXII. – С. 285-286.

1501. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К. : Наук. думка, 2001. – 736 с.

1502. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Автори: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.

1503. Наулко В. І. Етнічний склад Української РСР (статистично-картографічне дослідження) / В. І. Наулко. – К. : Наук. думка, 1965. – 136 с.

1504. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К.: Наук. думка, 1965. – 276 с.

1505. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко // Відродження. – 1993. – № 3. – С. 7-11.

1506. Наумова Г. Р. Историография истории России: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Г. Р. Наумова, А. Е. Шикло. – М. : ИЦ “Академия”, 2008. – 480 с.

1507. Национальная политика России: история и современность. – М. : Информационно-издательское агентство “Русский мир”, 1997. – 680 с.

1508. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления / Ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М. : Славянский диалог, 1997. – 416 с.

1509. Непочонтний В. В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX ст. / В. В. Непочонтний. – К. : Четверта хвиля, 1999. – 24 с.

1510. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 495 с.

1511. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века / В. И. Неупокоев. – М. : Наука, 1987. – 288 с.

1512. Нечитайло В. В. Аграрні відносини у “Миньковецькій державі” Ігнатія Мархоцького / В. В. Нечитайло // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 151-155.

1513. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В. В. Нечитайло. – Кам’янець-Подільський : Аксиома, 2004. – 436 с.

1514. Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях до волі / Віталій Нечитайло. – Кам’янець-Подільський : Апостроф, 1995. – 191 с.

1515. Нечитайло В. В. Формування господарств фермерського типу в Україні в період утвердження ринкових відносин (перша половина XIX ст.) / В. В. Нечитайло // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам’янець-Подільський : Кам-Поділ. нац. ун-т, 2008. – Вип. 1. – С. 61-73.

1516. Никифорак М. В. Деякі питання історії самоврядування у сільських

громадах Буковини (кінець XVIII – початок XX ст.) / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Правознавство. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – Вип. 48. – С. 20-26.

1517. Никулин А. И. Национальная политика России (история и современность) / А. И. Никулин. – М. : РАУ, 1993. – 62 с.

1518. Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского и др. – Казань : “Центр Исследований Национализма и Империи”, 2004. – 656 с.

1519. Обушенкова Л. А. Королевство Польское в 1815-1830 гг. Экономическое и социальное развитие / Л. А. Обушенкова. – М. : Наука, 1979. – 292 с.

1520. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / О. Оглоблин // Студії з історії України / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 15-26.

1521. Оглоблин О. П. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX ст. / О. П. Оглоблин // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д. І. Багалія. – К., 1932. – Т. 1. – С. 278-293.

1522. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К. : Госиздат Украины, 1925. – 233 с.

1523. Оглоблин О. П. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя / Олександр Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 234-252.

1524. Оглоблин О. П. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя / Олександр Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 15. – С. 166-195.

1525. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 / О. Оглоблин. – К. – Львів [Б. в.], 2005. – 132 с.

1526. Окунь С. Б. История СССР: лекции. Ч. 1: Конец XVIII – начало XIX века / С. Б. Окунь. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 227 с.

1527. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укл., авт. вст. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 124 с.

1528. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – 106 с.

1529. Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Іст. науки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Т. 3 (5). – С. 89-95.

1530. О распространении Российского государства с единогодержавия Петра I до смерти Александра I. Соч. Ю. Гагемейстера. – СПб. : Тип. Н. Греча, 1835. – 458 с.

1531. Орлик В. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (На матеріалах українських губерній / В. Орлик // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 94-104.

1532. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 66-73.

1533. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2007. – 651 с.

1534. Основи етнодержавознавства: підруч. / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

1535. Отечественная история: учеб. для вузов / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов, Ю. П. Кожаев / Под ред. проф. Ш. М. Мунчаева. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 486 с.

1536. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1965. – 120 с.

1537. Павленко Н. И. М. П. Погодин / Н. И. Павленко. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – С. 345.

1538. Павленко Ю. В. Методологічні засади та загальні контури періодизації історії української культури / Ю. В. Павленко // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць . – К. : Фенікс, 1996. – С. 165-166.

1539. Павленко Ю. Україна у світовому процесі / Ю. Павленко // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – № 3. – С. 18-26.

1540. Павлюк В. Магнетерія Волині в суспільно-політичному житті Правобережної України у першій третині XIX ст. / В. Павлюк // Наук. записки: Істор. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 44-47.

1541. Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В. Павлюк. – Острог : Нац. ун-т “Острозька академія”, 2000.– 184 с.

1542. Павлюк В. Реформістська діяльність Т. Чацького в галузі освіти на початку XIX ст. / В. Павлюк // Вісник Львівської комерційної академії: Серія “Гуманітарні науки”. – Львів, 2005. – С. 261-272.

1543. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс; пер. с англ. – М. : Независимая газета, 1993. – 421 с.

1544. Пащенко В. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості / В. Пащенко // Наук. записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 61-73.

1545. Петренко О. С. Брацлавське намісництво / О. С. Петренко. – Вінниця : Велес, 2001. – 327 с.

1546. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А. Л. Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 201-212.

1547. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Й. Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.

1548. Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К. : УКРНДІСВП, 1996. – 199 с.

1549. Писарькова Л. Ф. От Петра I до Николая I: политика правительства в области формирования бюрократии / Л. Ф. Писарькова // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 29-43.

1550. Пінчук Ю. Дмитро Дорошенко та його твір “Огляд української історіографії” / Ю. Пінчук, Л. Гриневич // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. : Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. IX-XXX.

1551. Погодин М. П. Историко-краеведческие отрывки: в 2-х кн. / М. П. Погодин. – М. : Тип. Августа Семена, 1846. – Т. 1.

1552. Погодин М. П. Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу. С пояснениями С. И. Пономарёва. – СПб., 1882. – 144 с.

1553. Погодин М. П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний М. П. Погодина. 1831-1867 / М. П. Погодин. – М. : Тип. газеты “Русский”, 1867. – С. I-IV.

1554. Под скипетром Романовых: Исторические очерки. 1613-1919 гг. – Хмельницкий : Подолье, 1991. – 464 с.

1555. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. – К. : Доля, 1994. – 500 с.

1556. Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. / Редкол.: Л. В. Баженов (відп. ред.), С. Е. Баженова, І. С. Винокур та ін. – Хмельницький : Доля, 1995. – 368 с.

1557. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матер. міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року) / Редкол.: А. І. Мельник (голова), Ю. І. Блажевич (заст. гол.), Л. В. Баженов та ін. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 600 с.

1558. Покровский М. Н. Введение. Россия в конце XVIII века / М. Н. Покровский // История России в XIX веке. Дореформенная Россия. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 3-26.

1559. Покровский М. Н. Избранные произведения в четырёх книгах. – Кн. 3. Русская история в самом сжатом очерке / М. Н. Покровский. – М. : Мысль, 1967. –

761 с.

1560. Поліщук Ю. М. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Суліменко. – Житомир : Вид-во “Волинь”, 2004. – 165 с.

1561. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об’єкт етнонаціональної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття) / Ю. Поліщук // Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 29. – С. 30-42.

1562. Поліщук Я. О. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста / Я. О. Поліщук. – Рівне, 1998. – 196 с.

1563. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

1564. Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року / Л. Полтава // Російщення України: наук.-популярн. зб. – К., 1992. – С. 3-12.

1565. Пономарёв А. Промышленность Украины в XVIII в. / А. Пономарёв. – Черновцы : [Б.и.], 1968. – 186 с.

1566. Посохов С. И. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 213 с.

1567. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіографія світової та української історії XVII – XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.

1568. Потульницький В. А. Українська світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 7-9.

1569. Присяжнюк Ю. П. Ментальність і ремесло історика: методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX – XXI ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 120 с.

1570. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : “Вертикаль”, ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.

1571. Приходько М. А. Подготовка и разработка министерской программы в России (февраль – сентябрь 1802 г.) / М. А. Приходько. – М. : Компания “Спутник”, 2002. – 93 с.

1572. Пушкарев С. Г. Россия в 1801-1917 гг.: власть и общество / С. Г. Пушкарев. – М. : Посев, 2001. – 672 с.

1573. Пушкарев С. Г. Россия в XIX веке (1801-1914) / С. Г. Пушкарев. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1956. – 509 с.

1574. Раев М. Понять дореволюционную Россию: государство и общество в Российской империи / М. Раев; пер. с фр. – Лондон, 1990. – 356 с.

1575. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. / А. Г. Рашин // Ист. записки. Вып. 34. – М. : Изд-во АН СССР. – 1950. – С. 32-81.

1576. Реєнт О. П. Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 7-12.

1577. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 6-39.

1578. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

1579. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

1580. Реєнт О. П. Україна XIX – XX століть. Роздуми та студії історика / Відп. ред. В. А. Смолій; О. П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С., 2009. – 486 с.

1581. Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія та сучасність: Наук. збірник / За заг. ред. В. М. Олуйка, А. М. Колодного. – Хмельницький : Вид-во Хмельн. ін-ту управління і права, 2002. – 230 с.

1582. Рембовский А. История и значение чиншевого владения в Западном

крае / А. Рембовский. – СПб. : Тип. Тренке и Фюсно, 1886. – 156 с.

1583. Ремнев А. В. Генерал-губернаторская власть в XIX столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи / А. В. Ремнев // Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX века) / Отв. ред. П. Й. Савельев. – М. : МОНФ, 1997. – С. 56-66.

1584. Ремнев А. В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. / А. В. Ремнев. – Омск : Изд-во Омского ун-та, 1995. – 260 с.

1585. Рибак І. В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодні / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 332 с.

1586. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века / Ю. Я. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 214 с.

1587. Рибалка І. К. Історія України. Ч. 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: підруч. для іст. фак. вищих навч. закладів / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1994. – 479 с.

1588. Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Корюшко. – К. : Україна, 1995. – 208 с.

1588. Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. / В. П. Рибинський // Зб. праць єврейської історико-археографічної комісії / Під голов. Акад. А. Е. Кримського. – К. : Друкарня ВУАН, 1929. – Т. 2. – С. 199-239.

1589. Ридзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Ридзюнский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.

1590. Ридзюнский П. Г. О мелкотоварном укладе в России XIX века / П. Г. Ридзюнский // История СССР. – 1961. – № 2. – С. 55-61.

1591. Ровінський В. Православ'є на Подолії. Історичні нариси / В. Ровінський, О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.

1592. Рожкова М. К. До питання про значення ярмарків у внутрішній торгівлі дореформеної Росії (перша половина XIX ст.) / М. К. Рожкова // Іст. записки. – 1955. – № 45. – С. 24-36.

1593. Романович-Словатинский А. В. Генерал-губернатор или губернатор? К оценке значения для судеб Юго-Западного края / А. В. Романович-Словатинский. – К., 1889.

1594. Романович-Словатинский А. В. Дворянство в России с XVIII в. до отмены крепостного права / А. В. Романович-Словатинский. – СПб. : Тип. МВД, 1870. – 562 с.

1595. Романовский В. Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – М. : Изд. И. Кнебель, 1911. – 453 с.

1596. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття) / Володимир Романцов. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 184 с.

1597. Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений / Сост. Л. П. Колодникова. – М. : Наука, 1999. – 451 с.

1598. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б. Н. Кузык (рук. автор. кол.). – М. : Ин-т экономических стратегий, 2004. – 355 с.

1599. Россия сельская: XIX – начало XX века / Отв. ред. А. П. Карелин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 368 с.

1600. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетие). – М. : Междун. отношения, 1999. – 560 с.

1601. Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия / Р. М. Аваков, С. В. Жуков, Д. Б. Мальшева и др.; под рук. Д. М. Авакова, Н. А. Симония. – М. : АО “Финстатинформ”, 1996. – 252 с.

1602. Рубльов О. “Українці-католики”: феномен польсько-українського порубіжжя XIX – XX ст. / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 20 / Відп. ред. С. В. Кульчицький; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – С. 77-96.

1603. Рудакова Ю. К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793-1801 рр. / Ю. К. Рудакова // Наук. записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Іст. науки. – Т. 41. – К.

: НУ КМА, 2005. – С. 4-12.

1604. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. – Берлін, 1923. – 282 с.

1605. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / Степан Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.

1606. Русский историограф Н. М. Кармазин // Исторический календарь. Десять веков российской истории (от князя Владимира до Николая II) / Сост. В. В. Алексеев, В. А. Степанов. – Донецк : Сталкер, 1996. – С. 341-349.

1607. Русское население национальных окраин России XVII – XX вв. – М. : Славянский диалог, 2000. – 320 с.

1608. Рух декабристів на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Харків : [б.в.], 1926. – 287 с.

1609. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века: (Источниковедч. очерки) / Ю. Я. Рыбаков. – М. : Наука, 1986. – 216 с.

1610. Рыздзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России / П. Г. Рыздзюнский. – М. : АН СССР, 1958. – 559 с.

1611. Рыздзюнский П. Г. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. / П. Г. Рыздзюнский. – М. : Наука, 1959. – С. 276-358.

1612. Савицкий П. Н. Континент Евразии / П. Н. Савицкий; А. Г. Дугин (сост.). – М. : Аграф, 1997. – 461 с.

1613. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля / Ю. Савчук. – Вінниця : Континент-Прим, 1995. – 143 с.

1614. Самарин Ю. Современный объем польского вопроса / Ю. Самарин // Польское дело по отношению к Западной России: Сб. ст. – Вып. 1. /Сост. и издал С. Шолкович. – Вильно : Тип. А. Г. Сыркина, 1885. – С. 5-18.

1615. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945-1982) : навч. посіб. для студ. іст. фак-ів вузів / А. В. Санцевич . – К. : Вищ. шк., 1984. – 142 с.

1616. Сарбей В. Г. Методологія та методика історичних досліджень / В. Г.

Сарбей // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 97-123.

1617. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. (Серія “Україна крізь віки”. – Т. 9.)

1618. Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича “Записки о Малороссии, её жителей и произведениях / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 20-26.

1619. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX в. / М. М. Сафонов. – М. : Наука, 1988. – 247 с.

1620. Сахаров А. Н. Конституционные проекты и цивилизационные судьбы России / А. Н. Сахаров // Конституционные проекты в России. XVIII – начало XIX в. – М. : Изд-во Ин-та рос. истории РАН, 2000. – С. 9-94.

1621. Свербигуз В. Старосвітське панство / Володимир Свербигуз. – Варшава : Студіо Літерка, 1999. – 247 с.

1622. Сверстюк Є. Свобода слова і культурної думки / Є. Сверстюк // Україна в сучасному світі: Матеріали наук. конф. Респ. асоц. українців, 15-16 черв. 1990 / [Є. Сверстюк та ін.]; Респ. асоц. українознавців. – К. : [б. в.], 1990. – С. 15-18.

1623. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. Т. I. – Изд. вт., испр. и доп. / В. И. Семевский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. – 637 с.

1624. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский // Крестьянский вопрос в XVIII и первой четверти XIX века. Т. I. – СПб. : Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1888. – 517 с.

1625. Семевский В. Пожалование населенных имений при императоре Павле / В. Семевский // Русская мысль. – 1882. – Кн. XII. – С. 153-192.

1626. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 год / А. Семенов. – СПб.: [Б.и.], 1859. – Ч. III. – 406 с.

1627. Сергеев С. В. Военные топографы русской армии / С. В. Сергеев, Е. М. Долгов. – М. : ЗАО “СиДиПресс”, 2001. – 592 с.

1628. Симоненко Р. Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. (XIX – початок XX ст.): нариси / Р. Г. Симоненко, Д. В. Табачник. – К. :

Либідь, 2007. – 704 с.

1629. Синявський А. УРСР та Близький Схід у світлі геополітики / А. Синявський // Синявський А. Вибрані праці. – К. : Наук. думка, 1993. – 383 с.

1630. Сиповський В. Україна в російському письменстві. Ч. 1. (1801-1850 рр.) / В. Сиповський. – К. : [б.в.], 1928. – 460 с.

1631. Скрипник А. Ю. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського Олександр Андрійович Беклешов (1743-1808) / А. Ю. Скрипник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: О. М. Завальнюк (співголова), В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 388-392.

1632. Скрипник А. Ю. Подільські губернатори першої половини XIX ст. / А. Ю. Скрипник // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов, І. С. Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 196-200.

1633. Скрипник Г. А. Передмова / Г. А. Скрипник // Історія української культури. У 5 т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура першої половини XIX століття. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 5-26.

1634. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К. : Наук. думка, 1964. – 140 с.

1635. Слабеев І. С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII – XIX ст. / І. С. Слабеев // Укр. іст. журн. – 1959. – № 2. – С. 88-99.

1636. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К. : Держвидав України, 1925. – 318 с.

1637. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 2 / М. Є. Слабченко. – К. : Держвидав України, 1927. – 318; 278 с.

1638. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наук. іст.-етнолог. вид. / Петро Слободянюк. – Хмельницький : Держкомархів України, 2005. – 409 с.

1639. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження.

Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький : Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, Держархів Хмельницької області, 2000. – 266 с.

1640. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800-1861 гг. / С. И. Сметанин // Ист. записки. – 1978. – Т. 102. – С. 153-182.

1641. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978. – 192 с.

1642. Смолій В. А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В. А. Смолій // АСАДЕМІА на пошану професора Л. А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. пед. ін-т, 1997. – Т. 1. – С. 91-95.

1643. Смолій В. А. Суспільно-політичний рух на Поділлі наприкінці XVIII ст. / В. А. Смолій // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції / В. А. Смолій. – Львів, 1970. – С. 87-90.

1644. Смолій В. А. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. / В. А. Смолій // Історія української культури. У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 13-28.

1645. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 368 с.

1646. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII століття / В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1985. – 285 с.

1647. Смолінський В. І. Церква на Поділлі: від найдавніших часів до наших днів. Хроніка подій. Коментарі / В. І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 116 с.

1648. Соловьёв В. С. Сочинения в 2 томах. Т. 2: Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика / В. С. Соловьёв. – М.: Правда, 1989. – 736 с.

1649. Соловьёв С. История России в царствование императрицы Екатерины II. Т. 1 / С. Соловьёв. – М. : Унив. тип. (Катков и К), 1875. – 379 с.

1650. Соловьёв М. С. История России с древнейших времен. В 15 кн. / М. С. Соловьёв. – М. : Мысль, 1965. – Кн. XIII. – Т. 25-26. – 646 с.

1651. Соловьёва А. М. Промышленная революция в России в XIX ст. / А. М. Соловьёва. – М. : Наука, 1990. – 272 с.

1652. Соловйова Т. М. Розвиток сільського господарства на Правобережній Україні в першій чверті XIX ст. / Т. М. Соловйова // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – К., 1997. – Вип. 36. – С. 61-67.

1653. Сосно В. А. Спроба “воз’єднання уніатів” у 1794-1795 рр. та позиція селянських мас / В. А. Сосно // V Всеукр. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.). Тези доп. та повід. – К. – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 343-345.

1654. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8.). – М. : РОССПЭН, 2005. – 224 с.

1655. Стасюк І. А. Історія Теофіполя: нарис / І. А. Стасюк. – Хмельницький : Поділля, 2001. – 456 с.

1656. Стасюк І. А. Теофіпольщина: Сторінки історії сіл району / І. А. Стасюк. – Львів : Каменярь, 1993. – 384 с.

1657. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Д. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – 483 с.

1658. Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби / Є. Д. Сташевський // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2. – С. 3-172.

1659. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – 696 с.

1660. Стегній О. Г. Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного

дослідження / О. Г. Стегній, М. М. Чурилов. – К.: СОЦС, 1998. – 217 с.

1661. Стегній П. В. Хроника времен Екатерины II. 1729-1796 / П. В. Стегний. М. : Олма-ПРЕСС, 2001. – 509 с.

1662. Степовик Д. Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у 19 столітті / Дмитро Степовик. – К. : Фондація ім. Олега Ольжича, 1996. – 112 с.

1663. 100 еврейских местечек Украины. Вып. 1. Подолия. Исторический путеводитель / Ред. совет: И. Дворкин, В. Дымшиц, В. Лукин и др. – Иерусалим – СПб. : Эзро, 1997. – 256 с.

1664. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етичні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ –ППФ “Ліста – М”, 2003. – 480 с.

1665. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 – 80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми) / Інститут історії України НАН України; О. К. Струкевич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 100 с.

1666. Струманський В. П. Передумови сільськогосподарської спеціалізації Подільського краю у народознавчому ракурсі / В. П. Струманський // Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський : Міська друкарня, 1995. – С. 456-458.

1667. Студії Кам’янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 1.– 488 с.

1668. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.

1669. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 85-91.

1670. Таранец С. Старообрядничество Подолии / Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского / Сергей Таранец. – К. : Ин-т укр. археогр. и источников. им. М. С. Грушевского, 2000. – 239 с.

1671. Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии / В. В. Тарновский // Труды Комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – Т. 2. – К., 1853. – Отд. 1. – С. 1-15.

1672. Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К. : Міжн. агенція “ВесZone”, 2004. – 352 с.

1673. Тенгоборский Л. В. О производительных силах России / Л. В. Тенгоборский. – СПб. : [Б.и.], 1855. – 31, IX, 587 с.

1674. Теплицький В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні / В. Теплицький // Наук. записки Ін-ту економіки АН УРСР. – 1954. – № 2. – С. 48-67.

1675. Терещенко Ю. І. Історія України: Від найдавніших часів до 1917 р. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило – К. : Вид-во “Сільгоспосвіта”, 1995. – 424 с.

1676. Тихонов А. К. Власти и католическое население в XVIII – XIX веках / А. К. Тихонов // Вопр. истории. – 2004. – № 3. – С. 140-146.

1677. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на Західному прикордонні, в зв’язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. / М. Тищенко // Історично-географічна збірка – Т. 4. – К. : Друк. Всеукр. акад. наук, 1931. – 107 с.

1678. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон; пер. з англ. М. Корчинської. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 368 с.

1679. Томсинов В. А. Светило российской бюрократии: исторический портрет М. М. Сперанского / В. А. Томсинов. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 334 с.

1680. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / НАН України, Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин, Л. В. Губерський та ін. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 2004. – 498 с.

1681. Украина и Россия: общества и государства / Ред.-сост. Д. Е. Фурман. – М. : Изд-во “Права человека”, 1997. – 384 с.

1682. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших

цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Генеза, 1994. – С. 288.

1683. Українознавство: посіб. / Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К. : Зодіак – ЕКО, 1994. – 399 с.

1684. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь. – 1993.– 592 с.; іл. (“Пам’ятки історичної думки України”)

1685. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3-х ч.; Під ред. док. іст. наук, проф. В. Г. Сарбея. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 525 с.

1686. “Українське питання” в Російській імперії (к. XIX – поч. XX ст.): В 3-х ч. / Під ред. док. іст. наук, проф. В. Г. Сарбея. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 3. – 276, [1] с.

1687. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. II. – 488 с.

1688. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. – Т. 1: Господство Софии / Н. Г. Устрялов. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1858. – 400 с.

1689. Устрялов Н. История царствования Петра Великого : Потешные и Азовские походы / Н. Устрялов. – СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1858. – Т. 2. – 588 с.

1690. Устрялов Н. История царствования Петра Великого : Путешествие и разрыв со Швецией / Н. Г. Устрялов. – СПб., 1858. – Т. 3. – 652, [10] с.

1691. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. 6 т. / Н. Устрялов. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ч. 1. – 4, 672, XXIX с., Т. 4. – Ч. 2. – 23 с.

1692. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории (Краткий отчет / Н. Устрялов. – СПб. : Тип. Л. Снегирева и К°, 1836. – 86 с.

1693. Устрялов Н. Г. Русская история / Н. Г. Устрялов. – СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Имп. канцелярии, 1839. – Т. 1. – 416 с.

1694. Фадеев А. В. Идеиные связи и культурная жизнь народов

дореформенной России / А. В. Фадеев. – М. : Наука, 1966. – 154 с.

1695. Федоров В. А. Православная церковь и государство / В. А. Федоров // Очерки русской культуры XIX века: В 6 т. Т. 2. Общественно-культурная среда. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – С. 265-298.

1696. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць / Від. ред.: В. Шинкарук, С. Бистрицький. – К. : Фенікс, 1996. – 479 с.

1697. Фігурний Ю. Проблеми українського державотворення в працях Степана Рудницького / Ю. Фігурний // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 170-178.

1698. Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія / А. Г. Філінюк. – К. : Видавн. центр “Київський університет”, 2001. – Вип. 56. – С. 43-48.

1699. Філінюк А. Г. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населення Поділля / А. Г. Філінюк, С. А. Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Т. 12. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 238-252.

1700. Філінюк А. Г. Господарсько-економічне освоєння росіянами Правобережної України на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Іваана Огієнка: іст. науки. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 274-284.

1701. Філінюк А. Г. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX століття / А. Г. Філінюк, Г. В. Бондарчук // Наук. записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 96-104.

1702. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного

університету: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 230-237.

1703. Філінюк А. Г. Документи і матеріали державних архівів Вінницької, Житомирської, Київської та Хмельницької областей як джерело вивчення соціальних трансформацій Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наук. записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 16. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 198-203.

1704. Філінюк А. Г. До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії на межі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк, Ю. І. Блажевич // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Т. 17. На пошану професора В. П. Газіна. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 160-179.

1705. Філінюк А. Г. До питання про національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття / А. Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. – Т. 2 (4). – С. 273-279.

1706. Філінюк А. Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Ред.-видавн. відділ ВДУ, 2002. – Вип. 7. – С. 59-66.

1707. Філінюк А. Г. Земські повинності під час військових постоїв та їх вплив на господарський розвиток Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / Редкол: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С. 46-56.

1708. Філінюк А. Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII – XIX століть та їх особливості / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Матер.

сьомого кругл. столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 180-190.

1709. Філінюк А. Г. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, О. Л. Кузема // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2000. – Т. 5 (7). – С. 221-229.

1710. Філінюк А. Г. Зовнішня політика Росії наприкінці XVIII – на початку XIX століття та її вплив на геополітичне положення Правобережної України / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 62-73.

1711. Філінюк А. Г. Етнорелігійні перетворення на Поділлі наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX століття / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Т. 12. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 223-237.

1712. Філінюк А. Г. Боротьба поляків за впливи у Поділлі в 1793-1830 роках / А. Г. Філінюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матер. міжн. наук. конф. (23-24 червня 1999 року) / Редкол.: А. І. Мельник (голова), Ю. І. Блажевич (заст. голови), Л. В. Баженов та ін. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 142-151.

1713. Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками міжн. наук.-практ. конф. “Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (16-17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 54-58.

1714. Філінюк А. Культурно-національне відродження у Правобережній Україні та інкорпораційна політика (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Анатолій Філінюк // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття: Наук. зб. за матер. Всеукр. наук. симпозіуму. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-

Подільський держ. пед. ун-т, інформ.-видавн. відділ, 2000. – С. 218-222.

1715. Філінюк А. Г. Матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування населення Правобережної України на зламі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Іваана Огієнка: Серія Історія. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – С. 276-289.

1716. Філінюк А. Г. Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Іваана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм., 2010. – Т. 20: На пошану професора І. В. Рибака. – С. 158-171.

1717. Філінюк А. Г. Організаційно-структурні зміни в господарському розвитку Правобережної України в умовах становлення імперських суспільно-виробничих відносин (кінець XVIII – початок XIX століття) / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія Історія. – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – С. 220-228.

1718. Філінюк А. Г. Освіта Поділля на рубежі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – С. 70-79.

1719. Філінюк А. Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – С. 234-254.

1720. Філінюк А. Г. Поділля кінця XVIII – XIX ст. у працях Ю. Сіцінського / А. Г. Філінюк // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 43-49.

1721. Філінюк А. Г. Політика російського самодержавства щодо греко-

католицької церкви в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Іст. науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 6. – С. 405-413.

1722. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. наук. статей: З непереможеною правдою життя. На пошану Є. М. Складенка. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 102-111.

1723. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні перетворення в Правобережній Україні наприкінці XVIII століття / А. Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія Історія. – Вип. I. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 211-220.

1724. Філінюк А. Г. Політичне становище українського населення Правобережжя на зламі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Міжн. наук. конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”: Доп. та повід. (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.). – Чернівці : Рута. – 2001. – Т. 1. – С. 165-169.

1725. Філінюк А. Г. Правобережна Україна у зовнішньо-економічних зв'язках Росії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – Т. 4 (6). – С. 144-151.

1726. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Наукове видання / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

1727. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (деякі питання історіографії та методології) / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам.-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. – Т. 1 (3). – С. 61-74.

1728. Філінюк А. Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII – XIX століть у сучасній історичній

літературі / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матер. міжн. наук. конф., 25-26 жовтня 2001. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 263-277.

1729. Филинюк А. Г. Развитие Правобережной Украины в составе Российской империи: региональный аспект (1793 – 1832) / А. Г. Филинюк // Труды Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов (Санкт-Петербург, 11-13 октября 2007 г.): в 3 т. Т. 1 / отв. ред.: Л. А. Вербицкая, А. Ю. Дворниченко, Ю. В. Кривошеев. – СПб. : Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 402-412.

1730. Філінюк А. Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 12-18.

1731. Філінюк А. Г. Розвиток освіти та освітніх закладів на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття / А. Г. Філінюк, А. М. Боднар // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Іваана Огієнка. – Т. 20. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – С. 191-204.

1732. Філінюк А. Г. Розмежування губерній Правобережної України в 1801 – 1806 роках / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану проф. В. С. Степанкова. – С. 198-208.

1733. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX століть / Філінюк А. Г. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. : Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 43-57.

1734. Філінюк А. Г. Соціально-демографічні процеси у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. –

Кам'янець-Подільський : Оіюм., 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 241-256.

1735. Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII – XIX століть / А. Г. Філінюк // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 51-55.

1736. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т: редак.-видавн. відділ, 2006. – 316 с.

1737. Філінюк А. Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 129-140.

1738. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко; [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – Кн. 1. Історичні праці (1883-1890) / Упоряд. та комент. В. О. Гавриленка та ін.; Ред. Я. Д. Ісаєвич, В. Г. Сарбей]. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 46. – 761 с. : 2 арк. іл.

1739. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко; [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1981. – Кн. 2: Історичні праці (1891-1897). – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 46. – 438 с.

1740. Франко І. Я. Наука і її взаємини з оточуючими класами // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко; редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – 575 с.

1741. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Я. Франко // Франко І. Твори У 20 т. – К. : Держ. видав. УРСР, 1956. – Т. 19. – С. 64.

1742. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / І Франко // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898-1913). – С. 191-241.

1743. Франко І. Одвертий лист до галицької молодезі / І. Франко // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000.

– С. 172-179.

1744. Хилько М. Питання геополітичного призначення України у працях академіка С. Рудницького / М. Хилько // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького / В.І. Сергійчук (заг. ред.); Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 91-98.

1745. Хитровська Ю. В. Одержавлення православної церкви України у XVIII – середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К. : ІВУ “Вид-во “Політехніка”, 2006. – Вип. 23. – С. 22-30.

1746. Хитровська Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний наук. зб. / Редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін. Серія: Історія. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 15-36.

1747. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. В. Хитровська. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2011. – 471 с.

1748. Хонисхман Я. С. Евреи Украины. Краткий очерк истории / Я. С. Хонисхман, А. Я. Найман. – Ч. I. – К. : НМК ВО, 1993. – 176 с.

1749. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Джеффри Хоскинг; пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск : “Русич”, 2001. – 512 с. – (“Популярная историческая библиотека”).

1750. Царинный А. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям / Андрей Царинный // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М. : Москва, 1998. – С. 135-252.

1751. Чайковская О. Г. Императрица. Царствование Екатерины II / Ольга Чайковская. – М.: Олимп; Смоленск : Русич, 1998. – 512 с.

1752. Чайковський А. С. За законом і над законом / А. С. Чайковський, М. Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 269 с.

1753. Черкасов П. П. История императорской России от Петра Великого до

Николая II / П. П. Черкасов, Д. В. Чернышевский. – М. : Междун. отношения, 1994. – 448 с.

1754. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок ХХст.): джерела, структура стану, роди / Євген Чернецький; Білоцерківське рицарське коло, Тов-во охорони старожитностей Київщини, Наук. тов-во братів Вацлава і Едварда Руліковських, Білоцер. міська централізована бібл. система, Білоцерківський краєзн. музей; ред. окремих статей О. Бурковська, В. Іванців, Є. Чернецький; дизайн обкл. О. Пшонківський. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2007. – 176 с.

1755. Чулков Г. Императоры. Психологические портреты / Г. Чулков. – М. : Моск. рабочий, 1991. – 285 с.

1756. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Валентина Шандра. – К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.

1757. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – поч. ХХ ст. / В. С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

1758. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал / В. С. Шандра. – К. : Укр. держ. наук.-досл. ін-т архів. справи та док-ства, 1999. – 144 с.

1759. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 143-158.

1760. Шевчук В. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” / Валерій Шевчук // Історія Русів. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 5-28.

1761. Шевчук В. Почаївський культурний осередок ХVІІІ – початку ХІХ століття / Валерій Шевчук // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С. 149-156.

1762. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России. ХVІІІ – начало ХХ в. / Л. Е. Шепелев. – СПб. : “Искусство-СПб.”, 1999. – 479 с.

1763. Шеремета О. В. Ідея українського національного відродження (кінець

XVIII – початок XX ст.) / О. В. Шеремета // Матеріали VI всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1993. – С. 222-223.

1764. Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка) / М. Шестопал. – К. : Оріяни, 1999. – 194 с.

1765. Шикло А. Е. Коялович Михаил Осипович (1828-1791) / А. Е. Шикло // Историки России. Биографии / Сост., ответ. ред. А. А. Чернобаев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 223-228.

1766. Шильдер Н. Император Александр первый. Его жизнь и царствование: в 4 томах / Н. К. Шильдер. – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1897. – Т. 3 . – 624 с.

1767. Широпаев А. Тюрьма народа. Русский взгляд на Россию. Им нужна Великая Россия, а Нам нужна Великая Русь (Из предсмертных мыслей Столыпина) / А. Широпаев. – М. : ООО “ФЭРИ-В”, 2001. – 144 с.

1768. Шкляр Л. Моделі соборності (історичний досвід і сучасні аспекти) // Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К. : ПІЕНД, 1999. – С. 388-395.

1769. Шпорлюк Р. Імперії та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

1770. Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству / Р. Шпорлюк // Украина и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 41-70.

1771. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863) / В. Я. Шульгин. – К. : Универ. типография, 1864. – 242 с.

1772. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгін. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 124 с.

1773. Шумилов М. М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – 80-х гг. XIX в. / М. М. Шуми лов. – М. : Прометей, 1991. – 218 с.

1774. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.

1775. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П. Ф. Щербина. – Львов : Вища школа, 1974. – 190 с.

1776. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XX в. / Н. Я. Эйдельман. – М. : Мысль, 1982. – 368 с.

1777. Эйдельман Н. Я. Из потаённой истории России XVIII – XIX веков / Н. Я. Эйдельман. – М. : Высш. шк., 1993. – 495 с.

1778. Эйдельман Н. Я. Революция сверху в России / Н. Я. Эйдельман. – М. : Книга, 1989. – 176 с.

1779. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – Вид. 2-е. – К. : Кондор, 2004. – 738 с.

1780. Яковенко И. Г. Россия и Европа: проблема взаимовосприятия в исторической перспективе: Россия и Запад: диалектика взаимодействия / И. Г. Яковенко // Россия и Европа в XIX – XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. Сб. науч. тр. / Е. Ю. Артемова, А. Ю. Большакова, Т. Н. Гелла и др.; Отв. ред. А. В. Голубев; РАН. Ин-т рос. истории. – М. : ИРИ РАН, 1996. – 228 с.

1781. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посібн. для уч. гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Наталя Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

1782. Яковкина Н. И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции / Н. И. Яковкина. – СПб. : Изд-во “Лань”, 2002. – 160 с.

1783. Янов А. Россия и Европа: В 3 кн. Книга 2: Загадка николаевской России. 1825-1855 / Александр Янов. – М. : Новый хронограф, 2007. – 502 с.

1784. Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / Ф. Ястребов // Нариси з історії України / АН УРСР. Ін-т історії України; Відп. ред. С. Н. Белоусов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1939. – Вип. 8. – 274 с.

1785. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII – XIX веков : избр. тр. / В. К. Яцунский. – М. : Наука, 1973. – 302 с.

1786. Власть и народ // Ремнев А. В. Региональные параметры имперской “географии власти” [Электронный ресурс. – Режим доступа:

<http://zaimka.ru/power/remnev2.shtml>.

1787. Зміни в житті Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://history.franko.lviv.ua/yak_r6-1.htm.

1788. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>.

1789. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке / Алексей Миллер // Россия – Украина: история взаимоотношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>.

1790. Национальная политика России: концепции и реальность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // [http://gorbachev.intrust.ru/Site/Open Dokument](http://gorbachev.intrust.ru/Site/Open%20Dokument).

1791. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины: Царский период / Яков Пасик [Электронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.evkol.nm./index.htm>.

1792. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт [Електронний ресурс]. – режим доступу: // <http://www.history.org.ua/journal%5c2007%5c%5c12.pdf>. – 222.

1793. Ремнев А. В. Региональные параметры “имперской власти” / А. В. Ремнев [Електронний ресурс]. – режим доступу: [http://zaimka.ru/power/remnev2.shtml/власть и народ](http://zaimka.ru/power/remnev2.shtml/власть%20и%20народ).

1794. Сахаров А. Н. О новых подходах в российской исторической науке. 1990-е годы / А. Н. Сахаров // История и историки. Историографический вестник. – М. : Наука, 2002 [Электронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://iri-ran.ru/saxarov-onovux.html>.

1795. Турій О. Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом? / Олег Турій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/Turiy>.

1796. Українська державність у XX столітті. (Історико-політологічний аналіз). – К. : Політ. думка, 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>

1797. Українські реферати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-1419-10.html/>.

1798. Butkiewicz M. Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim w XVI-XVII / Marian Butkiewicz; Katolicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998. – 190 [1] s.

1799. Capotorti F. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities / F. Capotorti. – New York, 1979 (E/CN4/Sub/2/384/Rev.1UN Sales No. E. 78 1V1. – 114 p.

1800. Chwalba A. Historia Polski 1795-1918 / A. Chwalba. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2000. – 672 s.

1801. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberniej: W 3 t. / W. Marczynski. – Wilno, 1820. – T. 1. – 350 s.

1802. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberniej: W 3 t. / W. Marczynski. – Wilno, 1822. – T. 2. – 302 s.

1803. Podraza A. Żydzi i wieś w dawnej / A. Podraza // Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: Materiały z konferencji “Autonomia żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”, 22-26. IX. 1986. – Wrocław, Warszawa, Krakow: Ossolineum, 1991. – 242 s.

1804. Robbins Jr. R. G. The Tsar’s Viceroys. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire / Jr. R. G. Robbins. – Ithaca and London : Cambridge University Press, 1987. – 592 s.

1805. Rolle M. Kzemiennym Dyszlem / Michal Rolle. – Lwow : Wydawnictwo towarzystwa im. P. Skazgi, 1914. – [4], 67 s.

1806. Rychlikowa I. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim / I. Rychlikowa . – Warszawa, 1995. – 241 s.

1807. Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. A. Serczyk. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1965. – 172 s.

1808. Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX

wieku / J. Sikorska-Kulesza. – Warszawa – Pruszkw, 1995. – 241 s.

1809. Weeks T. R. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914 / T. R. Weeks. – DeKalb: Northern Illinois Un, Press, 1996. – 125 s.

1810. Zajaczkowski A. Szlachta polska : kultura i struktura / A. Zajaczkowski. – Warszawa : Semper, 1993. – 116 s.

8. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

1811. Бездрабко В. Українські губернії XIX століття в кордонах Російської імперії: нове прочитання / Валентина Бездрабко // Дзеркало тижня. – 2006. – 26 серпня – 1 вересня. – № 32.

1812. Горчева А. Нищие: неуничтожимость материи / А. Горчева // Утро России. – 1995. – 14-20 сентября.

9. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ І ДИСЕРТАЦІЇ

1813. Архипова Т. Г. Высшие комитеты России второй четверти XIX в. (К истории кризиса феодально-крепостнической государственности): дис. кан. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Архипова Татьяна Георгиевна. – М., 1970. – 332 с.

1814. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796-1914): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Бармак Микола Валентинович. – Львів, 1999. – 228 с.

1815. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / М. В. Бармак. – Львів, 2008. – 41 с.

1816. Бачинська О. А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. А. Бачинська. – О., 2002. – 34 с.

1817. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами

Правобережної України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Б. Беренштейн. – К., 1995. – 20 с.

1818. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин та його наслідки для Правобережної України (1793-1886 роки): автореф. дис. здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / С. О. Борисевич. – К., 2009. – 36 с.

1819. Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. А. Бундак. – Львів, 1999. – 16 с.

1820. Буднак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Буднак Олена Анатоліївна. – Львів, 1999. – 229 с.

1821. Вихватенко М. Т. Історія зародження та розвитку систем землеробства в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 „Історія науки і техніки” / М. Т. Вихватенко. – К., 2004. – 19 с.

1822. Галь Б. А. Интеграция украинской элиты к политико-административным структурам Русской империи в XVIII – первой трети XIX ст.: дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Галь Богдан Александрович. – Донецк, 2000. – 198 с.

1823. Годований Є. Ф. Соціально-політичне життя України на сторінках української та зарубіжної преси (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Годований Євген Федорович. – К., 2001. – 186 с.

1824. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: Історія вивчення / Т. Г. Гончарук: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Гончарук Тарас Григорович. – Одеса, 1998. – 189 с.

1825. Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.:

дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”/ Гордуновський Олег Миколайович. – Черкаси, 2000. – 166 с.

1826. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – поч. XX ст. (на матеріалах кам'янського маєтку Давидових) / Л. М. Горенко: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. М. Горенко.– Донецьк, 1997. – 18 с.

1827. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”/ Горенко Леся Михайлівна. – К., 1998. – 229 с.

1828. Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст. 2005 года: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. В. Гримич. – К., 2005. – 30 с.

1829. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Н. Ю. Громакова. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

1830. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: дис. д. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Богдан Васильович Гудь. – Львів, 2007. – 445 с.

1831. Дулов А. В. Народное хозяйство в России середины XVIII – середины XIX веков. Взаимодействие природы и общества: автореф. дис. на соискание учёной степени д. ист. наук: спец. 07.00.07 ”История СССР” / А. В. Дулов. – Иркутск, 1985. – 41 с.

1832. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793-1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 „Історія України” / С. І. Жилюк. – К., 1995. – 23 с.

1833. Завальнюк К. В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки (XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / К. В. Завальнюк. – К., 1998. – 21 с.

1834. Завальнюк К. В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки (XIX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Завальнюк Костянтин Вікторович. – К., 1998. – 186 с.

1835. Задорожний В. Є. Економічні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією у першій половині XIX ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Задорожний В. Є. – Ужгород, 1971. – 317 с.

1836. Задорожнюк А. Б. Ремісничче та фабрично-заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / А. Б. Задорожнюк. – К., 2007. – 20 с.

1837. Задорожнюк А. Б. Ремісничче та фабрично-заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Задорожнюк Андрій Борисович. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 240 с.

1838. Зинченко А. Л. Секуляризація церковного землевладення на Правобережній Україні (кінець XVIII – 40-е гг. XIX в.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „Всеобщая история” / А. Л. Зинченко. – М., 1983. – 25 с.

1839. Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX століття: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Ігнат'єва Тетяна Володимирівна. – Чернівці, 2005. – 186 с.

1840. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура, участь у системі органів влади.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. М. Казначеева. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 20 с.

1841. Карацуба И. В. Россия последней трети XVIII – начала XIX века в восприятии английских современников: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „История СССР” / И. В. Карацуба. – М., 1986. – 26 с.

1842. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської православної церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Коптюх Юрій Васильович. – К., 2005. – 233 с.

1843. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.

1844. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”/ Кривошея Ігор Іванович. – Умань, 1997. – 268 с.

1845. Крижановский О. П. Церковь в социально-экономическом развитии Правобережной Украины в XVIII – первой половины XIX в.: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: спец. 07.10.02 “Всемирная история”; 07.00.03 “Историософия”/ О. П. Крижановский. – К., 1992. – 32 с.

1846. Крижановська О. О. Масонство в Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. О. Крижановська. – К., 1997. – 16 с.

1847. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В. О. Левицький. – Запоріжжя, 2006. – 23 с.

1848. Любар М. Г. Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст.: історико-правове дослідження (на матеріалах українських губерній): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / М. Г. Любар. – Х., 2004. – 19 с.

1849. Овсінський Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”/ Овсінський Юрій Володимирович. – Львів, 2005. – 214 с.

1850. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / П. С. Олешко. – Львів, 2001. – 17 с.

1851. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / В. В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

1852. Павлюк В. В. Влияние шляхетских родов Волыни на социально-экономическое и культурное развитие края в XIX ст.: дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Павлюк Виктор Владимирович. – Острог, 2000. – 193 с.

1853. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Петренко Олександр Степанович. – К., 2005. – 219 с.

1854. Поляков В. Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX в.): автореферат дис. на соискание учен.степени канд. ист. наук: спец. “История СССР” / В. Л. Поляков. – Ленинград, 1976. – 48 с.

1855. Ремнев А. В. Административная политика самодержавия в Сибири в XIX – начале XX века: автореф. дисс. д-ра ист. наук: спец.: “Отечественная история” / А. В. Ремнев. – СПб., 1997. – 47 с.

1856. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Н. В. Рудницька. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.

1857. Рыбаковский О. Л. Предпосылки оценки демографического развития России в XIX веке: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук: спец. 08.00.18: спец. “Экономика народонаселения и демография” / О. Л. Рыбаковский. – М., 1998. – 20 с.

1858. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775 – 1822 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. В. Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

1859. Світлична В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. В. Світлична. – К., 2003. – 19 с.

1860. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні у 1794 – 1874 роках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / Сидорук Сергій Антонович. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 257 с.

1861. Слабєєв І. С. Торгово-транспортний (чумацький) промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України в XVIII – першій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. С. Слабєєв. – К., 1960. – 18 с.

1862. Сыроватская Н. А. Борьба крестьян Правобережной Украины против феодально-крепостнического гнёта в конце XVIII – первой четверти XIX вв.: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 „История Украины” / Н. А. Сыроватская. – К., 1966. – 21 с.

1863. Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Т. М. Соловйова. – К., 1997. – 27 с.

1864. Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Соловйова Тетяна Миколаївна. – К., 1997. – 210 с.

1865. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Н. Г. Стоколос. – К., 2003. – 37 с.

1866. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 „Етнологія” / О. Г. Суліменко. – К., 2002. – 16 с.

1867. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.: дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.01: спец. Історія України / Темірова Надія Романівна. – К., 2003. – 517 с.

1868. Ткач А. П. Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины X – первой половины XIX ст.: автореф. дис. на соискание учёной степени д. юрид. н. / А. П. Ткач. – К., 1969. – 43 с.

1869. Хитровська Ю. В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Ю. В. Хитровська. – К., 2012. – 40 с.

1870. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.

1871. Щербак Н. О Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 38 с.

10. ДОВІДКОВА ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

1872. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795 – 2006: Довідник / Упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Семенюк, Б. Ш. Табачник. – Житомир : Вид-во “Волинь”, 2007. – 620 с. 11 сх.

1873. Большая Советская Энциклопедия. В 30 томах. Т. 6 / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Сов. Энциклопедия, 1971. – 624 с.

1874. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. Ред. В. Т. Бесел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2004. – 1440 с.

1875. Верменич Я. В. Київ 19-21 ст. / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 208-217.

1876. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.

1877. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К. : УРЕ, 1993. – Т. 3 : П-Я. – 480 с.

1878. Государственные деятели России XIX – начала XX в.: Биографический справочник / Сост. И. И. Линьков, В. А. Никитин, О. А. Ходенков. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 208 с.

1879. Державний архів Хмельницької області. Путівник / За ред. І. В. Гарнаги, А. І. Мещишина, Ц. М. Фірштейн. – Львів : Каменяр, 1964. – 304 с.

1880. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. А. Гаркави и д-ра Л. Кацнельсона: в 16 т. – СПб. : Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1904. – Т. 9.

1881. Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия / Гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : Сов. Энциклопедия, 1972. – 560 с.

1882. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К. : НАН України, Ін-т української археографії; Віпол, 1994. – С. 369-800.

1883. Енциклопедія українознавства. Заключна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1995. – С. 801-1230.

1884. Енциклопедія українознавства. Т. 4: Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів: Вид-во “Молоде життя”, 1994. – С. 1205-1600.

1885. Євтух В. Б. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко та ін. – К.: Наук. думка, 2004. – 344 с.

1886. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.

1887. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.

1888. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 726 с.

1889. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Киев / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К. : Гл. ред. УСЭ. АН УССР, 1982. – 622 с.

1890. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.

1891. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 706 с.

1892. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.

1893. Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович / В. А. Короткий // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1: А–В. – С. 105-106.

1894. Кульчицький С. В. Імперія / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3: Е – Й. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 453-458.

1895. Лисенко С. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.): Довідник / Державний комітет архівів України; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ / Сергій Лисенко (уклад.), Євген Чернецький (уклад.). – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 224 с.

1896. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

1897. Новий довідник: Історія України. – К. : ТОВ „Казка”, 2006. – 736 с.

1898. Новый энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2007. – 1456 с.: ил.

1899. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 2000. – 760 с.
1900. Петренко Є. Д. Гудович Іван Васильович / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 245.
1901. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський / М. Б. Петров, І. В. Рибак // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 55-64.
1902. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
1903. Россия: Энциклопедический справочник / Под ред. А. П. Горкина, А. Д. Зайцева, В. М. Карева и др. – М. : Дрофа, 1998. – 592 с.
1904. Семейский В. И. Крестьяне различных наименований в XVIII – первой половине XIX в. / В. И. Семейский // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. 13-е изд. – Т. 25. – СПб. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз и А. Русского библиографического института Гранат, 1888. – С. 32-53.
1905. Симоненко Р. Г. Безбородько Олександр Андрійович / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1: А-В. – С. 211-212.
1906. Симоненко Р. Г. Інкорпораціонізм / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3: Е – Й. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 476.
1907. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
1908. Філософський словник / За ред. чл.-кор. В. І. Шинкарука. Друге вид. (перероб. і доп.). – К. : Голов. Ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

Правобережна Україна у складі Російської імперії

Карти губерній Правобережної України

Волинська губернія. 1820 р.

Подільська губернія. 1820 р.

Київська губернія. 1821 р.

**Динаміка і питома вага
селянського населення Правобережної України
у 1795–1815 рр.**

Таблиця 1 [1335, с. 115-117, 128-129,152-153]

Регіони України	1795 рік		1811 рік		1815 рік	
	кількість чол. сел. населення	відсоток до всього населення	кількість чол. сел. населення	відсоток до всього населення	кількість чол. сел. населення	відсоток до всього населення
Правобережна Україна:						
– всього селян	1473201	84,8	1487087	84,36	1568378	80,94
із них:						
– поміщицьких	1255633	74,35	1273302	72,47	1335820	68,93
– державних	177464	10,29	173774	10,17		
Київська губернія:						
– всього селян	500451	85,0	542148	85,29	562391	82,77
із них:						
– поміщицьких	450625	76,54	491103	77,26	453220	66,71
– державних	33445	5,68	51040	8,03	102693	15,11
Волинська губернія:						
– всього селян	487487	85,76	458306	84,49	479039	83,21
із них:						
– поміщицьких	362425	63,76	334723	63,55	427353	67,7
– державних	107094	18,84	91341	16,84	29792	
Подільська губернія:						
– всього селян	485263	83,61	486633	83,32	526948	81,53
із них:						
– поміщицьких	442583	76,26	447476	76,61	455247	67,7
– державних	36925	6,36	31393	5,38	63665	13,1

Таблиця 2 [1335, с.165]

Регіони України	1782 рік		1795 рік		1817 рік	
	Кріпосні селяни	Дворяни	Кріпосні селяни	Дворяни	Кріпосні селяни	Дворяни
Правобережна Україна	8,6	–	72,26	7,79	68,26	6,86
Лівобережна Україна	43,32	1,2	42,68	1,33	42,34	1,7
Решта Російської імперії	48,77	0,64	49,49	0,77	44,43	0,92

**Динаміка
зростання населення Правобережної України
у 1795–1811 та 1795–1834 рр. (тис. осіб)**

Таблиця 1 [1180, с.97]

Назви губерній	1795 р. Все населення	1795 р. В тому числі селяни	Відсоток селян у складі населення	1811 р. Все населення	1811 р. В тому числі селяни	Відсоток селян у складі населення
Київська	588775	500451	85,0	635664	542148	85,29
Волинська	568438	487487	85,76	592458	458306	84,49
Подільська	580396	485263	83,61	594074	486633	83,32
Разом	1737609	1473201	84,8	1822196	1487087	84,36

Таблиця 2 (у відсотках) [1337, с.447]

Ревізії	Дані по регіону	Показники по губерніях		
		Київська	Волинська	Подільська
V – VII (1796 – 1815)	10,9	17,8	11,7	3,4
VII - VIII (1816 – 1834)	18,8	17,2	12,5	27,5
Разом V – VIII	29,7	35,0	24,2	30,9

Динаміка
зростання населення і частка українців у складі Правобережжя
в 1795-1858 рр. [1156, с.23, 24, 25]

Порівняльні дані про населення і частку українців у його складі						
Назва регіонів України	Кількість населення (в тис. осіб) у 1795 р.	Частка українців у % від заг. кількості населення	Кількість населення (в тис. осіб) у 1858 р.	Частка українців у % від заг. кількості населення	Збільшення населення з 1795 по 1858 рр. у %	Зменшення частки українців у % від заг. кількості населення
Лівобережна Україна	3126,6	93,1	4405,1	90,4	141,1	2,7
Правобережна Україна	3006	87,9	4123,7	79,0	137,2	8,9
Київська губ.	1023,4	89,2	1103,9	80,8	153,3	8,4
Волинська губ.	1004,4	89,3	1103,9	72,2	109,9	17,1
Подільська губ.	978,2	85,1	1419,7	82,9	148,2	2,2
Південна Україна	848,3	52,5	2255	45,9	265,8	6,6
Разом	6975,9	77,83	10783,8	71,77	154,6	6,06

**Чисельність і питома вага
українців у складі населення Правобережної України
наприкінці XVIII – в 50-х рр. XX ст.
(тис. чол. та відсоток до населення регіонів)**

Таблиця 1 [1596, с.158]

Назви частин України та її великих регіонів, губерній	1795 р.		1858 р.	
	тис. осіб чол. статті	% до загальної кількості мешканців	тис. осіб чол. статті	%
Правобережна Україна	3006,0	87,9	4123,7	79,0
в тому числі:				
Київська	1023,4	89,2	1570,1	80,8
Волинська	1004,4	89,3	1103,9	72,2
Подільська	978,2	85,1	1449,7	82,9

Таблиця 2 [1337, с.183]

Губернії	5 ревізія (1795 р.)	10 ревізія (1858 р.)	Зменшення
Подільська	89,2 %	80,9 %	8,3 %
Київська	85,1 %	82,9 %	2,2 %
Волинська	89,3 %	72,2 %	17,1 %
Правобережжя	87,9 %	79,0 %	8,9 %

**Соціальна та національна
структура населення Подільської та Волинської губерній
(Дані ревізії 1795 р.)**

Таблиця 1: Подільська губернія [659, арк.36-37]

Повіти	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Разом
				християни	євреї	поміщицькі	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Кам'янецький	12498	1251	221	1471	4930	70643	4967	89	96070
Ушицький	11423	992	42	1493	3276	58739	9881	319	86165
Проскурівський	7139	1015	23	932	4010	87584	2105	29	102837
Летичівський	6657	1368	285	1372	2813	70544	5728	129	88896
Літинський	10529	500	90	4818	4343	68455	8697	1485	98917
Вінницький	8262	1384	619	4375	2825	62288	9465	1192	90410
Брацлавський	7590	1589	323	2372	4157	77112	6428	1510	101081
Могилівський	9122	966	251	1951	4584	67183	6568	786	91411
Ямпільський	7135	1031		134	3391	82002	3316	2148	99157
Гайсинський	5275	1519	29	1062	2283	76858	6179	114	93319
Ольгопільський	4614	1630	154	447	2151	76952	5289	268	91505
Балтський	4746	1388	450	754	3044	71684	14669	8	96743
Всього	94990	14633	2487	21181	41807	870044	83292	8077	1136511

Таблиця 2: Волинська губернія [1546, с.201]

Повіти	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Разом
				християни	євреї	поміщицькі	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Володимирський	2559	1368	15	1324	4205	91992	6090	2658	110211
Дубенський	3340	1685	52	3439	6152	82613	6203	1422	104906
Житомирський	13129	1275	246	2002	6959	63485	4390	1844	93230
Заславський	7622	1215	18	-	4458	69740	1876	887	85816
Ковельський	1620	1033	11	2610	1976	48085	25359	842	81536
Кременецький	2470	1393	34	2962	4988	71946	6660	89	90542
Луцький	2660	1160	4	2565	4087	64332	6618	1683	83099
Новоград-Волинський	6948	1213	19	101	3583	70864	2112	4106	88946
Овруцький	10839	967	47	619	2224	64908	3800	1646	85050
Острозький	4300	1221	46	1037	4446	67623	1813	1969	82455
Ровенський	2076	1087	10	-	4299	73912	2043	3134	86561
Старокостянтинівський	7863	1097	16	465	4419	70354	577	69	84860
Всього	65426	14714	518	17124	51696	839844	67544	20349	1077212

ДОДАТОК И

**Розпис
формування рекрутами полків, корпусів, польових, прикордонних і
внутрішніх гарнізонних батальйонів з намісництв і губерній за
імператорським указом (жовтень 1796 р.) [902, с.258-268]**

	Назва військ	З яких намісництв призначаються рекрути	Число рекрутів, за виключенням раніше прийнятих в загін і за квитанціями	Для прийому і відправки рекрутів відрядити			
				Обсяг офіцерів	Унтер-офіцерів	Рядових	Куди доставлено рекрутів
1.	Гренадерський Астраханський полк	Київського	2715	9	27	272	У розпорядження командира полка
2.	Мушкетурський Орловський	Подільського	2491	9	27	249	У розпорядження командира полка
3.	Сгерський Естляндський	Волинського	2565	9	27	257	У розпорядження командира полка
4.	Московський польовий батальйон	Брацлавського	1228	4	12	123	Москву
5.	Прикордонні та внутрішні гарнізонні батальйони:						
–	Слісаветградські	Брацлавського	952	2	6	55	В названий батальйон
–	Московського департаменту	Брацлавського	361	2	6	36	В названий батальйон
–	Дніпровської лінії	Брацлавського	1280	4	12	128	В названий батальйон
–	Київські	Київського	89				
	Всього з Правобережної України		11281	39	133	1120	

ДОДАТОК К

Ведення Росією воєн і військових експедицій (1793-1815 рр.)

Південний напрям	Західний напрям	Північний напрям	Східний напрям
Російсько-іранська війна 1804-1813 рр.	Вторгнення російських військ у межі Речі Посполитої 8 травня 1792 р.	Англо-російська війна 1807-1812 рр.	Експедиція російського флоту в Північну Америку 1803-1864 рр.
Адріатична експедиція 1806-1807 рр.	Російсько-французька війна 1798-1800 рр.	Російсько-шведська війна 1808-1809 рр.	Бухарські експедиції 1806-1807 рр.
Архіпелазька експедиція 1807 р.	Російсько-австро-французька війна 1805 р.	Аландська експедиція 1809 р.	
Російсько-турецька війна 1806-1812 рр.	Російсько-прусько-французька війна 1806-1807 рр.		
	Вітчизняна війна 1812 р.		
10 років	24 роки	6 років	12 років

У 1801 р. Росія приєднує Грузію, у 1809 р. – Фінляндію, в 1810 р. – Тернопільський край, у 1812 р. – Бессарабію, в 1813 р. – Азербайджан.

**Розкладка суми на утримання
присутственных місць Київської губернії у 1799 р. [336, арк.7]**

Повіти	Число душ	З них по 20 копійок	За першою розкладкою	Додаткових на засідателів	Загалом за весь рік
Київський	22576	4515 руб. 20 коп.	3930 руб. 11 коп.	125 руб. 4,5 коп.	4055 руб. 15,5 коп.
Радомишльський	39145	7829 руб.	6820 руб. 30 коп.	470 руб.	7290 руб. 30 коп.
Васильківський	37145	7455 руб.	6501 руб. 88 коп.	349 руб.	6850 руб. 88 коп.
Сквирський	34746	6949 руб. 20 коп.	6058 руб. 80 коп.	432 руб.	6490 руб. 80 коп.
Махнівський	31057	6211 руб. 40 коп.	5414 руб. 19 коп.	421 руб.	5835 руб. 19 коп.
Липовецький	33900	6780 руб.	5888 руб. 91 коп.	492 руб.	6380 руб. 91 коп.
П'ятигорський	31756	6351 руб. 20 коп.	5500 руб. 79,5 коп.	550	6050 руб. 79,5 коп.
Уманський	43570	8714 руб.	7594 руб. 48 коп.	608 руб.	8202 руб. 48 коп.
Звенигородський	40559	8111 руб. 80 коп.	6272 руб. 17 коп.	496 руб.	6768 руб. 17 коп.
Богуславський	46829	9365 руб. 80 коп.	6898 руб. 40 коп.	308	7206 руб. 40 коп.
Чигиринський	27571	5514 руб. 20 коп.	4785 руб. 69,5 коп.	150 руб.	4935 руб. 69,5 коп.
Черкаський	31688	6337 руб. 60 коп.	6334 руб. 27 коп.	164 руб. 81 коп.	6499 руб. 8 коп.
Разом	420272	84134 руб. 40 коп.	72000	4565 руб. 85,5 коп.	76565 руб. 85,5 коп.

**Розселення
німецьких переселенців у Волинській губернії у ХІХ ст. [1560, с.49]**

№ з/п	повіти	Чисельність переселенців			
		роки			
		1810-1829	1830-1839	1860-1879	разом
1	Вол.-Волинський	325	6	8376	8707
2	Дубенський	–	–	1928	1928
3	Житомирський	–	–	654	654
4	Ізяславський	–	49	419	468
5	Ковельський	–	–	7	7
6	Кременецький		8	5	13
7	Луцький	187	1524	7366	9077
8	Ново-Волинський	–	36	6066	6096
9	Овруцький	–	–	858	858
10	Острозький	–	–	386	386
11	Рівненський	–	697	7268	7965
12	Старокостянтинівський	–	–	14	14
Разом		512	2320	33341	36173

Розпис
православних єпархій Правобережної України, їх клас,
число в них церков і місце розташування кафедр
(станом на 1799 р.) [754, №19156]

№ п/п	Назва єпархії та її клас	Число церков	Попередня назва архієреїв	Нова назва архієреїв	Розташування кафедри
1.	1 класу Київська	1327	Київський і Галицький	Київський і Галицький	в м. Києві
2.	2 класу Подільська замість Брацлавської	1593	Брацлавський і Подільський	Подільський і Брацлавський	в м. Кам'янці- Подільському
3.	3 класу Волинська замість вікарної Ізяславської	1446	Житомирський	Волинський і Житомирський	в повітовому м. Острозі
	Разом	4366			

Примітка: з 21 православних єпархій Російської імперії найбільшими за кількістю приходів були єпархії Правобережжя. Серед найбільших у Російській імперії були: Московська (1332), Казанська (1197), Володимирська (1083), Тверська (944), Новгородська (920), Ярославська (909) та Санкт-Петербурзька (321).

ДОДАТОК П

**Національний склад населення Черкаського повіту
Київської губернії (за даними ревізії 1795 року) [1462, с.11-14]**

Назва містечок, поселень і сіл	Число дворів	Число душ			
		малоросіяни		великоросіяни	
		м	ж	м	ж
Володіння князя Сангушка в старостві Черкаському					
У містечку Білозір'я	329	967	959		
В містечку Домовате	190	643	591		
В селах					
Дахнівка	76	208	225		
Свиридівка	82	261	262		
Російська Поляна	204	607	602		
Ірдинівка	9	21	18		
Дубіївка	72	269	247		
Хацки	81	263	238		
Степанки	61	229	204		
Бузукове	39	128	124		
Вергуни	96	314	305		
Нечаївка	61	214	203		
Думанці	55	168	156		
Чернявка	82	262	261		
Худяки	144	451	448		
Талдики	37	131	104		
Ліски	229	745	751		
Слобода Цісарська	123	381	377		
Змагайлівка	94	251	247		
Геронимівка	21	64	57		
Хутір шл. Пачини	4	9	4		
Загалом	2088	6623	6384		
Володіння графа Олександра Миколайовича Самойлова					
У містечку Сміла	286	1107	1118	209	135
В селах					
Новокняже	135	–	–	467	362
Гуляй Город	29	110	106		
Смелянка	91	216	185		
Костянтинівка	92	422	408		
Сунки	138	571	579		
Бутки	39	177	155		
Ташлик	240	1003	991		
Ротмістрівка	182	855	782		
Тарнівка	72	295	283		
Ковалиха	86	352	308		
Чубівка	28	130	114		

	Солонівка	30	128	117		
	Старосілля	41	159	164		
	Заливки	88	392	394		
	Бузуківка	22	91	79		
	Удодівка	12	33	34		
	Балаклея	162	887	860		
	Загалом	1822	7277	7062	676	497
	Свято-Успенський Ірдино-Виноградський благочестивий монастир, монахів		16			
	При ньому послушників		6			
	Циган у Сл. Самойлова		77	52		
Володіння генерал-майора і кавалера Миколи Петровича Висоцького						
	В селах					
	Носачів	175	753	726		
	Станіславчик	55	237	235		
	Мелниківка	65	256	233		
	Матусів	205	1098	835		
	Загалом	500	2344	2029		
	Свято-Онуфріївський Пустино- Жаботинський монастир, монахів Володіння князя бригадира Федора Андріяновича Лопухіна		32			
	В селах					
	Бурти	123	568	487		
	Сигнаївка	140	697	683		
	Наточайка	78	427	347		
	Мар'янівка	72	339	361		
	Терешки	108	561	553		
	Сухий Ташлик	56	254	206		
	Загалом	577	2843	2632		
Володіння генерал-лейтенанта Василя Васильовича Інгельгарда						
	У містечку Ольшани	292	1164	1176		
	В селах Гнильце	65	230	243		
	Воронівка	153	608	649		
	Вербівка	118	495	476		
	Білозір'я	165	724	734		
	Байбузи	41	174	166		
	Загалом	834	3395	3444		
Володіння графині Олександри Василівни Браницької						
	В містечку Городище	382	1784	1745		
	В селах					
	Хлистунівка	190	667	648		
	Валява	348	1281	1252		
	Свинадка	117	416	386		
	Туболці	47	185	191		
	Хрищатик	45	153	147		
	Будище	32	127	128		
	Лозівка	32	120	136		

	Сикирна	12	34	25		
	Загалом	1205	4767	5358		
Володіння її величності пані Варвари Василівни Галициної						
	В містечку Монни	289	1021	972		
	Товсте	161	709	698		
	Загалом	450	1730	1670		
Володіння її величності пані Надії Василівни Шепелєвої						
	В селах					
	Пединівка	198	795	728		
	Моринці	197	714	633		
	Сегединці	77	240	260		
	Журавка	150	543	456		
	Шелепухи	62	243	225		
	Березняки	30	125	133		
	Михайлівка	42	157	160		
	Кумейки	58	188	176		
	Петрики	39	133	121		
	Гуга Мошенська	7	18	16		
	Станіславка	4	15	16		
	Плеваки	27	82	84		
	Загалом	891	3255	3098		
Володіння пані Катерини Василівни Скавронської						
	В містечку Мижирічі	49	123	128		
	В селах					
	Староселля	93	459	461		
	Мліїв	341	1152	1125		
	Деренківці	235	913	870		
	Драбівка	75	278	270		
	Черепіна	66	286	277		
	Завадівка	100	450	416		
	Кононча	85	283	273		
	Хмільна	92	322	340		
	Пекарі	51	173	182		
	Вільхівчик	31	86	87		
	Закревки	14	42	35		
	Межирічка	28	90	98		
	При мідному рудному заводі	5	16	12		
	Миропіль	28	82	79		
	Загалом	1293	3945	4653		
Володіння Тетяни Василівни Юсупової						
	В селах					
	Вязівка	339	1603	1546		
	Ксеварівка	101	396	384		
	Калинове	82	277	270		
	Орлівка	311	1250	1260		
	Воробіївка	51	207	175		
	Попівки	79	235	245		

	Бабичі	51	182	167		
	Теклина	33	98	99		
	Буда Орловецька	79	245	214		
	Миронівка	15	36	40		
	Гута Мижирицька	14	38	28		
	Луки	37	109	100		
	Буда Воробіївська	51	108	109		
	Загалом	1243	4784	4642		
	В Мошногірському монастирі		23			
Дворових людей:						
	гр. Самойлова		14	11		
	В містечку Сміла надвірного радника і кавалера Прожина		3			
	В містечку Вільшани прапорщика Радзимовського		4	3		
	В селі Станіславчик полковника Станіслава Лаговського		27	17		
	Генерал-майора Висоцького		8	2	26	28
	Черкаського городничого секунд-майора Карпова		3			
	Черкаського нижнього земського суду дворянського засідателя поручика Милодановича		4	2		
	Черкаського нижнього земського суду секретаря І. Волошина		7	5		
	Черкаської і Чигиринської нижньої розправи секретаря М.Шалораєвського		6	7		
	В Черкаському повітовому казначействі бухгалтера П.Шерепопова		3	4		
	В Черкасах поручика Виклежного		2			
	Загалом		81	45	26	28